O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY TA’LIM, FAN VA INNOVATSIYALAR VAZIRLIGI

QARSHI DAVLAT UNIVERSITETI

JAHON SIVILIZATSIYALARI TIZIMIDA O‘ZBEKISTON TARIXI VA MADANIYATI

(Tarix fanlari doktori, professor Eshov Boxodir Jo‘rayevich tavalludining 60 yilligiga bag‘ishlanadi)

MAVZUSIDAGI XALQARO ILMIY-AMALIY KONFERENSIYA

2024 yil 20-21 may

QARSHI-2024

“JAHON SIVILIZATSIYALARI TIZIMIDA O‘ZBEKISTON TARIXI VA MADANIYATI”

Ushbu to‘plamga “Jahon sivilizatsiyalari tizimida o‘zbekiston tarixi va madaniyati” mavzusida xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya materiallari jamlangan. Ushbu to‘plamdan O‘zbekistonda ilk davlatchilik va shaharsozlik an’analarining rivojlanish bosqichlari hamda evolyutsiyasi, O‘zbekiston arxeologiyasi, etnologiyasi va numizmatikasining dolzarb masalalari (yangi tadqiqotlar asosida), O‘zbekistonda kechgan qadimgi va zamonaviy tarixiy-madaniy (ijtimoiy, iqtisodiy, siyosiy, ma’rifiy, migratsiya, etnomadaniy) jarayonlar, sovet va mustaqillik davri O‘zbekiston tarixi va madaniyati: yutuqlar, muammolar, istiqbollar, turizm hamda muzey madaniyatini rivojlantirishda O‘zbekiston tarixi va madaniyatining o‘rni kabi masalalar orqali O‘zbekistonda mashhur bo‘lgan tarixichi-arxeolog olimlar qatorida endigina yetishib kelayotgan yosh olimlarning mamlakatimizning qadimgi davrlardan tortib bugungi kunga qadar bo‘lgan tarixi hamda madaniyatini yoritib beruvchi maqolalari o‘rin olgan.

Shuningdek, horijlik yetakchi olimlar ham o‘z ilmiy maqolalari bilan ishtirok etganlar.

Mas’ul muharrir: **Sagdullayev Anatoliy Sagdullayevich**
Akademik, t.f.d., professor

Taqrizchilar:

Ergasheva Yu. -Tarix fanlari doktori, professor

Xushvaqov N.- Tarix fanlari doktori

TAHRIR HAY’ATI VA TASHKILIY QO‘MITA

Bekpo’latov I.	Qarshi davlat universiteti Ilmiy ishlar va innovasiyalar bo’yicha prorektori, rais,
Eshov B.	Qarshi davlat universiteti O’zbekiston tarixi kafedrasi professori, tarix fanlari doktori , rais o‘rinbosari,
Xasanov A.	Qarshi davlat universiteti O’zbekiston tarixi kafedrasi professori, tarix fanlari doktori, a’zo.
Xudoyqulov T.	Tarix fanlari doktori, professor, a’zo.
ErnazarovA.	Tarix fanlari bo’yicha falasafa doktori(PhD), dots.v.b. a’zo.

To‘plamda nashr etilgan maqola va tezislardagi ma’lumotlarning haqqoniyligiga mualliflar mas’uldirlar.

O‘zbekiston Respublikasi Oliy ta’lim, fan va innovatsiyalar vazirligining2024 yil 18 yanvardagi 16-son buyrug‘iga asosan nashrga tavsiya etilgan.

КИРИШ

Замонавий ёшларимизни Ўзбекистоннинг ҳар томонлама тараққиёти йўлидаги эзгу ишларга руҳлантиришда қадим ва шонли тарихимизни билиш муҳим ўрин эгаллайди. Бу борада Ўзбекистон цивилизациясининг нафақат Марказий Осиёда, балки, бутун жаҳон цивилизациялари тизимида тутган ўрни ва мавқеига баҳо бериш, илмий асосланган тадқиқотлар олиб бориш, фандаги инновацияларни илмий муҳокамага киритиш муҳим аҳамият касб этади. Зеро, ўзбек халқининг ўзининг юксак тарихи ва маданиятига эга бўлганлиги унинг цивилизациялар тизимидаги мавқеидан далолат беради.

Қарши давлат университетида халқаро миқёсда ўтказилаётган конференцияда ўзбекистонлик машҳур ва етакчи олимлар қаторида ёш ҳамда иқтидорли тадқиқотчилар, Хитой, Россия, Тожикистон Қозоғистон, Қирғизистондаги мутахассис олимлар иштирок этмоқдалар. Ўзбекистон тарихи ва маданиятининг турли йўналишлари ҳамда соҳаларининг мутахассислари бўлган ушбу олимлар қуйидаги шўъбалар бўйича материаллар тайёрлаганлар:

1-шўъба- *Ўзбекистонда илк давлатчилик ва шаҳарсозлик анъаналарининг ривожланиш босқичлари ҳамда эволюцияси;*

2-шўъба - *Ўзбекистон археологияси, этнологияси ва нумизматикасининг долзарб масалалари (янги тадқиқотлар асосида);*

3-шўъба - *Ўзбекистонда кечган қадимги ва замонавий тарихий-маданий (ижтимоий, иқтисодий, сиёсий, маърифий, миграция, этномаданий) жараёнлар;*

4-шўъба - *Совет ва мустақиллик даври Ўзбекистон тарихи ва маданияти: ютуқлар, муаммолар, истиқболлар;*

5-шўъба - *Туризм ҳамда музей маданиятини ривожлантиришда Ўзбекистон тарихи ва маданиятининг ўрни.*

Тан олиш керакки, бугунга қадар республикамиздаги қадимшунос олимлар Ўзбекистон тарихи ва маданияти тараққиётида қадим аждодларимизнинг бунёдкорлик фаолияти, цивилизация тараққиётида ички омилларнинг аҳамиятига асосий эътибор қаратиб, ташқи таъсир ва омилларнинг ҳам ўта муҳимлиги бироз эътибордан четда қолди.

“**Жаҳон цивилизациялари тизимида Ўзбекистон тарихи ва маданияти**” мавзусидаги ушбу конференциядаги кўпчилик мақолалар айнан цивилизациялар тараққиёти, ўзаро иқтисодий ва маданий алоқалар, қадимги халқаро йўллар ва йўналишлар, миграциялар ҳамда этномаданий муносабатлар, турли этник гуруҳларнинг ўзаро таъсири, миллатлараро муносабатлар масалаларига бағишланган. Муаллифлар қўйилган масалани янги илмий кашфиётлар ва тадқиқотлар асосида ёритишга ҳаракат қилиб, кўп ҳолларда буни уддалаганлар.

Конференция ишига муваффақият тилаймиз!

Таҳрир ҳайъати.

1-SHO‘BA
O‘ZBEKISTONDA ILK DAVLATCHILIK VA SHAHARSOZLIK AN’ANALARINING RIVOJLANISH BOSQICHLARI HAMDA EVOLYUTSIYASI

ҒАРБИЙ ТУРК ХОҚОНЛИГИ МАҲАЛЛИЙ БОШҚАРУВ ТИЗИМИДА ҚЎЛЛАГАН УНВОН ВА МАНСАБЛАР

Мухамедов Я.К.
Мирзо Улуғбек номидаги Ўзбекистон Миллий университети
Тарих факулитети Археология кафедраси
катта ўқитувчиси т.ф.ф.д.(PhD)

Ғарбий Турк хоқонлиги даври тарихига мансуб бошқарув ва давлатчилик масаласини айниқса бу борада бошқарув тартибида қўллаган унвон ва мансабларни тадқиқ этиш мақоланинг долзарблигини ташкил қилади.

Хусусан, ушбу масалани ёртишда турли тиллардаги ёзма манба маълумотларни кўриб чиқиш асносида тадқиқотчилар томонидан, хоқонликнинг пайдо бўлиши, тарих саҳнасидан тушгунгача бўлган икки юз йиллик давр давлатчилик бошқарув тизимига ўз муносабатларини бериб ўтганлар.

Ғарбий Турк хоқонлиги ўз давлатчилик тизимини босқичма-босқич ривожлантириб борган. Хоқонлик таркибида бўлган вассалларнинг ички ишларига деярли аралашмаслик, амалда бошқарувдаги маҳаллий сулолаларни ўз ўрнида қолдириб, улар устидан ўз ноиблари орқали назорат ўрнатиш каби ишларни амалга оширган. Бу ҳолат деярли 50 йил давом этган бўлиб, 552 йилдан то 600- йилларнинг бошларигача хоқонлик ва унга тобе маҳаллий сулолалар орасида бирор келишмовчилик юз бергани кўзга ташланмайди.

Ғарбий хоқонлик таркибида бўлган маҳаллий ҳокимликларни бошқаришда уларни ўз ўрнида қолдириб бошқарув тизими олиб борилган. Хусусан: “Суғд ва Фарғонада олий ҳукмдор-ихшид, Тохаристонда – маликшоҳ, Кешда-ихрид, Бухорода –худот, Уструшонада-афшин, Чоч ва Илоқда–будун дея тилга олиб ўтилган. Маҳаллий бошқарувда ҳар бир ҳудудни ўз ҳокими орқали назорат олиб борилиб фақатгина ундан ўлпон олиш сиёсатини амалга оширганлар.

Фақат VII асрнинг бошларига келиб бирданига бир неча вассал ҳукмдорликнинг бошқарувида хоқонлик аралашуви билан ўзгаришлар юз кўрсата бошлайди. Чоч ва Фарғона каби вассалларга хоқонлик қўшинлари жўнатилгани ва маҳаллий ҳукмдор ўлдирилиб, ўрнига хоқонлик вакилларидан бирортаси ўтиргани, Тохаристонда эса хоқонлик шаҳзодаларидан бири дастлаб “тегин”, “шад” кейинроқ эса “ябғу” унвони билан ҳокимият юргиза бошлагани кўринади.

Ғарбий Турк хоқонлиги маҳаллий бошқарувни олиб боришда “элтабарлик тизими”ни ҳам жорий қилган. Элтабар унвони воҳалар бошқарувига алоқадор равишда хитой, суғдий, бақтрий ва бошқа тиллардаги манбаларда тилга олиб ўтилади, бу эса хоқонликнинг уларга фарқли статус берганлигини англатади. Жумладан, бу хитой йилномаларида учрайдиган «Ғарбий турклардан Тун ябғу-хоқон вассал (воҳа) ҳукмдорларига элтабар унвонини берди» мазмунидаги маълумот асосида ўз тасдиғини топиб, С. Г. Кляшторныйнинг ушбу маълумот асосида “тобе воҳа ҳукмдорликлари бошқарувчиларига туркий унвонлар берилиши хоқонлик уларни ўз маъмурий иерархиясига киритганининг ифодасидир”[1:408] шаклидаги талқини ўринлидир. Демак, хоқонлик ўз вассаллари бўлмиш воҳа ҳукмдорликларининг бошқарувчиларига элтабар унвони бериш орқали уларни ўз маъмурий иерархиясига киритганини тасдиқлаш баробарида уларни мавқе жиҳатдан йирик ва нуфузли кўчманчи қабила бошлиқлари билан тенг кўрган.

Ғарбий Турк хоқонлиги бошқарувида “ўлпончилик тизими” ҳам алоҳида ўрин тутган. Ўлпончилик масаласи манбаларда батафсил ёритилмаган бўлса-да, баъзи маълумотлар асосида вассалларнинг ўз хўжайинларига йилда бир маротаба хирож юбориб турганликлари, ўлпон йиғиш эса марказдан – хоқонлар томонидан юборилган тудун унвонли вакиллар томонидан назорат қилиб борилганини тахмин қилиш мумкин. Бош вазифаси “тобе ўлкалар бошқарувчилар устидан назорат қилиш ва солиқ йиғишни ташкил қилиш”дан иборат бўлган тудунлар, аслида хоқонларнинг ўз вассаллари устидан тайинлаган вакиллари – ноиблар бўлиб, бундай анъана айнан қачон жорий қилингани унчалик аниқ эмас. Хитой йилномаларида Тун ябғу-хоқон (618–630) ўз вассалларига силифа (элтабар) унвони бергани ва уларнинг назоратига бир нафардан тутунь (тудун) жўнатганининг қайд этилишига асосланиб [2:283,92], кўпчилик тадқиқотчилар айнан 620- йиллардан бошлаб тудун – ноиб юбориш усули йўлга қўйилган деган, фикрга келишган бўлишига қарамай, аслида, хоқонлик 560- йилларда ўз вассалларига эга бўлган даврдан ёки ундан сал кейинроқ, ушбу усулни қўллай бошлаганини тасдиқлайдиган далиллар ҳам мавжуд. 577 йилда тузилган Гаочан (Турфон)га тааллуқли хитойча бир ҳужжатда ушбу ҳукмдорликка алоқадор хитойча ва маҳаллий унвонлар билан бирга туркий тудун унвони ҳам учраши [3:477] бунга далил бўла олади.

Чочда бўлганидек, Фарғонада Ашина сулоласи қарор топган бўлса ҳам, хоқонлик бу ерни назоратда тутиш учун бошқа воситалардан фойдаланган. Чунончи, тархон ёки чўр унвонли Фарғона ҳукмдорлари хоқонлик билан бевосита алоқали бўлмасдан, у билан билвосита боғлиқ бошқа бирор туркий қабилага мансуб бўлиши ҳам мумкин. А–14 рақамли суғдий ҳужжатда βrγ’n’k twttk (“Фарғона тутуғи”) иборасининг учраши [4:80,85] хоқонликнинг бу ерни бошқаришда ўз ҳонадон вакилларидан кўра кўпроқ ноиб вазифасидаги тутуқлар хизматидан фойдалангани билан боғлиқдир. Тутуқ унвони хоқонлик бошқарув тизимида асосан ҳарбий маъмурият бошлиғига нисбатан қўлланилган. Фарғонадаги Ашина сулоласини ва маҳаллий сулолани назоратда тутиш учун водийда тутуқлик хизмати жорий қилинган бўлиб чиқади. Бу уларнинг хоқонларга бевосита дахлдор амалдор бўлганини кўрсатадиган далил мазкур суғдий ҳужжатдаги “Хоқонга ва Фарғона ҳукмдорига ёзилган номани Фарғона тутуғига топширдим” [5:80,85] шаклидаги маълумот асосида ўз тасдиғини топади.

Тохаристон ябғулиги моҳиятан Ғарбий Турк хоқонлигига бирмунча ўхшаш бўлиб, хоқонликка хос ябғу, шад, тегин каби юқори даражали унвонлар унинг марказий бошқарувида, тасарруфидаги кичик ҳукмдорликлар бошқарувига эса элтабар, тудун, тархон, эркин сингари хоқонлик иерархиясида нисбатан қуйи поғонадаги унвонлар жорий қилинган, деб ҳисоблашга имкон беради. Шу билан бирга, улар бошқарувидаги худот, шоҳ, шер каби маҳаллий эроний унвонлар қўлланилишда давом этган.

Ғарбий турк хоқонлиги ўз бошқарувни олиб боришда тудун унвонига алоҳида имтиёзларни берган. Хусусан, тудун унвони Турк хоқонлигининг бошқарувчи хонадонига бевосита алоқадор бўлмаган, асосан бўйсундирилган ўлкаларнинг ҳукмдорлари устидан назорат қилиш ва у ерлардаги солиқ йиғишга маъсул қилинган вакилларга нисбатан ишлатилган[6:260]. Бу эса тегин – Чоч ҳукмдори, тудун эса уни назорат қилиш учун хоқонлик томонидан юборилган вакил – ноиб, деб ҳисоблашга имкон беради. Ғарбий Турк хоқонлиги нафақат Чочда, балки ўз қўл остидаги ўнлаб воҳа ҳукмдорликларини бошқаришда уларнинг эски маҳаллий сулолаларини сақлаб қолган ҳолда, уларнинг бир қисмига ўз хонадони вакилларини тайинлаши баробарида улар устидан назоратчи вакиллар – Тудунлик деб номласа бўладиган ноиблик жорий қилган бўлиб, улар амалдаги ҳокимият жиловини қўлга олган, “Чоч Тегинлари”, “Чоч ҳукмдорлари” деб номланган воҳанинг асосий бошқарувчи сулолалари ва воҳадаги яна бошқа кичик ҳукмдорликларни назоратда тутган. Бунда уларнинг тўғридан-тўғри хоқонлар номидан иш юритишлари, яъни хоқонлик ноиблари бўлишлари асосий ўрин тутган.

Хуллас, Ғарбий Турк хоқонлиги маҳаллий бошқарув тизимини олиб боришда сюзерен – вассал муносабатларида бир қатор усул ва воситаларни жорий қилган. Чоч воҳасида Фарғона, Тохаристон ва Кобулистондагига ўхшаб бундай муносабатлар бевосита, яъни тўғридан-тўғри амалга оширилган бўлиб, буни воҳа бошқарувида келиб чиқиши Ашина хонадонига тақалувчи Чоч Тегинлари (605-750) турганлиги тасдиқлайди. Шунингдек, хоқонликнинг ноиблари – тудунлар ҳам Чочда бевосита бошқарув йўлга қўйилиши билан боғлиқ эди. Самарқанд, Панч, Кошғар, Турфон ва яна бир қатор воҳа ҳукмдорликларда эса билвосита бошқарув, яъни никоҳ алоқаларининг ўрнатилиши ва шу тариқа хоқонлик назоратининг таъминланиши каби воситалар Чоч бошқарувида учрамаслиги эса бу фикрни янада мустаҳкамлайди.

Адабиётлар рўйхати

1. Кляшторный С.Г. Памятники древнетюркской письменности и этнокультурная история Центральной Азии. – СПб.: Наука, 2006. – С. 408.

2. Бичурин Н. Я. Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена. Т. I—II. М.; Л., 1950. – с. 283; Taşağıl A. Gök-Türkler. – Ankara, 1995. – S. 92.

3. Sarıtaş E. Göktürk Kültürünün Gaochanglılara etkileri üzerine bazı bilgiler // XV. Türk Tarih Kongresi, Ankara, 9–13 Eylül 2002. Kongreye sunulan Bildiriler. Cilt III. – Ankara, 2005. – S. 477.

4. Согдийские документы с горы Муг. Чтение, Перевод. Комментарий. Вып. II. Юридические документы и письма / Чтение, перевод и комментарии В. А. Лившица. – Москва.: Изд-во восточной лит-ры, 1962. – С.80-84.

5. Согдийские документы с горы Муг. Чтение, Перевод. Комментарий. Вып. II. Юридические документы и письма / Чтение, перевод и комментарии В. А. Лившица. – Москва.: Изд-во восточной лит-ры, 1962. – С.80-84.

6. Толстов С.П. Древний Хорезм Опыт историко-археологического исследования. – М.: Издание МГУ, 1948. – С. 260.

ЖАНУБИЙ СУҒДНИНГ ЧЕГАРА ШАҲАРЛАРИ ХУСУСИДА.

Раимқулов А.А.
Маданий мерос агентлиги Самарқанд археология институти бош илмий ходими, тарих фанлари доктори.

Жанубий Суғд ҳудудидаги Қоратепа, Косонтепа, Касбитепа, Кўҳна Фазли, Бобокенттепа, Ғузор воҳасидаги энг йирик шаҳар харобаси бўлмиш Ўликтепа каби шаҳарларнинг жойлашиши географиясига назар ташласак, бу шаҳарлар ичида энг йириги ҳисобланган Касби шаҳри воҳа маркази Нахшаб-Насафдан 29 км ғарбда жойлашган бўлиб, ундан ғарбдаги ҳудудлар чўлдан иборат. Кейинги шаҳар Паздава эса 41 км жануби-ғарбда жойлашган. Воҳанинг жануби-ғарбида, аниқроғи жанубироқда, 28 км масофада Бобокент номи билан юритилувчи ёдгорлик ўрнида яна бир йирик шаҳар фаолият кўрсатган. Бу учта шаҳар Бухородан келиб, Керки (қадимий Замм шаҳри – Р.А.) кечуви орқали Балхга кетган йирик карвон йўли устида жойлашган бўлиб, улар воҳанинг ғарбий ва жанубий ҳудудларидаги чегара шаҳарлари сифатида ҳам фаолият кўрсатганлар. Навбатдаги чегара шаҳри Ғузор воҳасининг энг жанубий нуқтасида, Амударёгача чўзилган чўл чегарасида, Нахшаб-Насафдан 52 км жануби-шарқ томонда жойлашган йирик шаҳар ёдгорлиги Ўликтепа ўрнидаги шаҳардир. Бу шаҳар Келиф ёки Керкидан Кешга кириб келувчи йўлдаги биринчи шаҳар бўлганлиги боис, биз томонимиздан “Суғднинг жанубий дарвозаси” сифатида ҳам талқин қилинган (Раимқулов, 2018, 31-б.).

Бу хусусият Мовароуннаҳрнинг бошқа ўлкалари, хусусан, Хоразм шаҳарлари учун ҳам хос бўлиб, Е.Е.Неразикнинг фикрига кўра, воҳанинг кўплаб ўрта асрлар шаҳарлари айнан чегара ҳудудларида бунёд этилганлар. Бизнинг фикримизча, бундай ҳудудларда шаклланган шаҳарлар аҳолиси тинчлик шароитларида Ўрта Осиёнинг чўл зоналарида яшовчи кўчманчи

ва ярим кўчманчи халқлар билан савдо-сотиқ ва товар айрбошлаш алоқалари олиб борган бўлсалар, уруш хавфи туғилганда биринчи бўлиб душманга қарши чиққанлар.

Чегара шаҳарлари тўғрисида бошқа манбаларда ҳам маълумотлар мавжуд. Араб тарихчиси ал-Азракийнинг маълумотга кўра: «... у (Ал-Маъмун) Ўтрор вилоятини истило қилишга ҳаракат қилиб, чегара қалъаси қўмондонини ўлдирди ва қарлуқ жабғусининг ўғилларини хотинлари билан бирга асирга олди....» (Байпаков, Ерзакович, 1971, с.147).

Араб сайёҳи Ёқутнинг Испижоб тўғрисидаги муҳим маълумотига эътибор қаратиш мумкин. «Испижоб – Мовароуннаҳрнинг Туркистон чегарасидаги энг асосий шаҳарлардан бирининг номи. На Хуросон ва на Мовароуннаҳрда Испижобдан бошқа солиқ тўламайдиган шаҳар йўқ, чунки у улуғ чегара қалъасидир. Аҳолиси маблағни қурол-яроққа сарфлаши учун шаҳар солиқлардан озод қилинган» (Байпаков, Ерзакович, 1971, с.136).

Чегара шаҳарлари тўғрисида фикр юритиш асносида бутун Суғд шаҳарларининг жойлашиш географиясига назар ташласак ва уни таҳлил қилсак, Марказий Суғд, Жанубий Суғд ва шу билан бирга Бухоро Суғди шаҳарларининг ҳам анчагина қисми мана шу воҳаларнинг чеккаларида, даштлар ва чўллар билан туташган ҳудудларга жойлашганлигига амин бўламиз. Бухоро воҳасининг чегара шаҳарлари жумласига 30 км ғарбда жойлашган Варахшани, 40 км жануби-ғарбда жойлашган, Амул ва Фороб томондан ёки Эрон томондан келувчи Буюк Ипак йўлининг бош тармоғи бўлган йўл устида жойлашган, Бухоро воҳасининг ўзига хос дарвозаси ёки “савдо бандаргоҳи” бўлган Пойкент шаҳрини, Нахшаб – Насафдан Бухорога кирмасдан тўғри Пойкентга келувчи, Қашқадарёнинг қадимда Самжон деб аталувчи қуйи ўзани йўналишида, Бухородан 35 км масофада жануби-ғарбда, аниқроғи жануброкда жойлашган Қум Султон – Қум Савтан шаҳрини, 2 фарсаҳ жануби-шарқда, Нахшаб–Насафдан чўл орқали Бухорога келувчи йўл устида жойлашган Варқа шаҳрини (Адылов, 2006, с.139-140), Бухородан 50 км масофада шимолда жойлашган, харобалари бизнинг кунларгача Қўрғони Вардонзе номи билан етиб келган Вардона (Варзан, Аварзана) шаҳрини (Мирзаахмедов Д., Адылов, 2001; Мирзаахмедов Д., Адылов, Поззи, Мирзаахмедов С., Султанова, 2012, с 129-130), 45 км шимоли-шарқда, Буюк Ипак йўлининг бош йўналишида, Бухоро-Самарқанд йўли устида жойлашган машҳур Тавовис шаҳрини киритишимиз мумкин. Бу шаҳарлар деярли айлана тарзда бутун воҳани чор атрофдан ўраб олганлар.

Бухоро воҳасининг шимоли-шарқий чегарасида яна бир шаҳар борки, уни араб сайёҳи Ёқут Испижобни таърифлаганидек, “улуғ чегара қалъаси” деб таърифлашимиз мумкин. Бу “Нур қалъаси” – машҳур Нурота шаҳридир. Бу шаҳар Шош – Чоч, Испижоб, Ўтрор ва Сирдарёнинг ўрта оқимида, Буюк Ипак йўлининг Жанубий Қозоғистон ҳудудидан тўғри Бухорога келувчи асосий тармоқларидан бирининг устида, Қизилқум даштларида умргузаронлик қилган кўчманчилар ҳудудлари билан Бухоро воҳасининг чегараларида жойлашган. Нурота шаҳри ўзининг шаҳар мудофаа деворларига эга бўлиши билан бирга, уни барча томондан, томонлари 7х7 км бўлган, 49 кв.км майдонни эгаллаган “Пироста” деворлари билан ҳам ўраб олган (Гулямов, 1979, с.133-135).

Марказий Суғднинг шимолий, жанубий ва шарқий томонлари Нурота ва Зарафшон тоғ тизмалари билан тўсилганлиги, бу тоғлар асосан маданий воҳани ўраб олгани боис, бу воҳада чегара шаҳарларни ажратиб кўрсатиш мушкул. Шунда бўлсада, воҳанинг чегара шаҳарлар бўлиши мумкин бўлган аҳоли манзилларини таҳлил қилишга ҳаракат қиламиз.

Самарқанд шаҳридан 26 км масофада шарқда, бизнинг кунларгача Оқтепа номи билан етиб келган, ўрта асрлар ёзма манбаларида тилга олинган қадимий Боркат шаҳрини, 16 км шимоли-шарқда жойлашган Мингтепа ёдгорлиги ўрнида бўлган Кабуданжакат шаҳрини Самарқанд воҳасининг шарқий ва шимоли-шарқий томондан ўраб турган Катвон чўли билан туташган ҳудудларда жойлашган чегара шаҳарлари сифатида таърифлаш мумкин.

Ундан ташқари, Марказий Суғднинг энг шимолий нуқтасида жойлашган “Суғднинг Шимолий темир дарвозаси” ни ҳам воҳанинг Қизилқум даштлари билан чегарадош

ҳудудларда жойлашган манзил сифатида қабул қилиш мумкин (Раимкулов, 2012, с.131-135; Раимқулов, 2017, 124-136-б.). Шу билан бирга Самарқанддан 40 км шимоли-ғарбда жойлашган қадимий Соғарж шаҳри ҳам биз томонимиздан воҳанинг дашт билан туташган ҳудудидаги, дашт аҳолиси билан савдо муносабатлари олиб борган шаҳар сифатида талқин қилинган (Раимкулов, 2017, 85-88-б.)

Жанубий Суғднинг чегара шаҳарлари масаласига ва фаолиятига қайтадиган бўлсак, бу шаҳарлар ва уларнинг бозорлари Бухородан Балхга ёки Балхдан Бухоро ва Хоразмга қараб кетган халқаро карвон йўлида савдо қилган савдогарлар тўхтайдиган асосий манзиллардан бири бўлишлари билан бирга, Жанубий Суғднинг шимолий, ғарбий ва жанубий ҳудудларини эгаллаган улкан даштларда умргузаронлик қилган чорвадор қўчманчи уруғлар ва қабилаларнинг ҳам асосий савдо-сотиқ бозори сифатида фаолият кўрсатганлар. Бу улкан ҳудудларда қадимдан то XX асрнинг ўрталаригача чорвадор – кўчманчи ва ярим кўчманчи қабилалар ва уруғлар яшаб келганлар. XIX асрнинг биринчи ярмида Қашқадарё воҳасининг чўл ҳудудларида яшаган, кўчманчилик турмуш-тарзига эга бўлган туркий ўзбек уруғлари тўғрисида ёш рус сайёҳи ва дипломати Н.В.Хаников жуда аниқ маълумот берар экан, қайси уруғлар қайси ҳудудларда кўчманчилик қилганликларини ҳам алоҳида қайд этган (Ханыков, 1843, с.63-66). Бу маълумотлардан Ўрта Осиёнинг чўл ва дашт ҳудудлари кўчманчилар қабилалар ва уруғлар ўртасида тақсимланганлигини англаш мумкин. Бу ҳудудларда кўчманчилик турмуш-тарзи Бухоро хонлигининг сўнгги даврида, хусусан юртимизда Советлар ҳукмронлиги ўрнатилган йилларигача давом этган.

Умуман олганда, ўрта асрлар даври шаҳарсозлик маданиятининг, урбанизациясининг муҳим хусусиятларидан бири маълум даражадаги шаҳарларининг маданий воҳанинг кўчманчилар маконлари бўлган дашт ва чўл ҳудудлари билан чегараларида шаклланиши ҳамда аксарият ҳолларда уларнинг юксак суратлар билан ривожланганлигидир. Уларнинг ривожланишларининг бош омили бу шаҳарларни бир-бирлари билан боғлаб турган серқатнов халқаро ва маҳаллий савдо йўлларининг устида жойлашганлигидир. Мана шу савдо йўлларининг мавжудлиги, қўшни кўчманчи халқлар билан доимий маданий ва иқтисодий мулоқот, Жанубий Суғднинг Касби ва Паздава каби шаҳарларининг юксак ривожланиб, ҳатто воҳанинг марказий шаҳри Нахшаб-Насафдан ҳам каттариб кетишларига сабаб бўлган.

Адабиётлар рўйхати

1. Адылов Ш.Т. К исторической топографии средневековых торговых путей из Бухары в Нахшаб, Кеш и Тохаристан. Роль города Карши в истории мировой цивилизации. Материалы Международной научной конференции, посвященной 2700-летнему юбилею города Карши. Ташкент-Карши, 2006.

2. Байпаков К.М., Ерзакович Л.Б.. Древние города Казахстана. Алма-Ата, 1971

3. Байтанаев Б., Ергешбаев А., Шаяхметов А. Сторожевые холмы в фортификации юга Казахстана. Вестник Калмыкского университета. 2019, № 4.

4. Гулямов Я.Г. Нур Бухарский. Этнография и археология Среденей Азии. М., 1979.

5. Мирзаахмедов Д.К., Адылов Ш.Т. Из истории древнего города Вардана и владения Обавия. ИМКУ. Вып.32, Ташкент, 2001.

6. Мирзаахмедов Д.К., Адылов Ш.Т., Поззи С., Мирзаахмедов С., Султанова М. Исследования в Вардане. Археологические исследования в Узбекистане -2012 г. Вып.9 Самарканд, 2012.

7. Раимкулов А.А. К вопросу о “Северных железных воротах» Согда. ИМКУ, вып. 38, Самарканд, 2012.

8. Раимқулов А.А. Жанубий Суғднинг VIII-XIV асрлар даври тарихий топографияси// Тарих фанлари доктори (DSC) диссертацияси автореферати. Самарқанд, 2018. – 80 с.

9. Раимқулов А.А. Катта Суғд – Суғдиёна. Тарихий жараёнлар чорраҳасидаги ўлка. Тошкент, 2017.

10. Раимқулов А.А. Қашқадарё воҳасининг ўрта аср шаҳарлари. Қарши, 2018.

11. Ханыков Н. Описание Бухарского ханства. СПб, 1843.

КЎҲНА ТАРИХ ШОДАСИДАГИ МАРЖОН
(“Ўзбек халқининг келиб чиқиши тарихи” асари ҳақида)

Асқаров А.А.
ЎзРФА академиги, т.ф.д., проф.

2015 йили академик Аҳмадали Асқаров томонидан китобхонлар эътиборига “Ўзбек халқининг келиб чиқиш тарихи” номли асар ҳавола қилинган эди. Бир мунча фурсат ўтгач, унинг рус тилидаги – “История происхождения узбекского народа” китоби ҳам кенг жамоатчилик томонидан катта қизиқиш билан кутиб олинди. Машаққатли улкан меҳнат ва изланишлар самараси бўлган асарда асосан ўзбек этносининг элат, халқ ва миллат сифатида шаклланиш жараёни, миллий менталитет тушунчаси ва унинг ўзига хосликлари тадқиқ қилинган, бой моддий, маданий ва ёзма манбаларнинг чуқур илмий таҳлили берилган.

Асар муаллифи – тарих фанлари доктори, профессор, Ўзбекистон Фанлар академияси академиги Аҳмадали Асқаров билан китобнинг ёзилиш тарихи, унда баён этилган янгича қарашлар ва башқа масалалар хусусида суҳбатлашдик.

– Китоб ёзилишига нима туртки бўлди ва бунга зарурият келтириб чиқарган омиллар нималардан иборат эди?

– Мен археолог сифатида ўзбек халқининг келиб чиқиш тарихи билан 30-35 йилдан бери шуғулланиб келаман. Бу менинг шу даврдаги археологик изланишларим, топилмаларим, илмий-ижодий меҳнатларимнинг маҳсулидир. Асар ўзбек халқининг этногенези, этник ва миллат бўлиб шаклланиш тарихига бағишланган, унда халқимизнинг яқин 4 минг йиллик тарихи археологик, антропологик, этнографик, лингивистик, тарихий топонимика ва қадимги ёзма манбалар маълумотларининг илмий таҳлили асосида баён этилган. Ушбу асарни ёзишга туртки бўлган сабаблар масаласига келсак, аввало, биз олимларга Истиқлол берган ижодий эркинлик бўлса, ундан кейин она Ватан ва халқимга бўлган садоқатим, мавзу бўйича мутахассис сифатидаги бурчим эди.

Аслида олимлар бу мавзу билан узоқ йиллардан бери шуғулланиб келишади. XX аср бошларида академик В.Бартольд раҳбарлигида бир гуруҳ олимлар ўзбек халқи Мовароуннаҳр, ҳозирги Марказий Осиё ҳудудига XVI асрда келгинди, кўчманчи бўлиб кириб келган деган назарияни ривожлантиради ҳамда бу фан томонидан тан олинади. Бу қараш жадидлар томонидан ҳам қўллаб-қувватланган, чунки ўша пайтда илм-фаннинг даражаси шундай хулосани тақозо этарди. Сўнгра 1940-йилларнинг бошида археолог олим, минтақамиз халқлари тарихининг чуқур билимдони, академик А.Ю. Якубовский олиб борган тадқиқотлари натижасида ўзбек халқининг этногенези, халқ сифатида шаклланиши VI аср ўрталарида Ғарбий Турк хоқонлиги даврига бориб тақалади, деган таълимотни илгари сурди. А.Ю. Якубовский асосан ҳудудий бирлик, иқтисодий хўжалик бирлиги, этномаданий ва тил бирлиги, антропологик тип (қиёфа) бирлиги, диний бағрикенглик ва давлат бирлиги каби омилларга суяниб, шундай хулосага келган. Унгача Марказий Осиёда қадимий эроний тилларда гаплашувчи суғдийлар, хоразмийлар, боҳтарийлар, саклар ва қадимги туркий тил лаҳжаларида сўзлашувчи уруғ ва қабила жамоалари яшаган, айнан шу даврдан бошлаб уларнинг илк бор этник қоришуви бошланди, дейди олим. Бу В. Бартольд ғоясига берилган илк зарба эди.

Вақт ўтиши билан замон, фан, илм тараққий топиб, олимларнинг изланишлари ҳам кенг кўлам ола бошлади. Борган сари турли янги маърифий - назарий қарашлар илгари сурилди. А.Ю. Якубовскийнинг ўзбек халқининг этник шаклланиши ҳақидаги ғояси янада кенгроқ, янада бой бирламчи манбаларда ўз тасдиғини топа бошлади. А.Ю. Якубовский ғоясини ўрганишда Марказий Осиё халқлари қадимги тарихининг чуқур билимдони академик С.П. Толстовнинг хизмати катта бўлди. 1960 йилларга келганда С.П.Толстов ўзбек халқи этногенезининг бошланғич нуқтасини яқин минг йилга қадимлаштириб, ўзбек халқининг туркий ва эроний тилли аҳолисининг илк бор қоришуви антик даврда юз берди, яъни Канғ давлати даврига бориб тақалади, деган ғояни илмий асослади. Мен эса мустақиллигимиз

берган ижодий эркинликларга суянган холда бу масалада, яъни ўзбек халқининг келиб чиқиш тарихий илдизлари антик давридан ҳам қадимий эканлигини, бунга илмий асослар борлигини ўртага ташладим. Бундай назарий ва маърифий қараш археологик ва антропологик материаллар таҳлили асосида қурилган бўлиб, бу ғоя Авесто ва Веда каби қадимги эроний тилларда битилган зардуштийлик диний ривоятларини археологик ва антропологик материаллар билан қиёсий тахлилига асосланиб айтилган илмий фаразлар асосида шаклланган эди. Афсуски, тарих фани учун тўғри топилган бу концепцияда эронистик ғоялар хукмронлик қилиб, ўзбек халқининг қадимги илдизлари ҳақида гап кетганда туркийлик сояда қолди, яъни археологик қазишмаларда учратилган (суякка, сополга, ёғочга, тошга ёзилган), оромий алифбоси асосида битилган ёзув парчалари деярли қадимги эроний тилларда ёзилганлиги қайд этилиб, уларнинг илмий таҳлили ҳам эроний тиллар фойдасига хизмат қилиб келди. Тили эроний бўлмаган ёзув парчалари эса, фанда “номаълум ёзув” деб эълон қилинди.

Шўролар даври тарих фанининг назарий ва мафкуравий концептуал дастурида бронза, илк темир, ҳатто антик даврида ҳам Евроосиё даштларининг Тоғли Олтойдан бошқа барча ҳудудларида аҳоли эроний тилларда сўзлашганлар, деган ғоя олға сурилди ва шу руҳда илмий асарлар битилиб, ёшлар, бадиий ижод ва илм аҳли шу руҳда тарбияланди. Бу бирламчи археологик манбалар билан яхши таниш ўзбек олими сифатида менга ёқмас эди. Чунки, аждодларимизнинг туркий илдизи билан боғлиқ археологик ёдгорликларнинг моддий маданияти (яъни сополлари, ҳарбий ва меҳнат қуроллари, тақинчоқларигача) бронза даврида Марказий Осиёнинг барча ҳудудларида бир хил, аҳолисининг антропологик типи ҳам бир хил. Аммо, совет тарихшунослигида уларни Тоғли Олтойда яшаганлари туркийда, қолганлари эса қадимги эроний тилларда сўзлашганлар, деган ғайри илмий ғоя фанда хукмрон эди. Ҳақиқатда бундай қараш менга аспирантлик чоғимдан бошлаб менга тинчлик бермас эди. Бу ҳақда кези келганда яна тўҳтайман.

Аслида “Ўзбек халқининг келиб чиқиш тарихи” китобининг ёзилишига асосий туртки 2006 йилда бошланган. Бир куни икки киши мени йўқлаб кабинетимга кириб келди. Президент топшириғи эканини айтиб, мавзу билан шуғулланаётган олим сифатида менга тарихий адолатни тиклаш, тарихни ҳаққоний очиб бериш, ўзбеклар келиб чиқиши тарихини асослаб, борича кўрсатиб бериш масаласида суҳбатлашишди. Шу ишни амалга ошириш учун нималар қилиш керак, умуман, шу вазифани уддалаш мумкинми, деган саволларни беришди. Мен уларга мавжуд муаммоларнинг борини айтдим. Ўзимни қийнаётган саволлар, масала ва муаммоларни рўйи-рост гапирдим. Орадан 4-5 кун ўтиб улар яна келишди. Президент сизнинг ғояларингизни маъқуллади. Сизга барча шароитларни яратиб бериш ва китоб ёзилиши, чоп этилиши ҳамда тарқатилиши билан боғлиқ барча муаммоларни ҳал этишни тегишли кишиларга топширди, деб айтишди. Мен дархол ишга киришдим ҳамда дастлаб менинг “Ўзбек халқининг этногенези ва этник тарихи” китобим 2007 йилда дунё юзини кўрди.

Сўнг маълумотларни тўплашда давом этдим. Орада не-не қийинчиликлар, қаршиликлар, оғир кунлар бўлди. Мавзуни давом эттириб, янги-янги манбалар топиб, уларга асосланиб, китобни яна тўлдириб боравердим. 2015 йил арафасида китобни катта олимларга, сафдошларимга, мутахассисларга ўқитдим. Ҳаммага маъқул бўлди, ижобий фикрлар билдиришди, аммо раҳбарлардан ўтмади, нашрга рухсат беришмади. Бу аслида Биринчи раҳбарнинг топшириғи билан битилган китобнинг давоми, десам ҳам фойдаси бўлмади. Президент ҳузурига кирмоқчи ҳам бўлдим. Йўлатишмади. Кирсам, кўп гаплар очилиб кетишидан хадиксирашди. Китоб грант доирасида нашр этиладиган бўлгани учун, муддатига 1 кун қолганда қийинчиликлар билан ўша пайтдаги молия вазири ҳузурига кирдим. Бир кун кеч қолсам, маблағ куйиб кетарди, ғазначилик пулни ўтказмас эди. Вазирга тушунтирдим. Инсофи бор экан, тушунди, пул ўтказилди. Улкан ва катта машаққатлар билан бўлсада, “Ўзбек халқининг келиб чиқиш тарихи” китоби нашр этилди. Қийинчилик ва қаршиликлар

шу билан тугамади. Арзимаган важлар билан китобни сотишга, тарқатишга монеликлар авж олди. Иложсиз, ўқув юртларига, изланувчиларга, тадқиқотчиларга китобни ўзимиз бепул тарқатдик. Орадан бирмунча вақт ўтиб, нуфузли комиссия тузилди ва комиссия китоб кенг оммага тавсия этилсин, деган хулоса берди. Шу зайл китоб бир неча бор чоп этилди.

Бир мунча вақт аввал китобни Муҳтарам Президентимиз Шавкат Мирзиёевга ҳам совға қилдим. Жуда хурсанд бўлди, мени табриклади, раҳмат айтди. Суҳбатдан янги ғоялар олдим, янги режалар пайдо бўлди. Мана шу жорий йилда унинг учинчи нашри 5 минг нусхада чоп этилиб, китобхонларга тарқатилмоқда.

– Маълумки, дастлаб этногенез ҳақида гап кетганда, қадимдан давом этиб келаётган этносиёсий вазият ҳисобга олинмади. Ўзбекларнинг келиб чиқишини фақат туркчиликка қаратилди. Аслида Марказий Осиёда икки тилли этник уруғ жамоалари, қабила ва элатлар истиқомат қилиб келган. Улар микроҳудудий жиҳатдан алоҳида, ёнма-ён, кўп ҳолларда аралашиб яшаганлар. Улар ўртасидаги иқтисодий, маданий ва этник алоқалар узоқ давом этган тарихий жараёнлар бўлиб, маълум ҳудудлар доирасида, ўзаро қоришиб, янги этник бирликларнинг вужудга келишига, янги этносларнинг шаклланишига олиб келган. Ана шундай этногенетик жараёнларнинг этник ҳосиласини, айниқса, ўзбек ва тожик халқлари мисолида кўриш мумкин. Уларнинг ҳар иккаласи ҳам эроний ва туркий этник бирликларнинг маълум нисбатда, узоқ асрлар давомида қаришуви асосида таркиб топган. Уларнинг ҳар иккаласи ҳам икки этник илдизли Ўрта Осиёнинг туб жойли автохтон аҳолиси ҳисобланади. Совет даври тарихшунослигида Ўрта Осиё икки дарё оралиги ва ўрта шарққа эроний тил Шарқий Европадан кириб келди деган фан эронистик ҳато қарашга асосланди. Мен бу қарашни нафақат назарий жиҳатдан, балки этносиёсий жиҳатдан ҳам асоссиз эканлигини исботладим. Чунки, юқорида таъкидлаганимдек, ўзбек халқининг этногенези муаммосида, унинг археологик манбалар билан боғлиқ икки масаладаги кузатувларим менга тинчлик бермай келар эди. Улардан бири Марказий Осиё бронза даври дашт қабилаларига тегишли археологик ёдгорликларнинг ашёларидаги айнан ўхшашликлар бўлса, иккинчиси, ўша давр одамларининг антропологик типидаги айнан бир хиллик эди. Чунки, Шўролар даврида лингвистик фаразлар асосида яратилган концепцияга кўра, Ўрта Осиё, ҳатто Евроосиё даштларининг бронза даври чорвадор аҳолиси қадимги эроний тилларда сўзлашган, уларнинг Тоғли Олтой районида истиқомат қилувчи қисмигина туркий тилли эди, деган қараш тарихшуносликда устуворлик касб этган. Бошқача қилиб айтганда, нега бир хил моддий маданият ва бир хил антропологик типли аҳолининг Тоғли Олтой зонасида яшаганлари туркийда, қолганлари эса эроний тилда сўзлашган, деган фараз жумбоқлигича қолиб келмоқда эди.

Кейинги йилларда қадимги Хитой ёзма манбаларининг аслияти асосида олиб борилган изланишлар туфайли Евроосиё даштларининг сўнгги энеолит ва бронза даври чорвадор қабилалари – хулар, дилар, ўғиз, тиек, ҳунну каби прототурк уруғ жамоалари бўлганлиги ҳақида янги маълумотлар олинди. Бунга кўра, у прототурк уруғ жамоаларининг археологик маданиятларда акс этган муқобиллари Евроосиё даштларининг чорвадор сруб-андроново қабилалари бўлиб, уларнинг моддий маданият излари милоддан аввалги II-минг йилликнинг иккинчи ярмида Ўрта Осиё ҳудудларида кенг тарқалган. Бу жараён археологик адабиётларда орийларнинг жанубга миграцияси билан узвий боғланиб келинади.

Шундай қилиб, юқорида келтирилган археологик материаллар ва уларнинг қадимги Хитой ёзма манбалари билан қиёсий локализациялаш асосида шундай фаразни ўртага ташлаш, Евроосиё даштларининг энеолит ва бронза даври қабилалари ҳамда улар билан келиб чиқиш илдизлари бир бўлган Қадимги Хоразмнинг Тозабоғёб ва Қадимги Фарғонанинг Қайроққум маданиятлари, Ўзбекистоннинг қолган барча ҳудудларидан топиб ўрганилган Андронова маданиятининг Фёдоров босқичи аҳолиси прототуркий тилли бўлишган. Демак, икки тиллилик минтақамиз қадимги аҳолиси учун характерли бўлиб, ўзбек халқининг ҳар икки тарихий илдизи автохтон асосга эга.

Ватанимиз тарихига чуқурроқ кириб борадиган бўлсак, ўзбек халқининг энг қадимги аждоди 1988 йилда Фарғона водийсининг Селунгур ғоридан топилган ашель даври одамларининг суяк қолдиқлари бўлиб, улар 35-40 ёшлардаги эркак, 40 ёшлардаги аёл ва 10 ёшлардаги болага тегишли эканлигини жаҳон археолог ва антроолог олимлари (айниқса Россия федерацияси академик археологи А.П. Деревянко, академик антропологи В.П. Алексеев) таъкидлашиб, улар “одамзод илк аждоди, яъни архантроплардан палеоантропларга ўтиш даври одами топилди”, деган хулосага келган эдилар. Бугунги кунда (яъни 2023 йилга келиб) академик А.П. Деревянко ва унинг шогирдлари Селунгур ғорининг куйи қатламларини ёши 120 минг йилдан нарига бормайди, Фергантропнинг ўзи бўлмаган, унга тегишли суяк ва тишлар эса айиққа тегишли бўлиб чиқди” деб талқин қилмоқдалар. Афсуски, бундай талқинни текшириш мумкин эмас, чунки топилган ашёвий далиллар Ўзбекистондан аллақачон очиқ ва яширинча Россияга олиб кетилган. Бу масаладаги менинг сай-ҳаракатларим иш бермади. Ундан кейинги босқич одами аждодининг скелети (мустье даври) 1938 йилда Сурхондарё вилояти Бойсун тоғининг Тешик-Тош ғоридан топилган. Тешик-Тош одамининг суяк қолдиқлари Селунгур одамига нисбатан анча ёш бўлиб, у неандерталлар даври одами типига киради.

Маълумки, 1972-1974 йилларда Хоразм археологик экспедицияси томонидан куйи Амударёнинг Сариқамиш дельтаси районидан, Тумек-Кичиджик қабристонидан 30 га яқин неолит даври қабрлари очиб ўрганилган. Антрополог Т.Трафимованинг таъкидлашича, бу ердан топилган одам бош чаноқлари бир томондан Яқин Шарқ антропологик типини (Ўрта ер денгизи типини) эслатса, иккинчи томондан шимолнинг протоевропеоид типининг айнан ўзгинасидир. Бундай мисол ва далилларни яна истаганча келтиришим мумкин.

– Юқорида келтирилган археологик ва антропологик материаллар обзоридан маълумки, Ўзбекистон ҳудудларида инсоният ҳаётининг илк босқичларида ҳам одамзод яшаган. Аммо, уларнинг ҳеч бирини ҳозирги замон Марказий Осиё аҳолиси этносининг биронтаси билан бевосита боғлаш мумкин эмас. Чунки, у кезларда, яъни қадимги, ўрта ва янги тош даврида уларнинг (ҳозирги замон этносларининг) ҳеч бири муайян элат, халқ бўлиб шаклланмаган эди. Минтақамиз, жумладан Ўзбекистон ҳудуди жуда қадим замонлардан хронологик кетма-кетликда одамзод яшаган макон бўлган. Улар ҳеч қачон изсиз йўқ бўлиб кетмаган, уларнинг энеолит ва бронза давригача етиб кедаги авлодлари Саразм, Сополли маданиятлари аҳолиси мисолида, тарих тақозосига кўра, қадимги суғдий, боҳтарий,хоразмий тил лахжаларида, Тозабоғёб, Қайроққум маданиятлари аҳолиси мисолида эса прототуркийда сўзлашганлар.

– Марказий Осиё, жумладан Ўзбекистон ҳудудларининг табиий-географик шароити, экологик имкониятлари қадимги тош давридан бошлаб аждодлар эътиборини ўзига тортган. Ашель даврида яшаган фергантроплар, мустье даврининг неандерталлари яшаб ўтган бу ўлка мезолит, айниқса неолит даврига келганда жаҳон цивилизация марказларининг бирига айланишига асос берган. Бу бепоён заминда бағрида неолит даврида икки маданий-хўжалик ва икки тилли автохтон уруғ жамоалари муштарак шаклланади. Минтақанинг шимолий ҳудудлар аҳолиси генетик жиҳатдан Евроосиё этномаданий дунёси (протоевропеоид, прототурк) билан боғлиқ бўлса, унинг жанубий ҳудудлари аҳолиси иқтисодий-хўжалик ва тил жиҳатидан (Шарқий Ўрта ер денгизи типи ва эроний тиллар оиласи) Яқин ва Ўрта Шарқ минтақалари билан боғлиқ эди.

– Китобни рус ва бошқа хорижий тилларга таржима қилиш бўйича жуда кўп таклифлар бўлди. Аммо таржима – меҳнат, демак пул туради. Ҳомий, яъни маблағ масаласи катта муаммо бўлиб юзага чиқди. Республика қишлоқ қурилиши банки (Б.Муллахонов) сиймосида хомий ҳам топдим. Лекин хомий ажратган маблағ нашр учун анча камлик қилар эди. Шогирдларим, сафдошларим ва жисмоний шахслар ваъда қилган маблағ ҳам, Республикада қоғоз фабрикалари қуриш муҳимлиги унитилиб, қоғоз нархи қимматлашиб кетганлигидан китоб нашри анча юқори эди. 2016 йили нашриётдан қўнғироқ қилиб, менга китобнинг ўзбек тилидаги нашри учун анчагина қалам ҳақи чиққанини айтишди. Бу ҳабар қалбимга илиқлик

киритди ва уни китобнинг рус тилидаги нашрига сарфлашни режалаштирдим. Орада Президент Шавкат Мирзиёев 2016 йил 30 декабрь куни республикадаги академиклар билан учрашиб, улар билан дилдан суҳбат қуриб, ҳар биримизга рағбатлантирувчи пул мукофотларини берди. Хомий ёрдами, ана шу мукофот ва шахсий маблағларимни китобни рус тилига таржима ишларига ва нашрига жалб қилдим. Чунки, бу халқимнинг маънавияти учун, янги ғояларимни кенгроқ ёйилишига керак эди.

Яқинда Хитой давлатида бўлиб ўтган йирик халқаро илмий конференцияда иштирок этиб, китобдан бир нечта нусхасини хитойлик олимларга совға қилдим, улар асаримга қизиқиб қолишди. Турли хил қадимги ёзма манбалар ва бирламчи археологик топилмаларга, айниқса янги ғояларимни қадимги хитой ёзма манбаларига асосланиб ёзганим учун китобни ўз тилларига таржима қилиш истагини билдирдилар. Келишувга ҳам эришдик. Айни пайтда “Ўзбек халқининг келиб чиқиш тарихи” асарим хитой тилида ҳам нашр этилади.

Ҳозир инглиз ва бошқа Европа тилларига таржима қилишга жазм қила оладиган, ўзига ишонган мутахассис-таржимонларни излаяпмиз. Чунки, китоб илмий асар. Қисқартмалар, атамалар, топонимларнинг илмий исботланган изоҳлари, мураккаб тарихий, илмий ва соҳага оид атамалар жуда кўп. Уни таржимаси ҳам шунга яраша мураккаб, заҳматли меҳнат талаб қиладиган жараён. Хуллас, талабга ва вазиятга қараб бошқа тилларга таржима қилиш ниятларимиз йўқ эмас.

Мутахассислар асарга юқори баҳо беришди. Ушбу монография ўзбек халқи тарихини янада бойитишда илмий асос бўлиб хизмат қилишини, китоб сўнгги йилларда Ўзбекистон тарихи бўйича яратилган энг яхши асарлар қаторидан ўрин олишини таъкидлашди. У илмий тадқиқот институтлари илмий ходимлари, этнография, тилшунослик, Ўзбекистон тарихини ўрганаётган талабалар ва профессор-ўқитувчилар, хуллас, ўзбек халқи этник тарихига қизиқувчилар учун тавсия этилган.

WORKS OF THE TEMURIDS - A SOURCE ON THE HISTORY OF MOGHULISTAN

Ibragimova M.N.
Senior teacher at Al-Farabi Kazakh National University Almaty, Republic of Kazakhstan

K.A. Pishulina compares information from various sources about how Timur's goals and objectives in relation to Mongolia changed in the third half of the 19 th century, and what the consequences of his campaigns were for the political-state, cultural-economic life of Mogolstan. "It's important to note that Timur’s works are the only source on this issue. It depicts not only military campaigns, but also the internal situation of South-East Kazakhstan," said K.A. Pishulina, but warns that these works, which protect the interests of Timur and his descendants, should be considered with caution [3; 63]. Of course, so these works were written on Timur's orders in his Palace, it is necessary to be careful when using the information from them.

In 1375, Amir Timur passed through Southern Kazakhstan, which is a part of Mogolstan, and chased the Mogol troops to the Sharyn River in Zhetysu, where he dealt a heavy blow to them. Timur’s historian Mu'in al-Din Natanzi calls Timur's purpose in this campaign direct conquest: "In the interest of ruling the Mogol countries, [Timur] decided to go on a campaign (yuresh) to that region" [3; 65]. According to the "Zafar-name" by Timur’s historian Sherefaddin Ali Yazdi this campaign is shown as the third campaign to Mogol. "On Thursday, at the beginning of the month of Shaban, 776 A.H. (on January 5, 1375) Hazrat Sahibkyran gathered his victorious army, went to Zhete, and went to Katagan (Rabat-i Katagan - a city in the northern part of Afghanistan). It was cloudy, snowing and raining, and it was so cold that no one could go out freely" [4; 383]. Timur was in Samarkand for two months waiting the weather was better. "So again, at the beginning of the year of the mouse, on the first day of the month of Shawwal, on Monday, the winner gathered his soldiers and went to Zhete, that is, to Mogolstan. Amirzada Jahanger was sent forward according to the tradition of manlai, and Sheikh Muhammad Sulduz and Jalayir's son Adil Shah Bahram, after

the death of his father, Hazrat Sahibqiran handed over the power of Jalayir country to him. He joined Amirzada as his ally. When they passed Sairam and reached the place of Jarun (Sharyn), they captured one of them and sent him to Sahibkyran. Upon answering him, he declared that Kamar ad-Din from the Dulat (Dulat is one of the ancient Turkic tribes that formed the Kazakh people and played an influential role in the political life of Mogolstan and Kashkaria) tribe had gathered his troops and was waiting for Kazhibek in Koktobe and was unaware of their actions" [2; 77]. According to Mu'in ad-Din Natanzi, at that time other Mogol sardars [military commanders] went to invade Maurannahr, that is, they did not submit to Kamar ad-Din as the supreme ruler of the country.

Mu'in ad-Din Natanzi reports that Timur forces went back from Ile and fled towards Kamar ad-din Ush (Ush-Turfan in East Turkestan). Amir Kamar ad-Din sent a victorious army along with Amir Jahanger to arrest him. Amir set out with his troops on the order. According to Sherefaddin Ali Yazdi, when Kamar ad-Din "passed through the country and ulys", "plundered all his settlements and settlements" and captured Shams ad-Din's wife and daughter, the famous people of Dulat. All authors note that Jahanger "brought a lot of booty in the form of prisoners, horses and sheep" to Timur [3; 66].

Amir Timur will pour out his anger towards Mogolstan even more than before. In 1377 he attacked again, this time Kamar ad-din Abakum and Bugim were defeated by Temir and escaped. Kamar ad-Din in 1377 after the defeat in the battle of Aba-Kum, where a large number of people were killed on both sides, he hid "in a place where no one can find him". "After this victory [Timur’s Omar-Sheikh], his [Kamar al-Din's] military approach was completely interrupted, and the rest of the Mogol nobles who still survived were captured. There was no way for Kamar ad-Din to remain in any part of Mogolstan." Along with the captives, "innumerable" booty was taken to Mawarannakhr and sold into slavery. "From that time Mogol Ghulams and slaves were known in Mawarannakhr and other countries» [3; 68].

In 1383 the troops sent by Temir to Mogolstan battled with the Barin (Bahrin, Baarin) tribes. The Mogols won the battle and their ruler was killed. Timur sends several additional troops to find the leader of the Mogol dynasty, Qamar ad-Din. The troops were united, passed near Issyk-kol and reached Kok-tobe. However, Kamar al-Din managed to go to the north of Zhetysu. Timur’s troops return to Mawarannakhr.

Kamar ad-Din's repeated defeats by Timur completely cut off his influence as the leader of the Ulys. There was disunity among the Mogol tribes, and the lack of centralized authority opened the way for Timur to attack the peoples of the Zhetysu region individually.

Six years later, in 1389 Timur organized another campaign against South-East Kazakhstan. According to Timur and other sources, at that time there were several estates independent of each other in Mogolstan. Except the main Mogol dynasty of Kamar ad-Din, Bulgachi, Baarin, Arkenut, Yenge-tore dynasty, etc. tribes were independent [3; 69].

Amir Timur's goal was to bring Mogolstan under his control once and for all. That's why he repeatedly organizes destructive expeditions with his children to the territory of Mogolstan, even though he suffered some losses during the capture of Kamar ad-Din. Realizing that they could not individually resist Timur, the Mogol khans eventually went as far as forming a political alliance with another state. However, this union didn’t bring any results. Amir Timur was aware of this alliance, first he went to attack Tokhtamys himself, then he went to Balkhash and defeated the Mogol troops in South-East Kazakhstan. And Omar Sheikh, son of Timur, destroyed another small unit of the Mogols in the Itishpes area near Alakol. Nizam ad-Din Shami wrote that Timur's opponent in Mogolstan was Enge-tore [1; 114]; Sharaf ad-Din Ali Yazdi, followed by Khizr-Khoja-Khan, are mentioned as opponents of Mirkhond [3; 74]. Thus, at the end of the 80 th year, the Mogol’s army was defeated by the Timur’s army on the Zhuldyz plain, Issykkol, Almaly, along the Karatal river between the Kunges and Tekes rivers. Amir Timur elects his son Zhanakshah Bahadur as governor of Mogolstan [5; 112].

Amir Kamar ad-Din's subsequent situation is described by M.H. Dulati reports: "About the last moments of Amir Kamar ad-Din's life, according to the reliable people of Mogol, he fell ill at Kul Kachur, and the disease worsened to such an extent that the skin below the navel burst, and the liquid didn’t stop to flow. At that moment, Amir heard Timur's hand reaching towards him, but he was not able to get on the horse and hold the reins. Somehow, his country took him into the forest with two men and a messenger with enough food for several days. The rest ran away. The pursuers and his men could not find Amir Kamar ad-Din no matter how hard they searched in the forest. Gradually, the people began to forget his rebellious act.

"Amir Timur also calmed down after that and did not start the sixth campaign to Mogolstan. In short, there is peace in Mogolstan" [2; 89],-he said. Summing up, as we have seen above, Amir Timur's harshness towards the conquered peoples is emphasized by Timur historians themselves. The truth can be found in the information written by Timur historians. Therefore, these works can be turned into valuable data as a result of deep and comparative analysis.

Used literature:

1. Collection of materials related to the history of the Golden Horde, T. II, Extracts from Persian works collected by V.G. Tiesenhausen and processed by A.A. Romaskevich and S.L. Volin. Moscow-Leningrad, 1941, 308 p.

2. Muhammad Haidar Dulati. Tarikh-i Rashidi. A., 2003. 614 p.

3. Pishulina K.A. South-Eastern Kazakhstan in the middle of the 14th and beginning of the 19th centuries. A., 1977.

4. Sharafuddin Ali Yazdiy. Zafarnoma. Authors of Suz boshi, kvardu, illustrations and kurstakchich: B. Eshpulatov. T., 1997, p. 383.

5. Zoldasbayuly S. Kazakhstan in ancient and middle ages. A., 1995. 176 p.

ЖАНУБИЙ ЎЗБЕКИСТОН ҚАДИМГИ ШАҲАРЛАРИ ВА ҚИШЛОҚЛАР ЎРТАСИДАГИ ЎЗАРО АЛОҚАЛАР.

Хасанов А.
ҚарДУ. Т.ф.д., профессор

Тариҳ ва тарихий-география масалалари бўйича изланишлар олиб борган олимлар Жанубий Ўзбекистон таркибига кирувчи бир қанча шаҳарларни ёзма манбалар, археология ва этнография тадқиқотлари асосида қиёсий ўрганиб, асосли хулосалар келтирганлар. Археологлар турли ҳунармандчилик устахоналарини, бутун маҳаллаларни, айрим биноларни, кўҳна шаҳарлар тарихини ва шаҳар ҳунармандчилигини ўрганиш учун етарли манбаларни тўплаганлар. Шунга қарамасдан, жанубий Ўзбекистоннинг ўрта аср шаҳар ва қишлоқлари ҳаёти ўртасидаги боғлиқлик масалалари кам ўрганилган.

В.В.Бартольд томонидан ишлаб чиқилган шаҳар ҳақидаги концепция Ўрта Осиё шаҳарсозлиги масалаларини тадқиқ этиш жараёнида нисбатан кўпроқ ёйилган бўлиб, тадқиқотчи бу концепциясида IX–XII асрлар шаҳарлари учун уч қисмли тузилиш (арк, шаҳристон, работ) хусусиятли деб ҳисоблайди[1:334]. Аммо, шунга эътибор бериш лозимки, ушбу хусусият фақат ўрта асрлар шаҳарларига хос бўлиб, янада қадимгироқ давр шаҳарлари тузулиши бундан мустасно. Сўнгги тадқиқотларга кўра илк шаҳарлар ривожланишида ягона режа йўқлиги ва уч қисмли шаҳар тузилиши Ўрта Осиёнинг барча шаҳарлари учун хос эмаслиги тасдиқланмоқда. Чунки, дастлабки шаҳарлар, антик давр ёки ўрта асрлар шаҳарлари тузилиши ва бажарган вазифаси жиҳатидан бир хил бўлмаслиги мумкин.

Тадқиқотчилар шаҳар тушунчасини уларнинг вазифавий ҳолати нуқтаи назаридан ҳам ифодалайдилар. Бу борада айрим хорижлик олимлар манзилгоҳларнинг босқичма-босқич ривожланишида сиёсий жиҳатдан устун мавқега эга бўлган ҳар қандай манзилгоҳни шаҳар деб эътироф этадилар. Бошқа олимлар эса аҳолиси деҳқончилик билан шуғулланмайдиган манзилгоҳларнинг барчасини шаҳарлар қаторига киритишни таклиф этадилар. Яна бир гуруҳ

олимлар фақат сиёсий марказ вазифасини бажарган манзилгоҳларни шаҳарлар деб ҳисоблайдилар[2:20].

Шаҳарлар тарихини таҳлил этиш жараёнида марказий пойтахт шаҳарларидан ташқари, шаҳар-давлатлар, аграр (деҳқончилик) шаҳарлар, савдо шаҳарлари (айрим порт шаҳарлар) бўлганлигини кузатишимиз мумкин. Тадқиқотчиларнинг фикрича, ҳар бир тарихий даврда ўша давр тарихий-маданий жараёнлари, ўзига хос хусусиятлари ва тараққиётидан келиб чиқиб ўзига хос “шаҳар” тушунчалари бўлади. Мисол учун, “илк шаҳарлар”, “антик давр шаҳарлари”, “ўрта аср шаҳарлари” ва ҳоказо. Шунинг учун ҳам тадқиқотчилар урбанизация жараёнининг турли даврлардаги ўзига хос хусусиятларини ҳисобга олиб шаҳарларни энг қадимги, қадимги, ўрта асрлар ва замонавий шаҳарларга бўладилар[2:21].

Шунинг учун ҳам бу йўналишдаги айрим тадқиқотларни таҳлил қилишга ҳаракат қиламиз. Демак, Қашқадарё воҳасида V–VI асрларда икки ярусли турар жой манзиллари кўпайган. Археологик изланишлар натижаларига кўра, бундай таркибли турар-жой манзиллари, маҳаллий суғдий аҳоли таъсирида жадал ўтроқлашиб бораётган Қовунчи маданияти қабилаларига хос шаҳарлар бўлган. Бундай типдаги катта мулк эгаларининг қасрлари антик даврнинг йирик шаҳарлари ташқарисида, V–VI асрларда, деҳқонзодаларнинг ер-мулкида пайдо бўлган қишлоқ-кўрғон кўринишидаги майда шаҳарлар типини ташкил этади. Уларнинг атроф мудофаа деворлари билан ўралиб, улар доирасида секин-аста кадиварларининг (ижарачи қўшчиларнинг) турар-жой манзиллари пайдо бўлади ва улар илк ўрта асрлар даврининг майда шаҳарларига айланиб боради.

Насаф Бухородан Балхга ўтадиган карвон йўлида жойлашган. Унинг атрофида қишлоқлар кўп бўлган. Вилоят чегарасидаги йирик қишлоқлардан Базда, Касби ва Маймурғ тилган олинади[3:334]. Жанубий Суғдда Самарқанд ва Бухоро Суғдларига нисбатан қишлоқ ва шаҳарлар камроқ. Бу унинг сув ресурсларининг чегараланганлидан бўлса керак. Шу боисдан, Қашқадарё воҳасида аксарият аҳоли чорвадорлар бўлиб, улар ярим ўтроқ ва ярим кўчманчиликда ҳаёт кечирган.

Ўрта асрлар Ўрта Осиёда шаҳарлар ва қишлоқлар ўртасидаги тафовут бугунгача муаммо бўлиб келмоқда ва мавҳумлигича қолмоқда. Илк ислом даврида шаҳар тушунчаси жоме масжидларининг мавжудлигига бор ёки йўқлигига қараб белгиланган. Насафга ташриф буюрган Ибн Хавқал воҳа маркази ва жомеъ масжидига эга бўлган Насафни шаҳар, аҳоли сони ва ҳудуди жиҳатидан ундан анча катта, ҳамда жоме масжидларига ҳам эга бўлган аҳоли манзиллари-Касби ва Пазда (Паздава) ни қишлоқ сифатида таърифлаган[6:48]. Аслида эса Базда мустаҳкам қалъа шаҳар, Касби X асрда эгаллаган майдонига кўра Насафдан катта бўлган мўғуллар истилосидан кейин эса қишлоқ сифатида қайд этилган.

Йирик шаҳарларда илк ўрта асрлар даври шаҳарсозлигининг асосий хусусиятларини ўзида акс эттирган работлар шакллана бошлаган. Шаҳарлар мудофаа деворлари ортида, унга яқин қўшни бўлган қишлоқлар араблар келгунига қадар рабодларнинг шаклланиш жараёнини бошлаб берган[4:19].

Ривожланган ўрта асрлар Жанубий Ўзбекистон шаҳарларининг ҳажми турлича бўлган. Манбаларда Жанубий Ўзбекистон шаҳарларидан саналган Насафнинг тараққий қилиш даври XII аср деб изоҳланади[4:19]. XII асрга келиб таназзулга юз тутган Кешдан кўра аввал кичикроқ шаҳар бўлган Насаф тараққий қила бошлайди. Хузор қасабасидаги қишлоқлар ҳам Насафга қарашли ҳудуд саналган.

“Қишлоқ” атамаси “қишлов”, яъни қишлов учун жой деган маънога эга. Ўрта Осиё ҳудуди бўйлаб кенг тарқалган ва қишлоқ деб аталувчи аҳоли манзиллари бизнинг юртимизда XIII аср охирлари–XIV асрдан бошлаб шакллана бошлаган. Ўз номига кўра ҳам бу қишлоқларининг кўпчилиги кўчманчи чорвадорларнинг ярим ўтроқ турмуш тарзига ўтишлари натижасида пайдо бўлган. Бу пайтда ярим кўчманчи қабилаларнинг ҳунармандлар қатлами кўчманчиликдан кўра ўтроқ ҳолатда фаолият юргизишни маъқул кўриб, қишлоқдошларининг чорвадор қисми кенг яйловларга кўчиб кетганларида ҳам улар ўзлари

эккан экинларни парвариш қилиб ҳосил етиштириш учун қишловларда муқим қола бошлаганлар. Кейинчалик бутун-бутун қишлоқлар аҳолиси тўлалигича қишлоқ хўжалиги билан машғул бўлиб, тамоман ўтроқ ҳаётга кўчганлар. Лекин улар яшаган жойларининг номлари “қишлоқ” сифатида сақланиб қолаверган. Оқар сувга эга бўлмаган чўл ҳудудларида қишлоқларнинг шаклланиши нисбатан кеч ва секинлик билан кечган.

Қашқадарёда воҳасида ўрта асрлар асосий аҳоли манзиллари асосан воҳанинг текислик қисмида қарор топади. Чироқчи ҳудудида илк ўрта асрларда мавжуд бўлган аҳоли манзилларидан 8 таси IX–XII асрларда фаолият юритган. Қамаши ҳудудида илк ўрта асрларга мансуб бўлган 29 қишлоқдан 19 таси ривожланган ўрта асрларда ҳам мавжуд ҳолда бўлган бўлса, Яккабоғ ҳудудидаги илк ўрта асрларга оид ёдгорликларнинг 24 тасида IX–XII асрларга оид осори атиқалар, сопол буюмлар топилган[7:60]. Бундан шундай хулосага келиш мумкинки, ҳудудда илк ўрта асрлар қишлоқларининг IX-XII асрларда ҳам фаолиятда бўлган.

Шаҳарнинг ёки қишлоқнинг вужудга келиши, ривожланиши ва таназулга юз тутиши аниқ ижтимоий-иқтисодий тузум ва жамиятнинг ижтимоий тузилишига узвий равишда боғлиқ бўлади. Шаҳар барча даврда ҳам ўзига хос тарихий воқеа ҳисобланади.

Жанубий Сўғднинг VIII–XII асрлардаги, шаҳариларнинг қишлоқлар билан муносабатлари шубҳасиз, бу даврга хос бўлган тузум ва унга тааллуқли бўлган ижтимоий-иқтисодий муносабатларга чамбарчас боғлиқ эди. Шунинг учун ҳам, “қадимий шаҳарлар ишлаб чиқариш қуроллари, маданий салоҳият тўпланадиган, ҳунармандчилик ва савдо-сотиқ амалиётини мувозанатга солиб турадиган, аҳоли йиғиладиган йирик манзил сифатида аниқланиши мумкин. Ўзига хос вазифани бажарувчи шаҳарнинг аҳоли йиғиладиган йирик манзил сифатидаги роли зич қурилган иморатлар ва баланд меъморчиликда ифодасини топадиган морфологик хусусиятларда акс этади[4:19]”.

Шаҳарлар маъмурий марказ сифатида аҳамият касб этиб келган. У ерда жоме масжидининг алоҳида бўлиши ҳам алоҳида шартлардан саналган, карвонсаройлар ҳам шаҳар унвонида ўзига хос ўрин эгаллаган. Ўрта асрларда шаҳар деган мақомни олиш учун у жойнинг аҳолиси 32 хил ҳунарни билиши лозим бўлган. Шаҳар ва қишлоқ ўртасидаги ўзаро фарқлардан бири сифатида шаҳар аҳолиси қишлоқ хўжалиги билан эмас, балки ҳунармандчилик ва савдо билан шуғулланиш билан ҳам изоҳланган[7:163]. Илк ўрта аср ва ривожланган ўрта аср шаҳарларининг ҳажми ҳам турлича бўлган. Кеш–2 ли, Термиз–20 ли майдонга чўзилгани тарихий тадқиқотларда ўз аксини топган. (Ли–Хитой узунлик ўлчов бирлиги бўлиб 0,5 ёки 0,3 кмни ташкил этган). Умумий ер майдони эса Термиз - 20 га[7:65] Кеш 40 га, Ерқўрғон 150, Қалъаи Заҳҳоки марон 16 га[8:20] Ас-Самъоний Кеш вилояти ва унинг қишлоқлари ҳақида муҳим маълумотларни келтириб ўтган. Муаллиф Кеш шаҳрида 12 кун бўлган ва X асрда Кеш шаҳри ички ва ташқи шаҳарлардан иборат бўлиб, 4 та дарвозага эга эканлиги тўғрисида маълумот ёзиб қолдирган. XII асрга келиб Кеш таназзулга учрайди. Шу сабабдан бўлса керак манбаларда Кеш Нахшаб яқинидаги кичикроқ бир шаҳар деб келтирилади. Шунингдек Самъоний Кешни Самарқанддан унча узоқ бўлмаган қишлоқ ҳам деб изоҳлайди.

Ибн Ҳавқал Кеш вилоятига қарашли 16 тарустоқ ҳақида маълумот беради: Миён-Кеш, Руд, Баландарон, Расмаин, Кашк, Ару, Бузмажин, Сиём, Арғон, Жарж Ғуд, Ҳузор Руд, Хузор, Суруда, Ички Сангардак, Ташқи Сангардак, Маймурғ[9:13]. Туман номлари Кеш (Шаҳрисабз) вилоятига кейинги Ғузор беклиги ва ҳатто Сангардак дарёси водийси ҳам қараганлигидан дарак беради. Айни пайтда, Сангардак Чағониён шаҳарлари қаторида эслатилади.Хузор ўрта асрларда Кеш таркибида бўлган, бундан ташқари, Сағониён шаҳарларидан ҳисобланувчи Санггардак ҳам Кеш қасабаларидан ўрин олганлиги ҳақида маълумотлар келтирилган[10:414].

Ўрта асрлардаги шаҳар ва қишлоқларнинг майдони кенгайиб борган. Қатор ҳолларда бу хилдаги ўсиш уларга янги кўриниш, янги сифат ҳам берган. Буни воҳанинг барча қисмидаги қишлоқлар мисолида кузатишимиз мумкин.

Таъкидлаш лозими, Қашқадарё воҳасида шаҳар ва қишлоқларнинг ўсиши ва тараққий этиши даври VII–VIII асрларда, асосан, ўзининг осори- атиқаларга бойлиги билан ажралиб туради. Бу эса ўз навбатида манзилларда ҳаёт ниҳоят даражада қайноқ бўлганлигини кўрсатади. Кўпгина аҳоли манзилларида энг сўнгги яшаш даври қолдиқлари, моддий ашёлар XII ва XIII асрнинг бошларига хос бўлган маданий қатлам билан белгиланади.

Ўрта асрларда шаҳар ва қишлоқларнинг ривожида йўллар ҳам асосий роль ўйнаган. Араб сайёҳлари ҳам ўрта асрларда Қашқа воҳасини кесиб ўтувчи йўллар ҳақида таърифлашган. Насаф ва Кеш йўли бош йўллардан саналган. Бу йўл Қашқадарёнинг чап соҳили бўйлаб бир қанча манзиллардан ўтган. Насафдан Кеш сари йўлга чиқилиб, Қамайтепадан ўтган ва Олтинтепага келган. Олтинтепадан бошлаб йўл тармоқларга бўлинган. Кешга эса Кишмиштепа ёнидаги йўлдан ўтиб борилган.

XI–XIII аср бошларида Термизда шаҳар ҳаётининг равнақ топишида асосий омиллардан бири ташқи савдо саналган. Шаҳарнинг вилоятлараро ва минтақалараро савдо йўллари туташган жойда жойлашгани қулай шароит яратган. Тарихий манбаларда Термиз Хутталон ва Чағониённинг савдо маркази эканлиги қайд этилган

Мўғуллар босқинига қадар Қашқа воҳасида Насаф (Нахшаб), Кеш, Хузор, Субах, Базда, Касби, Косон, Навқат, Қурайш сингари тараққий қилган йирик аҳоли манзиллари-шаҳарлар, қабасалар, қишлоқлар сони кўп эди. Айниқса, Насаф XII аср охирлари–XIII аср бошларида ҳар жиҳатдан ривож топиб, шаҳар ҳаёти юксалган, ҳунармандчилик ривож топди, илм-фан, маданият юқори поғонага кўтарилган.

Қуйи Қашқадарёдаги ўрта асрлардаги йирик шаҳарлар ҳисобланган Касба (Каспи) ва Базда (Кўҳна Фазли) аҳоли манзиллари ҳам мўғуллар босқинига дучор бўлган. Жуда кам ҳолларда мўғуллар босқини сабаб вайрон этилган жойлар қайта тикланган. Касби мўғуллар босқинидан сўнг аввалги ўрнида қайта тикланган жуда саноқли шаҳарлардан бири ҳисобланади.

Илк ўрта асрларда бу жойларда йирик шаҳарлар билан бир қаторда, кичик шаҳарчалар ҳам мавжуд эди (Термиз, Будрач-Чағониён, Новандак, Каттатепа ва бошқалар). Кушон давридаги кичик шаҳар ва қишлоқларнинг сонини нисбатан ҳисоблаганда, бир кичик шаҳарга олтита-саккизта қишлоққа тўғри келган. Бақтрия-Тохаристондаги турли тарихий босқичларда, қишлоқлар жуда кўп бўлган[7:60].

VIII асрнинг биринчи ярмида араблар истилоси янги даврни бошлаб берган. Муҳим сиёсий воқеалар сабаб шаҳар ва қишлоқлар таланган. Сиёсий вазиятнинг барқарорлашуви ва VIII асрда Тоҳаристонни араб халифалиги таркибига кириши вилоятда маданиятнинг умумий тарзда юксалишига, IX–X асрларда Тоҳирийлар ва Сомонийлар давлати таркибида эса янада тараққий этишга имкон яратган.

V– VII асрларда Ўрта Осиёда бир томондан мулкдорлик муносабатларининг ўрнатилиши, иккинчи томондан кўчманчи чорвадорларнинг кириб келиши шаҳар ва қишлоқларнинг қиёфасига таъсир кўрсатган[11:58]. Ер эгалиги муносабатларининг жадаллашуви, кўчманчи чорвадорларнинг ўтроқлашуви билан зироаткор ерлар кенгайди, шаҳарлар гавжумлашган. Қишлоқларда “кўшк”, “қаср”, “кўрғон” ва “кўрғонча” номлари билан шуҳрат топган истеҳкомли турар жойлар қад кўтарган. Бундай мустаҳкам иморатлар хом ғишт ва пахсадан ишлаб чиқилган баланд тагкурси устига бино қилинган. Қаср атрофи қалин ва баланд девор билан ўралган бўлиб, камондан ўқ узадиган “тирқиш”, яъни нишон туйнуклари, бурчакларида эса баланд миноралари ўрнатилган.

Адабиётлар рўйхати

1. Бартольд В.В. История культурной жизни Туркестана. Соч. т. II. М., 1963. –С. 334.
2. Эшов Б.Ж. Қадимги Ўрта Осиё шаҳарлари тарихи. 2008. Б. 20.
3. Асқаров. А. Ўзбек халқининг келиб чиқиш тарихи Тошкент “Ўзбекистон” 2015. Б.5.334.
4. Камалиддинов Ш.С. Китоб ал – ансаб Абу Са`да Абдалкарима ибн Мухаммада ас - Сам`ани Как источник по истории и истории культуры Средней Азии. Ташкент, 1993 С.19..
5. Равшанов П. Қашқадарё тарихи. Т.:“Фан”.1995 й. Б. 328.

6. Раимқулов А. Қашқадарё воҳасининг ўрта аср шаҳарлари. 2020. Б.48.
7. Ртвеладзе Э.В. Чағониён тарихи. Сурхондарёнинг ўрта асрлардаги ёдгорликлари.-Тошкент.; “Ислом университети” 2002. Б.60.53.63.64.65. 20.
8. Лунина С.Б. Города Южного Согда в VIII-XII вв. Ташкент.: “Фан”, 1984 С-20
9. Чағониён тарихи. Бартольд В.В. Чағониён ҳақида. 2001. Б.13
10. Асқаров А. Ўзбек халқининг келиб чиқиш тарихи. 2011. Б.414
11. Баратова Л. Турк хоқонлиги ва унинг Ўрта Осиё давлатлари билан ўзаро алоқалари. Ўзбекистон давлатчилиги тарихи очерклари. –Т.: Шарқ, 2001. –Б. 58.

QARSHI QAL’ASI TASHKIL TOPISHI VA UNING AHAMIYATI

Mamatmusayev T.
T.f.d. professor. TAQI.

Istiqlolga erishganimizdan so’ng, xalqimiz o’z tili, yurti, madaniyati, azaliy qadriyatlari, haqqoniy tarixi va o’zligini anglashga intilib kelmoqda. Muhtaram Birinchi Prezidentimiz I.A.Karimovning “Tarixiy xotirasiz kelajak yo’q” asarida aytib o’tganlaridek, “Odamzod borki, avlod-ajdodi kimligini, nasl-nasabini, o’zi tug’ilib voyaga etgan qishloq, shahar, xullaski, Vatanining tarixini bilishni istaydi. Hozir O’zbekiston deb ataluvchi hudud, ya’ni bizning vatanimiz nafaqat sharq, balki, umumjahon siviliziatsiyasi beshiklaridan biri bo’lganini butun jahon tan olmoqda.

Bu qadimiy tabarruk tuproqda eramizgacha va undan keyin qurilgan murakkab suv inshootlari, shu kungacha ko’rku fayzini, mahobatini yuqotmagan osori-atiqalarimiz qadim-qadimdan yurtimizda dehqonchilik, hunarmandchilik madaniyati, me’morchilik va shaharsozlik san’ati yuksak bo’lganidan dalolat beradi”.

Qashqadaryo viloyatining markazi Qarshi O’zbekistonning o’tmishda hunarmandchilik, me’morchilik, shaharsozlik madaniyati yuksak bo’lgan va ayni vaqtda istiqboli porloq shaharlaridan biridir.

Qarshi shahri ming yillik tarixga ega. Qadimiy Qarshi bugungi kungacha yuksalish davrlarini ham, turli saltanatlarning inqirozli silsilalarini ham, ulkan, mahobatli qurilishlarini ham, mislsiz talon-taroj va vayronagarchiliklarni ham boshidan kechirdi.

Qarshi ham qadimiy Samarqand, Buxoro, Xiva, Termiz, Shaxrisabz kabi me’moriy yodgorliklarga boy shaharlardan. Qarshidagi obidalar ham olamga dong’i ketgan bu shaharlarnikidan qolishmagan, ular orasida Qarshi qal’asi va uning bosh maydoni — Registon alohida ajralib turgan. Shu o’rinda “Qal’a” iborasiga izoh berishga to’g’ri keladi, sababi oldingi tadqiqotlarimizda, jumladan, Qarshi shahrining “Nasaf” nashriyotida 1999 yilda chop etilgan “Qadimiy Qarshi, O’rta Osiyo shaharsozligi va madaniyati tarixi” mavzusidagi ilmiy anjumani materiallarida va mahalliy matbuotda e’lon qilingan maqolalarimizda “Qal’a” iborasi o’rniga “Qo’rg’on” so’zini ishlatgan edik. Chunki Qarshi shahri aholisi o’rtasida 1985 2000-yillarda o’tkazilgan tarixiy etnografik ekspeditsiya davrida axborotchilarimiz dastlabki bergan ma’lumotlarida “Qarshi qo’rgoni” deb gapirdilar va biz shuning uchun ham ilk tadqiqotlarimizda “qo’rgon” deb yozganmiz. Axborotchilarimiz orasida “qo’rg’on” va “qal’a” iborasi o’rtasida farq bor, degan fikrlar bildirilgandan so’ng unga aniqlik kiritishga jazm qildik va manbalarni qayta ko’rib, tahlil qilishga kirishdik.

Darhaqiqat, Qarshining qadimiy qal’asi, uning bosh maydoni Registon va atrofida joylashgan qator masjidlar, madrasalar, Chorsu, Sardoba, Jilovxona va boshqa obidalar shaharga ko’rku fayz, mahobat va ulug’vorlik baxsh etgan. Shuningdek, Qashqadaryo vohasi begi (hokimi)ning qarorgohi — O’rda (Ark) hamda hozirgi kunda yuqolib ketgan bir nechta ma’muriy binolar qal’a majmuiga kirgan.

Afsuski, Qarshi qal’asining bosh maydoni Registon, ilm-fan, madaniyat va ma’rifat o’choqlari — madrasalar; savdo-tijorat rastasi — Chorsu; obi hayot manbai — Sardoba; imon-

e’tiqod maskanlari — masjidlaru xonaqohlar; shahar xalqining sayilgohi — Jilovxona; yurt so’ragan bekning qarorgohi — O’rda (Ark); ma’muriy binolar — elchixona, Qozixona, Sarbozxonalar, To’pxonalar, zindon: mudofaa inshootlari — qal’a devori va darvozalari, hatto qal’a atrofidagi handaq ham beshafqat davr sinovlariga bardosh berolmadilar. Yurt obodonchiligi, el omonligi va ezgu niyatlar bilan qurilgan bu noyob inshootlar — obidalar, shaharga beomon qirg’in, vayronalik keltirgan talonchilik urushlarining, toju-taxt uchun kurashlarning, saltanatlar sitamining va adolat uchun og’ir bo’lsa-da, tan olib aytshiimiz kerak, befarqligimizning qurboni bo’ldilar.

Qarshi qal’asining bunyod etilishi haqida eng haqiqatga yaqin va eng mukammal ma’lumotlar XV asrning muarrihlari Nizomiddin Shomiy va Sharafuddin Ali Yazdiyning “Zafarnoma” asarlarida berilgan. Qal’a haqida ma’lumotlar “Temur tuzuklari” dan ham o’rin olgan.

Qal’a devori uchun xomashyo — loy boshqa joydan keltirilmasdan devorning yonidan olingan. Ma’lumki, qishning qahratonida oyog’ yalang loy pishitish mumkin emas. Sohibqiron buni ham tadbirini topgan - loyning ustidan otlarni haydashga buyruq bergan, natijada, yuzlab otlar loy ustidan 1-2 marta o’tkazilgan. Bu paytda otlarning oyoqlari ostiga somon tashlab turilgan. Loy ozgina qattiqroq bo’gach, devorning ustiga chiqarilib, ikki devorchalarning orasiga bostirilgan. Shu tariqa yetti-sakkiz “paxsa” (qavat) loy bilan, eng oxirgi (yuqorigi) “paxsa” — qavat to’liq g’isht bilan terilib, devor ustining tashqi tomoni g’ishtli— “bo’lib qanot” — (biz bu haqda yuqorida to’xtalgan edik) kungura bilan bezatilgan.

Shu o’rinda shartli ravishda “paxsa” (qavat) tushunchalari ishlatildi, ular biroz izohni talab qiladi. Ma’lumki, gishtdan devor bo’lsa, unga nisbatan paxsa so’zini xullas uncha tug’ri emas. Zero, bu so’z tom ma’noda loy devorni anglatadi. Shunday bo’lsa-da, xalqimiz tasavvurida Qarshi qal’asi 9 paxsalik devor bilan o’rab olingan, degan tushuncha borligini hisobga olib, “paxsa” so’zidan foydalandik.

Yana bir jihat borki, u ham bo’lsa, qal’aning g’ishtli devori haqida aytarli ma’lumot yoki asosning yo’qligidir. Axir na paxsa, na g’ishtdan bo’lsin devorning ozgina qismi ham saqlanmagan, hatto yozma manbalarda ham ko’rsatilmagan vaziyatda, arxiv hujjatlaridan tashqari, muhtaram o’quvchilarni, qal’a devorining sirti g’ishtdan, ichi loydan bo’lgan, deb ishontirish qiyin, albatta, faqat dala ekspeditsiyasi materiallari orqali, qal’a devori, haqida berilgan fikrni asoslashda, axborotchilarimizdan olingan qimmatli ma’lumotlar va yuqorida ko’rsatilgan arxiv hujjatlarida keltirilgan dalillarga tayanish orqali haqiqat aniqlandi. Shundan so’ng, qal’a devori g’isht va loydan tiklangan degan xulosaga kelindi.

Shunday qilib, Qarshi qal’asi va uning devori haqida bildirilgan fikrlardan quyidagicha xulosalar kelib chiqadi:

Birinchidan, qal’a Sohibqiron uchun nihoyatda zarur bo’lgani uchun, hatto, qish chiqishini kutmasdan, uni qurishga kirishilgan va u Markaziy Osiyo shaharsozligi andozalari asosida XIV asrning ikkinchi yarmida qad ko’targan.

Ikkinchidan, qal’a qurilishi shoshilinch ravishda boshlangan va devor yaxlit g’ishtdan emas, balki chetlarigina gishtdan, o’rtasi esa loydan bo’lsa ham tez tugallangan. Bunday devorni o’ta mustahkam mudofaa inshootlari sirasiga kiritib bo’lmaydi.

Uchinchidan, qal’aning tiklanishi puxta tadbir va ma’lum reja asosida amalga oshirilgan bo’lsa-da, baribir unga vaqtinchalik nigoh bilan qaralgan.

To’rtinchidan, qal’a imoratini bunyod etishga mahalliy mohir ustalar va me’morlar jalb etilib, devor g’isht va loydan tiklangan. Bu esa, XIV asrda Qarshida o’ziga xos me’moriy maktab shakllanganidan dalolat beradi.

Beshinchidan, qal’a qurilishida xalqimizning an’anaviy bunyodkorlik me’moriy uslublari — “Bolliq qanot” keng qo’llanilgan.

Oltinchidan, qal’a va uning devori mintaqada olib borilgan siyosiy kurashlarning qurboniga aylangani sababli yuqolib ketgan.

Qarshi qal’asining atrofi eni 9-10 metr (12- 13 gaz), chuqurligi, taxminan 2,5-3 metr (3-4 gaz), axborotchilarimizning aytishlaricha “2 chapak”, ya’ni 2 ta qo’l ko’tarib turgan odamning bo’ylariga teng bo’lgan xandaq bilan o’ralgan.

Ana shunday ta’mirlash ishlari XX asr boshlarsh amir Said Olimxon tomonidan ham amalga oshirilgan

Afsuski, devor va xandaqning amir Haydar qayta qurgan va biz yuqorida ko’rsatganimizdek oldin tiklatgan holati ham bizning kunlargacha yetib kelmadi.

Shunday qilib, Qarshi qal’asi xandaqning qazilishi bevosita qal’a devori tiklanishi bilan bog’liq bo’lib, u ham qal’a devori va boshqa yodgorliklar kabi siyosiy kurashlar girdobida sodir bo’lgan turli xodisalar — tazyiqlar va vayronagarchilikar jabrini tortgan.

Qarshi qal’asining Sharq shaharsozlik an’analariga muvofiq qurilgan bir nechta darvozalari bo’lgan. Qal’a darvozalari sonini aniq ko’rsatmayotganimizning sababi shuki, ular haqida ma’lumotlar turlicha bo’lib chiqdi.

XVII-XIX asrlarda Qarshi O’rda, Qo’rg’on, ichki shahar va shahar tashqarisidagi rabotlardan tashkil topgan edi. Urda mahalliy hokim qarorgohi hisoblanib, to’rtburchak shaklidagi devor bilan o’ralgan hamda bitta darvozaga (Saqlov darvozasi) ega bo’lgan. Qarshi o’rdasi hajmi bo’yicha (2,5 gektar) SHahrisabz o’rdasi va Buxoro arkidan katta edi. N.Xanikovning ma’lumotlariga ko’ra, 1841 yilda shaharda uchta kontsentrik joylashgan himoya devori mavjud bo’lgan, tashqi tomondan esa uni rabotlar o’rab turgan, ma’lum turdagi tovarlar maxsus ajratilgan joylarda sotilgan.

Qarshi ham, Qashqadaryo vohasining boshqa shaharlari kabi, 1920 yilgacha Buxoro amirligi tarkibida qoldi va nisbatan tinch rivojlandi. O’z vorislarini Qarshi hukmdorlari (beklari) etib tayinlash an’anasi keyingi amirlar davrida ham o’z ahamiyatini yo’qotmadi.

Adabiyotlar ro‘yxati

1. Karimov. I.A. «Yuksak ma’naviyat - engilmas kuch» T. 2008 y.
2. Internet ma’lumotlari.
3. Qodirova T.F. O’zbekistoning zamonaviy me’morchiligi. O’quv qo’llanma – Toshkent: davlat texnika universiteti, 1995.
4. O’rolov A.S., Saidov I.M. O’rta Osiyo me’moriy yodgorliklari-Vatanimiz tarixini o’rganishning moddiy manbalari.-Samarqand, 2009.
5. O’zbekiston Respublikasi Markaziy Davlat arxivi materiallari.
6. O’zbekiston Respublikasi Madaniy meros arxiv materiallari.
7. Alimova D.A., Buryakov YU.F., Suleymanov R.X. Naxshab-Nasaf-Qarshi: uning dunyo tsivilizatsiyasidagi o’rni. T.: 2012.
8. Nasriddinov Q. Qarshi Registoni. T.: 2014.
9. Po‘latov X. Shaharsozlik tarixi. T.: 2008.

ДОВОН ПОДШОҲЛИГИ ПОЙТАХТИ БОРАСИДА

Қудратов С.С.
тарих фанлари номзоди (Гулистон давлат университети доценти)

Довон подшоҳлиги пойтахти қайси шаҳар бўлганлиги масаласи тарих фанида ҳануз турли баҳсларга сабаб бўлиб келаётган масала ҳисобланади. Фарғона водийсида Довон подшолиги даврига оид жами 600 га яқин аҳоли манзилгоҳлари аниқланган [6:118].

Мутахассислар фикрича, Довон подшолиги “воҳа-давлат”лар иттифоқи кўринишида мавжуд бўлган. Ҳар бир “воҳа-давлат” ўз маркази-(шаҳар)га эга бўлган[5].

Қадимги хитой манбаси “Ханшу”да Довонда 70 дан ортиқ шаҳарлар бўлганлиги келтирилган. Улардан учтасининг Юан (Эрши-Бичурин бўйича), Ючен, Гуйшуанларнинг номлари тилга олинади. Манбаларда уларнинг жойлашган жойи борасида бирор-бир аниқ маълумот берилмаган. Шу сабабли, ушбу шаҳарларнинг Фарғона водийсидаги қайси қадимги ёдгорликлар ўрнида бўлганлиги ва уларнинг қайси бири пойтахт мақомида бўлганлиги

масаласида мутахассислар узоқ йиллардан бери баҳслашиб келишади. А.Н.Бернштам, Ю.А.Заднепровский, Н.Г.Горбунова, Б.Матбобоевлар Довон давлатининг пойтахти Эрши бўлган ва ушбу шаҳарни ҳозирги Андижон вилоятидаги Марҳамат шаҳарчаси ҳудудидаги Мингтепа ёдгорлиги деб хисоблайдилар. Н.Г.Горбунова ҳам Довон давлати даврига оид ёдгорликларнинг аксарияти Шарқий Фарғона ҳудудида(600 тадан 450 таси) жойлашганлигидан келиб чиқиб, пойтахтни шу ҳудудда бўлганлигини тахмин қилади[6:118]. А.Анорбоев Довон пойтахти Юан бўлган бу Наманган вилояти Тўрақўрғон туманидаги Ахсикент ёдгорлиги деб, қирғизистонлик олима К.Ташбаева эса пойтахт Эрши бу Қирғизистондаги Ўш (Эрши-Эши-Ўши-Ўш) деб, хитой манбаларида келтирилган узунлик ўлчовлари асосида Н.Я.Бичурин ва Л.А.Боровковалар эса пойтахт - Эршини Қўқон атрофида бўлган деб тахмин қиладилар.

Қадимги хитой манбаларидаги маълумотларни чуқур ўрганиш натижасида, А.Хўжаев манбаларда Эрши кадимий Фарғона давлатининг пойтахти бўлганлиги тўғрисида маълумот учрамаслигини ва Эрши зотли отлар боқиладиган жой эканлигини таъкидлаб, уни Ўш шаҳри билан таккослайди[11:15]. Дарҳақиқат, Шицзидаги маълумотларда Эршида Довоннинг “самовий отлари” сақланганлиги шунингдек, шаҳар дарё бўйида жойлашган бўлиб, ташқи ҳамда ички мудофаа деворлари билан мустаҳкамланган бўлганлиги ёзилган.

А.Хўжаев фикрича, хитой элчиси Чжанг Чян мил.авв. II асрда Фарғона водийсига келганида бир хил аталган мамлакат ва шаҳар номларига дуч келади. Мамлакат номи ва унинг пойтахти бир хил Паргана (Паркона, Парғона) деб аталган. Ушбу топоним сўғдча “атрофи баландликлар билан ўралган текислик” деган маънони англатади. Чжанг Чян мамлакат номини хитой иероглифлари билан транскрипция қилишга қийналиб, унинг маъносини хитойчага таржима қилган. Бу хитойча “Юан” иероглифи билан белгиланган. Мамлакат номи билан пойтахт номини бир-биридан фарқлаш мақсадида мамлакат номини ифодалаш учун “Юан” нинг олдига “Дай” (Да), яъни “буюк” сўзини қўшиб, уни “Дайюан” (“Буюк Паркона”) деб атаган. Пойтахт Паркона шаҳри номини эса унинг орқасига “шаҳар” маъносини англатувчи “чэнг” сўзини қўшиб “Юан-чэнг” деб номлаган. Афсуски, хитой манбаларидан «Юан-чэнг», яъни Паркона шаҳрининг ўрни ҳозирги қайси шаҳарга тўғри келишини билиб олиш қийин.

Хитой манбаларида тилга олинган яна бир шаҳар бу Ючен - қадимги Фарғона давлатининг шарқ томонида жойлашган ва бу шаҳар Хан империяси қўшинлари хужумига икки бор дуч келган. А.Хўжаев «Ючен»ни Ўзган(Ючен-Ўзген) билан қиёслайди[11:15]

Юқоридагилардан шу нарса маълум бўладики, қадимги Фарғона пойтахти ҳозирги Марҳамат шаҳарчасидаги Мингтепа ёдгорлиги бўлганлиги борасида сўзсиз Фарғона тарихини ўрганиш борасида улкан ишларни амалга оширган А.Н.Бернштам томонидан илгари сурилган ушбу қарашни бугунги кунда кўриб чиқиш зарур. А.Н.Бернштам ушбу фикрни 1946-1950 йилларида Фарғонадаги археологик ёдгорликлар энди-энди ўрганила бошлаган, бунинг устига ушбу ҳудуд материалларини Марказий Осиёнинг бошқа ҳудудлари билан таққослаш имкони бўлмаган бир даврда билдирганлигини ҳам эътиборга олиш зарур. Шунингдек, ёдгорликнинг нисбатан катта майдони(40 гектар, аҳоли зич бўлган Фарғонада бундай ҳажмдаги ёдгорликлар камёб ҳисобланади-Қ.С.), энг муҳими кучли мудофаа деворига эга бўлганлиги ва Мархаматдан 10-15 км. узоқликда Аравансойнинг ўнг қирғоғида жойлашган қояга ўйиб ишланган машҳур “самовий” отлар суратлари ҳам унинг шундай хулосага келишига сабаб бўлган. А.Н.Бернштам уларни Довон подшолигида етиштирилган, хитой манбаларида келтирилган, афсоновий самовий отларга қиёслайди[5]. Ваҳоланки, ўша даврда ҳам А.Н.Бернштам Мингтепа борасида “одатда бундай шаҳарлар чорвадор аҳоли орасида нафақат аҳоли яшаши учун, балки авваломбор ҳарбий таҳдид пайтида чорва учун қўра вазифасини бажарган”лигини ёзган эди(Бернштам,1952.с.228). А.Н.Бернштамнинг фан оламидаги обрўйси ушбу фикрни узоқ йиллар инкор этиш имконини бермаган. Сўнгги йиллардаги археологик адқиқотлар натижасида қўлга киритилган ютуқлар эса бу масалада янги фикрларни билдириш имконини беради. Айрим мутахассисларнинг ёдгорлик худудидаги 16 та тепаликнинг подшо ва “Оқсоқоллар Кенгаши”нинг қароргоҳлари ҳамда ибодотхона бўлганлиги борасидаги тахминлари ишонарли эмас[1:44]. Фарғона тарихи мутахассиси, қадимшунос олим Абдуҳамид Анорбоев милоддан олдинги II-I асрларда, Довон давлати ҳудудий давлат бирликларининг сиёсий уюшма(конфедерация)си бўлган деб хисоблайди. Мутахассис фикрича, Довон пойтахти Юан –Ахсикент бўлган, хитой манбаларида

тилга олинган Эрши –(Мингтепа), Ючен –(Эйлатан) шаҳарлари эса Довон конфедератив давлати таркибига кирувчи ҳудудий давлатлар пойтахтлари хисобланишган. Милоддан олдинги I асрда Фарғонага Шарқий Туркистондан келиб ўрнашган юечжилар ўзларига Наманган вилояти Косонсой шаҳри яқинидаги Муғтепада янги қароргоҳ қурадилар. Шу билан Довон пойтахти Гуйшуан –(Муғтепа, Косон)га кўчади [2:60-66].

Шу ўринда шуни қайд этиш лозимки, ўз вақтида А.Н.Бернштам ва Ю.А.Заднепровскийлар ҳам Муғтепа ёдгорлигини Гуйшуан деб хисоблаганлар [3:232-233]. Ўз вақтида Пуллейбланк ҳам Гуйшуан юечжи номидан келиб чиққан бўлишини тахмин қилган эди.

Довон подшолиги даври шаҳарлари тарихи борасида тадқиқотлар олиб борган Б. Матбобоев Довон пойтахти Эрши бўлганлиги ва у Мингтепа, Гуйшуан эса Муғтепа ўрнида бўлганлиги борасидаги А.Н.Бернштам ва Ю.А.Заднепровский фикрларига, Ючен шаҳрини эса Шўрабашат ёдгорлиги деб ҳисоблаган Ю.А.Заднепровский қарашига қўшилади [10:44].

Бизнинг назаримизда ҳам хитой манбаларида тилга олинган «Ючен» бу шарқий Фарғонанинг Ўзген шаҳри яқинидаги Шўрабашат ёдгорлиги бўлиши мумкинлиги борасидаги Ю.А.Заднепровский томонидан билдирилган фикр ҳақиқатга кўпроқ тўғри келади [7:182). Чунки, ушбу ҳудудда, бу даврга оид (мил.авв. III-II асрлар) бошқа йирикроқ ёдгорлик топилмаган. Ушбу ёдгорлик Ясси дарёсининг ўнг қирғоғида, Ўзген шаҳридан 10 км. узоқликда, шаҳардан шимолий-ғарбда жойлашган бўлиб, унинг сақланиб қолган майдони 70 гектарни ташкил этади. Дарё бўйлаб ғарбдан шарққа томон чўзилган шаҳар 4 қисмдан иборат. Уч томонидан мудофаа девори билан ўраб олинган. Фақат дарё томонида девор бўлмаган. Шаҳар атрофида бир нечта қишлоқлар жойлашган. Шўрабашат атрофида қишлоқ манзилгоҳларининг зич жойлашуви бу ҳудудда ирригация ривожи билан боғлиқ [9:304-316].

Хитой манбаларидаги пойтахт шаҳар – Юан-чэнг (А.Хўжаев бўйича) хитой қўшинлари Фарғонага қилган юришларида дастлаб дуч келган ва улар томонидан икки маратоба вайрон қилинган “Ючен” шаҳридан ғарбда жойлашганлиги борасидаги ҳамда улар орасидаги масофа хитой манбаларида келтирилган 200 ли(115,2 км.)га тахминан тўғри келишини эътиборга олиб, пойтахт – Юан-чэнг Андижон вилояти Избоскан туманидаги Илатан қишлоғида жойлашган қадимги Эйлотон ёдгорлиги бўлиши мумкинлиги борасида фикр билдириш мумкин. У ҳолатда самовий отлар боқилган Эрши балким ҳақиқатан ҳам Ўш бўлган бўлиши мумкин.

Адабиётлар рўйхати

1. Абдуллаев Б.М. //Некоторые замечания по проблеме древнеферганского государства и его столицы//. Вестник МИЦАИ. вып.30. Самарканд, 2020.

2. Анорбоев А. //Фарғонанинг қадимги шаҳарлари археология ва археосейсмология тадқиқотларида//. O’zbekiston tarixi. №3. Тошкент, 2020.

3. Бернштам А.Н. Араванские наскальные изображения и даванская(ферганская)столица Эрши.-Л., 1948.СЭ,4

4. Бернштам А.Н. Историко-археологические очерки центрального Тянь-Шаня и Памиро-Алая.//МИА.26. М.-Л.,1952..

5. Бичурин Н. Я. Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена. Т.II.М-Л., 1950.

6. Горбунова Н.Г. Поселения Ферганы первых веков нашей эры (некоторые итоги исследования). - СА,3, 1977.

7. Заднепровский Ю.А. //Древнеземледельческая культура Ферганы//.-МИА, 118, М., 1962.

8. Заднепровский Ю.А. Исследования древнего Касана//ОА.1982 г. М., 1985.

9. Заднепровский Ю.А. Фергана. //Древнейшие государства Кавказа и Средней Азии. Археология СССР. М., 1985.

10. Матбобоев Б.Х.,Абдуллаев Б.М. Оборонительные сооружения древней Ферганы(кон.II тыс. до н.э.-пер. пол.I тыс.н.э.). Ташкент, 2011.

11. Ходжаев А. Фарғона тарихига оид маълумотлар (Қадимий ва илк ўрта аср Хитой манбаларидан таржималар ва уларга шарҳлар). Фарғона, 2013.

SAMARQAND SO‘G‘DIDA MODDIY VA MA’NAVIY MADANIYATNING RIVOJLANISHI

Indiaminova Sh.A.
Samarqand davlat chet tillar instituti “Gumanitar fanlar va axborot texnologiyalari” kafedrasi dotsenti

Zamonaviy O’zbekiston, Tojikiston va Janubi-Sharqiy Qozog’istonning Markaziy qismida joylashgan tarixiy mintaqa bo’lgan Sug’d Buyuk Ipak yo’lida madaniyat va savdoni rivojlantirishda muhim rol o’ynadi. Antik davrdan o’rta asrlarga qadar bo’lgan eng yirik madaniy va iqtisodiy markazlardan biri bo’lgan Sug’d Sharq va G’arb o’rtasida tovarlar, g’oyalar va texnologiyalar almashinuviga katta hissa qo’shdi. Zotan, “Buyuk Ipak yo’lida turkiy qabilalar harakatining faollashuvi shahar madaniyati rivojida muhim o’rin egalladi. Bu jarayon esa Qozog’iston va O’rta Osiyo hududida yangi shahar markazlari tizimining vujudga kelishiga zamin yaratdi, savdo yo’llaridagi yoki savdo-iqtisodiy jihatdan ularga bog’liq bo’lgan shaharlarning (shuningdek, hunarmandchilik va savdo markazlarining) tezlik bilan rivojlanishini ta’minladi” [2:24].

Amudaryo va Sirdaryo daryolari orasidagi strategik joylashuvi tufayli Sug’d Xitoyni Mesopotamiya, Eron va undan keyin Rim imperiyasining Sharqiy viloyatlari bilan bog’laydigan muhim savdo markaziga aylandi. Samarqand va Buxoro kabi Sug’d shaharlari yirik savdo markazlari bo’lib, ularda ipak, ziravorlar, qimmatbaho metallar va toshlar, shisha, mato va boshqa ko’plab tovarlarni tashiydigan karvon yo’llari kesishgan. Mazkur davrda Samarqand savdogarlar shahri sifatida manbalarda ko’p marotaba tilga olinadi [4:281,322].

Sug’d madaniyati diniy xilma-xilligi bilan ajralib turardi. Bu yerda zardushtiylik, buddizm, nasroniylik va boshqa ko’plab e’tiqodlar amalda bo’lib, ular mintaqaning san’ati, me’morchiligi va adabiyotida aks etgan. Sug’d ustalari rasm, keramika, to’qimachilik va metallga ishlov berish bo’yicha mahoratlari bilan mashhur edilar. Yevrosiyoning ko’plab mintaqalarida topilgan ularning san’at asarlari sug’d madaniy rivojlanishining yuqori darajasidan dalolat beradi.

Sug’dning Buyuk Ipak yo’li bo’ylab mintaqalarning madaniy rivojlanishiga ta’sirini etirof etish o’rinli. Sug’d savdogarlari, sayohatchilar va missionerlar bilim, diniy ta’limot va texnologiyalarni tarqatishdi, bu ko’plab xalqlarning madaniy boyliklari va iqtisodiy farovonligiga hissa qo’shdi. VIII asrda arablar istilosi natijasida Sug’d siyosiy kuch sifatida yo’q bo’lib ketgan bo’lsa-da, uning madaniy merosi keyingi avlodlarga ta’sir ko’rsatishda davom etdi va Buyuk Ipak yo’lining tarixiy va madaniy rivojining muhim qismiga aylandi.

Ilk o’rta asrlarda Sug’d markazida joylashgan Samarqand Buyuk Ipak yo’lidagi asosiy markazlardan biri bo’lgan. Bu davr hunarmandchilik ishlab chiqarishining sezilarli rivojlanishi bilan tavsiflanadi, bu nafaqat mintaqaning geografik joylashuvi, balki uning xalqaro savdo va madaniy almashinuvga faol jalb qilinishi natijasida yuzaga keldi.

Samarqand va uning atrofi hunarmandlarning mahorati bilan mashhur edi. Eng muhim savdo yo’llarining chorrahasida joylashganligi sababli, mahalliy hunarmandlar turli xil materiallardan, shu jumladan metallar, qimmatbaho toshlar, bo’yoqlar va matolardan foydalanishlari mumkin edi. Bu gilam to’qish, keramika, metallga ishlov berish, zargarlik buyumlari va qog’oz ishlab chiqarish kabi hunarmandchilikni rivojlantirishga yordam berdi.

To’qimachilikning yana bir muhim sohasi – gilam to’qish hisoblangan. Jundan sifatli to’qilgan gilamlar hashamdor bezaklar bilan bezatilgan. Bu kabi gilamlar Panjikent atroflaridagi tog’li qishloqlarida ham ko’plab to’qilgan. Biroq, bu mahsulotlar turli sabablarga ko’ra bugungi kunga qadar saqlanib qolmagan. Sohaning sanoqli ashyolaridan biri Samarqand Sug’dida joylashgan Jartepa yodgorligi supasida saqlanib qolgan. Tadqiqotlarga ko’ra, o’lchamlari 81x47 sm.ni tashkil etgan bu topilma kattagina, jundan sifatli qilib to’qilgan gilam bo’lagi ekanligi aniqlandi [10:92].

Dehqonchilik madaniyatining yuksalishi hamda madaniy o’lka atrofidagi cho’l va dashtliklarda istiqomat qilgan chorvador qabilalar bilan olib borilgan savdo-sotiq aloqalari Sug’dda hunarmandchilik ishlab chiqarishining to’qimachilik sohasi rivojidagi muhim omil hisoblanadi.

Xususan, chorvador qabilalar dehqonchilik vohalari to’quvchi hunarmandlarini doimiy ravishda jun, teri kabi xom ashyo bilan ta’minlab kelgan bo’lsa [11:113-123], katta maydonlarda yetishtirilgan g’o’za [9:75] hamda tadqiqotchilar fikriga ko’ra [6:5-57], milodiy VI asrdan keng yo’lga qo’yilgan ipak xom ashyosini yetishtirish to’qimachilik sohasini paxta va shoyi kabi muhim xom ashyo bilan ta’minlash imkonini bergan edi.

Samarqanddan kelgan gilamlar o’zining noyob naqshlari, rang sxemalari va yuqori sifatli ishlangani uchun butun dunyoga mashhur bo’lgan. Mahalliy o’simliklar va minerallardan olingan tabiiy bo’yoqlardan foydalanish yorqin va doimiy ranglarga ega mahsulotlarni yaratishga imkon berdi.

Keramika ishlab chiqarishning rivojlanishi Samarqand Sug’di uchun ham xos bo’lgan. Mahalliy hunarmandlar murakkab geometrik va gulli bezaklar, shuningdek, kundalik hayot va mifologiya sahnalari bilan bezatilgan nafis idishlar va bezaklarni yaratdilar. Turli xil yasash texnikasidan foydalanish keramika mahsulotlarida ta’sirchan natijaga erishishga imkon berdi.

Samarqand ustalari metallar bilan ishlash qobiliyati bilan mashhur edilar. Qurol-yarog’, idish-tovoq, zargarlik buyumlari va diniy buyumlar yasash mahoratning yuqori darajasidan dalolat beradi. Zargarlik buyumlari ko’pincha qimmatbaho va yarim qimmatbaho toshlar bilan bezatilgan, ularni Sug’dda ham qazib olish bilan shug’ullanishgan. Konchilik tarixiga doir Xitoy yilnomalarida Sug’ddan qazib olingan va imperiyaga keltirilgan oltin, serdolik va yashma toshlari, latun (mis va qalay qotishmasi) haqidagi ma’lumotlar keltiriladi [4:281; 12:293-344].

Hududdan topilgan tarixiy ashyolar bilan bir vaqtda saroy devorlarida saqlanib qolgan tasviriy san’at namunalari [1,3] taqinchoqlar xususidagi asosiy manba hisoblanadi. Ushbu manbalarni o’rganish orqali bugungi kunda zargarlik maktabiga oid bo’lgan taqinchoqlar borasida ko’pgina izlanishlar olib borilgan hamda taqinchoqlar tasnifi ishlab chiqilgan [8:61-62; 5:57-58]. Bu tasnifga ko’ra, mahsulotlar boshga taqiladigan taqinchoqlar, isirg’alar, bo’yin va ko’krak taqinchoqlari, bilaguzuklar hamda har xil hajmdagi uzuklar kabi turlarga bo’linadi.

Samarqand qog’oz ishlab chiqarish texnologiyasini rivojlantirishga katta hissa qo’shdi, bu mintaqaning eng muhim yutuqlaridan biriga aylandi. Bilimlarni saqlash va uzatish, adabiy ijod va ta’lim qog’oz ishlab chiqarish ommaviylashgandan so’ng kuchli rag’batlantirildi. Bu yozma madaniyatning tarqalishiga va turli mintaqalar o’rtasida fikr almashishga yordam berdi. XVI asrda yashagan mashhur hattot Sulton Ali Mashhadiy o’z risolasida: “Samarqand qog’ozi qanday ajoyib. Agarda sen aqlli inson bo’lsang unga befarq bo’lma. Unga yozilgan xat ravon va chiroyli chiqadi, ammo u toza va oppoq bo’lmog’i lozim. Bu hoh oddiy, hoh Sultoniy qog’oz bo’lsin yaxshisini olishga harakat qilgin”, - deb yozgan edi [4:104].

Sug’d markazida joylashgan Samarqand ko’p asrlar davomida Buyuk Ipak yo’lining asosiy shaharlaridan biri va savdo va madaniyatning muhim markazi bo’lib kelgan. Samarqand Sug’dida pul munosabatlarining rivojlanishi ushbu mintaqaning geosiyosiy mavqei, madaniy o’zaro ta’siri va savdo aloqalari bilan chambarchas bog’liq bo’lgan iqtisodiy va ijtimoiy rivojlanishining murakkab jarayonini aks ettiradi.

Qadimgi davrlarda va milodning birinchi asrlarida Sug’dda pul munosabatlari asosan barter savdosiga va tabiiy resurslardan metall va chorva mollari kabi to’lov vositalari sifatida foydalanishga asoslangan edi. Biroq, buyuk Ipak yo’lida savdo o’sishi bilan pul tizimlarini bosqichma-bosqich joriy etish boshlandi. Samarqand va boshqa Sug’d shaharlari chet el tangalarini faol muomalaga chiqarish, shuningdek, o’z pul belgilarini muomilaga qo’yish joyiga aylandi. Ma’lumki, ilk o’rta asrlar davridagi iqtisodiy masalalarni yoritishda Xitoy manbalarining beqiyos o’rni bor. Xususan, Xitoyning VII asrgacha bo’lgan tarixini yorituvchi “Suy shu” asarining iqtisodiy bo’limida keltirilishicha, “..Xuanxe (daryosi)ning g’arbiy hududlaridagi viloyatlarda hukumat tomonidan taqiqlanmagan, g’arbiy o’lkalardan keltirilgan oltin va kumush tangalar (savdo-sotiqda) qo’llaniladi” [4:232]. Shuningdek, “Bey-shi” asarida ham savdo-sotiq munosabatlarida g’arbiy o’lka kumush tangalarining muomalada bo’lganligi xususida ma’lumotlar keltiriladi.

Xalqaro savdo Sug’dning jahon iqtisodiy tizimiga integratsiyalashuviga yordam berdi. Samarqand orqali Xitoydan g’arbiy Osiyoga va undan tovarlarni tashiydigan karvonlar o’tdi. Bu turli xil valyutalarning paydo bo’lishiga va tarqalishiga olib keldi, shu jumladan Xitoy tangalari, sosoniylar draxmalari va Vizantiya solidlari. Ayirboshlanadigan valyutalarning xilma-xilligi pul munosabatlarining rivojlanishini rag’batlantiradigan murakkab almashinuv va o’zaro hisob-kitob tizimini yaratishni talab qildi.

Sug’d sivilizatsiyasining gullab-yashnagan davrida mahalliy tanga muomalasining faol rivojlanishi boshlandi. Samarqand va boshqa shaharlarda tangalar chiqarish texnologiyasi o’zlashtirildi, bu esa o’z pul belgilarini chiqarishga imkon berdi. Ushbu tangalar nafaqat ichki va tashqi savdo operatsiyalarini osonlashtirdi, balki davlat siyosati vositasi va hokimiyat va mustaqillikni namoyish etish usuli bo’lib xizmat qildi.

Madaniy va diniy omillar Samarqandda pul munosabatlarining rivojlanishiga ham ta’sir ko’rsatdi. Mintaqadagi madaniyatlar va dinlarning xilma-xilligi Sug’d jamiyatining ko’p millatli va ko’p konfessiyali tabiatini aks ettiruvchi turli xil ramzlar va yozuvlar bilan tangalar yaratilishiga olib keldi. Tangalar nafaqat to’lov vositasi, balki muhim madaniy va identifikatsiya atributiga aylandi.

Samarqand Sug’dida pul munosabatlarining rivojlanishi uning Buyuk Ipak yo’li tizimidagi asosiy roli bilan chambarchas bog’liq edi. Iqtisodiy farovonlik, xalqaro savdo va madaniy o’zaro ta’sir murakkab va rivojlangan pul tizimining shakllanishiga yordam berdi. Sug’d jahon iqtisodiyoti tarixiga katta hissa qo’shdi, pul munosabatlari va pul ishlarini rivojlantirish orqali global iqtisodiy jarayonlarga muvaffaqiyatli integratsiyalashuv namunasini namoyish etdi.

Ilk o’rta asrlarda Samarqand So’g’dida hunarmandchilikning rivojlanishi Buyuk Ipak yo’li madaniyati va iqtisodiyotiga chuqur ta’sir ko’rsatdi. Samarqand hunarmandlarining mahorati nafaqat mintaqaning iqtisodiy farovonligini ta’minlabgina qolmay, balki Sharq va G’arb o’rtasidagi madaniy almashinuvga ham hissa qo’shdi va shu paytgacha zavq va ilhom berishda davom etayotgan boy meros qoldirdi.

Adabiyotlar ro‘yxati

1. Альбаум Л.И. Живопись Афрасиаба. - Ташкент, 1975.
2. Бакина Н., Бурханова Д. Тюркская цивилизация: городская культура // Ўзбекистонда урбанизация жараёнлари: тарих ва ҳозирги замон: Халқ.конф.мат.1-қисм. - Тошкент, 2007. - Б. 24.
3. Беленицкий А.М. Монументальное исскуство Пенджикента. Живопись. Скульптура. - М.,1973.
4. Бичурин Н.Я. (Иакинф). Собрание сведений о народах, обитавших Средней Азии в древние времена. Алма-аты: 1998. Ч.II. - С.281,322.
5. Буряков Ю.Ф. Добыча благородных металлов в средневековой Средней Азии // Ўрта Осиёда кон-металлургия тарихи… - С. 57-58.
6. Иерусалимская А.А. К сложению школы художественного щелкоткачества в Согде // Средняя Азия и Иран. - Ленинград, 1972. - С. 5-57.
7. Костыгова. Г.И. Трактат по каллиграфии Султан Султан Али Мешхеди. ГПБ им. М.Е. Салтыкова- Щедрина. Тр. П. Восточный сборник. Л., 1957.
8. Лунева В.В Согдийская ювелирная школа (VII-VIII вв.) // Суғд Марказий Осиёнинг… - С. 61-62.
9. Musaev N. O’rta Osiyoda dexqonchilik madaniyati va agrar munosabatlar tarixidan. - Toshkent, 2005. – B. 75.
10. Реутова М.А. О методике консервации тканей... - С. 92.
11. Смирнова О.И. Очерки из истории Согда. - М.: Наука, 1970. - С. 113-123.
12. Шефер Э. Золотые персики Самарканда. Книга о чужеземных диковинах в империи Тан. - М.: ГРВЛ, 1981. - С. 293-344.

SHARQ VA G‘ARB SAVDO ALOQALARI TIZIMIDA O‘RTA ASRDAGI XORAZM

Qdirniyazov O-Sh. M-Sh.
Qoraqalpoq davlat universiteti, Arxeologiya kafedrasi dotsenti, PhD.

O‘rta asrlarda (X-XV asrlar) Buyuk Ipak yo‘li bo‘ylab savdo aloqalarini o‘rganish tarixida Xorazmning savdo aloqalarini o‘rganish muhim ahamiyatga ega. O‘zbekistonning bu qadimiy hududi Janubiy Orolbo‘yining keng hududida, Oks-Amudaryo deltalarida joylashgan. Mintaqaning aholisi Yevroosiyo xalqlari madaniyatini yaratishga katta hissa qo'shdilar. Dehqonchilik, hunarmandchilik ishlab chiqarish, aniq va gumanitar fanlarni rivojlantirish bilan bir qatorda mahalliy xalqlar savdo-sotiq sohasida ham katta muvaffaqiyatlarga erishdilar. Antik davr va o‘rta asrlarda bu yerda davlat birlashmalari mavjud bo‘lib, karvon yo‘llari kesib o‘tib, madaniy aloqalar rivojlangan. Bu davrdagi savdo aloqalarini o‘rganish uchun arxeologik ma’lumotlar va yozma manbalar muhim ahamiyatga ega bo‘lib, ular o‘rta asr Xorazm bilan G‘arb va Sharq mamlakatlari o‘rtasidagi yaqin aloqalardan dalolat beradi.

IX-X-asrlarga kelib Yevrosiyo kengliklarida asosiy karvon yo'llari shakllanadi: tranzit, mintaqalararo va ichki. Ular orasida tranzit magistral Xorazm uchun muhimliroqdir. Ilk o‘rta asrlardan (VI asr) boshlab “turklardan yunonlarga” savdo yo‘lining bir tarmog‘i Xorazm orqali o‘tgan. G‘arbiy Turk xoqonligining tashkil topishi bilan ko‘chmanchi davlatlar Eron va Xitoyning ta’sirini his qilishadi. Keyin xoqon 568-yilda Xorazm va Orol-Kaspiy intermariumi orqali Yustinian II (565-578) saroyiga Vizantiyaga “so‘g‘dlar boshlig‘i” Meniyax boshchiligidagi delegatsiya yuboradi [6, 72-73-betlar]. Xuddi shu yili Kilikiyalik Zemarx boshchiligidagi xoqonlikka javobiy elchi yuboriladi. Volganing quyi oqimida, VII-asr o'rtalarida Xazar xoqonligi tashkil topdi (VII-X asrlar). Yevroosiyo savdo yo‘llarining asosiy chorrahasida joylashgan uning poytaxti Samender va Itil shaharlari janubi-sharqiy Yevropaning Osiyo qismining mollari va siyosiy hayoti uchun ombor bo‘lgan. Bu davrda Xazariya va O‘rta Osiyo o‘rtasida faol aloqalar kuzatildi, uning musulmon aholisi orasida xorazmlik mustamlakachilar ham bor edi. Ibn Haukal (X-asr) ma’lumotlariga ko‘ra, Xazor xoqon qo‘shinining o‘zagi 12 ming xorazmlik (al Arsiya)dan iborat bo‘lgan [21, 241,243-betlar]. Bundan tashqari, bu yerda xorazmlik savdogarlar, ruhoniylar, masjid va madrasa quruvchilari, boshqaruvchilar (veziratlar) yashagan. Balki shu paytdan boshlab Xorazm orqali Sharqiy Yevropaga Buyuk Ipak yo‘lining tiklanishi boshlangandir. Keyinchalik, Volga Bolgariyasining paydo bo'lishi bilan (IX-XIV asrlar) Xorazmdan Sharqiy Evropaga moddiy madaniyatning ayrim turlari - shisha buyumlar (sumaki), yarim qimmatbaho toshlar (firuza, karnelian), kulolchilik (kashin, kulrang qora) kirib keladi. qoramtiq idishlar, sferokonuslar, lampalar), torevtika ob'ektlari (Shaxarov, Bartym, Kovina, Anikovodan kumush kosa va idishlar) [20, p.193.86-jadval; 12,42; 4,15,17,18-19,22]. Xorazmning o‘zida esa Buyuk Ipak yo‘li Yevroosiyo savdo tizimi bilan bog‘liq bo‘lgan qator shaharlarning paydo bo‘lishiga turtki bo‘ldi. Vizantiya savdogarlari O‘rta Osiyo va Xorazmdan ipak, qimmatbaho toshlar, isiriq va ziravorlar olib kelishgan, naqshli matolar, zargarlik buyumlari va shisha idishlar olib kelishgan. Mizdaxqon nekropolidan olingan materiallar asosida qushlar (o'rdaklar) tasviri tushirilgan matoning bir qancha parchalari ma'lum [7, 69-71-bet; 25, 48-rasm]. Ushbu matolarning naqshlarida sosoniy va vizantiya ta'siri seziladi. Qushlar o‘simlik, zoomorf naqshlar bilan birgalikda Vizantiya va Eron matolarida uchraydi [5, 185,192,193-betlar]. Xorazm va Vizantiya o‘rtasidagi aloqalar numizmatik topilmalar bilan ham tasdiqlanadi. Shimoliy Qoraqalpog‘istondagi Kerder madaniyatiga oid Kuyikqal’a yodgorligida (VII-VIII asrlar) arxeologik tadqiqotlar davomida imperator Tiberiy III (698-705) ning vizantiyaga oid oltin belgisi topilgan [11, 29-31-betlar.]. Viloyatning shimoli-g'arbiy chekkasida, Ustyurt qoyasi bo'ylab, Xorazmdan Sharqiy Evropaga yo'lda joylashgan savdo va hunarmandchilik markazlari paydo bo'ladi (Zamdjon-Shemaxa-qal'a, Kujak-Toprakkala Qo'ng'irot, Git-Puljay, Madminiya-Bog'raxon), Barategin-Katta Aybuyir - qala, Vargada, Juvikan va boshqalar). Chink ustida va pastda bu aholi punktlarining paydo bo‘lishi shahar aholisi – xorazmliklarning G‘arb mamlakatlari va Orol-Kaspiy oralig`i ko‘chmanchilari bilan savdo-sotiq qilishda mo‘g‘ullardan oldingi davrda ham shakllangan yagona iqtisodiy tizim doirasida Buyuk Ipak yo'li bo'ylab aloqalar rivojlanganligini bildiradi. Arxeologik tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, bu shaharlar XIII asr boshlarida qisqa muddatli tanazzuldan so'ng Oltin O'rda davrida yana rivojlangan. Mo‘g‘ullardan

oldingi davrlarda ham so‘g‘d, xitoy ipak matolari va O‘rta Osiyo matolari, jumladan, Xorazm shohi Savashfan tangalari (VIII-asr) va kumush idishlar Shimoliy Kavkazga Buyuk Ipak yo‘li bo‘ylab (Moshchevaya Balka, Xasaut) yetib kelgan. , [44-bet; 6, 72-73-bet;10, 22-bet; 16, 24-bet]. Bu savdoning ahamiyati Oltin O'rda davrida (XIII-XIV asrlar) saqlanib qolgan. Gruziyaning shoiri Ione Shavteli (XIII-asr) o‘zining “Abdul Mesih” she’rida “Xorazm karneli”ni tilga oladi. Sultonuyizdog‘ (Qoraqalpog‘iston) tog‘larida polimetal, karneli, shuningdek, firuza qazib olish zahiralari topilgan [13, 58-62-betlar]. Umuman, Sultonuizdagda konchilik rivojlangan. Tosh idishlar yasashga ixtisoslashgan mahalliy tosh ustalarining mahsulotlari Xorazm va undan tashqaridagi ko‘plab o‘rta asr yodgorliklarida topilgan. Material Sultonuizdog'dan talk-xlorit bo'lib, bu haqda arab muallifi Shahab addin al-Umariy (1301-1349) shunday yozgan: "U erda (Xorazm) karer bor, undan toshlar olinadi, undan qozonlar yasaladi. qozon 60 yil buzilmaydi” [19, 241-bet]. Oltin O‘rdaning Volgabo‘yi shaharlari: Balzhemen, Saroy al-Jedid, Astraxan, Shag‘rin tepaliklarida Xorazmdan olingan tosh qozon namunalari topilgan [22, 122-b; 23, 213-bet]. Xorazmdan olib kelingan bunday talk-xlorit idishlari Kiev [2, 87-95-betlar] va Eski Orxey [18, 22-b. 2,3-rasm]da topilgan. Bu Oltin O‘rda davrida Sharqning boshqa mamlakatlari kabi Xorazm ham G‘arbiy Yevropa bilan savdo qilish imkoniyatiga ega bo‘lganidan dalolat beradi. Oltin O‘rda va Xorazmga yetib borgan G‘arbiy Yevropa missionerlari va savdogarlari poytaxt shaharlar yaqinida bazalar, fermalar va koloniyalar yaratdilar. Frantsisk rohiblarining bunday markazlari, Elomazin (1336), Jovanni Marignolli (1338-1358) guvohliklariga ko'ra, Urganchda ham bo'lgan [15, 119-bet]. Al-Umariy yozadi: Xorazmda (Urganch) “Yuz yahudiy uyi, Yuz nasroniy uyi” [19, 242-bet]. Bu yerda 1310 yilda katolik yeparxiyasi tashkil etilgan [17, 208-209-betlar]. 1393-yilda esa Urganchda Vilyam ismli yepiskop nomi tilga olingan [28, s.93]. XIII-XIV asrlarda Xorazm. Qrim shaharlari vositachiligida Italiya respublikalari bilan savdo qildi. Xom ipak Yevropaga eksport qilish uchun muhim mahsulot bulgan. 1289-1290 yillarda tuzilgan notarial harakatlar. Qadimgi Qrimda, genuyalik savdogar aristokratlar Andrey Spinolo, Bonvassalino va Persival Lomellina Kafadan Genuyaga “karismisna” va “organinum” (Xorazm, Urganch) ipaklarini jo‘natganliklarini ko‘rsatadi [26, B.209,211,213]. Oltin O‘rda davri Xorazm shaharlarining ahamiyatini italyali F.B. Pegolotti yozadi: “Osiyoga chuqur kirib borishdan ma’no yo‘q, chunki Xorazm poytaxti Organsoda Yevropa bozori uchun qiziq bo‘lgan barcha tovarlarni xarid qilish mumkin” [27, 27-bet]. Kitobining yana bir joyida u "bu yerda siz kumush - so'm (ingot)ni mato (gazlama, genuya parchalari) sotib olishingiz va Xitoyga borishingiz mumkin", deb qo'shimcha qiladi. Balki o'shanda Xorazmga G'arbiy Yevropadan kelib chiqqan tovarlar kelgandir. Janubiy Orolbo‘yi shaharlarida g‘arbiy yevropaliklarning borligi epigrafik topilmalar bilan tasdiqlangan. Beleuli karvonsaroyida (XIV asr) 16-xonaning ichki devorida tirnalgan lotin yozuvlari (N, O va boshqalarni o‘qish mumkin) topilgan [14, 110-b.]. **N** harfi ham 2015 yilda Puljay (Git) qadimiy aholi punktining qurilish plitalaridan birida topilgan. Bu osori-atiqalar Xorazm shaharlarida G‘arbiy Yevropa savdogarlari va missionerlarining borligidan ham dalolat beradi. XIII-XV asrlarda. Yuqori navli xitoy seladoni Xorazm shaharlari orqali Moskva knyazligiga olib kelingan. Moskva Kremli tadqiqotchilari materialni tahlil qilib, “Rossiyaga Xorazm orqali kirganlar”, deb hisoblaydilar [1, 87,95-betlar]. Xorazm va Quyi Volgabo‘yi shaharlarida polixromli badiiy kulolchilikda (minai) to‘rt rangli kashin mahsulotlari (kafel, kosa,) uchraydi. Ushbu polixrom kulolchilikning kelib chiqishini tahlil qilish ba'zi tadqiqotchilarga Xorazm polixrom sopolining asosiy ranglarining paydo bo'lishiga Jin sulolasi davri (1125-yil) Tsichjou (Xebey viloyati) ustaxonalaridan olingan ikki rangli xitoy kulollari yordam berganligini ta'kidlash imkonini berdi (1234) [9, 13-bet]. Torevtika ob'ektlari ham turli civilizatsiyalarning o'zaro ta'siri va Buyuk ipak yo'li bo'ylab Xorazmning savdo aloqalari mavjudligidan dalolat beradi. Ular orasida hayvonlar, baliqlar, ajdarlar, "suzuvchi bulutlar" ("chi") va sakkiz pichoqli marvaridlar bilan bezatilgan xitoy iroglif belgilari tasvirlangan metall nometall mahalliy shaharlarda keng tarqalgan. Ushbu artefaktlarning asl ishlab chiqarilgan joyi, shubhasiz, Xitoy yoki Jurchen markazlari edi. Mizdahqonda olib borilgan arxeologik ishlar davomida Song sulolasi Chjao Guang-yi (976-997) davrida singan Xitoy tangasi topildi. Sherozlik savdogar Xoja Shamsuddin Muhammadning Urganch saroyi savdo safari haqidagi xabarda (1438) Xitoy ipak damaski, atlas va xom ipak haqida gap boradi [7, 70-bet]. Tadqiqotchi A.M. Chiperlar, sirlangan kulollar Xorazmdan, shuningdek, O‘rta Osiyoning boshqa kulolchilik markazlaridan Tana va Kafa olib kelingan [24, 27-

b.]. “Xorazm-Kunyaurgench tipidagi” yuksak badiiy mahoratga ega kashin kulolchilik namunalari XIII-XIV-asrlarda Qadimgi Orxey, Novgorod, Kuban, Kavkaz, Volgabo‘yi shaharlarida topilgan. [8, 247,248-bet].

Shunday qilib, o‘rta asrlar Xorazm Buyuk ipak yo‘li bo‘ylab G‘arb va Sharq mamlakatlari bilan savdo aloqalari tizimida faol ishtirok etgan. Bunga harakat xavfsizligi, uning hududidan o‘tuvchi transmintaqaviy magistral yo‘llarining mavjudligi, to‘xtash joylari, hunarmandchilik salohiyati va muomala vositalari – yuqori navli oltin, kumush tangalar, quyma (soum) va narxlarning barqarorligi yordam berdi.

Adabiyotlar ro‘yxati

1. Авдусина Т.Д, Панова Н.С, Владимирская Г.Д. Некоторые итоги археологического изучения Московского Кремля (1974-1982) // Советская археология. 1989. № 3. С. 87-95.

2. Архипова Е.И. О происхождении средневекового каменного котла из Киева // Росийская Археология. 2005. № 2. С.132-135.

3. Даркевич В.П. Аргонавты средневековья. М., 1976. 286 с.

4. Даркевич В.П. Художественный метал Востока. М.: Наука, 1976. 198 с.

5. Денике Б.П. Искусство Востока. Казань, 1923. С. 185-193.

6. Иерусалимская А.А. О северокавказским «шелковом пути» в раннем средневековье // Советская Археология. М., 1977. № 2. С. 72-73.

7. Кдырниязов М.-Ш. Средневековый Хорезм и христианский мир // Вестник Каракалпакского отделения АН РУз. № 6. Нукус, 2003. С. 69-72.

8. Кдырниязов М.-Ш. Культура Хорезма в XIII-XIV вв. Самарканд: Zarafshon», 2015. 320 с.

9. Крамаровский М.Г. Феникс из Ургенча. К проблеме полихромии в керамике Золотой Орды // Золотоордынская цивилизация. Казань, 2010. Вып.3. С.13-17.

10. Лещенко В.Ю. Восточные клады на Урале в VII-XIII в.в. (по находкам художественной утвари) // Автореф. дисс.канд. ист.наук. - Л. 1971. - 22 с.

11. Мамбетуллаев М.М. Византийская индикация из Куюк-кала (Северный Хорезм) // Нумизматика Центральной Азии. Вып. IV. Ташкент, 1999. С.29-31.

12. Маршак Б.И.Согдийское серебро. Очерки по восточной торевтике. М.:Наука,1971.156 с.

13. Манылов Ю.П, Юсупов Н. К изучению горного дела Султануиздага // Вестник Каракалпакского филиала АН Узбекской ССР. Нукус,1968. -№ 2. С.58-62.

14. Манылов Ю.П. Археологические исследования караван-сараев Центрального Устюрта // Археология Приаралья. Вып.I. Ташкент: Фан,1982. С.93-121.

15. После Марко Поло. Путешествия западных чужеземцев в страны трех Индий.Перевод с латинского и старолатинского языков, введение и примечания Я.М. Света. М.,1968.162 с.

16. Ртвеладзе Э.В. Из истории городских культур на Северном Кавказе в VIII-XIV вв. // Автореф. дисс… канд. ист. наук. Ташкент, 1975.-24 с.

17. Ру Ж.-П. Тамерлан. М.,2000. 246 с.

18. Рябой Т.Ф. К вопросу о «больших» домах из Старого Орхея // Средневековые памятники Днестровского-Прутского междуречья. Кишинев, 1988. 22 с.

19. Тизенгаузен В.Г. Сборник материалов относящиеся к истории Золотой Орды. Том I. СПб., 1884. 563 с.

20.Толстов С.П. Древний Хорезм.М.: МГУ, 1948. 352 с.

21.Толстов С.П. По следам древнехорезмийской цивилизации. М.:-Л, 1948. 378 с.

22.Федоров-Давыдов Г.А. Курганы, идолы, монеты. –М., Наука, 1968. 152 с.

23. Федоров-Давыдов Г.А. Золотоордынские города Поволжья. Керамика. Торговля. Быт. М.: Изд-во Московского университета, 2001. 254 с.

24. Чиперис А.М. Среднеазиатская поливная керамика в Крыму // Памятники Туркменистана № I (II). Ашхабад, 1971. С.25-27.

25. Ягодин В.Н, Ходжайов Т.К. Некрополь древнего Миздахкана. Ташкент: Фан,1970.327 с.

26. Bratianua G.Actes des notaries qenois de Pera et de Coffa de la Sindu XII Siecle.Bucarest,1927.376 p.

27. Pegolotti F. B. La pratica della mercatura. Cambridge, Massachusetts, 1936. P.27.

28. Phillips J. R. S. The Medieval expansion of Europe. Oxford, 1998. P. 93.

O’ZBEKISTONDA ILK DAVLATCHILIK VA SHAHARSOZLIK AN’ANALARINING RIVOJLANISH BOSQICHLARI HAMDA EVOLYUTSIYASI

Qodirova M.M
Qarshi Davlat universiteti O'zbekiston tarixi kafedrasi tarix fanlari nomzodi, dotsent.

Ipak yo‘lidagi strategik joylashuviga ega O‘zbekiston tarix davomida turli sivilizatsiyalar va imperiyalar chorrahasi bo‘lib kelgan. O‘zbekistonda davlatchilik va shaharsozlik an’analarining rivojlanishi qadim zamonlarda, savdo, madaniyat va boshqaruvning hayotiy markazlari bo‘lib xizmat qilgan ilk shahar markazlarining paydo bo‘lishi bilan kuzatilishi mumkin. Ushbu maqola O'zbekistonda shaharsozlik amaliyotini rivojlantirishning muhim bosqichlari va o'zgarishlarini xronika qilishga qaratilgan.

O‘zbekistonda ilk davlatchilik va shaharsozlik an’analariga asos solinganini Amudaryo va Sirdaryoning unumdor vodiylari bo‘yida paydo bo‘lgan qadimiy manzilgohlar bilan bog‘lash mumkin. Qarshi, Shahrisabz, Samarqand, Buxoro, Toshkent, Xiva kabi shaharlar muhim savdo va madaniyat markazlari bo‘lib xizmat qilgan, ko‘plab imperiyalar, jumladan, forslar, yunonlar va mo‘g‘ullar hukmronligi va qulashiga guvoh bo‘lgan. Ushbu ilk shahar markazlari ilg'or shaharsozlik tamoyillarini, jumladan, shaharlarni alohida kvartallarga bo'lish, mudofaa devorlarini qurish va jamoat joylarini o'rnatishni namoyish etdi.

VII-asrda islom dini kirib kelishi bilan O‘zbekistonda sezilarli madaniy va me’moriy o‘zgarishlar ro‘y berdi. Islom sivilizatsiyasi mintaqaning shaharsozlik an'analarini shakllantirishda hal qiluvchi rol o'ynadi. Masjidlar, madrasalar (ta’lim muassasalari) va karvonsaroylar (yo‘l bo‘yidagi mehmonxonalar) O‘zbekiston shahar landshaftining ko‘zga ko‘ringan xususiyatlariga aylandi. Samarqand va Buxoro kabi shaharlar islomiy ilm markazlari sifatida gullab-yashnagan va islom olamining turli burchaklaridan olimlar, rassomlar va savdogarlarni o‘ziga jalb qilgan.

Mashhur hukmdor Sohibqiron Amir Temur boshchiligidagi temuriylar sulolasi O‘zbekistonda san’at va me’morchilikning qayta tiklanish davri bo‘ldi. Temur poytaxti Samarqand ulug‘vorlik va fayzlilik ko‘rgazmasiga aylanib, Registon maydoni va Gur-i Amir maqbarasi kabi betakror inshootlarga ega bo‘ldi. Temuriylar davri fors, islom va Markaziy Osiyo me’moriy uslublarining uyg‘unlashuviga guvoh bo‘ldi, natijada noyob va hayratlanarli inshootlar paydo bo‘ldi.

XIX-asr va XX-asr boshlarida O‘zbekiston Rossiya va Sovet hokimiyati ostiga o‘tdi. Mustamlaka va sovet davri shaharsozlik amaliyotida sezilarli o'zgarishlarga olib keldi. Zamonaviy infratuzilma, sanoatlashtirish, yangi arxitektura uslublarining joriy etilishi O‘zbekistonning shahar tuzilishiga ta’sir ko‘rsatdi. Sho‘rolar davrida Toshkent kabi yangi shahar markazlari barpo etilib, tarixiy obidalarni saqlab qolish va tiklash ishlari olib borildi.

O‘zbekiston 1991-yilda mustaqillikka erishgach, modernizatsiyani qamrab olgan holda, mamlakat madaniy merosini asrab-avaylashga qaytadan e’tibor qaratildi. Tarixiy shahar markazlarini tiklash va jonlantirish bo'yicha sa'y-harakatlar amalga oshirildi va yangi shaharsozlik tashabbuslari barqaror va yashashga yaroqli shaharlarni yaratishga qaratilgan.

O‘zbekistonning shaharsozlik strategiyalarida kulolchilik va to‘qimachilik kabi an’anaviy hunarmandchilikning tiklanishi ham muhim rol o‘ynadi.

O‘zbekistonda dastlabki shahar markazlari miloddan avvalgi VIII-VII asrda paydo bo‘lgan. Mintaqaning qulay geografik joylashuvi, unumdor daryo vodiylari va savdo yo'llariga ega bo'lishi shahar markazlarining o'sishiga yordam berdi. Ushbu shahar markazlari savdo, ma'muriyat va madaniy almashinuvning muhim markazlari bo'lib xizmat qilgan. Samarqand, Buxoro va Xiva kabi shaharlar ilg‘or shaharsozlik amaliyotlarini namoyish etuvchi ko‘zga ko‘ringan markazlar bo‘lib paydo bo‘ldi. Shaharlar ko'pincha turar-joylar, bozorlar va jamoat joylari bilan alohida kvartallarga bo'lingan. Shaharlarni bosqinlardan himoya qilish uchun mudofaa devorlari qurilgan.

Xulosa qilib aytish mumkinki, O‘zbekistonda davlatchilik va shaharsozlik an’analarining rivojlanishi mamlakatning boy tarixiy va madaniy merosidan dalolatdir. Qadimgi shahar markazlaridan temuriylar me’moriy uyg‘onishi va zamonaviy shaharsozlik tashabbuslarigacha O‘zbekistonning shahar landshafti turli ta’sirlarning uyg‘un uyg‘unligini aks ettiradi. O‘zbekistonda shaharsozlik amaliyoti evolyutsiyasini tushunib, biz uning madaniy merosining ahamiyatini qadrlashimiz va kelajakda shaharlarning barqaror rivojlanishiga hissa qo‘shishimiz mumkin.

Adabiyotlar ro‘yxati

1. Internet materiallari asosida tayyorlandi.

КЎЗАЛИҚИР МУДОФАА ИСТЕҲКОМИНИНГ ЎРГАНИЛИШ ТАРИХИ ТАҲЛИЛЛАРИ

Норматов Ш.М.
PhD. доц. ҚаршиДУ

Оролбўйи ҳудудларида нисбатан қадимги ҳарбий иншоот – мил. авв. VII-VI асрлар чегарасида қурилган Кўзалиқир қалъаси ҳисобланади. Бу қалъа Сариқамишбўйи Довдон ўзани қадимий воҳасида Амударёдан 120 км. ғарбда жойлашган (Шимолий Туркманистон). Кўзалиқирда С.П.Толстов томонидан кашф этилган даставвал археологик қазишма ишлари олиб борилмаган бўлса-да, лекин олим ўзининг дастлабки фикрларини баён этиб, “деворлар ичида одам яшайдиган шаҳар” ҳақидаги ғояни илгари сурган[2]. Олимнинг фикрларига кўра, қадимда Кўзалиқир аҳолиси “ёдгорликни қуршаб олган шаҳарнинг деворлари орасидаги йўлакларда яшаган”. Кўзалиқир мудофаа деворининг ичида, қайта тикланган режага кўра, ана шундай учта ўзаро параллел коридорсимон йўлак бўлиб, “улар ўша даврдаги босқинлар, ҳарбий юришлар ва тўқнашувлар даврининг далилидир”. Бу тўқнашувларга “жамоанинг асосий бойлиги ҳисобланган чорва сабаб бўлган, уни ҳар қандай қилиб бўлса ҳам босқинчилардан сақлаб қолишга ҳаракат этилган”[3]. Тасаввур қилиш мумкинки, мудофаа деворлари билан ўраб олинган Кўзалиқирнинг ички қисми кенг бўлиб, мол қамайдиган жой, яъни, “кўтон” бўлган. Бу борада қалъанинг вазифаси очиб берилган, лекин унинг келиб чиқиши масаласига муносабат билдирмаган.

С.П.Толстовнинг Кўзалиқирда амалга оширилган археологик тадқиқотлари натижасида ёдгорликнинг тарихий топографияси ўрганилиб, унинг 25 гектар жойни эгаллаб олган ёдгорлик юқори ички қалъа ва унинг теварагидаги истеҳкомли “пастки шаҳар” қисмларидан иборат бўлганлиги аниқланган[4]. Кўзалиқирнинг мудофаа иншоотлари баланд тепаликнинг тик ёнбағирларида қурилган. Пахса деворнинг қалинлиги 5 м. узунлиги 3,5 км. ни ташкил этади. Қурилиш техникасига эътибор берилса девор ичида, тўғри тўртбурчак шинаклар орқали камондан ўқ отиш учун мўлжалланган битта йўлак мавжуд бўлган. Йўлакнинг эни 2-2,5 метрга тенг бўлган ва шу сабабли турар жой вазифасидан йироқ бўлиб, ҳарбий мақсадларда фойдаланиш учун бунёд этилганлиги билиниб турибди. Деворнинг ташқи қисмини ҳар 2 метрда кесиб ўтган шинаклар икки ярусда “шахмат” тартибида жойлашган. Бу ерда камончи тиз чўкиб ва тик туриб ўқ узиш имконига эга бўлган. Бундан ташқари девор бўйлаб ҳар 30-35 м. масофада ярим думалоқ буржлар мавжуд. Уларнинг ичидан учта шинакорқали ёйдан ўқ отилган[5].

Бу қалъанинг ичига кириш учун хизмат қиладиган учта дарвоза ўрни аниқланган бўлиб, уларнинг ён томонлари иккита катта (6х4 м.) тўғри бурчакли буржлар билан мустаҳкамланган. Буржларнинг ички хоналаридан шинаклар орқали камондан ўқ отиш мумкин бўлган. Дарвоза ўринларининг кенглиги 4 метрни ташкил этади. Бундан кўринадики, қисқа вақт мобайнида кенг дарвоза орқали қалъа ичига кўп сонли одамларнинг кириб бекиниш ва чорваподаларини ҳайдаб киритиш имкони бўлган. Шу ўринда таъкидлаш лозимки, ташқи босқинлар ҳавф-хатари пайдо бўлган пайтларда бундай қалъалар, ҳақиқатдан ҳам, чўпонлар жамоалари ва уларнинг чорва подалари учун пана жойлари вазифасини ўтаганлиги шубҳасиздир.

Ундан ташқари Кўзалиқир нафақат юқорида қайд этилган панагоҳ хусусияти билан ажралиб туради. Унинг ички қалъасида қабилалар уюшмаси сардорининг қароргоҳи – сарой қолдиқлари топиб ўрганилган. Ушбу ҳолат қадимги Хоразм тарихида нафақат бинокорлик – меъморчилик соҳасидаги янгилик, балки, ҳарбий-сиёсий тизимда илгари маълум бўлмаган жараёнларнинг бошланишидан далолат беради ҳамда бу жараён кўпчилик Хоразм тадқиқотчилари томонидан эътироф этилган.

О.А.Вишневскаянинг ёзишича, Кўзалиқир саройи қабилалар уюшмасининг хўжалик ва эътиқод маркази хусусиятларини ўзида акс эттириб, 20 та катта ҳовли ва хоналарни ўз ичига олган. Ёдгорлик режасида иккита ёғоч устунли зал ва майдони 800 кв. метрдан иборат ҳовли ажралиб туради. Ҳовли деворлари бўйлаб тўғри бурчакли хом ғиштдан терилган супалар мавжуд. Ҳовлининг бир томонида ғиштдан қурилган кўтарма тахт ўрни жойлашган, унга ғиштли зинадан чиқиш имкони бўлиб, тахт рўпарасида муқаддас олов учун оташкада барпо

этилган. Ундан ташқари, иккита катта омборхоналар қазиб ўрганилган. Сарой омборхоналарида арпа ва буғдой дон маҳсулотлари сақланган[6].

Айнан шу ҳолат тадқиқотчиларга саройни “хўжалик маркази” сифатида ҳам талқин қилишга асос бўлган. Анъаналарга кўра, саройлардаги омборхоналар қишлоқ хўжалик маҳсулотлари (озиқ-овқат захиралари) ва қимматбаҳо нарсалар (заргарлик), ҳунармандчилик буюмлари ва қурол-яроғлар сақланадиган жой бўлган. Шу сабабли, фикримизча, Кўзалиқирни, умумий тарзда, маъмурий-сиёсий марказ ҳамда теварак аҳоли ва унинг асосий бойлиги – чорва учун бекинадиган жой, ҳарбий истеҳком сифатида белгилаш мақсадга мувофиқдир.

XX асрнинг 50-йилларидан бошлаб, Хоразмда пахса – хом ғишт меъморчилиги ва мудофаа иншоотларининг вужудга келиш муаммоси илмий адабиётларда баҳс-мунозараларга айланиб, аввалдан икки йўналишда – жанубий цивилизациялар маданий таъсири ва жанубдан Хоразм воҳасига “хорасмийлар” элатининг миграцияси натижаси сифатида талқин қилина бошланди.

Кўзалиқир истеҳкомининг мудофаа тизими тузилишида мавжуд деворлар ичидаги йўлак, ярим думалоқ буржлар, “шахмат” тартибида ташқи деворни кесиб ўтган шинаклар ва тўғри бурчакли ғишт мил.авв. VIII-VII асрларга оид Бақтрияда қўлланилган бинокорлик – меъморий анъаналарини тўлиқ такрорлашади. Шу сабабли Хоразмда хом ғишт ва пахсадан иншоот қуриш ишларини геометрик ўлчамлар ва мутаносибликлардан хабардор, меъморий режалаштиришга оид амалий билимлар ва тажрибага эга бинокор усталар томонидан амалга ошириш мумкин бўлган[7]. Марғиёна – Бақтрия ҳудудларида шундай билимлар бронза давридан бошлаб ривожланган.

Кўзалиқир қалъасининг келиб чиқиши жараёнида ташқи миграциялар, жанубдан келган янги этник гуруҳларининг Жанубий Хоразмда ва Сариқамиш бўйларида ёйилиши муҳим омил бўлган. Мудофаа иншоотлар бунёд этишга мансуб билимлар аввал қуйи Амударёнинг сўл ва ўнг соҳил ерларида (мил. авв. VII аср охирларида) тарқалиб, кейин эса мил. авв. V-IV асрларда Хоразм воҳасидан қуйи Сирдарё ҳудудларида саклар ўлкасида ёйилган.

Кўзалиқир маданиятининг археологик белгилари илк темир даври Парфия, Марғиёна, Бақтрия ва Суғд маданиятларига анча яқин бўлиб, шу ҳудудлар доирасидан келиб чиқиши аниқ кўриниб турибди. Мазкур ҳолат Оролбўйида ҳарбий истеҳкомларнинг пайдо бўлишига ҳам тегишлидир.

Адабиётлар рўйхати

1. Ушбу мавзунинг тарихшунослиги бўйича қаранг: Сагдуллаев А.С., Матякубов Ҳ. К проблеме происхождения глинобитно-сырцовой архитектуры в Хорезме // Вестник Национального университета Узбекистана. Специальный выпуск. 2013. – С. 59-64; Кдырниязов М.Ш., Ягодин М.–Ш., Мамбетуллаев М.М., Сагдуллаев А.С., Кдырниязов О.Ш. История цивилизации Хорезма. – Нукус: Qaraqalpaqstan, 2017. – С. 91-94.

2. Толстов С.П. Городища с жилыми стенами // КСИИМК. Вып. XVIII. – М.,1947.– С. 3-8.

3. Толстов С.П. Қадимги Хоразм маданиятини излаб. – Тошкент, 1964. – Б.100-103.

4. Толстов С.П. По древним дельтам Окса и Яксарта…– С. 99.

5. ВишневскаяО.А.Раскопки городища Кюзелигыр // АО 1971. – М.: Наука, 1972. – С. 533-534; АО 1977. – М., 1978. – С. 544-545; АО 1978. – М., 1979. – С. 567; Вишневская О.А., Рапопорт Ю.А. Городище Кюзели-гыр. К вопросуо раннем этапе истории Хорезма // ВДИ. №2. – М., 1997. – С. 150-1

6. Вишневская О.А., Рапопорт Ю.А. Городище Кюзели-гыр… – С. 155-158

7. Толстова Л.С. Исторические предания Южного Приаралья. – М.: Наука, 1984. – С. 166-178; Сагдуллаев А.С. Маргиана и Бактрия. Исторические традиции и культурные связи в доантичную эпоху // Древний Мерв.Тр. ЮТАКЭ. Т. XIX. – Ашхабад, 1989. – С. 16-17; Мамбетуллаев М.М. Социально–экономические и политические факторы возникновения и развития городов Хорезма эпохи античности // ИМКУ. Вып. 33. – Ташкент, 2002. – С. 126-128; Болелов С.Б. Некоторые итоги археологических работ на Хумбузтепа // ОНУ. –№ 9-10, 1999. – С. 90; Ягодин В.Н. Генезис и формирование раннехорезмийской государственности // История государственности Узбекистана. Т. I.–Ташкент: Узбекистан, 2009. – С. 116-117; Матякубов Ҳ. Қадимги хоразмликлар келиб чиқиши ҳақидаги илмий қарашлар // Ўзбекистон тарихи фанидаги инновациялар: назария ва амалиётлар: Тошкент: ЎзМУ, 2013. – С. 81-84.

ҚАШҚАДАРЁ ВОҲАСИ ШАҲАРЛАРИ ТАРИХИ ТАДҚИҚОТЧИЛАР НИГОҲИДА

Полвонов К.Н.
тарих фанлари бўйича фалсафа доктори, доцент. Қарши давлат университети

Ўзбекистон тарихининг ажралмас ва муҳим таркибий қисми шаҳарлар тарихи ҳисобланади. Шаҳарларнинг вужудга келиш омил ва сабаблари ҳамда тараққиёт босқичларини таҳлил этиш ва улардан ўлка тарихини ўрганишда самарали фойдаланиш долзарб масала бўлиши билан бирга мунозарали ва қизиқарли мавзу ҳамдир. Зеро, шаҳар - бу ҳудуднинг ойнаси ҳисобланиб, улар орқали халқнинг менталитети, тарихи ва бугунги куни, иқтисодиёти ва маданиятини аниқлаш мумкин.

Ўзбекистон Республикасида маъмурий-ҳудудий тузилишига кўра 120 та шаҳарлар мавжуд. Шундан Қашқадарё вилоятида 12 таси (Қарши, Шаҳрисабз, Бешкент, Китоб, Косон, Муборак, Талимаржон, Чироқчи, Қамаши, Ғузор, Яккабоғ ва Янги Нишон шаҳарлари) жойлашган бўлиб, вилоятнинг Қарши, Шаҳрисабз шаҳарлари XX асрнинг 20-йилларида, воҳанинг кичик ва ўрта шаҳарлари эса ўтган асрнинг 70-80 йилларида замонавий шаҳар мақомига сазовор бўлган эдилар.

Шаҳарлар тарихи кўплаб соҳа тадқиқотчилари яъни, иқтисодчилар, архитекторлар, тарихчилар, ижтимоий фан олимлари диққатини ўзига жалб этиб келган. Қашқадарё вилояти шаҳарлари тарихини ўрганиш юзасидан ҳам муайян ишлар амалга оширилган.

XX асрнинг 70-йилларида О.Эшқувватов, С.М.Захаров, А.Собиржонов, Н.Ҳикматов каби муаллифлар Қашқадарё шаҳарларининг турли даврлардаги тарихини тадқиқ қилишга ҳаракат қилишган. Тадқиқот натижалари диссертация ва рисолаларда ўз аксини топди [1]. Уларнинг ишларида Қарши ва Шаҳрисабз шаҳарларининг турли даврлардаги тарихи ҳукмрон мафкура нуқтаи-назаридан таҳлил қилинган.

А.Чориев, М.Очиловнинг рисоласида [2] Қашқадарё вилоятининг энг қадимги давридан то 1974 йилга қадар тарихи ҳақида қисқа-қисқа маълумотлар берилган.

Ўрганилаётган мавзу юзасидан Э.Аҳмедов, М.Тешабоев, И.Иномов асарлари ҳам муҳим аҳамиятга эгадир [3].

Э.Аҳмедов, М.Тешабоевнинг ҳамда И.Иномовнинг асарларида Қашқадарёда 1972-1982 йилларда шаҳар мақомига эга бўлган 10 та (Бешкент, Ғузор, Қамаши, Косон, Китоб, Муборак, Талимаржон, Чироқчи, Яккабоғ ва Янги Нишон) шаҳарлари ҳақида умумий маълумотлар бериб ўтилган.

Э.Аҳмедов эса ўз китобида Қашқадарё вилоятида янги ерларни ўзлаштирилиши натижасида янги шаҳарлар вужудга келганлигини баён этиб, вилоятдаги Қарши, Шаҳрисабз ва Муборак шаҳарларини иқтисодий жиҳатдан анча ривожланган шаҳарлар қаторига киритади. Вилоят маркази Қарши шаҳри ҳақида умумий маълумотларни келтиради.

Қашқадарё шаҳарлари тарихи бўйича совет ҳокимияти йилларида тадқиқ қилинган ва нашрдан чиққан ишларнинг таҳлили шундан иборатки, уларда ҳукмрон мафкура таъсирида қуруқ баёнчилик ҳолати бўлиб, давр руҳи кучли намоён бўлган. Совет давлатининг шаҳарлар борасидаги сиёсатининг асл моҳияти таҳлил этилса-да, нуқсон ва камчиликлар танқид остига олинмаган, уларни бартараф этиш йўллари кўрсатилмаган.

Мустақиллик йилларида Қашқадарё воҳаси шаҳарлари тарихини янги тамойиллар асосида баён этиш концепцияси вужудга келди ҳамда муаммога бир томонлама ёндашув услубидан воз кечилиб, янги назарий-методология асосида шаҳарлар тарихини холисона тадқиқ этган ишлар юзага келди. Жумладан, А.Сагдуллаев, С.Б.Якубов, Р.Х.Сулаймонов, Э.Аҳмедовларнинг асарларида [4] вилоятнинг Қарши, Шаҳрисабз, Китоб ва Муборак шаҳарлари тарихига оид қимматли маълумотлар бериб ўтилган. Б. Йўлдошевнинг китобида [5] воҳа адабий муҳити ва ижодкорлари ҳақида маълумотлар келтирилган. Бу йилларда Жанубий Ўзбекистон, жумладан Қашқадарё воҳаси тарихи, географиясига бағишланган илмий-тадқиқот ишлари олиб борилиб, диссертациялар ҳимоя қилинди [6]. А.М.Ҳасанов, П.Р. Қурбонов, К.Н.Полвонов, А.С.Турсунов кабиларнинг диссертация ишларида Жанубий Ўзбекистон, жумладан Қашқадарё воҳаси шаҳарлари, шаҳарлардаги иқтисодий-ижтимоий ва маданий ҳаёт ҳамда урбанизация жараёни муаммолари, истиқболлари хусусида фикрлар умумлаштирилган.

Ўрганилаётган мавзу бўйича воҳа тарихчиларининг монографиялари ҳам чоп этилди [7]. Ҳ. Камолованинг монографиясида воҳанинг қадимий шаҳарларидан бири бўлган кўхна ва навқирон Шаҳрисабз шаҳрининг XIX асрнинг охирларидан то XXI аср бошларигача бўлган тарихи ёритиб берилган. Ж. Эштемировнинг ишида XX-XXI аср бошларида Қарши шаҳрининг маданий ҳаёти, К.Полвонов монографиясида Қашқадарё воҳаси шаҳарларининг 1970-2022 йиллардаги тарихини акс эттирилган.

Бу даврда вилоятимизнинг айрим туманлари қисқача тарихини акс эттирган рисолалар юзага келди [8]. Рисолаларда туман маркази бўлган шаҳарлар ҳақида айрим маълумотлар ёзилди. Мустақиллик туфайли Ватанимизнинг энг қадимги шаҳарларидан бири ҳисобланган Шаҳрисабзнинг 2700 йиллиги 2002 йилнинг ноябрида, Қарши шаҳрининг 2700 йиллиги 2006 йил октябрида халқаро ЮНЕСКО ташкилоти ҳамкорлигида кенг нишонланди. Шу муносабат билан Халқаро конференциялар ўтказилиб, илмий тўпламлар [9], кўплаб асарлар ва рисолалар чоп этилди [10]. Бу ишларда кўп йиллик тадқиқотлар умумлаштирилган ҳамда қимматли фикр-мулоҳазалар берилган.

О. Жўрақулов, А. Раҳматовнинг “Шаҳрисабз йилномаси” китобида Шаҳрисабз тарихи ўзбек, рус ва инглиз тилларида хронологик кўринишда берилган. Н. Ҳакимов, О. Жўрақуловнинг “Шаҳрисабз тарихи” номли асарида Шаҳрисабзнинг қадимги тарихи, Амир Темур ватани эканлиги, мустақиллик шароитида жаҳонга танилган шаҳарга айланиши, шаҳарнинг янги жамоли ҳақида қимматли маълумотлар берилган. П. Равшановнинг “Қарши тарихи” асарида Қарши шаҳрининг милоддан аввалги IX-VIII асрларидан то 1920 йилгача бўлган тарихи берилган.

Н. Исмоилов, О. Бўриевларнинг “Қарши – Ўзбекистоннинг қадимий шаҳри” рисоласида Қарши воҳасининг тарихий манбалари, этник жараёнлар, маҳаллалари, савдо, илм-фани, меъморчилиги ҳақида маълумотлар берилган.

Хуллас, Қашқадарё воҳаси шаҳарларининг совет ҳокимияти ва мустақиллик йиллари даври тарихи тадқиқотчилар нигоҳида бўлди ҳамда муайян ишлар бажарилди. Бугунги кунда Жанубий Ўзбекистон шаҳарлари тарихи бўйича кенг қамровли илмий изланишлар олиб борилмоқда.

Адабиётлар рўйхати

1. Эшқувватов О. История развития социалистических городов Карши и Шахрисабза (1925-1965 гг.). Автореф. дисс... . канд. ист. наук. –Т., 1970; Захаров С.М., Собиржонов А. Қарши. –Т.: Ўзбекистон, 1978; Захаров С.М., Ҳикматов Н. Шахрисабз. –Т.: Ўзбекистон, 1979.

2. Чориев А., Очилов М. Қашқадарё области. –Т.: Ўзбекистон, 1974.

3. Ахмедов Э., Тешабаев М. Новые города Узбекистана. –Т.: Фан, 1984; Аҳмедов Э. Ўзбекистон шаҳарлари. –Т.: Ўзбекистон, 1991; Иномов И. Ўзбекистоннинг янги шаҳарлари: шаклланиши ва ривожланиши. –Т.: Меҳнат, 1991.

4. Сагдуллаев А. ва бошқ. Қадимги Кеш-Шаҳрисабз тарихидан лавҳалар. –Т.: Шарқ, 1998; Якубов Б.С. Шаҳрисабз ва Китоб тарихидан. –Қарши. Насаф, 1996; Сулейманов Р.Х. Древний Нахшаб. –Т.: Самарканд, 2000; Аҳмедов Э. Ўзбекистон шаҳарлари мустақиллик йилларида. –Т.: Абу Али Ибн Сино номидаги тиббиёт нашриёти, 2002.

5. Йўлдошев Б. Қашқадарё бадиияти: (Тазкира, адабий-танқидий мақолалар, мумтоз адабиёт ва халқ достончилари ижодига чизгилар) – Т.: Шарқ, 1998.

6. Қурбонов П.Р. Жанубий Ўзбекистонда урбанизация жараёни ривожланишининг омиллари ва иқтисодий географик асослари. География фан. номзоди дисс. автореф. – Т., 2012. Ҳасанов А.М. Жанубий Ўзбекистонда шаҳарлар шаклланиши ва ривожланишининг ўзига хос хусусиятлари (V-XIV асрлар биринчи ярми мисолида). Тарих фанлари доктори (DSc) дисс. автореферати. –Қарши, 2021; Полвонов К.Н. Қашқадарё вилоятида шаҳарларнинг ташкил топиши ва ривожланиши тарихи (1970-2016 йй.). Тарих фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) дисс. автореферати. – Термиз, 2021; Турсунов А.С. Ўзбекистоннинг жанубий вилоятларида урбанизация жараёнлари (тарихий таҳлил, 1991-2010 йй.). Тарих фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) дисс. автореферати. – Термиз, 2021.

7. Камолова Ҳ. Асрлар оша Шаҳрисабз. –Т.: Turon zamin ziyo, 2015; Полвонов К. Қашқадарё воҳаси шаҳарлари тарихи (1970-2021 йиллар). –Т.: Tamaddun, 2022; Эштемиров Ж. XX-XXI аср бошларида Қарши шаҳрининг маданий ҳаёти. –Қарши. Intellekt, 2023.

8. Фармонов М. Мангу ёниқ чироқ. –Қарши. Насаф, 1996; Пармонов О., Бердиев А. Китоб тумани. –Т.: Фан, 1996; Мухамедов Н. Косон: тарих саҳифалари. –Қарши. Насаф, 1997; Чориев З., Жўраев А. Ғузор тарихидан лавҳалар. –Қарши. Насаф, 1997; Ғофуров Ғ., Шоймардонов И., Тўхлиев Ж. Яккабоғ

тумани. –Т.: Шарқ, 1997; Эргашев Э. Бешкент тарихи. –Қарши. Насаф, 2000; Шу муаллиф. Бешкент тарихи. –Қарши. Насаф, 2005; Саидов М. Ғузор тарих сарҳадларида. –Қарши. Насаф, 2003; Нуриддинов Ҳ. Ғузорнома. –Т.: Yangi nashr, 2011; Тўраева М. Косон – мустақиллик йилларида. –Т., 2014; Акбаров Р. Қарши туман тарихи. –Т.: Тошкент ислом университети, 2016; Боймиров Т., Бойқобилов Ў. Қамаши ва қамашиликлар. Қамаши тумани ўтмиши ва бугуни ҳақида очерк, эссе ва лавҳалар. –Т.: Fan va texnologiya, 2016.

9. Қадимий Қарши. Ўрта Осиё шаҳарсозлиги ва маданияти тарихи // Халқаро илмий анжуман материаллари. –Қарши: Насаф, 1999; Шаҳрисабз шаҳрининг жаҳон тарихида тутган ўрни // Халқаро илмий конференция маърузалари тезислари. – Тошкент: Фан, 2002; Қарши шаҳрининг жаҳон цивилизацияси тарихидаги ўрни // Қарши шаҳрининг 2700 йиллик юбилейига бағишланган халқаро илмий анжуман материаллари. – Тошкент: Фан, 2006.

10. Шаҳрисабз. Минг йиллар мероси. Альбом. –Т.: Шарқ, 2002; Қарши-2700. –Т.: Маънавият, 2006; Ҳакимов Н., Жўрақулов О. Шаҳрисабз тарихи. –Қарши. Насаф, 2001; Исмоилов Н., Бўриев О. Қарши – Ўзбекистоннинг қадимий шаҳри. –Қарши. Насаф, 2006; Равшанов П. Қарши тарихи. –Т.: Янги аср авлоди, 2006; Жўрақулов О., Раҳматов А. Шаҳрисабз йилномаси. Ўзбек, рус ва инглиз тилларида. –Т.: Фан, 2007.

МАМЛАКАТИМИЗДА ЯГОНА АРХЕОЛОГИЯ МУЗЕЙИ ТАРИХИ

Хосиятов Х.О.
Қарши муҳандислик иқтисодиёт институти «Ўзбекистон тарихи» кафедраси доценти

Халқимиз қадим замонлардан буён ўз тарихининг шонли саҳифаларига оид ноёб осори атиқаларини асраб-авайлаб келади. Улуғ инсонлар, табаррук алломалар ҳамда халқ қаҳрамонларидан эсдалик бўлиб қолган буюмлар, тарихий манбалар афсоналарга айланиб, авлоддан-авлодга ўтиб келган.

Президент Ш.Мирзиёев 2017 йил 31 майдаги “Маданият ва санъат соҳасини янада ривожлантириш ва такомиллаштиришга доир чора-тадбирлар тўғрисида”ги қарори бу борадаги ишлар кўламини янада ривожлантиришда муҳим дастуриламал вазифасини ўтаётир.[1]

Мамлакатимизнинг узоқ уч минг йиллик буюк давлатчилик тарихи шундан далолат берадики, ҳар доим ҳам ўзбек юрти ўзининг бетакрор иқтисодий салоҳияти билан табиий равишда кўпларни ўзига ром этиб келган. Кейинги бир ярим аср мобайнида халқимиз ўзининг беҳисоб иқтисодий-моддий, маданий-маърифий бойликларидан жудо бўлди. Бироқ, мазкур тазйиқларга, йўқотишларга қарамасдан, ўзбек халқи асл ўзлигини сақлаб қолабилганлигига ҳам тарих гувоҳлик беради. Шу даврларда халқимиз тарихини акс эттирувчи кўплаб ноёб осори атиқаларимиз талон-тарож қилиниб, юртимиздан ташқарига ташиб кетилди. Шўролар даврига келиб музейларимиз коммунистик мафкурани тарғиб этадиган сиёсий ўчоқларга айлантирилди.

Ушбу миллий бойлик аждодларимиздан мерос бўлиб қолган, бинобарин, биз уникўз қорачиғидек авайлаб-асрашимиз ва келажак авлодларга топширишимиз лозим», - деб уқтирган эди Ислом Каримов.

Мустақиллик туфайли ўзбек халқи ўз қаддини ростлади, унинг халқаро нуфузи кунсайин ортиб бормоқда. Дунё мамлакатларининг турли миллат ва халқларнинг Ўзбекистонга, ўзбек халқига муносабатининг ўзгариши бу – илдизлари асрлар қаърига, кўҳна тарихига туташган тақдиримизга бўлган эҳтиромдир. Мамлакатимиз мустақиллик даврига қадам қўйгандан бери ҳаётимизнинг барча соҳалари каби музейлар фаолиятида ҳам катта тарихий ўзгаришлар содир бўлди.Термиз шаҳридаги Сурхондарё вилояти Археология музейи Ўзбекистон Республикаси мустақиллиги шарофати ва шахсан Ўзбекистон Республикаси Биринчи Президенти И. А Каримов лойиҳаси ва ташаббуси билан бунёд этилган маънавият масканидир.[2]

Ўзбекистоннинг мустақилликка эришиши иқтисодий ва сиёсий ҳаётнинг барча жабҳаларида бўлганидек маданий соҳада, шу жумладан, бой ўтмиш меросимизни ўрганиш,

сақлаш ва уни кенг халқ оммасига тарғиб этиш борасида ҳам туб бурилиш ясади. Мустақиллик йилларида Термиз шаҳрида бунёд этилган Археология музейи ҳам шубҳасизана шу эзгу ниятларни рўёбга чиқариш борасида муҳим қадам бўлди. Марказий Осиёда ягона ҳисобланган Термиз шаҳридаги Сурхондарё вилояти Археология музейи кўргазмалари Кириш зали, 9 та зал ва музей ҳовлисидаги айвон остида I асрдан тортиб эрамизнинг III асрларига мансуб устун асослари галереяси турли даврларга мансуб хумлар, сопол қувурлар, Шер бош қисми тасвири туширилган капитель ва исломий ёзувдаги мармар қабртош ва устунли айвон (галерея)дан иборат.

Кириш залининг пастки икки томонида даврма-давр хумлар, махсус чироқлар билан ёритиладиган витриналар ичида эса экспонатлар қўйилган. Залнинг ўртасида Сурхондарё вилоятининг топографик рельефли археологик ёдгорликлар харитаси, тўрида эса Кўҳна Термиз шаҳри қаъласининг макети қўйилган.

Шунингдек, кириш залида академик Ртвеладзе Э.В. томонидан ёзилган ўзбек, инглиз, рус тилларидаги вилоят тарихи ҳақида ҳикоя қилувчи стендлар осиб қўйилган. Кўҳна Термиз шаҳри қалъаси макетининг ўнг ва чап томонида Сурхондарё вилояти ҳудудида жойлашган археологик ва тарихий ёдгорликлар ҳақида ҳикоя қилувчи 3 хил тилдаги кўрсатувлар видео мониторлар орқали намойиш этиб турилади ва ҳар 15 минутда қайтадан такрорланади. Музейнинг кириш залида воҳанинг ҳар бир тарихий даврига хос ганчдан ясалган ноёб ҳайкаллар, тошҳовуз ва катта ҳажмдаги сопол идишлар жой олган бўлса, 9 таасосий кўргазма залларида милоддан аввалги 100 минг йилликдан XX аср бошларига қадар Сурхондарё вилоят ёдгорликларини ўрганиш жараёнида топилган оддий тош қуроллардан тортиб юксак дид билан яратилган санъат намуналаригача намойиш этилади.

Мустақил республикамиз бебаҳо табиий бойликлари билангина эмас, балки тарихи, бетакрор обидалари ҳамда маданий-маънавий ёдгорликлари билан ҳам жаҳонга машҳур. Иқтисодий ислоҳотларнинг янги даврига кирган мустақил республикамиз олдида музей ишларини янада ривожлантириш, маънавиятимизни юксалтириш каби долзарб муаммолар турибди. Бу вазифани муносиб тарзда бажариш учун дастлаб музейларнинг терма, йиғув ишларини ҳозирги замон даражасида ташкил этиш керак. Бу қидирув шаклидагидала тадқиқотларини, аҳолидан қимматбаҳо бўлган тарихий буюмларни аниқ мақсад асосидабелгилашни, жойнинг ёки муайян ҳудудларнинг сайёҳлик йўналишларини, кўз ўнгимиздасодир бўлган тарихий воқеалар ҳақидаги маълумотларни тўплаш, музей аҳамиятига молик ашёларни йиғиш учун истиқболлироқ жойларда музейларнинг доимий амал қилувчи қидирувларини ташкил этишни ўз ичига олади.

Ўзбекистон мустақиллик йилларида тарихий ёдгорликлар, хусусан, амалий санъатга оид бебаҳо ёдгорликларни асраш ва халқ амалий санъати, ҳунармандчилигини ривожлантириш ишида ўзига хос инқилобий ўзгаришлар амалга оширила бошланди. «Ўзбек халқи яратган ва миллий бисотимиз бўлиб қолган ноёб тарихий ёдгорликларни сақлаб қолиш ва таъмирлаш – маънавий дастуримизнинг жуда муҳим қисмидир.[3]

Табиийки, ҳар қандай музей ўз захирасини янги топилма ва замонавий асарлар билан бойитиб боради. Шу маънода Амалий санъат музейида ҳам халқ санъати асарларини йиғиш ва уларни музей захирасига қабул қилиш узлуксиз давом этмоқда. Шуни алоҳида қайд қилиш керакки, аҳоли қўлида бўлган амалий санъатнинг ноёбнамуналарини аниқлаш ва йиғиш учун жойларда илмий-амалий қидирув ишларини мунтазам олиб бориш зарур. Музейларимизда сақланаётган амалий санъат асарлари илмий тадқиқотлар учун бебаҳо моддий манба эканлиги билан ҳам алоҳида илмий қиммат касб этади. Музейлараро қўшма кўргазмалар кўламини ҳар галгидан ҳам кенгайтириш зарур.

Сурхондарёдаги музей захираларида шундай асарлар борки, улар нафақат мамлакатмиздаги марказий музейларда, қўйингки, дунёнинг ҳеч бир музейида учрамайди. Музейлараро қўшма кўргазмаларнинг афзаллик томонларидан бири, аввало, минглаб музей

ихлосмандларига қулай имконият яратилишидир. Қолаверса, музей ходимлари ўзаро тажриба алмашадилар ва илмий услубий ёрдам оладилар.[4]

Музей ишининг яна бир муҳим жиҳати-туризм билан боғлиқ муаммодир.

Вилоятдаги бой тарихга эга қадамжолар, муқаддас зиёратгоҳлар ҳудудда зиёрат туризмини жорий этиб, нафақат маҳаллий балки, хорижлик сайёҳлар оқимини кенгайтиришда муҳим аҳамият касб этади. Бироқ, ҳозиргача вилоятнинг бу борадаги салоҳиятидан самарали фойдаланишга эътиборсизлик билан ёндашиб келинаётган эди. 2017-2021 йилларда Ўзбекистон Республикасини ривожлантиришнинг бешта устувор йўналиши бўйича ҳаракатлар стратегиясида белгилаб берилган вазифалар ижроси доирасида ишлаб чиқилган зиёрат туризмини ривожлантириш бўйича “йўл харитаси” бу борадаги ишларни янги босқичда руёбга чиқаришга хизмат қилмоқда.

Президентимиз Шавкат Мирзиёев жорий йил 19-20 январь кунлари Сурхондарё вилоятига ташрифи чоғида воҳанинг туризм салоҳиятидан самарали фойдаланиб, янги иш ўринлари яратиш ва аҳоли даромадларини оширишга алоҳида эътибор қаратган эди. Шунга мувофиқ вилоятда 2018-2019 йилларда Сурхондарё вилоятининг туризм салоҳиятини комплекс ривожлантириш чора-тадбирлари дастури қабул қилинмоқда. Унда ҳудуднинг янгиланган, замонавий қиёфасини яратиш, транспорт инфратузилмасини такомиллаштириш, хориждан ташриф буюраётган сайёҳларга сифатли хизматлар кўрсатиш каби муҳим масалаларга алоҳида аҳамият берилгани зиёрат туризми имкониятларидан унумли фойдаланишга қулай муҳит яратади.

Ҳозир музейларимизда аждодларимиздан қолган, халқнинг фахри ва кўрки бўлган, маърифий ва маънавий даражасини белгиловчи улкан ва улуғвор тарихий меросларимизни дунё миқёсида намойиш этишнинг барча имкониятлари мавжуд. Музей-фақат тарихий мерос, санъат асарларини асраш ва сақлашгагина хизмат қилиб қолмай, тарбиянинг энг таъсирчан, омилкор воситаси ҳамдир. Зеро, буни тарбиянинг ҳеч бир усули билан қиёслаб бўлмайди.

Адабиётлар рўйхати

1. Ш. Мирзиёев. Туристлар оқимини 12 миллионга етказиш вазифаси ижрода. 2020 й. 26 январь .(Sh. Mirziyoev. The tourist saretasked with a 12 million target. 2020 January 26 th)
2. И.А.Каримов. Маънавий юксалиш сари.- Т.: «Ўзбекистон»1998. -25 бет (I. Karimov. Towards a Spiritual Enlightenment .- T .: "Uzbekistan" 1998. -25 pages)
3. Н .Содиқова. Маданий ёдгорликлар хазинаси. -Т.:., “Фан”, 1991.- 73 бет. (N .Sodiqova. The Treasuryof Cultural Monuments. -T .:., "Science", 1991.- 73 -pages)
4. И.Т .Буланий., И.Т . Явтушенко. Музей на общественных началах.- М.:.1985.-стр 60 (I.T .Bulani, I.T. Yavtushenko.Muzey na общественных началах.- M .: 1985.-str 60)
5. uza.uz › tourism
6. mininnovation.uz › mininno › tanlov › tur3
7. idum.uz › archives
8. surxontongi.uz › Жамият
9. https://www.xabar.uz/tag/termiz-arxeologiya-muzeyi
10. https://uzbektourism.uz/ru/newnews/view?id=250
11. https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%A2%D0%B5%D1%80%D0%BC%D0%B5%D0%B7
12. http://uza.uz/oz/society/termiz-arkheologiya-muzeyi-khodimlarining-takliflari-tinglan-26-10-2018
13. https://novotours.uz/ru/about-uzbekistan/uzbekistan_cities/termez/dostoprimechatelnosti-termeza/termez_archaeological_museum.html/
14. http://www.culture.gov.uz/post/view/147
15. http://www.openarium.ru/poi/16081138/
16. https://www.tripadvisor.ru/Attraction_Review-g789366-d8686282-Reviews-Archeological_Museum-Termiz_Surxondaryo_Province.html

ҚАДИМИЙ ФАРҒОНА ЁЗМА МАНБАЛАР ТАРИХШУНОСЛИГИДА

Нурматов А.Р
Тарих фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD)
University of Business and Science (Наманган)

Ўрта Осиё халқлари тарихи ҳақидаги энг қадимги ёзма манба бўлган “Авесто”да Фарғона водийси ҳақидаги маълумотлар сақланмаган. Ундан кейинги Аҳамонийлар миххатларида, Геродотда ҳамда Александр Македонский юришлари ҳақида ёзиб қолдирган тарихчиларнинг асарларида, антик давр грек-рим тарихчи ва географларининг асарларида ҳам водий тарихи ва маданияти ҳақидаги маълумотлар учрамайди. Арриан ва Птоломейнинг Сирдарё билан қўшни ҳудудлар ҳақидаги узуқ-юлуқ ва мавҳум маълумотларлар [1:73-81] бундан мустасно.

Мил.авв. II-I асрлардан бошлаб Хитой манбаларида Фарғона ҳақидаги аниқ маълумотлар пайдо бўла бошлайди. Хитойнинг Хан сулоласи У-Ди ҳукмронлиги даврида (мил.авв.140-87 йй) “ғарбий ўлкалар” билан алоқалар ўрнатишга катта эътибор қаратилди. Мил.авв. 138 йилда машҳур Хитой дипломати Чян Сян (Чжань Цзянь) “ғарбий” ўлкалар томонга саёҳат қилиб, 13 йил давомида Марказий Осиё давлатларига, жумладан, Фарғона водийсига ҳам келади ва манбада бу ҳақда шундай дейилади: “ўтроқ аҳоли ер ҳайдайди, ғалла ва шоли экади, уларда мусаллас навли узум, жуда кўплаб яхши отлар бор...”[2:192]. Бошқа бир манба “Шижи” (“Тарихий хотиралар”) китоби мил.авв. 104-91 йилларда Сима Чян (Сыма Цянь) томонидан ёзилган. Китобнинг “Буюк Фарғона тазкираси (Даюан лечжуан)” номли 63-бобида Фарғона водийси ҳақида шундай маълумотлар бор: “Буюк Фарғона Дай-юан ҳақидаги маълумотни [Хитойга] илк бор, Чжанг Чян олиб келган. [Чжанг] Чян шахсан ўзи Буюк Фарғона [Дай-юан], Улуғ Ғузер (Дай-рузие / Да-юечжи), Бақтрия (Дайгиа / Дагия), Канкия (Кангжюй-Қанқия, Қангха) каби давлатларни зиёрат қилган... Унинг сўзига қараганда, Буюк Фарғона (Дай-юан) хунларнинг жануби-ғарбида ёки Хан [мамлакатнинг] роппа-роса ғарбида ундан 10 минг ли (5760 км) йироқликда жойлашган. Улар [фарғоналиклар] деҳқончилик билан шуғулланишади, шоли ва буғдой экишади, узумдан шароб тайёрлашади. [Уларда] баданидан қонсимон тер чиқадиган зотли отлар кўп экан...

[Фарғона мамлкакатларида] деворлар билан ўралган шаҳарлар ва ҳужралардан ташкил топган иморатлар мавжуд. Унинг (Буюк Фарғонанинг) ҳудудида 70 дан ортиқ катта-кичик шаҳар ва қишлоқлар жойлашган. Шаҳар аҳолиси бир неча юз мингдан ошади, лашкарлари ўқ-ёй , найза, қалқонлар билан қуролланган чавандозлардан иборат”[3:114-119].

“Шижи”дан кейин ёзилган сулола тарихи “Ханшу” (“Хан сулоласи тарихи”) ҳисобланади. Ушбу китоб сарой тарихчиларидан иборат катта гуруҳ томонидан ёзилиб, уни охирига етказган Бан Гу асар муаллифи ҳисобланади. Манбада қуйидаги маълумотлар келтирилади: “Фарғона давлатининг (Дай-юан-гуо) ҳукмдори Кивэйша (Гуйшан-чэнг, Косон) шаҳрида туради... Аҳолиси 60 минг оила, 300 минг кишидан иборат. [Шулардан] аскарликка яроқлиси 60 минг нафар. [Ҳукмдор қўл остида] бир вазир ва бир вазир ёрдамчиси бор... [Фарғона давлатининг] ери, иқлими, бойлиги, аҳолининг урф-одатлари Улуғ Ғузер (Даюечжи) ва Парфия (Анши) билан бир хил, Фарғона (Дайюан) атрофида узумдан мусаллас (жю) қилинади. [Бу ердаги] бойлар 10 минг пуддан зиёд мусаллас сақлайди. [Бу] мусаллас бир неча ўн йил турса ҳам, бузилмас [маҳалий аҳоли] уни ичишни хуш кўрар экан. [Бу ердаги] отлар беда билан боқилар экан”. Шунингдек манбада, отларни кўпайтириш, сиёсий воқеалар, Фарғонанинг чегаралари, хунлар билан муносабатлар ҳақида маълумотлар ҳам мавжуд.[4:70-74]

Милоддан олдин ва милоднинг дастлабки асрларида битилган Хитой манбаларида қадимий Фарғона давлатининг пойтахти сифатида иккита шаҳар номи тилга олинади. Буларнинг бири Юан-чэнг (宛城, замонавий ўқилишда Ван-чэнг, русча транскрипцияда Вань-чэн), иккинчиси Кивэйшеан (замон. ўқ. Гуйшан貴 山) ҳисобланади. Биринчи шаҳар илк бор мил. авв. 90 йили ёзиб тугалланган «Тарихий хотиралар»да («Шижи»), иккинчиси эса

милодий I асрда битилган «Хан [сулоласи] тарихи»да («Ханшу») учрайди. Шундан маълумки, қадимий Фарғона давлатининг илк пойтахти Юан-чэнг бўлган.[5:33]

Биринчи навбатда изоҳлаб ўтмоқ жоизки, Юан-чэнг (Ван-чэнг) топонимидаги «чэнг» (城) иероглифи баланд ва мустаҳкам деворлар билан ўралган шаҳар маъносини англатади. Ўтмишда мазкур иероглиф бундай деворлар билан ўралмаган шаҳарларга нисбатан қўлланилмаган[6]. Шунга кўра айтиш мумкинки, Юан-чэнг топоними шаҳар номи бўлмиш Юан ва деворлар билан ўралган шаҳар маъносини англатувчи икки сўздан ташкил топган.

Юан-чэнг топониминиг биринчи қисми бўлмиш Юан (Ван) атамасининг замонавий ва қадимги ўқилишларини Фарғона ёки бошқа бир маҳаллий ном билан таққослаш, яъни идентификация қилиш қийин. Лекин унинг маъносига эътибор берсак, ушбу хитойча атама Паркона (араблар келганидан кейин Фарғона) топониминиг таржимаси эканлигига амин бўламиз. Чунки қадим замонда атрофи тоғлар ёки баланд тепаликлар билан ўралган, ўрта сатҳи текис ва нисбатан пастроқ шаклдаги, яъни косанинг тубига ўхшайдиган жойни хитойлар «юан» деб аташган[5:33]. Кейинчалик таом ейиш учун ишлатиладиган коса ҳам ван (юан) деб номланган. Паркона сўзи ҳам тоғлар ёки баландликлар ўртасидаги текислик маъносини англатган. Қадим замонда хитойлар хорижий юртларга тегишли ер номларини иложи борича ўз тилларида ёзиб қолдиришга интилишган. Чунки Паркона сўзини тўла транскрипция қилиш учун 4 та иероглиф ишлатиш керак бўлар эди. Хитойлар учун бу мураккаб бўлиши билан бирга тил одатларига тўғри келмасди. Мил. авв. II аср ўрталарида, яъни Хань империяси элчиси Чжанг Чян Фарғонага келган замонда хитой тилида Паркона сўзининг маъносини акс эттирувчи иероглифнинг борлиги уни таржима қилиб ишлатишда қўл келган. Хитой манбаларида маҳаллий топонимларни уларнинг маъносига қараб таржима қилиб ишлатиш мисоллари кўп учрайди. Тангритоғ атамасини улар Тян-шан деб таржима қилиб олишгани шулар жумласидандир[5:33].

Паркона топонимини транскрипция қилиб ишлатиш одати IV – V асрларда юзага келган. Шунинг учун “шянби” деб номланган, қадимги Хитойнинг шимолида яшаган ва келиб чиқиши туркийларга бориб тақаладиган халқ томонидан ташкил этилган Шимолий Вэй (Бэй-Вэй, 336 – 534 йилларда мавжуд бўлган) хонлиги тарихида (Вэшу) Паркона атамаси Фейэрханна деб транскрипция қилинган. Бундай анъана илк ўрта асрларда яшаган хитой сайёҳлари асарларида кузитилади. Хитой манбаларида Паркона шаҳри, яъни Юан-чэнг қадимги Фарғона давлатининг илк пойтахти бўлганлигини кўрсатувчи маълумотлар кўп. Улардан айримларини исбот сифатида келтириш мумкин:

1) «Шижи»даги «Фарғона тазкираси»да: «Лунгтоу (Бугур) [шаҳри]ни ишғол қилишнинг иложи бўлмади. Бу ердан тўғри юриб Юан-чэнгга етиб борилди»[7], – деб ёзилган;

2) ушбу манбанинг иккинчи бир жойида: «... ҳукмдор шаҳри Юанда (Ванда) қудуқ йўқ, ичимлик суви шаҳар ташқарисидаги оқар сувдан тортиб келинган экан», – деб ёзилган маълумот «Ханшу»даги «Чжанг Чян ва Ли Гуангли тазкираси»да: «Юан шаҳрида қудуқ йўқ, ичимлик суви шаҳар ташқарисидаги оқар сувдан тортиб келинган экан», – деб баён этилган. Бу мисолда ҳукмдор маъносини англатган «ванг» иероглифи қисқартирилган. Иккала мисолни таққослаганимизда «Юан-чэнг» (Паркона шаҳри) қадимий Фарғона давлатининг ҳукмдори жойлашган шаҳар эканлиги англанади;

3) «Ханшу»нинг «Чжанг Чян ва Ли Гуангли тазкираси» деб номланган бобида: «Шу жойдан [Лунтоу / Бугурдан] ғарб сари юриб Юан-чэнгга 30 минг лашкар етиб борди. Юан [шаҳри] лашкарлари қаршилик кўрсатди», – деб зикр этилган. Ушбу тазкира Н. Я. Бичурин ва Н. В. Кюнер таржималарида учрамайди;

4) 646 йили битилган «Да Танг Шиюй жи» («Буюк Танг даврида ғарбий юртларга қилинган сафар хотираси») номли ва Ҳиндистонда 17 йил яшаб Хитой пойтахти Чанъанга қайтиб келган будда дини роҳиби Сюанзанг қаламига мансуб сафарномада қуйидагилар ёзилган: «Вэйшу (Вэй [сулоласи] тарихи)даги Пуолуона, Суйшуда Пэйхан, Да Тан Шиюй жида Фэй-хан деб аталган, унинг ҳукмдори турадиган шаҳар Фейэрханнадир». Таъкидлаш жоизки, ушбу маълумотдаги Пуолуона, Пэйхан, Фэйхан давлат, Фэйэр-ханна эса пойтахт

номининг хитойча транскрицияларидир. Шаҳар номини акс эттириш учун 4 та иероглифдан фойдаланилган[5:34].

Юан-чэнг топоними қадимги Фарғона давлатининг пойтахти ва ҳукмдор турадиган шаҳар эканлиги 1066 – 1084 йилларда ёзилган «Зичжи тунгжян» («Ҳукмдорларга сабоқ берувчи воқеалар баёни»), 1190 – 1200 йилларда битилган «Тунгжян жиши бэнмуо» («Муҳим тарихий воқеалар баёни»)каби манбаларда ҳам кўп бор тилга олинади.

Юқоридаги асарлардан ташқари Фарғона водийсининг антик ва илк ўрта асрлар даврига оид яна кўплаб манбалар мавжуд. “Вейшу” (Вей [сулоласи] тарихи), “Суйшу” (Суй [сулоласи] тарихи), “Бэйши” (Шимолий [сулолалар] тарихи), “Шин Тангшу” (Танг [сулоласининг] янги тарихи)[8:24-31] кабилар шулар жумласидандир. Уларнинг кўпчилиги айрим маълумотларда (самовий отлар, чегаралар, аҳоли машғулотлари, узумчилик, беда экилиши ва ҳок.) бир-бирини такрорлайди. Шунингдек шаҳарлар, уларнинг номланиши, аҳоли манзилгоҳлари каби масалаларда баҳсли муаммолар ҳам бор.

Хитойда Фарғона ҳақидаги илк маълумотлар машҳур дипломат Чжан Цзяннинг милоддан аввалги 128 – 127 йилларда, хунларга асирликдан қутулгач, ғарбий мамлакатларга қилган саёҳатидан сўнг пайдо бўлади. Милоддан аввалги 126 йили Чжан Цян ўзининг ғарбга қилган саёҳати ҳақида тўлиқ ҳисоботни Хитой императори У-Дига топширади. Ҳисобот билан танишгач император ғарбдаги давлатлар билан яқиндан алоқа ўрнатиш ниятида бир неча элчилар юборади. Элчиларнинг ҳисоботи асосида дастлаб «Шицзи», сўнг «Ханьшу» каби йилномалар вужудга келади[9:19]. Ушбу йилномаларда Фарғона давлати, Фарғона шаҳри ва унинг халқи тўғрисида аниқ ва бой маълумотлар мавжуд[10]. Хусусан, милоддан аввалги II – милодий I асрлардаги Фарғонанинг сиёсий ва ижтимоий-иқтисодий ҳаёти хақида бебаҳо хабарлар берилган.

Умуман олганда, тарихшунослик таҳлилларидан хулоса чиқарадиган бўлсак, антик ва илк ўрта асрлар даври Фарғона водийсининг тарихи ва моддий маданиятини тадқиқ этиш борасида, айниқса, археологик ўрганиш нуқтаи назаридан самарали ишлар амалга оширилган. Қадимги Фарғонанинг пойтахт шаҳри, унинг жойлашуви, давлатнинг номланиши масалаларида эса ҳамон илмий баҳслар давом этмоқда. Хитой йилномаларининг илмий асарларда таржима қилиниб, фанга жорий этилиши бу масалаларга ойдинлик киритмоқда. Аммо, Фарғона водийсининг тарихий-маданий ва иқтисодий алоқаларини яхлит илмий иш даражасида ёритиб бериш, мавжуд тадқиқотлар натижалари ва маълумотларни умумлаштириш ҳамда қиёсий ўрганиш ҳамон долзарблигича қолмоқда.

Адабиётлар рўйхати

1. Пьянков И.В. Александрия Крайняя в известиях античных авторов// Исследования по истории и культуре Ленинабада. Душанбе. 1986. – С. 73-81.
2. Бичурин Н. Я. (Иакинф). Собрание сведений о народах обитавших в Средней Азии в древние времена. В трех частях. – Алмата: ТОО «Жалын Баспасы» 1998 . – Ч. II/. – С. 192.
3. Хўжаев А. Буюк ипак йўли: муносабатлар ва тақдирлар. – Тошкент “Ўзбекистон Миллий энциклопедияси”. 2007. 114-119 бб.
4. Хўжаев А. Фарғона тарихига оид маълумотлар (Қадимий ва илк ўрта аср Хитой манбаларидан таржималар ва уларга шарҳлар). Фарғона. 2013. – Б.70-74.
5. Хўжаев А. Қадимги Фарғона давлатининг илк пойтахти ҳақида. Водийнома журнали. 2016 йил 1 сон. Б.33.
6. Ханюй дазидян (Хитой тили ва ёзувининг катта луғати). 8 жилд. – Чэнгду, 1986 – 1990. 1-жилд. – Б.438.
7. Сима Чян. Шижи (Тарихий хотиралар) // Эршиси ши (24 тарих). 1-жилд. – Б.1145
8. Хўжаев А. Қадимги Паркона (Юан-ченг) шаҳри ҳақида Хитой манбалари // Фарғона водийси тарихи янги тадқиқотларда. Фарғона. 2010. – Б.24-31.
9. Анорбоев А. Фарғона антик ва ўрта илк асрлар даврида. Водийнома журнали. 2017 йил 3 сон. – Б. 19.
10. Бичурин Н.Я. Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена. – М.-Л., 1950. Т.II. С.147 – 168, 186 – 188, Хўжаев А. Фарғона тарихига оид маълумотлар. – Фарғона, 2013. Б.20 – 82

ШИМОЛИЙ УСТРУШОНА ШАҲАРСОЗЛИК МАДАНИЯТИНИНГ ШАКЛЛАНИШИ ВА РИВОЖЛАНИШИ ТАРИХИДАН
(Буюк ипак йўли мисолида)

Ғаниев К.
Самарқанд давлат университети доценти
Нарманов Ф.
Самарқанд давлат университети ўқитувчиси

Бир томондан Суғд ва Бақтрия, иккинчи томондан Чоч ва Фарғона оралиғидаги географик кенгликда жойлашган Уструшона Ўрта Осиё ижтимоий-иқтисодий ва маданий алоқалар ривожида сезиларли роль ўйнаганлиги тарихий манбалар ва археологик маълумотлардан маълум. Ушбу маълумотлар “қалъа маданияти” номи билан машҳурдир. Ёзма манбалар маълумотларига кўра Уструшона “кенг ва муҳим ўлка”лардан иборат бўлган [1:351]. Бу даврда ҳаёт асосан мустаҳкам қўрғонлар ва катта-кичик аҳоли турар жойларда кечган, шаҳарлар ҳали юксалиб улгурмаган, уларнинг майдонлари чекланган бўлган. Жумладан, Нуртепа майдони 18 гектарни ташкил қилган, Уструшона пойтахти Бунжикатнинг майдони эса 10 гектардан ошмаган, Сабат, Дизак шаҳарлари, Қўштепа, Қўғонтепа, Эски Ховос, Каттақиртепа шаҳарчалари майдони ҳам унча катта бўлмаган [3:92].

Ўрта аср муаллифлари Уструшонани “қалъа-работлар мамалакати” деб эътироф этишган. Шу сабабли Уструшона худудида кўплаб қалъа ёдгорликлари моддий маданияти ўрганилган. Қалъалар асосан географик жиҳатдан қулай, ягона иқтисодий тизимни ташкил этувчи кичик воҳалар марказида, ёки уларнинг ҳарбий нуқтаи назардан қулай нуқталарида, хусусан чегара мавзеларида жойлашган. Бу қалъаларнинг кўпчилиги шаҳар марказларига айланган, йирик қишлоқларнинг асосини ташкил қилан [1:351].

Тарихий манбалардан маълумки, IV-V асрларда Уструшона мустақил ўлка сифатида танилган. Унинг жойлашган худуди, номи, чегараси ҳақида Хитой ва араб манбаларида маълумот берилган. Лекин унинг номи Будда худолардан бири - Судуршананинг номини эслатади. Бу ўхшашлик тасодиф эмас, чунки бу даврда Уструшана вв Хиндистон савдо алоқалари йўлга қўйилган эди. Уструшона подшоси Сатачари III чиқарган танга пулининг олди бетида фил тасвирланганлиги икки мамлакат ўртасида савдо алоқаларининг ривожланганидан далолат беради. Тангалар дастлабки подшоларнинг номлари ҳақида тўлиқ маълумот бермайди[7:332]. Аммо О.И. Смирнованинг эътироф этишича сўнги кушонлар даврига оид тангаларда Уструшонанинг машҳур афшинларидан Чирдмиш тасвирланган. [11: 32-33]

Уструшонадан топиб ўрганилган тангалар дастлабки афшинлар даврида халқаро алоқалар кучайиб, савдо-сотиқ ишлари Буюк ипак йўлининг тармоқлари бўйлаб авж олганлигидан далолат беради. Зомин яқинидан VII ва VIII аср бошларида фаолият кўрсатган Азлартепа карвон саройининг топилиши бунга мисол бўла олади. Суғддан чиққан карвон йўлининг Уструшонадан ўтиши ўрта аср шаҳарлари ва аҳоли турар жойларининг шаклланиши ва маҳаллий савдогарларнинг янада бойишига олиб келди.[6:37-40]. Қадимги ва антик даврда Уструшонада Нуртепа, Хонтепа, Сағанақтепа, Эски Ховос, Қўрғонтепа, каби 16 та аҳоли яшайдиган шаҳарчалар ва мавзелар шаклланганлиги аниқланган [3:92]. Бу эса милоддан аввалги I минг йилликнинг охири ва милодий IV асрларда Шимолий Уструшонада аҳоли зич яшаганидан далолат беради. Ушбу мавзелар яшаш учун қулай бўлган худудларда шаклланган бўлиб, уларнинг деярлик барчаси деҳқончилик учун қулай бўлган дарёларнинг қуйи ва ўрта оқимида жойлашган.

Илк ўрта асрларда нафақат Уструшона балки Ўрта Осиёнинг барча қадимий воҳларида ҳаёт фаоллашганлиги кузатилган. Текислик ва тоғ олди ҳудударида аҳолинингкўпайиб бориши Уструшонани кесиб ўтган қадимги транзит карвон савдо йўлларини жонланишига, урбанизация жараёнларини тезлашишига олиб келди. Ушбу тариҳий жараёнлар А.Э.Бердимуродов, А.А.Грицина, М.Х.Пардаевлар каби таниқли археолог олимлар томонидан ўрганилган, тарихий ёдгорликларнинг класификацияси берилган [2].

Ривожланган ўрта асрларда тоғ олди ва чўл худудларида ҳамда магистрал савдо йўллари бўйлаб нисбатан катта бўлмаган шаҳар, аҳоли мавзелари шаклланган. Тарихий ёзма манбалар Шимолий Утрушонада 12 шундай шахарлар борлиги ҳақида маълумот беради. Айрим ёзма манбалар ушбу худудда 7та: Харкана, Зомин, Дизак, Куркат, Гулакандоз, Бунджикант, Сабат шаҳарлари жойлашгани тўғрисида ахборот беради. [3: 93] Бу даврда савдо ривожланиб, Буюк ипак йўлини янада фаоллашиши карвон савдо йўлларини ободонлаштириш заруратини келтириб чиқарди. Бу иқтисодий ва сиёсий жиҳатдан аҳамиятли бўлган кўплаб карвонсаройлар қурилишига олиб келди. Ана шундай карвон саройлар Шимолий Уструшонанинг транзит савдо йўлларида пайдо бўлганлигини тарихий манбалар ҳамда археологик тадқиқотлар тасдиқлайди. Ушбу қадимги карвон саройлар, нафақат Уструшона ва Мавороуннахрнинг иқтисодий, сиёсий ва маданий алоқаларида, балки транзит савдони юксалишида ҳам муҳим роль ўйнаган. Карвонсаройлар қатор вазифаларни бажарганлар. Уларда савдо карвонлари қабул қилиниб, савдо кўргазмалари ташкил қилинган, савдо-сотиқ ва мол айирбошлаш ишлари малга оширилган. Кўп холларда карвонсаройлар қалъа, казарма, омборхона ҳамда маънавий-маданий марказ вазифаларини ҳам бажарганликлари кузатилган. Айрим карвонсаройларда савдогарлар озиқ-овқат, кўрпа-тўшак, уларнинг от уловлари эса ем-ҳашак билан таъминланиши йўлга қўйилган.

Ёзма манбаларда Шимолий Уструшонада IX-XIII асрларда кўплаб карвонсаройлар фаолият кўрсатган бўлиб, уларнинг кўпчилиги Зомин ва Дизакда жойлашганлиги ҳақида маълумот берилган. X асрнинг биринчи чорагида ҳукмдор ал-Афшин томонидан қурилган Худайсор, катта ер эгаси, зодагон Бадр Кушайр қурдирган Хасан карвонсаройларининг довруғи Шимолий Уструшонада кучли бўлганлиги тариҳий манбаларда ўз ифодасини топган.[3:146-147]

]Ривожланган ўрта асрларда араб тарихчилари ва сайёҳларининг маълумотларига қараганда Шимолий Уструшонада кўплаб шаҳарлар бўлган. Жумладан, Ахмад ул-Котиб Уструшона улкан ва муҳим аҳамиятли мамлакат эканлиги, унда 400 та қалъа ва катта шаҳарлар борлиги ҳақида маълумот беради. Муаллифи номалум “Худуд ал-олам” асарда кўрсатилишича X асрда Уструшона кўплаб шаҳар ва вилоятлар (округлар) бўлган, ривожланган, улкан мамлакат сифатида ифодаланган. Ирригация ва сунъий суғориш ишлари юксак даражада ривожланганлиги туфайли Уструшона ўзининг қишлоқ хўжалик махсулот-лари билан машҳур эди. Шаҳарларда гавжум бозорлар ва йирик доимий ишлайдиган кўргазмалар, тимлар фаолият юритар эди. Уструшонада қурол-яроқ ишлаб чиқариш кенг йўлга қўйилган бўлиб, улар Хуросон ва Мовороуннаҳрда кенг тарқалган эди [36 130-131] Тарихий манбаларда ривожланган ўрта асрларда бозорлар шаҳарларнинг иқтисодий маркази сифатида таърифланган. Уструшона йирик шаҳарлариги бозорларда, ёпиқ савдо бинолари – тимларда, бозор атрофидаги кўчаларда савдо ривожланган эди. Шундай ҳолатни Бунжикат, Зомин, Чағаниён шаҳарлари мисолида кузатиш мумкин.[12 :24-25]

Шимолий Уструшона шаҳарлари қаторида Зомин мамлакат пойтахтидан кейин иккинчи шаҳар ҳисобланган. Зомин музофоти тўғрисида дастлабки маълумот VIII аср бошларидаги тарихий манбаларда учрайди. IX асрда яшаган муаллиф ал-Ёқуб Уструшона ҳақида батафсил маълумот бериб, уни 400 қалъа ва бир неча йирик шаҳарлари мамлакат деб кўрсатган. Ушбу шаҳарлар қаторига Зомин, Култепа, Миккўрғон, Қуштепа, эски Ховос, Оқтепа, Азлартепа, Жартепа, Қоратепа киритилган. Шу даврда яшаган географ ва сайёх Хурдодбех Зомин шаҳри Шош-Фарғона савдо карвон йўлининг кесишган худудда жойлашганлиги, сайёҳлар тўхтаб ўтадиган шаҳар эканлигини таъкидлаган. Манбаларда қайд этилишича шаҳар мудофаа деворлари билан ўралмаган, лекин мустаҳкам қалъа деворлари бўлган.

Араблар босқини даврида Шимолий Уструшонанинг Дизак, Сабот, Зомин каби шаҳарлари бузиб ташланган, улар харобазарларга айлантирилганлиги туфайли, аҳоли бошқа

худудларга кўчиб кетган. Кейинчалик ушбу аҳоли яшаш жойларида арк, шаҳристонлар пайдо бўлиб, янги шаҳарлар шаклланганлиги тарихдан маълум.

Сабат Зоминга яқин аҳоли пункти бўлиб, Суғддан Хўжанд ва Фарғонага ва ундан Хитойга ўтиб кетадиган катта транзит савдо йўлида жойлашган йирик мавзе бўлган. Сабат шаҳрининг шаклланган жойи, номи хақида турли хил фикрлар мавжуд. Сабат ўрта асрларда Шимолий Уструшонада жойлашган аҳоли пунктларидан бири эканлиги ҳақида сайёхлар ҳам маълумот бериб, унда оқар сув борлиги, уни боғлар ўраб турганлигини таъкидлаганлар. Бу оқар сувнинг манбаи Хўжамушкансой бўлса керак. [3: 158-159]. Манбаларда келтирилган маълумотларга қараганда Сабат карвон йўллари туташган худудда жойлашган. Йўлнинг бири Хўжамушкансой оқими бўйлаб Шимолий Уструшонанинг “бош шаҳри” – Бунжикатга, иккинчиси эса Ховос орқали Шош воҳаси қараб кетган.[3: 160]

Култепа шаҳарчасида олиб борилган тадқиқотлар шаҳар лойиҳаси, ривожланиш динамикаси, шаҳар иқтисодиётининг шаклланиши ҳақида маълумот беради. Арк шаҳарчанинг жанубий қисмида жойлашган, шаҳристон эса аркнинг ғарбий қисмини эгаллаган. [4: 43-44, 47]. Унинг майдони 10 гектардан иборат, арк яқинида ҳунармандлар маҳалласи жойлашганлигини Култепадан топилган кулолчилик қолдиқлари ва хумдон тасдиқлайди. Ушбу маълумотлар шаҳар ўрта асрларда у катта бўлмаган шаҳар бўлганлигидан дарак беради. X асрда шаҳристоннинг шимоли-ғарбида арк қайтадан қурилган. Шаҳар XI асрнинг ўрталарига келиб ривожланишдан тўхтаган ва унинг ўрнида XII ва XIII аср бошларида қабристон шаклланган. Қорахонийлар даврида шаҳар қайтадан шаклланган, унинг майдони 40-45 гектарни ташкил қилган. Хўжамушкансой оқими бўйлаб кўплаб қишлоқ жамолари, карвонсаройлар пайдо бўлган.

Муҳтасар қилиб айтганда, қадимги Уструшона орқали ўтиб, Фарғона ва Шошга қараб кетган транзит савдо карвон йўллари худудда кўплаб карвонсарой, аҳоли мавзелари, қалъалар, катта-кичик шаҳарларнинг шаклланиш ва ривожланиш жараёнига катта таъсир қилиб, урбанистик жараёнларни янги поғонага кўтарган. Тарихий манбалар ҳамда кейинги йилларда олиб борилган илмий тадқиқотлар буни тасдиқлайди.

Адабиётлар рўйхати

1. “Тарихий манбашунослик,тарихнавислик,тарих тадқиқоти методлари ва методологиясининг долзарб масалалари” мавзусидаги республика VII илмий конференцияси материаллари. 7-тўплам. Тошкент давла шарқшунослик институти \\ Мас.мухар.М.Исхоқов. –Тошкент, 2015

2. Бердимурадоа А.Э. Раннесредневековие археологические памятники Джизакского оазиса. АКД. -Москва. 1985

3. Буряков Ю.Ф., Грицина АА. Мавераннахр на Великом шелковом пути / Отв. ред. К.И.Ташбаева. -Самарқанд, Бишкек, 2006

4. Грицина А.А. Култепа – городище средневекового Сабата // Древний Замин (история, археология, нумизматика, этнография). -Ташкент.1994

5. Грицина А.А. Северная Уструшана в середине I тысечелетия до н.э –начале XIII в. (археолого-топографическое исследование). АКД. -Самарканд, 1990

6. Грицина А.А.,Мамаджанова С.Д.,Мукимова Р.С. Археология, история и архитектура средневековой Уструшаны / Руководитель проекта: Ш. Мустафаев. Самарканд, МИЦАИ, 2013

7. Осиё мамлакатлари тамаддуни ва Буюк ипак йўли. Халқаро анжуман материаллари. Самарқанд 2019й. 21 август. -Самарқанд,2019

8. Пардаев М.Х. К археологическому изучению замков-рабатов Джизакского оазиса // Города и караван-сараи на трассах Великого шелкового пути. Тезисы докладов Международного семинара ЮНЕСКО -Ургенч, 1991

9. Пардаев М.Х. Калиятепа шаҳар ёдгорлиги ва унинг стратиграфиясига доир айрим мулоҳазалар // История материальной культури Узбекистана. Вып. 31. -Т. 2000

11. Смирнова О.И. Сводний каталог согдийских монет. - Москва, 1981

12. Уралов А.С. Гражданское зодчество средневековой Центральной Азии, 2021

ЭЛЧИ, САЙЁҲ ВА ДИПЛОМАТ АНТОНИО ЖЕНКИНСОН КУНДАЛИКЛАРИДА БУХОРО ХОНЛИГИДА ИЖТИМОИЙ-СИЁСИЙ ҲАЁТНИНГ ТАВСИФИ.

Тураев Ш
Қарши давлат университети доценти

XVI асрда Бухоро ва Хива хонликларида юз берган ижтимоий-иқтисодий ва сиёсий жараёнларни Антонио Женкинсон кундаликлари асосида ўрганишга эътибор қаратсак, Антонио Женкинсон Ўрта Осиёга келган биринчи Европа сайёҳи сифатида унинг ёзиб қолдирган кундаликларидаги тарихимизга оид бой маълумотларни ўрганиш ҳозирги кунда долзарблиги билан ажралиб туради. Бунинг сабаби шундаки, сайёҳ Женкинсон кундаликларини ёзишда ўзигача Ўрта Осиёда бўлган элчиларнинг асарлари асосида бўлмай, балки ўз кўзи билан кўрган, гувоҳи бўлган воқеаларни баён этган.

Маълумки, XV аср охири XVI аср бошлари Буюк географик кашфиётлар даври бўлиб, Ғарбий Европанинг қатор давлатларида: Испания, Португалия, Франция ва айниқса, Англияда феодализм тизимининг емирилиш жараёнини кучайтирди ва капиталистик муносабатлар пайдо бўлишига олиб келди. XV аср охирида Ғарбий Европадан Ҳиндистонга борадиган денгиз йўлининг очилиши натижасида халқаро савдо Ўрта ер денгизидан Атлантика океанига кўчди. Шу мақсадда Европа савдогарлари ва саноатчилари Ўрта Осиёда, Хитойда ва Ҳиндистонда хом-ашё манбалари ва янги бозорлар очишга интилдилар.

Шу мақсадда 1555 йил «Москва савдо компанияси» ташкил топди. Бу компания кейинчалик инглиз-рус савдо муносабатларида муҳим рол ўйнади. 1555 йил ноябрда машҳур денгиз капитани Ричард Ченслер бошчилигида Москвага элчилар юборилди. Рус ҳукумати ва Москва савдогарлари билан музокаралар муваффақиятли якунланди. Россиядаги инглиз савдогарлари катта имтиёзларга эга бўлди. Инглизлар «Москва савдо компанияси» ёрдамида Россия орқали Шарққа—Ўрта Осиё ва Эронга йўл очдилар. 1558-1581йилларда шарққа етти маротаба инглиз элчилиги юборилди. 1567, 1569 ва 1571 йилларда Антонио Женкинсон бошлиқ элчилар Россияга уч марта келдилар.

Антонио Женкинсоннинг ҳаёти ҳақида маълумотлар жуда кам. Унинг биринчи саёҳати ёшлик йилларига тўғри келади ва 1572 йилгача саёҳатларда бўлган. У истеъдодли денгизчи ва моҳир савдогар эди. У узоқ вақт «Москва савдо компанияси» хизматида бўлиб, компания топшириқларини муваффақиятли бажариб келган. Инглиз савдо жосуси ва дипломати Антонио Женкинсон (туғилган йили номаълум - 1610 ёки 1611 йил вафот этган) Европа, Осиё ва Африка бўйлаб кўп саёҳат қилган. У Ливерпуль лордларининг биринчи вакили бўлиб, Англиянинг Иван Грозний ҳукуматидаги элчиси эди. Рус подшоси Иван Грозний руҳсати билан 1558-59 ва 1562-64 йилларда Эрон ва Ўрта Осиёда бўлган. 1566 йил Англиянинг Москвадаги биринчи элчиси бўлди. У дипломатик вазифалардан ташқари бир неча муҳим давлат вазифаларни ҳам бажарган. Антонио Женкинсон саёҳати давомида тузган харитаси “Russae, Moscoviae et Tartariae Descriptio” (Россия, Московия ва Татария тавсифи) деб номланиб, Лондонда нашр этилди. Бу харита тарихий ва илмий қимматга эга. Женкинсон тузган харита Абрахам Артелийнинг “Ер шарининг манзараси” (Teatrium Orbis Terrarum) нашр этилганда атласга киритилди. Абрахам Артелий (1527-1598й.й) фламанд географи ва картографи ҳисобланади[1].

Антонио Женкинсон 1558 йил рус подшосидан ёрлиқ олиб, Москвадан Ўрта Осиёга йўлга чиқди. Антонио Женкинсон ва унинг ҳамроҳлари катта қийинчиликлар билан 3 ойда (12 декабр 1558 йил-2 март 1559 йил) Бухоро хонлигида бўлдилар. Сайёҳ шаҳар, унинг ижтимоий-иқтисодий ҳаёти, хон ва унинг ҳарбий кучлари, ички

ва ташқи савдоси тўғрисида қимматли маълумотлар қолдирган. Жумладан, хонликнинг географиясига доир:

“Бухоро шаҳри мамлакатнинг қуйи қисмида жойлашган, атрофи дарвозаларига эга баланд пахса девор билан ўраб олинган. Шаҳар уч қисмга бўлинади. Унинг икки кисми хонга тегишли. Бир қисми савдогарлар ва бозор учун ажратилган. Ҳар бир ҳунармандчилик соҳаси ўз ўрнига ва ўз бозорига эга. Шаҳар жуда катта, уйларнинг аксарият қисми пахсадан қилинган. Ғиштдан қилинган уйлар, ибодатхоналар (масжид) кам сонлидир. Айниқса, ҳаммомлар шундай моҳирлик билан қурилганки, унга ўхшаши дунёда йўқ. Шаҳар ўртасида кичкина дарё оқиб ўтади. Унинг суви жуда ифлос. Бу ердан сув ичган отларимиз касал бўлди. Бу ернинг сувини ичиш таъқиқланган. Агар ким сув ичса, қаттиқ жазоланган”[2].

Хонликдаги диний ҳокимиятнинг таъсири хусусида: “Бухорода диний бошлиқ бўлиб, у шаҳарда қонунлар бажарилишини назорат қилади. Халқ ҳокимга нисбатан унга кўпроқ қулоқ солади. Хон унинг хоҳишига қараб ҳокимларни ўзгартириб турган”[3].

Бухоро хонлиги ахолисининг сўзлашув тили, хонликдаги аҳолининг этник муносабатлари хусусида ҳам тўхталиб, қуйидаги маълумотларни келтиради: “Бухоро давлати қачондир форслар хокимияти остида бўлган. Шунинг учун уларнинг аксарияти форс тилида гапиришарди. Ҳозир Бухоро мустақил давлат. Бухоро ва форслар ўртасида шафқатсиз диний урушлар бўлиб туради. Бу урушнинг асосий сабабларидан бири форслар мўйловини олмай юради. Бухороликлар фикрича, форсларнинг бу одати катта гуноҳ. Шунинг учун Бухороликлар форсларни кофирлар (ўзга эътиқоддагилар) деб атайди” [4].

Хонликнинг даромади, муомалада бўлган пул, унинг қиймати, ички ва ташқи савдоси масаласида ҳам кундаликларида тўхталиб: “Бухоро ҳокимининг катта мулк ва бойлиги йўқ. Унинг даромади ҳам катта эмас. Асосан шаҳар ҳисобига яшайди. Ҳунармандлар ва савдогарлар сотадиган товарлардан улуш олиб туради. Қачон унда пул етишмай қолса, ўз амалдорларини маҳсулот олиб келишга жўнатади ва ўз қарзларини тўлаш учун савдогарлардан солиқ талаб қилади. Масалан, ҳокимнинг ўзи мендан 19 тўп мато қарз бўлди. Уларда пул кумуш ва мис. Олтин пуллар муомалада йўқ. Улардаги кумуш танга 12 пенсга тенг. Кумуш танга пул деб аталиб, бундай 120 танга 12 пенсга тенг келади. Кумуш тангалар кўпроқ муомалада. Хон ўзининг ҳар ойдаги даромадига қараб кумуш баҳосини ошириб ёки пасайтириб туради. Баъзида ойига икки баробар оширади. Буларнинг ҳаммаси халқнинг қашшоқлашишига ва мамлакат савдогарларининг инқирозига сабаб бўлмоқда. Бухорода хон кўпи билан икки ёки уч йил ҳукмронлик килади. Шу давр ичида уни ўлдиришади ёки ҳайдаб юборишади. Буларнинг ҳаммаси мамлакатни ва савдогарларни хароб қиляпти. Бу қийинчилик асосан оддий халқ елкасига тушарди. Деҳқончилик, ҳунармандчилик ва савдо инқироз ҳолатида эди. Халқ шундай камбағал эдики, чет эл савдогарлари олиб келган товарлар 2 ёки 3 йил сотилмай қолиб кетарди. Бу ерда савдодан фойда олишга умид йўқ”[5].

Хонликдаги ташқи савдо хусусида: “Шундай бўлсада, чет эл савдогарлари бу ерда фаол савдо қилишади. Ҳиндистондан нозик оқ матолар олиб келинади. Бу матони татарлар (Ўрта Осиё аҳолиси) бошига ўраб юради. Эрондан турли пахта матолар, ипак олиб келинади. Россиядан тери ва тери хом–ашёси, турли идишлар, эгар–жабдуқ олиб келинади. Тинчлик вақтларида Хитойдан атлас ва турли матолар келтирилади. Бухородан юқоридаги мамлакатларга ипак матолар, тери хом-ашёси, отлар (Ҳиндистонга); рус маҳсулотлари, турли миллатга мансуб қуллар (Эронга); пахта матолар, ипакнинг турли навлари (Россияга) чиқарилади” [6].

Антонио Женкинсон 1555-1558 йилларда Ўрта Осиё ва Хитой савдосининг аҳволи тўғрисида шундай ёзади:

“Бухородан юқорида тилга олинган мамлакатларга (Хитойдан ташқари) маҳсулот чиқарилади. Мен Ўрта Осиёга келганимга 3 йил бўлган бўлса, шу давр ичида Хитойга битта ҳам карвон чиқмади. Бухородан Хитойга карвонлар бормаслиги сабаби шу оралиқда яшовчи халқлар ўртасидаги ўзаро урушлардир. Бу шаҳарлар Тошкент ва Қошқар деб аталади. Тошкент билан урушаётган халқлар қозоқлардир. Қошқар билан урушаётган халқлар Кинглар (Қалмиқлар) деб аталади. Бу иккала урушаётган халқлар жуда бойдир. Улар чўлларда яшайди. Уларда шаҳар ва уй йўқ. Бу халқлар карвон йўлларини шундай ёпиб қўядики, бу ердан ўтган карвон таланмасдан қолмайди. Шунинг учун кейинги уч йил давомида Бухородан Хитойга ва Хитойдан Бухорога битта ҳам карвон ўтмади. Иккала давлат ўзаро савдони қўллаб–қувватламайди. Қачондир савдо йўли хавфсиз бўлса, карвон Бухородан Хитойга тўққиз ойда етиб бориши мумкин.

Бухоро хони Абуллахон II ҳақида ҳам айрим маълумотлар қайд этилган бўлиб, жумладан: “1558 йил 24 декабрида мен Бухоро хони билан учрашиб, унга рус подшосининг ёрлиғини топширдим. Хон мени яхши кутиб олди ва дастурхонга таклиф этди. Хон мендан рус подшоси мулклари, Рус давлати ва унинг қонунлари ва турк султони ҳақида сўради”.

А. Женкинсон маълумотларидан кўриниб турибдики, Абдуллахон II нафақат савдо билан балки Россия, Туркия ва Англиядаги сиёсий вазият, Европа армияси тузилиши билан ҳам қизиққан. Сайёҳ кундаликларида Бухоронинг халқаро савдодаги ўрни тўғрисида қимматли маълумотлар бор. Женкинсон Бухорода ва Ўрта Осиёнинг бошқа шаҳарларида бўлган пайтда худуд кучли сиёсий ва иқтисодий инқирозни бошдан кечираётган эди. Мамлакат ўзаро феодал урушлар натижасида таланиб бўлинганди. Бу сиёсий вазият тўғрисида Антонио Женкинсон шундай ёзади:

“Мен қишда Бухорода дам олаётган пайтимда қўшни давлатлар билан савдонинг аҳволи ва божхона тўловларини ўргандим. Бухоро хони урушга кетган пайтда барча савдогарлар ўз карвонлари билан хонга ҳамроҳлик қилади. Бухоро диний бошлиғи менга бу ердан кетишим кераклигини айтиб, огоҳлантирди. Мен ўз саёҳатимни Бухородан кетиб, Эронда давом эттиришга қарор қилдим. Менинг Бухородан кетишимга бир неча сабаблар бор. Биринчидан, форслар ва татарлар подшолари уруши бошланди. Натижада савдо йўллари хавфли бўлиб қолди. Ҳиндистон ва Эронда келадиган савдо карвонлари Бухорога етмасдан таланарди. Иккинчидан, Бухоро ҳокими ва амалдорлар мендан олган қарзларини тўламади. Шу ва бошқа сабабларга кўра, мен орқага Каспий денгизига қайтишга қарор қилдим. 1559 йил 8 мартда биз 600 та туяли карвон билан Бухородан чиқдик. Биз Бухородан ўз вақтида чиқишга улгурдик. Биз кетгандан 10 кун ўтиб, Самарқанд ҳокими Бухорони қамал қилди. Бу вақтда Бухоро хони бошқа урушлар билан банд эди. Бундай воқеалар бу мамлакатларда ҳар икки-уч йилда содир бўлиб туради. Агар бу ерда қайсидир хон уч ёки тўрт йил ҳукмронлик қилса, бу мўъжиза саналади. Бу аҳвол мамлакатни ва савдогарларни хароб қиляпти. 1559 йил 25 мартда биз 400 та қароқчилардан қутилиб, Урганч шаҳрига қайтиб келдик. Мен билан бирга иккита элчи ҳам қайтди. Улардан бири Бухоро хони, иккинчиси Балх ҳокими элчилари эди. Бу элчилар менинг ташрифимга жавобан рус подшосига кетаётган эди. Биз Урганч ва Селлизюр қалъасида 8 кун бўлиб, карвонларни йўлга ҳозирладик. 2 апрелда биз Селлизюрдан йўлга чиқдик. Мен билан 4 та элчи ҳам бор эди. Бу элчиларни Урганч ҳокими ва бошқа султонлар рус подшосига жавоб тариқасида жўнатди. Рус подшоси ўз ёрлиғида ёзганидек, мен бу элчиларни хавфсизлигини таъминлашим керак эди. Бу

элчиларда мен билан кетишга шубҳа бор эди. Шунинг учун узоқ йиллар давомида “Татария”дан (Ўрта Осиёдан) Россияга элчи бормади.

Хулоса қилиб шуни айтиш мумкинки, Антонио Женкинсон саёҳат кундаликларининг XVI асрда Ўрта Осиё халқлари тарихи учун қимматли тарихий ва географик манба эканлигини таъкидлаш ўринлидир. Унинг қиммати шундан иборатки, унда биринчи бўлиб Европа халқлари Хива ва Бухоро хонликлари аҳолиси, турмуш-тарзи ва ижтимоий-сиёсий тарихи билан танишдилар. Антонио Женкинсон кундаликлари ва харитаси эълон қилинганидан кейин (1562й) Европа халқларининг Ўрта Осиё ҳудуди ва аҳолиси тўғрисида маълум бир тасаввурга эга бўлди, Ўрта Осиё ҳақидаги географик тасаввурлар кенгайди.

Адабиётлар рўйхати

1. Лунин Б. В. История Узбекистана в источниках (Известия путешественников, географов и учёных XVI –первое половине XIX вв). Т.: Фан. 1988. С. 21-22. Turaev, S. R. (2020). DESCRIPTION OF THE KHIVA KHANATE IN THE DIARY OF THE MEDIEVAL EUROPEAN TRAVELER, AMBASSADOR ANTHONY JENKINSON. Theoretical & Applied Science, (1), 736-739. Тураев, Ш. Р. (2022). ВИЗАНТИЯ МАНБАЛАРИДА ТУРК ХОҚОНЛИГИНИНГ СОСОНИЙЛАР ДАВЛАТИ ВА ВИЗАНТИЯ БИЛАН МУНОСАБАТЛАРИГА ОИД МАЪЛУМОТЛАР ТАҲЛИЛИ. ВЗГЛЯД В ПРОШЛОЕ, 5(2). Rakhmanovich, T. S. (2022). Analysis of bizanty sources information on the turkish khanate's relationship with the sasanian state and Byzantian. ACADEMICIA: An International Multidisciplinary Research Journal, 12(4), 425-429. Икромов, Ш. И., Кучаров, Ж. К., Мамадалиев, Х. И., Тураев, Ш. Р., Сулайманова, С. Б., & Жумаева, Ш. Б. (2022). Мустақил Ўзбекистондаги трансформация жараёнларининг араб давлатларида ёритилиши. Образование, 8(9), 10.

2. Советская историческая энциклопедия. Т. 6. М., 1965. С. 514-518. Turaev Shukhrat Rakhmanovich. HISTORIC STUDY OF THE TRADITIONAL ECONOMY OF THE UZBEK PEOPLE FORMED IN ANCIENT AND MEDIEVAL CENTURIES. International Journal of Business diplomacy and Economy.1(4) 30-33. Turaev Shukhrat Rakhmanovich. DIFFERENCES BETWEEN THE JADID MOVEMENT THAT AROSE IN TURKESTAN IN THE LATE XIX - EARLY XX CENTURIES AND THE ANCIENT FIGURES OPPOSED TO THEM**.** International Journal of Business diplomacy and Economy.1(4) 24-29.

3. Готье Ю. В. Английские путешественники в Московском государстве в XVI веке. М.: ОГИЗ. 1937. С. 182.

4. Сагдуллаев А., Аминов Б., Мавлонов Ў., Норқулов Н. Ўзбекистон тарихи давлат ва жамият тараққиёти. Т.: Академия. 2000. 163 б. Turayev Shuxrat. O‘rta asrlar Yevropa sayyohlarining asarlarida O‘rta Osiyo tarixi va madaniyatining yoritilishi. Monografiya .T., 2022. 105 b.

5. Азамат Зиё. Ўзбек давлатчилиги тарихи (энг қадимги даврдан Россия босқинига қадар). Т.: Шарқ. 2000. 241 б.

6. Джураева Г. Новые данные по истории Бухары XVI в. М., 1988. С. 65.

СУҒД ВОҲАСИ ТАРИХИГА ОИД ЁЗМА МАНБАЛАР.

Эгамбердиев Ф.П.
ҚарДУ “Жаҳон тарихи” кафедраси, катта ўқитувчиси. PhD.

Суғдиёна зардуштийларнинг муқаддас китоби “Авесто”да ҳам тилга олинади. Шунингдек, Суғд – Суғдиёна билан боғлиқ маълумотлар турли даврларга оид суғдий, хитой, қадимги туркий, форс, араб, арман ва юнон халқларининг тарихий ёдгорликларида кўплаб учрайди. [1]

XIX аср ўрталаридан иқтисодий ва сиёсий манфаатлар билан боғлиқ равишда Европа мамлакатларининг Шарқ, хусусан, Суғд – Суғдиёна халқлари тарихий ва маданий ўтмишига бўлган қизиқиши кучайди. Натижада минтақа тарихига доир манбаларни тадқиқ этишга жиддий эътибор қаратилди. Дастлаб 1851 йилда О.Иакинфнинг Хитой манбалари асосида минтақа тарихига доир асари нашр этилди. Асарда “Бэй ши” (V аср), “Суй шу” (VII асрнинг бошлари) ва “Тан шу” (621-907 йй.) каби Хитой йилномаларида тилга олинган, Марказий

Осиё ҳудудидаги давлатлар, ўлка, мулклар ва вилоятларнинг жойлашуви, хўжалиги, бошқаруви ва маданиятига доир маълумотлар ўз аксини топди.[2]

В.Томашек хитой, араб-форс манбалари асосида қадимги Суғдиёна ва илк ўрта асрлар Суғдининг тарихий-географик ва сиёсий харитасини тиклаш мақсадида биринчи монографик тадқиқотини чоп эттирди. Тадқиқотчи ушбу асарида илк ўрта асрлар Суғди ҳозирги Зарафшон (Самарқанд ва Бухоро Суғди) ҳамда Қашқадарё (Жанубий Суғд) воҳаларини қамраб олганлиги ҳақида фикр юритади. Суғднинг географик жиҳатдан ушбу таркибий қисмларга ажратилиши кейинги тадқиқотларда ҳам сақланиб қолди.[3]

XIX асрнинг охирларига келиб Англия, Франция ва Россия олимлари ташаббуси билан Марказий Осиёнинг тарихий-маданий ёдгорликларини ўрганиш бўйича йирик экспедициялар уюштирила бошланди. Ушбу экспедициялар фаолияти туфайли Марказий Осиё минтақасида ўша давр тарих фани манбашунослиги ривожи учун улкан кашфиётлар қилинди. Дастлабки экспедиция давомида уч, яъни қадимги туркий, хитой ва суғд тилларида битилган “Қораболғасун ёзуви” 1889 йилда Н.Ядринцев томонидан топилди. Ушбу битикнинг бири суғд тилида эканлиги 1904 йилда даниялик олим Ф.К.Андреас томонидан аниқланди. Экспедиция давомида қўлга киритилган хитой тилидаги манбалар асосида Турк хоқонлигининг Хитой империяси билан алоқаларига доир маълумотлар Э.Шаванн томонидан тадқиқ этилди.

Мазкур давр Кеш воҳаси тарихи манбашунослиги ривожида В.В.Бартольднинг ҳиссаси ниҳоятда каттадир. Жумладан, тадқиқотчининг хитой ва араб-форс манбалари асосидаги Суғд тарихига доир изланишлари ҳам бу борадаги муҳим тадқиқотлардан бири ҳисобланади.[4]

Юқорида таъкидлаб ўтганимиздек, XIX асрнинг охирларидан бошлаб Марказий Осиё ҳудудида йирик илмий экспедициялар уюштирила бошланди. Хусусан, инглизларнинг А.Стейн раҳбарлигидаги, французларнинг П.Пельо ҳамда русларнинг С.Ольденбург бошчилигидаги экспедициялари Шарқий Туркистон ҳудудида жуда кўплаб, шу жумладан, ўнлаб суғдча ёзма ёдгорликларни топишга муваффақ бўлди.

Янги бир гуруҳ қўлёзмаларнинг топилиши аввал манбаларда эслатиб ўтилган, бироқ унутилиб кетган суғд тилининг қайта “кашф” этилишига, шунингдек, суғд тилидаги нодир манбаларнинг Берлин, Париж ва Лондон кутубхоналари ҳамда Осиё Музейи (Санкт-петербург) фондларида жамланишига олиб келди. Шу сабабли соҳанинг дастлабки илмий тадқиқотлари ғарбда жамланди. Жумладан, суғд ёзувининг дастлабки таржималари ҳамда матн грамматикасига доир тадқиқотларни К.Залеман, Ф.В.К.Мюллер, Р.Готьё амалга оширдилар. 1917-1920 йилларда эса Ф.А.Розенберг Санктпетербург Осиё Музейининг Дунхуан фондидаги суғд матнларидан учта парчани нашр эттирди. 1928-1931 йилларда немис олими Х.Райхельт томонидан олиб борилган изчил тадқиқотлар натижасида А.Стейн экспедицияси томонидан топилган суғдча почта қолдиқлари немис тилига таржимаси ва изоҳлари билан “Эски хатлар” номи остида илмий муомалага киритилди. Бироқ, тадқиқотчи ушбу матнлардаги кўплаб атамаларни ҳамда тарихий саналарни тўлиқ изоҳлашга эриша олмаганлиги боис бу борадаги тадқиқотлар кейинчалик ҳам изчил давом эттирилди.

Шунингдек, 1933 йилда Ф.В.К.Мюллер ва В. Ленц, 1937-1938 йилларда Ф.Вальтер, 1940 йилда Э.Валдшмидт ва В.Ленц, Э.Бенвенист ҳамда В.Б. Хеннинг томонидан айрим суғд матнлари (ушбу матнлар асосан, буддавий, христиан ва моний сутра-диний оятлардан иборат эди) таржимаси чоп этилди. 1942 йилга келиб М.Й.Дрезден ўзининг “Суғдиёна библиографияси” деб номланган асарида бунга қадар амалга оширилган тадқиқотлар ҳақида тўлиқ маълумот бериб ўтди. 1948 йилда узоқ йиллик тадқиқотлардан сўнг В.Б.Хеннинг “Эски хатлар” мазмунидан келиб чиқиб, почта қолдиқлари IV асрнинг иккинчи ўн йиллиги, аниқроғи, милодий 313-317 йиллар воқеалари билан боғлиқ, деган хулосага келди. Ушбу хулоса Суғднинг савдо-иқтсодий алоқалари борасидаги кейинги йирик тадқиқотларда муҳим аҳамиятга эга бўлди. 1956 йилда Мўғулистондаги Буғут номли манзилгоҳдан топилган

хотира битиги – тош лавҳанинг (583-588 йй.) суғдча эканлиги тадқиқ этилди. Бу тадқиқот суғд ёзуви ва тилининг Туркий хоқонлик давридаги халқаро нуфузини яққол намоён этди ва хоқонликдаги ижтимоий-сиёсий ҳамда иқтисодий ҳаётнинг қимматли манбаси эканлигини кўрсатиб берди.

XX асрнинг 60-70-йилларида бу ва бошқа матнларнинг янгича тадқиқотлари амалга оширилди. Жумладан, Ф.В.К.Мюллер ва К.Г.Залеманнинг XX аср бошларига оид ишлари В.Зундерман томонидан қайта кўриб чиқилди ва суғд матнларининг Берлин фонди материаллари асосида янги илмий нашр пайдо бўлди. Шунингдек, О.Хансен, М.Бойс, Н.Рагоза каби тадқиқотчилар диний сутраларнинг тўлиқ тавсифини ишлаб чиқдилар.

XX асрнинг 50-60-йилларида Кеш воҳаси тарихига доир бошқа манбашунослик соҳаларида ҳам муҳим тадқиқотлар амалга оширилди. Жумладан, илк ўрта асрлар даври Суғд тарихига доир муҳим манба ҳисобланган, IX-X асрларда битилган араб географлари асарлари, хусусан, Ибн Ҳавқалнинг “Масофалар ва мамлакатлар” асарининг Ўрта Осиё ҳақидаги қисмлари рус тилига таржима қилинди. Айнан ушбу даврда Шарқий Туркистон ва Еттисув ҳамда Мўғулистон ҳудудларида аниқланган кўҳна турк-руний манбалар ҳам тадқиқ этилиб, илмий муомалага киритилди.

XX асрнинг 70-80-йилларида манбашунослик соҳаларидаги тадқиқотлар изчил давом эттирилди. Хусусан, Ўрта Осиёнинг V-VII асрлар тарихига доир арман ҳамда турк-руний манбалари тадқиқ этилди. Турк-руний манбаларнинг тадқиқ этилиши Турк хоқонлиги ҳукмронлиги даврида суғдийларнинг хоқонлик иқтисодий ҳаётидаги мавқеи борасида қўшимча маълумотлар олиш имконини беради.

Кеш воҳасининг илк ўрта асрлар даври тарихи манбашунослигида турли ҳудудлардан топилган суғдча хотирот-ташрифномаларнинг ўрганилиши ҳам муҳим аҳамиятга эга бўлди. Жумладан, Ҳиндистон билан Тибет чегарасида жойлашган Ладакх ҳудудидаги қоятош сиртига ёзилган ташрифномалар дастлаб Ф.В.К.Мюллер, кейинчалик Э.Бенвенист, В.Б.Хеннинг, С.Г.Кляшторный ҳамда В.А.Лившиц томонидан тадқиқ этилди. Талас водийси(Шарқий Туркистон)даги Қулонсой ва Тераксой даралари бўйлаб харсанг ва қоятошлардаги ташрифномалар ҳам XX асрнинг 60-йилларидаги муҳим топилма бўлди. Қорақурум водийси(Покистон)даги қоятош суратлари ҳамда суғдий ташрифномалар мажмуасининг топилиши эса манбашунослик соҳасида муҳим тадқиқотлар амалга оширилишига замин яратди. Шатиал қоятошларидаги суғдча ташрифномалар дастлаб Х.Хумбах томонидан тадқиқ этилди. Кейинчалик инглиз олими Н.Симс-Вильямс ушбу мажмуага оид фотонусхаларни махсус альбом тарзида чоп эттирди.[5]

Жумладан, истиқлолнинг дастлабки йилларидаёқ Суғд битикларини тугал ўрганиш асосида М.М.Исҳоқовнинг тадқиқоти юзага келди. Шунингдек, Муғ тоғи ҳужжатларини тадқиқ ва таҳлил этиш асосида тадқиқотчи ҳамда унинг шогирдлари – А.Отахўжаев, Ш.Шоёқубов, Б.Бобоқулова томонидан мавзуга доир самарали ишлар амалга оширилди.[6]

Сўнгги йилларда Суғдиёнанинг тарихий-географиясига оид айрим араб манбалари ҳам тадқиқ этилди. Шунингдек, хитойшунос А.Хўжаев изланишлари туфайли энг сўнгги тадқиқотларни ўзида акс эттирган, Хитой тилида чоп этилган суғдийларнинг савдо-сотиқ жараёнларидаги иштироки ҳамда Марказий Осиё тарихида тутган мавқелари ва Хитойдаги суғдийлар ҳаёти борасидаги муҳим тадқиқотлар нашр этилмоқда. Қолаверса, мазкур даврда суғдшуносликда ҳам бир қатор тадқиқотлар амалга оширилди. Жумладан, суғдшуносликнинг қарийб 75 йиллик натижалари асосида умумлаштирувчи асар нашр юзини кўрди. Ушбу натижалар асарнинг иккинчи жилдида, библиографик илова сифатида акс этди Қолаверса, М.М.Исҳоқов ўзининг Муғ тоғи ҳужжатлари ҳамда суғдча битиклар устидаги тадқиқотларида ҳам муайян хулосалар ва маълумотларни келтириб ўтди. Шунингдек, бу даврда Хитой йилномаларидаги тарихий-географик маълумотларга доир тадқиқотлар ҳам давом эттирилиб, муҳим хулосалар чиқарилди.[7]

Хулоса қилиб айтганда, XIX асрнинг ўрталаридан бошлаб ўтмишнинг турли жабҳаларини ёритишда муҳим аҳамиятга эга бўлган манбалар устида амалга оширилган тадқиқотлар Кеш воҳасига ўрнашган чорвадор қабилалар ҳаётида ўтроқ турмуш тарзининг қарор топиши ҳамда янги қишлоқ маконларининг шаклланишига доир муайян маълумотлар олиш имконини берди.

Адабиётлар рўйхати

1. Камолиддин Ш.С. Историческая география Южного Согда и Тохаристана по арабоязычным источникам IX - начала X III вв. - Ташкент: Узбекистан,1996. - 422 с.

2. Бичурин Н.Я. Исторія о народахъ, обитвшихъ въ Средней Азии въ древнія времена. Съ картою на трехъ больших листахъ. Сочиненіе. Въ трехъ частяхъ. - Санктпетербургъ,1851.

3. Tomaschek W. Zentralasiatische Studien. I. Sogdiana. (“Sitzungsberichte der philosophisch-historischen classe der kaiserliche Akademie der Wissenschaften”).-Wien, 1877. Bd.LXXXVII. - 187 p.

4. Бартольд В.В. Согд// Собрание сочинений. - М.: Наука,1965. Т.III. - 542 с.

5. Хўжаев А. Хитой манбаларидаги суғдларга оид айрим маълумотлар // Ўзбекистон тарихи. - Тошкент, 2004 йил, №1. 52-60 б.; Ушбу муаллиф. Буюк Ипак йўли: муносабатлар ва тақдирлар. – Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2007. - 279 б. ва бошқ. Хўжаев А. Хўжаев К. Қадимги манбаларда халқимиз ўтмиши.-Тошкент,2001.-39 б.;

6. Отахўжаев А. Суғд қурол-аслаҳаси ва чокарлари ҳақида манбалар // Ўзбекистон Республикаси Қуролли кучларининг тарихи, бугуни, келажаги: Илмий-амалий анж.мат. - Тошкент,2005. - Б. 25-28.;

7. Исҳоқов М.М. Суғдиёна тарих чорраҳасида. - Тошкент: Фан,1990. - 34 б.; Ўша муаллиф. Суғд ёзувининг шаклланиши ва тараққиёти масалалари // Ўлмас обидалар. - Т.,1989. - Б. 4-41.; Ўша муаллиф. Некоторые вопросы палеографического изучения согдийских письменных памятников// Адабий мерос. - Тошкент,1987. №1. – С. 26-31.Ўша муаллиф. Унутилган подшоликдан хатлар. - Тошкент,1992. - 60 б..

НАУТАКА– КСЕНИППА ТЎҒРИСИДА ЁЗМА МАНБАЛАР ТАҲЛИЛИ

Қудратов Д. Т.
ГулДУ катта ўқитувчиси, (PhD)

Ўзбекистоннинг энг қадимий шаҳарларидан ҳисобланган Наутака ва Ксениппа кўпчилик тадқиқотчи олимларнинг фикрларига кўра Ўзбекистоннинг жанубий вилояти ҳисобланган Қашқадарё воҳасида жойлашган бўлиб, мил.авв. IV – III асрларда Ўрта Осиёга юриш қилган Македониялик Александрнинг солномачилари Бранхитлар шаҳри ҳақида ёзиб қолдирган малумотлари бу шаҳарлар тўғрисидаги дастлабки маълумотлар сифатида эътироф этилади. Академик Э.В. Ртveладзе Еркўрғон шаҳрини юнон манбаларидаги Бранхитлар шаҳри дея ўз фикрларини келтириб ўтади[1]. Ўша даврда зарб этилган “бронза давридаги ҳукмдор тасвири”[2] орқали буни изоҳлашга ҳаракат қилади. III – IV асрлардан то VIII асргача бўлган “Нахшаб” ҳамда “Кеш подшоси” тангалари Еркўғон шаҳрининг ўша даврда Кеш мулки тасарруфида бўлганлигини кўрсатади.

Қадимги юнон муаррихларидан Арриан, Геродот, Плутарх, Квинт Курций Руф, Константин Багрянородний асарларининг чоп этилиши бу шаҳарлар тўғрисидаги маълумотлар олиш учун катта аҳамият касб этган эди. Бу асарлар биринчи манба сифатида ўзига хос илмий тасаввур шаклланишига хизмат қилади. Уларда милоддан бурунги даврда Македониялик Искандарнинг Марказий Осиёни истило этиши сабаб, мазлум этилган халқлар, уларнинг ушбу зарблари билан бир қаторда шаҳар ва қишлоқлари, одамлари ҳақида маълумот берилган. Македониялик Александрнинг асосий жанглари Қашқа воҳасида кечган. Искандарнинг ўзи Навтоқ (Наутака) вилояти ва унинг асосий шаҳри бўлган Нахшобда узоқ муддат тўхтаб турган. Искандар тарихини битган қадим Юнон муаррихлари шу муносабат билан бу воҳанинг бир қанча шаҳар ва қишлоқларини тилга олиб ўтганлар. Шарқ ва Ғарб ўтмиши ва маданияти тарихига бағишланган асарлар[3] ана шу жиҳатларга кўра, Наутака – Кеш тарихини яратишда бирламчи манбалар доирасига киритилишга лойиқ. Қашқадарё

воҳаси ҳақидаги илк хабарлар зардуштийлик динининг муқаддас китоби “Авесто”да учрайди. “Авесто” матнларининг энг қадимийлари милодга қадар бўлган IX – VIII асрларга оид бўлиб, у тўла равишда милоднинг IV асрларида ёзиб олинган. Оташпарастлик динининг илоҳий матнлари мажмуаси милодгача бўлган IX асрлардан то янги милоднинг III – IV асрларига қадар ёзилган, тўлдирилган ва тўпланган. “Авесто”да Бохтар ўлкаси (Сурхондарё ва Афғонистоннинг шимолий қисми), Суғдиёна (Зарафшон ва Қашқадарё воҳалари), Хоразм каби жойлар таъриф қилинади[4]. Қадимги юнон муаррихлари Македониялик Александрнинг марказий Осиёга қилган юриши, ҳарб-зарблари ҳақида ҳикоя қилганларида, Суғд ва унинг жанглар кечган вилоятлари ҳақида ҳам йўл-йўлакай сўзлаб ўтадилар. Жумладан, Доро III ҳокимиятдан четлатиб, ундан подшоҳликни ва шоҳона анжомларни тортиб олган Бесс ҳақида гап кетганда, биринчи бор Навтоқ (Наутака) тилга олинади. Арриан бу ҳақда: “Бессга Александр яқинлаб қолганлигини айтганларига, у Оксдан сузиб ўтади, қайиқларни эса ёндириб, Суғд ерига, Навтоққа кетади”[5], дейди.Франциялик тадқиқотчи Франц Грене бошқа бир қатор олимларнинг фикрига таянган ҳолда Наутаканинг номланишига қуйидагича таъриф беради:

–мил.авв. 329 йилнинг баҳорида Бесс Александрнинг яқинлашишидан қочиб “суғдийлар диёри”га қочади;

–мил.авв. 328 – 327 йилларда бу ҳудуд сатрап Сисимитр томонидан бошқарилган. Александр қўшинлари “Сисимитр қояси”ни босиб олганидан кейин “Хориен қалъаси”ни қўлга олади;

–Бундан сўнг Александр ва унинг қўшинлари қишки қароргоҳ Наутакага жойлашади. Бу маълумотдан шуни кўриш мумкинки, Наутака вилоят ёки бошқарув маркази ҳам бўлиши мумкин[6]. Мил.авв. IV асрда Қашқадарё ҳудудида учта вилоят – Наутака, Ксениппа ва Габаза боғланади. Бу ҳақда юнон тарихшуноси Арриан ва римлик Курций Руф маълумот беришади. Юнон муаллифларининг асарлари биз кўриб чиқаётган ўлканинг тарихий географияси долзарб муаммоларини ҳал қилишда муҳим асос бўлади[7].Наутака (Навтака) Суғдиёна вилоятидан бири бўлиб, бу сўз “янги қурилиш”, “янги жой” деб таржима қилинади. Арриан асарида Наутака – “Суғдийлар ери” маъносида ёритилган. Тадқиқотчи Франц Грене “Наутака” топонимини “nava-taka” – “тўққиз дарё диёри” деб изоҳ беради. Самарқанддан темир дарвозагача Жом, Подаёқтепа, Калтаминор ва Окработ орқали ўтган. Улар ўз навбатида тўққизта дарё (шимолдан жанубга Қумдарё, Аёқчидарё, Қашқадарё, Оқсув, Танхоздарё, Қизилдарё, Лангар, Катта Ўрадарё, Кичик Ўрадарё) билан ўзаро кесишган[8]. Б. Ғ. Ғофуров “Точикон” номли асарида Наутакани жой, қалъа маъносида қўллайди: “Александр Наутакани ишғол қилганидан кейин Суғд пойтахти Мароқандга қараб юрди ва уни забт этди”[9].“Ўзбекистон тарихи манбалари” китобини тузган олим Б.К. Лунин “Навтоқ”қа: “Ҳозирги вақтда Навтака (Наутака) харобасини Марказий Осиёнинг энг катта шаҳарларидан бири – Еркўрғон деб қарашга барча асослар етарли, чунки унинг ўрнида антик давр Сўғд шаҳрига хос бўлган маданий қатламлар сақланиб қолган”[10], деган изоҳни беради.

Қашқадарё вилоятининг қуйи қисмида ўтмиш обидаларини аниқлаш ва тадқиқ этиш бобида узоқ йиллар иш олиб борган қадимшунос олим С.К. Кабанов ёзма манбалардаги бу икки қарашга муносабат билдирмайди, аммо Наутака ва Ксениппанинг ҳозирги Қашқадарё вилоятининг юқори ёки қуйи қисмига тўғри келиши масаласида баҳс юритади. С.К. Кабанов Наутакани ҳам Ксениппани ҳам шаҳарлар тарзида эмас, вилоятлар сифатида қарайди. Ёзма манбаларда икки вилоят – Наутака ва Ксениппалар маълум, - дейди С.К. Кабанов, - уларни тарихчилар ва қадимшунослар Қашқадарё воҳасида деб кўрсатадилар. Бу вилоятлар, албатта, воҳанинг юқори ва қуйи қисмидаги икки қадимий деҳқончилик водийлари – Шаҳрисабз ва Қаршига тўғри келади. Бироқ бу номларнинг ҳозирги жойларига тўғри келиши масаласида тадқиқотчиларнинг қарашларида тафовут бор. С.К. Кабанов фикрига кўра Наутака воҳанинг юқори қисми, Ксениппа эса қуйи қисми, яъни Ксениппа – Нахшоб (Қарши), Наутака эса Кеш (Шаҳрисабз)га тўғри келади[11].

М.Е.Массон эса бунга зид фикрни қўллаб-қувватлайди, яъни, унингча, Ксениппа воҳанинг юқори қисми, Наутака бўлса қуйисида жойлашган. Қадимшунос олим бунда Навтоқнинг – қуйи вилоятнинг асосий шаҳри Еркўрғон харобаси ўрнига тўғри келишини ҳам қайд этади[12].Юқоридаги фикрлардан ҳам кўриниб турибдики, Наутаканинг жойлашуви ҳақида турли фикрлар мавжуд. Жумладан, Наутака бу – Шаҳрисабз шаҳридан Амударёгача чўзилган кенг вилоятнинг номи (В.В.Григорьев), Шаҳрисабз атрофи ерлари (В.Томашек, Ф.Шварц), Қашқадарё воҳаси (К.В.Тревер), Қарши ёки Шаҳрисабз (И.Г.Драйзер), Қашқадарёнинг шарқий қисми (С.К.Кабанов), Қарши воҳаси (М.Е.Массон), Чимқўрғон – Яккабоғ тумани ва Ҳисор тизмасининг жануби-ғарбий ёнбағри (Э.В.Ртвеладзе), Зарафшон тизмасидан бошланган Ўрадарёгача бўлган ҳудуд (А.С.Сагдуллаев)[13]. Наутака ва Ксениппанинг қайси бири Кеш ёки Нахшобга тўғри келиши тўғрисида олимлар изланишлар олиб бориб, бир тўхтамга келишгани йўқ. Наутака – Кеш шаҳри тарихини хитой ёзма манбаларида ҳам учратишимиз мумкин. Хитой тарихчилари Кешни турлича номлар билан тилга олишган. Хитой йилномасидан бири “Тяньшу”да Кеш топоними Кюша шаклида 656 – 660 йилларга оид воқеаларда қайд этилган[14]. Хитой манбаларидан бири “Катта Хон Уйи тарихи”да Кеш шаҳри Сусе ёки Сухе шаклида учрайди. Яна бир манба “Бейши”да бу ҳудуд Шы ёки Ши тарзида талаффуз қилинган. Уни Ди-чже бошқарган бўлиб, Сўғдда биринчи бўлиб Хитой хукмдори Да-ие (605 – 616 йиллар) билан дипломатик алоқаларни ўрнатган[15].

Хитой манбаларидан бири “Тайпин хуанюйцзи”да кўрсатилишича, “Суй сулоласи даврида Кеш (Шиго) ҳукмдорлари Хитой билан алоқа ўрнатган”, - дейилган. Бу манбадан шуни айтиш жоизки, Кешда маориф V асрдан олдин пайдо бўлган. Хитой тарихчилари Кеш (Ши)ни “ши” тарзда ёзишган, қадимда эса, “Siesiau”, “Siausie”, “Sie” каби талаффуз қилинган. Н.Я. Бичурин транскрибциясига кўра бу ёзув “шы” тарзида бўлиб, лекин у Хитой манбаларида қадимги Кеш деб кўрсатилган демайди[16]. Кешда бўлган Хитой сайёҳлари – будда роҳиблари ўзларининг кундаликлари “Да Тан Сиюцзи”да Киатшанна (Kiat-shang-na, замонавий адабиётларда Sie-shuang-na) Самарқанд (Самоцзян)дан 300 ли узоқликда жойлашган. Тан империяси даврида у Ши деб аталган. Матнларда кўрсатилган Kiat-shang-na маҳаллий аҳоли тилида Киатшана, Кишана ёки Кушания деб талаффуз қилинган бўлиши мумкин. “Тан сулоласининг янги тарихи” (“Синь Тан Шу”)да кўрсатилишича, Ши Цюйша, Киатшанна деб номланиб, у Думо дарёсининг жанубий қирғоғида жойлашган. Шу тарихчиларнинг таъкидлашича, Сяньцин (656 – 661) даврида бу ҳудуд Цюйша деб аталган,... Тяньбао (742 – 755) даврида Тан императорининг буйруғи билан Лайвей деб номланган. Цзюйша топоними “Тайпин хуаньюй цзи”да ҳам учрайди. Биргина “Тан хуэйяо”да бу топоним “цюй” шаклида ёзилган.

Хитой йилномаларидан бирида Кеш Цзюйша ёки Цзешуанна, шаҳар хукмдорини эса Циши деб атаганлар[17]. Суғдиёнада 639 йилда бўлган хитой сайёҳи Сюан – Цзан Кешни Цзешуанна деб атаган[18].

Қадимги ёзма манбаларда Қанғ давлати таркибига бешта вилоят кирганлиги таъкидлаб ўтилади. Булар: Су–се, Фуму, Юни, Ги, Юегянь вилоятлари. Турли манбаларда бу ҳудудларни географик жойлашиши турлича берилган. С.П. Толстов хитой манбаларида айтилган бу беш ҳудудни қуйидагича изоҳлайди: Сусе – Қашқадарёдаги Кеш, Фуму – Зарафшондаги Кушон, Юни – Шош (ҳозирги Тошкент), Ги – Бухоро, Юегянь – Хоразм (Урганч)[19]. А.Н.Бернштам эса Юни – Тошкент ҳудуди, Сусе – Сирдарёнинг ўрта оқими , Фуму – Янги Қўрғон (Казалинс оролида), Ги – Сирдарёнинг қуйи оқими, Юегянь – Хоразм деб ҳисоблайди. Хитой манбаларида Самарқанд ва унинг атрофидаги ерлар Кан деб аталган. Кан бу бутун Суғдиёнани ифодаловчи ном ҳам бўлган. Ань (Бухоро), Цао (Самарқанд ғарбидаги чўл ерлар), Ши (Кеш), Нашебо (Нахшаб),

Унагэ (Чоржўй) Кан ҳукмронлигига тобе бўлган вилоятлар ҳисобланган[20]. Бу манбалардан кўриниб турибдики Кешнинг Сусе, Цзейшуанна, Цзюйша ва Ши шаклини Хитой манбаларида учратиш мумкин.

Тадқиқотчи олимларимиз фикрига кўра шаҳар номининг дастлабки кўриниши Кишан ёки Кешан бўлган. Тангалардаги суғдча матнларда у KSnK сифатида ёзилади ва К суффиксли KSn сўзидан таркиб топади. Хитойчада қисқа Цзюйша – Кюйша билан бир қаторда Цзюйшуанна шаклидаги тўлиқ ёзуви ҳам учраши бежиз эмас[21]. Бу икки шакл таомилда бир вақтнинг ўзида мавжуд бўлган бўлиши мумкин, лекин кейинчалик VIII асрдаёқ қисқа шаклдаги Кеш – Киш номи анча тўлиқ Кешан – Кишанни суриб чиқарган.

Рашидаддин Фазлуллоҳнинг (1247 – 1318) “Жомеъ ат-таворих” асари туркий халқлар тарихи ва мўғуллар истилоси воқеаларига оид асар бўлиб, бу 1300 – 1311 йилларда ёзилган, тўрт жилддан иборат асар (тўртинчи жилд географияга оид бўлиб, бизгача етиб келмаган)[30]. Чиғатой улусининг ҳукмдори Буроқхон (1265 – 1269) ўғли Бектемурни Кеш ва Нахшабга ҳоким этиб тайинлагани, ўзи эса 1269 йили Эронга муваффақиятсиз юриш қилгани, шунингдек, 1272 йили Абақахон қўшинлари Эрондан Мовароуннаҳрга, жумладан, Кеш ва Нахшабга ҳам чопқин ясаганлари ҳақида ҳам мазкур асарда хабар берилган. Хуллас XX-XXI аср тадқиқотчи олимлари томонидан ҳам Кеш тарихи тўғрисида бир қатор манбалар мавжуд. Археолог олим академик А.С. Сагдуллаев Кешни Ҳозирги Китоб ўрнида деб кўрсатади. Кўп тадқиқотчилар Каш топонимини Қашқадарё водийсидаги Кеш билан айнан бир жой деб ҳисоблашади. В.П.Луконин эса бу жой Қошғар бўлиши мумкин деб ҳам тахмин қилади[31.]. В.В.Бартольд Каш (Кеш) шаҳрининг ҳозирги пайтда Шаҳрисабз деб аталиши, унинг Самарқанд ва Балх савдо йўли бўйида жойлашганлигини қайд этган[32]. В.В. Бартольд Кеш номини маъқул топган, шундан сўнг бу ном илмий адабиётларда кенг қўлланила бошлаган. Ваҳоланки Киш шакли тўғрироқлигига ҳам асослар кам эмас.

Адабиётлар рўйхати

1. Ртveладзе Э.В. Этюд по исторической географии Бактрии и Согдианы во время похода Александра Македонского / ВДИ 2000, №4, с. 104 – 112.
2. Кабанов С.К. Нахшебские монеты V –VI вв. // ВДИ. 1961, №1, с.137 -144.
3. Арриан Поход Александра (с приложением XVII книги Диодора), 1963; Геродот История, т X, 1972; Квинт Курций Руф История Александра Македонского (кн. VIII. 14)., 1963.
4. Равшанов П. Қарши тарихи. Т., Янги авлод, 2006, 105-б.
5. История Узбекистана в источниках. Под. Редакции Лунин Б.К.., Т., 1984, с. 92.
6. Франц Грене Заметки о топониме Наутака // Шаҳрисабз шаҳрининг жаҳон тарихида тутган ўрни, ҳал. Илмий кон., маърузалар, Т., Фан, 2002, 10 – 11 б.
7. Қадимги Кеш – Шаҳрисабз тарихидан лавҳалар. Тошкент, Шарқ,1998,11б.
8. Франц Грене Заметки о топониме Наутака // Шаҳрисабз шаҳрининг жаҳон тарихида тутган ўрни, ҳал. Илмий кон., маърузалар, Т., Фан, 2002, 10 – 11 б.
9. История Узбекистана в источниках. Под. Редакции Лунин Б.К., Т., 1984, с. 92.
10. Кабанов С.К. В оазисах и степях Кеша и Нахшаба. Т., “Узбекистон”, 1988, с. 37.
11. Қадимги Кеш – Шаҳрисабз тарихидан лавҳалар. Т., Шарқ, 1998, 12б.
12. Камолиддинов С.Ш. Историческая география Южного Согда и Тохаристана по арабоязычным источникам IX – XIII вв. Т., Узбекистан, 1996, с.14.
13. Бичурин Н.Я. (Иакинф) Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена. М – Л, Из-во АНССР, 1950-1953, т 2, с. 286.
14. Ходжаев А. Наиболее ранние сведения китабских источников о Шахрисабзе. // Қарши шаҳрининг жаҳон цивилизацияси тарихидаги ўрни. Тошкент – Қарши, “Фан”, маъруза, 2006, 124 – б.
15. Бичурин Н.Я. Собрания сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена. М. – Л., 1950, с.316; Чориев А., Ҳамроев Т. Кеш – манбаларда. // Шаҳрисабз шаҳрининг жаҳон тарихида тутган ўрни, ҳалқаро илмий конференция, маърузалар, Т., Фан, 2002, 25 б.
16. Равшанов П. Қашқадарё тарихи. Тошкент, Шарқ, 1998, 11б.
17. Толстов С.П. По следам древне Хорезмской цивилизации. М., 1948, с144.
18. Равшанов П. Қашқадарё тарихи. Тошкент, Фан, 1995.120б.
19. Бичурин Н.Я. Собрания сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена. М. – Л., 1950, с.316
20. Бартольд В.В. Кеш. Соч, т III, М., 1965, с460.
22. Махмуд ибн Вали Море тайн \\ Перев., пересл. и примеч. Б. Ахмедова, Тошкент, Фан, 1977

23. Бартольд В. Царствование Тимура \ Темирлан: Эпоха личность. Деяния \\ сост., обр. и подг. Текста Рахмоналиева – М., 1992, с476.

24. Равшанов П. Қарши тарихи. Т., Янги авлод, 2006, 11-б.

25. Шарафиддин Али Яздий Зафарнома \\ нашрга тайёрловчи, сўз боши, изоҳлар муаллифи А. Ўринбоевники, Т., Фан, 1972, 207а,213а сах.

26. Низомиддин Шомий Зафарнома // Форс тилидан кўчирувчи Юнусхон Ҳакимжонов таржимани қайта ишлаб нашрга тайёрловчилар: А.Ўринбоев, изоҳлар Ҳ.Кароматов, Тошкент, бекистон, 1996, 41-84б.

27. Луконин В.Г. Культура Сасанидского Ирана. М., 1969, с. 126.

28. Бартольд В.В Кеш, соч, т. III, М., 1965, с.460.

SUG‘DNING TARIXIY GEOGRAFIYASIGA OID YOZMA YODGORLIKLARI HAQIDA AYRIM MA’LUMOTLAR

Maxmudov D.A.
Tarix fanlari bo’yicha falsafa doktori (PhD). Shahrisabz davlat pedagogika instituti

Ma’lumki bu o‘lkaning turli mintaqa (region)lariga oid o‘ziga xosliklar va umumiyliklar hamda tafovutlarni tahlil qilishda o‘ziga xos o‘rin tutadi. Bu esa Sug‘d geografik va siyosiy jihatdan “Markaziy Sug‘d” yoki “Sharqiy Sug‘d” (asosan Panch–Samarqand / Yuqori Zarafshon), “G‘arbiy Sug‘d” (Buxoro vohasi / Quyi Zarafshon) va “Janubiy Sug‘d” (Kesh–Naxshab / Qashqadaryo vohasi) kabi “uch qismdan iborat” bo‘lgan mazmundagi tasavvurlarning manbaviy asoslarini aniqlashga yordam beradi;

Sug‘d tarixiy geografiyasiga oid ma’lumotlar dastlab “Avesto”dan boshlab, mil. avv. I ming yillikka taalluqli yunon, xitoy va qadimgi fors manbalarida aks etgan bo‘lib, ularni tarixiy manba sifatida tadqiq etish bugungi kunda dolzarblik kasb etadi. Bu masala hali o‘zining to‘la yechimini topishi uchun xitoy, yunon, lotin, pahlaviy, sanskrit (qadimgi hind), qadimgi turk, tibet, baqtriy, suryoniy, arman, turkiy, fors va arab kabi ko‘plab tillardagi tarixiy ma’lumotlarga murojaat etish lozim bo‘ladi [1]. Shu tarzdagi keng qamrovli qiyosiy tahlil nafaqat tarixiy-geografik jihatdan, balki umuman Sug‘d tarixini o‘rganish uchun ham zarurdir;

Sug‘d tarixiy geografiyasi bo‘yicha tadqiqotlar bugungi kunda umuman sug‘dshunoslikka u yoki bu darajada bog‘liq bo‘lgan ilmiy adabiyotlar tahliliga, ularda tarixiy-geografik aspektga qanchalik e’tibor berilganini aniqlashga ehtiyoj sezadi. Hozirga qadar sug‘dshunoslikning Sankt-Peterburg, Berlin, Parij, London, Oksford, Tehron, Tokio, Rim, Toshkent, Dushanbe kabi markazlarida ulkan ishlar amalga oshirilgan va bu soha yanada rivojlanib bormoqda. Bu esa ular tomonidan qo‘lga kiritilgan ilmiy yangiliklardan imkon qadar to‘laqonli foydalanishni va eng yangi tarixshunoslik tahlilini amalga oshirib tadqiqotimiz masalasi bo‘yicha muayyan to‘xtamga kelishni taqozo etadi.

Ushbu zaruriyat bu bilan bog‘liq maxsus tarixiy geografik masalalar nafaqat Sug‘d, balki sug‘diylar borib joylashgan aholi manzillarining tarixiy geografiyasini tadqiq etish bilan ham bog‘liqdir. Ma’lumki, sug‘diylarning salmoqli bir qismi mil. avv. IV–III asr oxirlaridan boshlab to milodiy X asrgacha bo‘lgan ming yildan ortiq davr mobaynida uzoq muddat davom etgan Markaziy Osiyo va Shimoli-G‘arbiy Xitoy hamda ularga qo‘shni hududlarda kechgan migratsion jarayonlarda faol ishtirok etishgan. Qizig‘i shundaki, o‘sha davrlarda mintaqadagi migratsion jarayonlarning oqimi asosan sharqdan g‘arbga yo‘nalgan bir vaziyatda sug‘diylarning savdo-tijorat bilan bog‘liq harakati g‘arbdan sharqqa yo‘nalgan. Bu hol o‘z navbatida sug‘diylarning savdo-iqtisodiy munosabatlarni uyushtirishidan mintaqadagi barcha xalqlar, o‘zaro siyosiy-harbiy ixtiloflaridan qat’iy nazar, birdek manfaatdor bo‘lishgan. Darvoqe, murakkab harbiy-siyosiy munosabatlar kechgan mintaqada sug‘dlarning bu qadar katta ko‘lamda diaspora hosil qilishini asoslash qiyin bo‘lar edi. Bu jarayon Sug‘dda qadimdan yuksak darajada rivojlanib kelgan hunarmandchilik bilan bog‘liq ishlab chiqarish madaniyatining ham keng yoyilishiga, pirovardida madaniy-iqtisodiy

almashinuv va savdo-sotiqning sug‘diy migrantlar tomonidan mazkur hududlarda faol taraqqiy ettirilishiga yordam bergan [2].

Sug‘dning tarixiy geografiyasi bo‘yicha shu paytgacha amalga oshirilgan tadqiqotlarning asosiy qismi arab-fors tilli manbalarga tayangani uchun xronologik jihatdan cheklangan va ko‘pgina masalalar muammoligicha qolgan. Xitoy va boshqa tillarda yetib kelgan ma’lumotlarda asl Sug‘d (Zarafshon–Qashqadaryo havzalari)ning o‘z hududlari bilan sug‘diy diaspora tarqalgan hududlar (O‘rta Sirdaryo havzalari – Yettisuv - Sharqiy Turkiston - shimoli-g‘arbiy Xitoy)ga doir ma’lumotlar ba’zan qo‘shib yuborilgan. Buning natijasida e’lon qilingan nashrlarda bu boradagi tavsiflar qisqacha izohlab o‘tilib, tarixiy-geografik nuqtayi nazardan qat’iy to‘xtamlarga kelinmagan.

Keyingi yillarda sug‘dshunoslik ilmida katta yutuqlar qo‘lga kiritilishi, bu sohada o‘nlab yirik ilmiy maktablarning shakllanishi, yirik mutaxassislarning yetishib chiqishi, xususan, mamlakatimiz tarixshunosligida bu sohaning maxsus o‘rganila boshlashi natijasida sug‘diy yozma yodgorliklarni nafaqat tilshunoslik nuqtayi nazaridan, balki tarixiy manba sifatida ham o‘rganish uchun shart-sharoitlar paydo bo‘ldi. Darhaqiqat, bugungi kunda sug‘diy yozma yodgorliklarni Markaziy Osiyo va unga qo‘shni hududlar tarixini o‘rganishda birlamchi manbalar qatoriga qo‘shish imkoniyatiga egamiz. Ayniqsa, sug‘diy manbalar mintaqa tarixini tarixiy-geografik jihatdan tadqiq etishda o‘ziga xos ahamiyatga egadir. Garchi sug‘diy manbalar o‘zida ko‘plab ma’lumotlarni jo qilgan xitoy va arab-fors manbalari singari keng ko‘lamli va uzviy bo‘lmasa-da, Markaziy Osiyoga aloqador bir qator joy nomlarining mahalliy shakllarini tiklash va o‘rnini aniqlashda tengsiz hisoblanadi.

Sug‘diy yozma yodgorliklarda o‘rin olgan ma’lumotlarni tarixiy-geografik hududlar misolida quyidagicha tavsiflash mumkin:

– sug‘diy hujjatlar Zarafshon va Qashqadaryo havzalarining o‘z ichiga olgan tarixiy Sug‘dning muhim viloyatlaridan biri bo‘lgan Panch va unga qo‘shni hududlar tarixiy geografiyasini yoritishda birlamchi manba bo‘lib xizmat qiladi [3];

– yaqin yillarda topilgan sug‘diy epigrafik yodgorliklar (mas. Kul-tobe topilmasi) mintaqaning muhim tarixiy qismi – Sirdaryoning o‘rta havzalari va ikki daryo oralig‘idagi ba’zi voha hukmdorliklarining III–IV asrlarga doir birlamchi ma’lumotlarini o‘zida aks ettirishi bilan alohida ajralib turadi;

– sug‘diy yozma yodgorliklar Markaziy Osiyoning o‘zak qismi bo‘lmish Amudaryo – Sirdaryo oralig‘i va unga qo‘shni hududlarda ilk o‘rta asrlarda mavjud bo‘lgan hukmdorliklar uchun mahalliy manba vasfiga ega;

– ayrim sug‘diy hujjatlar, numizmatik materiallar va epigrafik yodgorliklar Turk xoqonligi tarixining mavhum jihatlarini yoritishda o‘ziga xos o‘rin tutadi. Xususan, Bug‘ut va Ili bitiktoshlari esa xoqonlikning boshlang‘ich davr tarixini yoritishda muhim ahamiyat kasb etadi [4];

– Mug‘ tog‘i hujjatlari, Tereksoy va Qulonsoy qoya yozuvlari Markaziy Osiyo tarixi, ayniqsa, mintaqa xalqlari etnolingvistik madaniyatini yoritishda katta o‘rin tutadigan ilk o‘rta asrlar turkiy va sug‘diy onomastikasi uchun birlamchi manbalardan biri hisoblanadi [5];

– sug‘diy yozma yodgorliklarning bir qismi (mas. “Eski xatlar”) Sharqiy Turkiston va Shimoli-G‘arbiy Xitoy tarixiga aloqador qisqa, biroq katta ahamiyatga ega ma’lumotlarni o‘ziga jo qilgan [6];

– sug‘diy hujjatlar (asosan, Mug‘ tog‘i hujjatlari, Chinanchkand hujjati) Markaziy Osiyo xalqlarining islomdan avvalgi mahalliy ish yuritish an’analariga doir birlamchi manba bo‘lib xizmat qiladi[7].

Qisqasi, sug‘diy tilli yozma yodgorliklar nafaqat asl Sug‘d yoki Ustrushona, Choch, O‘rta Sirdaryo kabi unga qo‘shni yoki nisbatan yaqin hududlarda, balki Mo‘g‘uliston, Shimoli-G‘arbiy Xitoy, Sharqiy Turkiston, Yettisuv va hokazolarda yoyilganligi bugungi kunda mazkur tarixiy hududlar sug‘diy yozma yodgorliklar tarqalgan geografik muhitning qanchalik keng ekanligi haqida tasavvur beradi.

Xullas, sug‘diy yozma yodgorliklarni, ularning topilgan hududlari misolida qarab chiqadigan bo‘lsak, avvalo, quyidagicha geografik hududlar ko‘z oldimizda namoyon bo‘ladi: “Mahalliy

sug‘d” yozuvi (Samarqand, Panch, Buxoro), numizmatik, epigrafik va geraldik materiallar (Amudaryo – Sirdaryo oralig‘i va unga qo‘shni hududlar, Yettisuv), Kultobe yozuvlari (O‘rta Sirdaryo), Tereksoy va Kulansoy qoya bitiklari (Yettisuv), “Eski xatlar” (Shimoli-G‘arbiy Xitoy), Ili bitiktoshi, Chinanchkand hujjati, buddaviy, moniy va suryoniy yozuvli sug‘diy matnlar (Sharqiy Turkiston), Bug‘ut, Qorabalg‘asun (Mo‘g‘uliston. Ular qatoriga Turfon va Xitoyning bir qancha joylaridan, shuningdek, Tibet va Shatial (Pokiston)dan topilgan diniy mavzulardagi sug‘diy yozma matnlarni ham qo‘shish mumkin).

Адабиётлар рўйхати

1. Бичурин Н.Я. (Иакинф). Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена. В 3-х томах. – М.– Л.: Изд-во АН СССР, 1950–1953; Pahlavi Texts. The Bundahis-Bahman Yast, and Shayast La-Shayast. Trans. by E. W. West. BSE. – Vol. 5. Part 1. – Delhi, 1987; Тер-Мкртичян Л. Х. Армянские источники о Средней Азии V – VII вв. – М.: Наука, 1979; Пигулевская Н. В. Сирийские источники по истории народов СССР. – М-Л.: Изд-во АН СССР, 1941; Абдураҳмонов Ғ., Рустамов А. Қадимги туркий тил. – Т.: Ўқитувчи, 1982; «Материалы по истории киргизов и Киргизии». Вып. 1. – М.:Наука, 1973; Sims-Williams N. Bactrian Documents from Northern Afghanistan, I: Legal and Economic Documents. – Oxford University Press, 2000.

2. Vaissière E. de la. Sogdian traders: a history. Translated by J. Ward. (Handbook of Oriental studies = Handbuch der Orientalistik. Sectioneight,CentralAsia; v. 10). – Leiden – Boston: Brill, 2005; Ходжаев А. Сведения китайских источников о государстве Самарканд (Канго) // Материалы научно-практической конференции на тему «Актуальные проблемы китаеведения. Вопросы филологии, политики, экономики и философии». – Т., 2007; Хўжаев А. Хитой манбаларида суғдларга оид айрим маълумотлар // O’zbekiston tarixi, 2004, №1. – Б. 52–61; Ўша муаллиф. Суғдийларнинг Хитойга бориб қолиши // Мозийдан садо, 2002. – №2

3. Согдийские документы с горы Муг. Чтение, Перевод. Комментарий. Вып. II. Юридические документы и письма / Чтение, перевод и комментарии В. А. Лившица. – М.: Изд-во восточной лит-ры, 1962; Согдийские документы с горы Муг. Чтение. Перевод. Комментарий. Вып. III. Хозяйственные документы. Чтение, перевод и комментарии М. Н. Боголюбова и О. И. Смирновой. – М.: Изд-во восточной лит-ры, 1963.

4. Kljaštornyj S. G., Livšic V. A. The Sogdian Inscription of Bugut reviced // AOASH. – Budapest, 1972. – Tom. XXVI (1). – P. 69–102; Osawa T. Batı Göktürk Kağanlığın’daki Aşinaslı Bir Kağan’ın Şeceresine ait Bir Kaynak // TÜRKLER. – Ankara, 2002. – Cilt 2. – S. 79–88; Исҳоқов М.М. Суғдча Буғут мангу битиги (суғд–турк маданий, ижтимоий–сиёсий, этник муносабатларига доир) // Марказий Осиёда анъанавий ва замонавий этномаданий жараёнлар. 1-қисм. – Тошкент, 2005. – Б. 106–107/.

5. Лившиц В.А. Согдийская эпиграфика Средней Азии и Семиречья. – СПб.: Филологический факультет СПбГУ, 2008.

6. Лившиц В.А. Согдийские «Старые письма» (I, III) // Письменные памятники Востока. – Москва, 2008. – № 1 (8). – С. 173.

7. Исҳоқов М. Номи азал Туркистон // Ўзбекистон адабиёти ва санъати. – Тошкент, 1993. – № 45–46. – Б. 1, 5.

КЕШ ШАҲРИНИНГ ЎРТА АСРЛАРДАГИ ТАРИХИЙ ТОПОГРАФИЯСИ ХУСУСИДА

Мамадиев Б.

Қашқадарё вилояти тарихи ва маданияти давлат музейи директори

Ислом ёзма манбаларида Кеш хамда Нахшаб каби номлар VII аср охири VIII асрларда акс этади. Хусусан, Кеш уч хил шаклда - Каш, Киш ва Кеш тарзида қайд этилади. Танга - пулларда Сўғдча сўзлар мудом унли ҳарфларсиз - KS тарзида акс этади. Манбалар ва

амалиётда Кеш атамаси акс этсада, аммо мазкур топоним аксинча Киш ёки Кисс тарзида тўғри бўлиши ҳам мумкин. Ёқут мазкур иборани Ибн Мукулга (1080-1081ваф.эт.) асосланиб илгари суради. Хитой манбаларида Цзюйша-Кюйша билан бир вақтда Цюйшуана тарзидаги тўлиқрок ёзув кузатилиши ҳам бежизга эмас. Икки шаклдаги атама хам таомилга кўра бир вақтда қўлланилган бўлиши эҳтимолдан ҳоли эмас. VIII асрда қисқа шаклдаги Кеш-Киш номи Кишанни истеъмолдан чиқарган бўлиши ҳам мумкин.

Араб сайёҳи Ибн Хавқал Кешга ташрифи давомида шаҳар қуҳандиз, ҳисна ва рабоддан иборат, яна бир мадина (шаҳар) эса рабод билан туташиб кетганлигини қайд этади. Шаҳарнинг ичкариси ҳамда қуҳандизи вайроналиги сабаб аҳоли ташқи мадинада яшашлигини айтади. Жумладан, ҳукумат уйи “Дар ал Имара”ни шаҳардан ташқарида, рабодини “ал Мусалла”да эканлигига ишора қилади. Зиндон ҳамда жомеъ масжидини вайрона ҳолатдаги ички шаҳарда, бозор рабодда жойлашганини айтади. Унга кўра, шаҳардаги иморатларнинг барчаси тупроқ ҳамда ёғочдан бино қилинган. Ички шаҳар дарвозалари - Темир дарвоза, Убайдуллоҳ дарвоза, Тозаловчилар дарвозаси ҳамда Ички шаҳар дарвозаси деб номланишини, ташқи шаҳар деворларида Ташқи мадина ва Баркнон дарвозалари борлигини ёзади. Баркнон Кеш шаҳридан жанубда жойлашган қишлоқ ва шу сабабли ҳам дарвоза Баркнон, деб номланган бўлса керак.

Муаллиф, Кеш шаҳри яқинида иккита дарё оқиб ўтганлиги ҳақида маълумотлар келтиради. Сийам тоғларидан бошланиб, шаҳардаги жанубий дарвоза олдидан оқаётган дарёни Наҳр ал Қассарин - Тозаловчилар дарёси (ҳозирги Оқсув) номи билан атайди. Шунингдек, ал - Мусалло масжиди дарёдан жануб томонида яъни ташқи шаҳарда эканлигини ҳамда бу жойдан Кеш (Шаҳрисабз) томон йўл кетганлигини кўрсатади. Маҳаллий ҳунарманд маҳаллалари ҳам айнан мана шу ҳудудларда бўлган. Ёзма манбалар ва археологик тадқиқотларга кўра, ўрта асрларда Кеш (Китоб) шаҳри тўрт қисмга бўлинган. Манбалардаги Кашкруд рустоқи томондан оқиб келувчи иккинчи дарё - Наҳр Асруд Китоб шаҳрининг шимолий дарвозаси атрофларидан оқиб ўтган.

Хитой манбаларида Маймурх (Ми-го), Кеш (Ши-го), Кебудан (Тсао-го) ва Кушон (Хе-го) подшоликлари ҳудуди Қанғ (Кангжу) давлатига қарашли бўлганлиги ҳақида маълумот берса, "Бэйши"да Ши-го(Кеш) давлати собиқ Қанғ (Канцзюй) ерларида Думо-шуйдан (Қашқадарё дарёси) жанубда 10 ли (5,76 км) узоқликда жойлашганлиги қайд этилади. Хитой олимларининг фикрича, Нами-шуй – Зарафшон дарёси, Думо-шуй эса Қашқадарёнинг номларидир.

Кешни “жуда катта шаҳар” сифатида эътироф этган яна бир араб сайёҳи ал-Муқаддасий, шаҳарнинг бир томонини учдан бир фарсаҳга тенг деб ҳисоблаган. Ибн Ҳавқал маълумотларига кўра ҳам шаҳар майдони учдан бир фарсаҳга тенг келади, шаҳар – қуҳандиз, мадина, рабоддан ташкил топган.

Замонавий шаҳарсозлик таъсирида қадимий Кеш аҳоли ҳовли жойлари остида қолиб кетган ва ўрта асрлардаги тарихий топографиясини аниқлаш мушкул бўлса-да, Кеш (Китоб) шаҳрининг тарихий топографияси даставвал М.Е.Массон томонидан ўрганилган. Илмий изланишлар натижасида, Кеш шаҳри (илк ўрта асрлар) сўнгги даврлардаги Китоб беклигининг қўрғони атрофида жойлашганлиги қайд этилган. Беклик қўрғони VII-VIII асрлардаги салобатли деворлар устига, қадимги режа бўйича қурилганлиги аниқланган. “Чим девори”нинг санаси эса номаълум, М.Е.Массоннинг фикрига кўра, деворниг қурилиш даврини илк ўрта асрларга оид.

Бир қатор араб муаллифларининг, хусусан Ҳофизи Абрўнинг Шаҳрисабз мавзесининг ўлчамлари кенглиги 3 фарсаҳ, Ибн Ҳавқалнинг шаҳар кенглиги 1/3 фарсаҳ сифатида қайд этганлиги ҳақидаги маълумотни М.Е.Массон 3 фарсаҳ деб тузатиш киритади. Олим ибн Ҳавқал келтирган Кеш шаҳри мавзесининг ўлчамларини, юқоридаги (Қаландартепа) деворига нисбатан олган, деган фикрга келган.

Қаландартепа (Кеш - Китоб)нинг географик ўрни, жойлашуви, табиий шароит ва хусусиятилари, ўрта асрлар сайёҳлари томонидан берилган маълумотларга анча яқин келади. Оқсув дарёси (Наҳр ал Қассарин) - шаҳарнинг жанубий кисмидан, Қашқадарё (Наҳр Асруд) – Китоб шаҳрининг шимолий қисмидан оқиб ўтади. Айни вактда Қашқадарё дарёсидан Қаландартепага (Кеш арки) кадар бўлган масофа 2,5 км.га якин эканлигини эътиборга олсак, Қашқадарё (Наҳр Асруд) дарёси хозирги Китоб шаҳри шимолий кисмидан анчагина узоқроқдан оққанлигини англаш қийин эмас.

Манбаларда араб муаррихлари (Ибн Ҳавқал ва ал-Мақдисий) томонидан келтирилган Кеш шаҳрининг тавсифи эса эски Кеш (Китоб) ҳамда янги Кеш-Шаҳрисабзнинг географик ҳудудларига яқин келишини биз юқорида баён қилдик. Шу ўринда, эски Кеш-Китобнинг ички шаҳри ҳамда кўҳандизи харобалигини, бу шаҳардан 7 км жануброкда - янги Кеш (ташқи мадина) шаклланаётгани, унда иккита дарвоза ҳамда улар орасидан марказий кўча ва йўл ўтганлигини қайд этиш лозим. Эски Кеш - Китоб ҳудудида шахарнинг жомеъ масжиди, зиндони ва қатор бозорлари мавжуд бўлган. Араб муаллифлари Кеш ва Насаф ерларининг ҳосилдорлигини, аҳолиси доимо деҳқончилик билан шуғулланиб, чорвадорлик қилишини баён этишган.

Кеш шаҳрининг қайси даврлардан бошлаб Шаҳрисабзнинг ҳозирги ҳудудларига кўчганлиги, бу шаҳар тарихи ва археологияси билан шуғулланувчи тадқиқотчилар орасида кескин мунозараларга сабаб бўлган муҳим масаладир. Баъзи тадқиқотчилар, Шаҳрисабз ҳудудида шаҳарсозлик XI-XII асрларда шакллана бошлаган, деб ҳисобласалар, яна бир тоифа тарихчилар, шаҳарсозликнинг дастлабки кўринишларини Амир Темур шахси билан боғлайдилар. Баъзи археолог ва санъатшунослар (М.Е.Массон ва Г.А.Пугаченкова) шаҳар ҳудудида дастлаб қишлоқ бўлганлигини, Шаҳрисабзнинг мудофаа деворлари эса 1378-1379 йилларда Амир Темурнинг буйруғи билан қурилган, деб ҳисоблашади .

Амир Темур даври тарихчиси Ҳофизи Абрўнинг маълумотига кўра, соҳибқирон шаҳар деворларини қуришга буйруқ берганида ва аввал ҳам эски мудофаа деворлари (“Банди қадим”) мавжуд бўлганлиги маълум. Бундан, Кеш-Шаҳрисабзнинг мудофаа деворлари XIV-асрда тубдан таъмирланиб, бузилган жойлари эса қайтадан таъмирганлигини илғаш мумкин.

Ш.С.Камолиддиновга кўра, Шаҳрисабзнинг ҳимоя деворлари XI-XII асрлар давомида бунёд этилган бўлиши ҳам мумкин. Олимнинг қадимий ёзма манбаларга асосланиб, Кеш-Китобнинг дарвозаларидан (жануби-ғарбий девор) бири Боб Баркнон деб аталганлигини маълум қилади. Дарвоза номи шаҳарга яқин Баркнон қишлоғи номи билан аталиши ҳамда бу қишлоқнинг анча йирик бўлганлигини кўрсатади. Баркнон - Шаҳрисабз ҳудудидаги қишлоқнинг номи, мутахассислар уни Кеш - Китобнинг йўлдош шаҳарчаси сифатида таърифлашади.

Кеш - Китоб ўрнидаги шаҳар инқирозга юз тутиши натижасида, аҳолининг маълум бир қисми, унга яқин бўлган Баркнон қишлоғи ҳудудига кўчиб ўтади. Қишлок (Баркнон) тез орада Кешнинг янги иқтисодий ва ижтимоий марказига айланади. Манбаларга кўра, XI-XII асрларга келиб унинг ҳудудида каттагина жомеъ масжиди бўлган. Х.Султонов томонидан Шаҳрисабзнинг тарихий маданий маркази ҳудудида амалга оширилган археологик тадқиқотлар давомида, Кўк гумбаз масжидининг пойдеворлари остида пишиқ ғиштдан қурилган меъморий иншоот излари аниқланган.

Мовароуннаҳрдаги катта шаҳарларда мусалло-намозгоҳлар қурилишининг илк даврларида, Кеш-Китоб “мусаллоси” ҳоким саройининг яқинидаги рабод ва шаҳристонидан ҳоли бўлган. Бу вақтларда Кеш-Шаҳрисабзда ҳам намозгоҳ мавжуд бўлган. М.Е.Массон ва Г.А.Пугачен-коваларнинг фикрига кўра, намозгоҳ шаҳарнинг шимол томонидаги Баландтепа археологик ёдгорлиги ҳудудларида бўлган. Шаҳрисабзда қатор йиллар давомида кўплаб тадқиқотларни амалга оширган З.И.Усмонованинг фикрича, шаҳарга Чиғатой улуси даврида асос солинган. У тақдим этган маълумотларида, Кеш-Шаҳрисабзнинг мудофаа деворларинг катта қисми X-XII асрлар маданий қатламлари устига қурилган.

Шаҳрисабзнинг тарихий топографияси тўғрисида ёзма манбаларда деярли маълумотлар йўқ, фақат археологик тадқиқот натижалари эса масалани ечимига етарли эмас. А.А.Раимқуловнинг фикрига кўра, Кеш - Шаҳрисабз бир қисмдан иборат шаҳар, унинг арки ҳамда рабоди йўқ, бу даврларда аркларнинг кўпчилиги яроқсиз ҳолга келиб қолган эди.

Абу Райҳон Берунийнинг “Қонуни Масъудий” асарида Кешнинг бешинчи иқлимдаги шаҳар сифатида, 39°50[1] географик узунлик ва кенгликда жойлашганлиги кўрсатилган. Бундан ташқари, Кеш вилоят ҳақида Муҳаммад ас-Самъоний (1113-1167) ҳам ўзининг “Китаб ал-ансоб” қомусий асарида эътиборга молик маълумотларни тақдим этган.

Мўғуллар истилоси даври манбаларида ҳам Қашқадарё воҳаси шаҳарлари ҳақида маълумотлар мавжуд. Ушбу даврда ёзилган Жувайнийнинг “Тарихи жаҳонгушой”, Ибн ал-Асирнинг “Ал-комил фит-тарих”, Рашидаддин Фазлуллоҳнинг “Жомеъ ат-таворих”, Ибн Баттутанинг “Туҳфат ан-нузор” асарларидан воҳа шаҳари тарихи ҳақида айрим маълумотлар олиш мумкин.

Адабиётлар рўйхати

1. Бичурин Н.Я. (Иакинф). Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена. Т. II. Москва.-л.: 1950. – С. 284, 297, 329.

2. Бартолъд В.В. Кеш, Соч., Т.III. Москва, 1965, С. 460.;

Камолиддинов Ш.С. Историческая география Южного Согда и Тохаристана по аробоязычным источникам IX – XIII вв. Т., Узбекистан, 1996, с.14.

3. Ибн Ҳавқал. “Китоб сурат ал-ард. Моваруннаҳр”. -, 2011, 65-66 б.

4. Массон М.Е. Работы Кешской археолого-топографической экспедиции . (КАТЭ) по изучении восточной половины Кешской области УзССР 1966 г. Археология Средней Азии. Сборник научных трудов ТашГУ, №533, Ташкент, 1977, с. 20-21.

5. Крашенинникова Н.И. Разрез крепостной стены древнего Кеша//ОНУ, 1968, №8, с.64.

6. Кабанов С.К. Археологические разведки в верхней части долины Кашка-дарьи. Труды Института истории и археологии. Вып. 7, Ташкент, 1955, с.68.

7. Усманова З.И. Археологическое изучение Шахрисябза. Средневековая городская культура Казахстана и Средней Азии. (Материалы Всесоюзного совещания 13-15 мая 1981г.), Алма-Ата, 1983, с.208-215.

8. Дресвянская Г.Я., Лунина С.Б., Султанов Х.С., Усманова З.И. Шахрисябз. Часть I, II. Ташкент, 1993. с. 44-45

9. Раимқулов А.А. Жанубий Сўғднинг VIII-XIV асрлар даври тарихий топографияси. Тарих фанлари доктори (DSC) диссертацияси автореферати. Самарқанд.

SAQLANIB QOLINGAN YAGONA QOZIXONA

Naimov I.N.
Buxoro davlat universiteti “Arxeologiya va Buxoro tarixi” kafedrasi dotsenti, t.f.f.d., (PhD).
Raximov A.A.
Buxoro davlat universiteti Arxeologiya ta’lim yo‘nalishi 4-bosqich talabasi

Turon zaminining ko‘zga ko‘ringan markazlaridan biri Buxoro hududida qonunchilik mahkamalarining vujudga kelishi qadimgi davrlarga borib taqaladi. Dastlab zardushtiylikning muqaddas kitobi “Avesto” jamiyatning huquqiy qarashlarini o‘zida ifodalagan bo‘lsa, keyinchalik davlatchilik asoslari tobora tarixiy tajribalar asosida takomillashib borishi, ayniqsa, islom dinining kirib kelishi va shariat qoidalari asosida ijtimoiy-iqtisodiy va siyosiy hayotning tartibga solib borilishi Buxoroda ham qozilik mahkamalarining vujudga kelishiga poydevor qo‘ydi. Natijada hokimiyatning bo‘linish tamoyili asosida mustaqil qozilik mahkamalari jamiyatda adolatni qaror toptirishning huquqiy kafolati bo‘lib, o‘tgan o‘n ikki asr davomida fuqarolarning ishonchini qozonib keldi. Qozilar faoliyat yuritadigan maskan – “qozixona”lar esa “dor-ul quzzot”, ya’ni

adolat dargohi sifatida aholining huquqiy munosabatlarini ta’minlaydigan ishonchli, huquqiy, mustahkam qo‘rg‘on bo‘lib keldi.

Odatda qozilar o‘z faoliyatini olib borish uchun qulay deb bilgan joylarni ixtiyoriy ravishda tanlar edilar. Aksariyat hollarda ular masjid, madrasa yoki o‘z uylarida ish olib borgan. Keyinchalik qozilik vazifasining kengayib borishi va lavozim mavqeining oshishi natijasida davlat tomonidan alohida binolar qurilib, maxsus qozixonalar va mahkamalar tashkil etilgan. Ayniqsa, mazkur amaliyot Temuriylar davlati asoschisi Amir Temur tomonidan mamlakatda qonun ustuvorligini ta’minlash maqsadida “Dorul-adl” – qozixonalar faoliyati yo‘lga qo‘yilgan va bu keyingi milliy davlatchiligimiz tarixida XX asrning 20-yillariga qadar faoliyat yuritgan sulolaviy ma’muriy-boshqaruv tizimida keng qo‘llanila borilgan [2: 58].

Burhoniddin Mahmudning fikricha, Buxoro qozilari shahardagi jome’ masjidining bir qismini o‘zlariga “mavqe’”, ya’ni qarorgoh sifatida tanlagan. Bundan maqsad fuqarolarga qozining ish joyini topishlarida qulaylik yaratish bo‘lgan. Boshqa tarafdan esa, mahkama jarayonining masjidlarda bo‘lishi huquqiy tizimning o‘ziga xos mafkuraviy xususiyatlarini ochib beradi. Chunki islom o‘lkalarida jome’ masjidlari muqaddas makon hisoblanib, nizolashayotgan taraflar bu yerda o‘zining diniy mas’uliyatini his qilgan va bir-birlariga tuhmat, bo‘htonlarni yog‘dirishdan ma’lum darajada tiyilgan. Qozilar ham bunday joylarda o‘zining “ilohiy mas’uliyatini” his qilib, muammoning adolatli yechimini topishga harakat qilgan [1: 34-35].

Buxoro amirligida qozixonalar faoliyati Amir Shohmurod (hukmronlik davri: 1785-1800 yy.) davrida kengayib bordi. Shohmurod mamlakatda adolatni qaror toptirish maqsadida shaxsiy namuna ko‘rsatib, Minorayi kalon yaqinidagi hovlisida fuqarolarning arz-dodlarini eshitish va ularni hal etish tizimini joriy etdi. Natijada amirlik poytaxti Buxoroda qozixonalar va qozilar tasarrufida bo‘lgan hovuz, hammom, bog‘, madrasa va masjidlar soni XX asr boshlariga qadar muttasil kengaya bordi. Bunday maskanlardan nafaqat aholi huquqiy maqsadlarda, balki maishiy turmushida, amirlikka tashrif buyurgan nufuzli mehmonlar va elchilarni qabul qilish marosimlarini o‘tkazishda ham keng foydalanildi. Shu bilan birga shahar markazida mavqei baland qozilar tomonidan madrasalar bunyod etilib, aholi orasida hurmat topgan qozilar sharafiga ko‘chalar nomlandi. Ayrim ko‘chalar bugungi kunda ham shu nomlar bilan yuritilib kelinmoqda.

Bugungi kungacha saqlanib qolgan XVII asrga oid Buxoro qozixonasi uchta hovliga bo‘lingan va ularning har biri alohida vazifani bajarishga mo‘ljallangan. Birinchi hovli qabulxona, mahzarxona (hujjatxona), aminaxona (amin xonasi), mutavallixona (ish boshqaruvchilar xonasi), muftixona, mahramxona (yordamchilar xonasi) va qozilik hujjatlari rasmiylashtiriladigan boshqa xonalardan iborat. Bu hovlida hozir faqat qozikalon o‘tiradigan old ayvonli mehmonxona, mirzoyi daftarxonasi hamda muftixonalar saqlangan.

Barcha mahkama jarayonlari aynan shu hovlida olib borilgan. Darboshi tomonidan olib kelingan fuqaroni dastlab ikki nafar mahram — qozikalonning yaqin yordamchilari qabul qilib, dastlabki ishni ko‘rish jarayoni amalga oshirilgan. Muftixonada mufti-a’lam raisligida 15 mulladan iborat “devoni mufti” kengashi maslahatlashgan holatda shariat qoidalariga rioya etib “fatvo”, “sijjil” (ikki shaxs o‘rtasidagi bahs-munozara bo‘ycha qozi tomonidan chiqarilgan hukm) va “rivoyat”lar tuzishgan, so‘ngra fuqaro qozikalon huzuriga olib borilgan. Qozi odatda o‘z kotibi - “mirzo-i kalon” bilan birgalikda kichik deraza orqali fuqarolarni “bo‘yro-i shariat” (shariat gilamchasi) ustiga taklif etib, “murofaa” (da’vo, qoziga shikoyat bilan murojaat qilish, sud) jarayonini amalga oshirgan. Shaxsiy masalalar bo‘yicha murojaat etuvchilar esa old dahliz orqali kiritilgan. Xuddi shu hovlida shimolga qaragan besh eshikli, baland ustunli qozikalonning yozgi qabulxonasi ham joylashgan [6: 17]. Qozixonada aksariyat hollarda fuqarolik ishlari va kichik nizoli vaziyatlar ko‘rib chiqilgan. Agar ish juda keskinlashib ketsa, unda Ark qo‘rg‘onida Qo‘shbegi huzurida Shayx-ul islom, raisikalon va qozikalondan iborat kengashda muhokama qilingan [4: 48].

Qozixona darvozasidan o‘ng yo‘lakdagi xonalardan birida 5-6 nafar mirzolar faoliyat yuritadigan mirzoxona (devonxona) joylashgan. Qozixona kotibi, ya’ni mirzoda maxsus “daftar”

bo‘lib, unda qozixonadan chiqqan hujjatlar qaydi yuritilgan. Buxoro qozixonasida qozikalonning turli tabaqalardan tarkib topgan 40 nafardan 60 nafargacha mulozimlari mahkama ishlarida faoliyat olib borishgan. Shuningdek, Buxoro qozixonasida merosiy mulkni taqsimlash bo‘yicha 12 ta mutaxassis – “tariqachi” ham faoliyat yuritgan [6: 16-28].

Ikkinchi hovlidan asosan turli xizmatlar ko‘rsatadigan xona (farroshxona, oshxona, mirzoxona, tahoratxona)lar o‘rin olgan. Mazkur hovlida “mirzoyi ijora” (ijara ishlari bo‘yicha kotib) ham bor edi. U ijaraga berilgan vaqf mulklari hisobini yuritgan hamda vasiqa hujjatlarini tuzgan. Ijara hujjatlarini rasmiylashtirish aynan mirzoi ijora orqali amalga oshirilgan. Uchinchi hovli esa qozikalon oilasi uchun mo‘ljallangan, biroq hovlining bu qismi saqlanmagan.

Qozixonada hujjatlarning haqiqiyligi “tamg‘a”, “muhr”, “nishon”lar bilan qonuniylashtirilgan. Rasmiy ishlarda qo‘llanilgan muhr-tamg‘alarning ko‘rinishi bir necha xil – dumaloq, bodom yoki uch, to‘rt, olti, sakkizburchak shakliga ega bo‘lganini kuzatish mumkin. Mazkur muhrlar orasida dumaloq shakldagilardan hujjat yuritish amaliyotida ko‘proq foydalanilgan.

Ma’lumotlarga ko‘ra, qozixonada Sadriddin, Badriddin va Burhoniddinlar sulolasi Buxoro amirligi qozikalonlari sifatida faoliyat ko‘rsatgan. Keyinchalik hovli ularning avlodlari, xususan, Qozi Kiromiddin tasarrufiga o‘tadi. Mazkur qozilar avlodiga buxoroliklarning hurmat va ehtiromi baland bo‘lib, ular istiqomat qiladigan xonadon (qozixona) aholi o‘rtasida “Ibn Bayzo” (yoki “xonadoni Bayzo”, ya’ni ravshan, shaffof, nurli xonadon) nomi bilan ta’riflangan [3: 7].

1920-yil 28-avgustdan 2-sentabrgacha davom etgan qizil armiyaning hujumi oqibatida Buxoroning aksariyat binolari yong‘in ostida qoladi. Buxoroliklar orasida “kichik qiyomat” deb nomlangan mazkur bosqinda qozixona ham qisman zarar ko‘radi. Buxoro shahrini bosib olgan qizil askarlar hukmdor qarorgohi Arkdagi amir xazinasini, Buxoro qozikaloni, qo‘shbegisi va boshqa saroy amaldorlarining butun boyliklarini talon-toroj qilganlar.

“Buxoro axbori” gazetasida yozilishicha, Mulla Burhoniddin qozikalon va boshqa amirlikda yuqori mansablarda ishlagan qozi, mulla va sudurlar Buxoro favqulodda tekshiruv komissiyasi qarori bilan 1920-yil 6-sentabrda otishga hukm qilingan. O‘sha voqealarning bevosita shohidi bo‘lgan Muhammad Ali Baljuvoniy o‘z asarida Buxoroda ulamolarga nisbatan jazo siyosatini quyidagicha ko‘rsatadi: “Miyonsaroy o‘rtasidagi jilovxona darvozasi hujralaridan birida yashiringan qozikalon (Mir Burhoniddin), raisikalon va qozikalonning o‘g‘li Shahobuddinxon Miyonsaroyda asirga olindi. Ular orasida qozikalonning mirzosi va dabiri (darbor) Mirzo Umar miroxo‘r ham bor edi. Ularni zudlik bilan Buxoroga yubordilar. Bu va boshqa ko‘plab mahbuslar Sho‘ro qonunlari bo‘yicha gunohkor deb topildi va sud qozilarining hukmi bilan qatl etildilar”.

BXSR hukumati shakllantirilgach, dastlabki ishlar adliya nazoratini o‘rnatishdan boshlanadi. Xususan, 1920-yil 2-oktabrdan boshlab BXSRning Adliya nozirligi tomonidan shahar va tumanlarda qozixonalar tashkil etilib, ularning har birida qozilar tayinlanadi. Buxoro hukumati o‘zining aholiga birinchi murojaatnomasida eski qozixonalar faoliyati tugatilgani va uning o‘rnida xalq sudlari (xalq qozixonalari) tashkil etilgani, tan jazolarini qo‘llash man etilgani, shuningdek, tili, dini, ijtimoiy kelib chiqishi hamda jinsidan qat’iy nazar barchaning qonun oldida tengligini e’lon qiladi.

1921-yil 18 – 23-sentabrda Butunbuxoro xalq vakillarining II qurultoyida 79 moddadan iborat BXSR Konstitutsiyasi qabul qilinadi. BXSR Markaziy Ijroiya Qo‘mitasining qaroriga ko‘ra, adliya nozirligi tarkibida 1922-yil noyabrda prokuratura bo‘limi faoliyati yo‘lga qo‘yiladi. Shunday qilib, ko‘hna Buxoroda asrlar davomida amirlik tizimida mavjud bo‘lgan qozilik mahkamasi faoliyatidan birdaniga voz kechilmay, 1924-yilga qadar saqlab qolindi. 1928-yil bahorida esa qozixonalar milliy huquq mahkamasi sifatida butunlay tugatildi.

Buxoro amirligining qozixona mahkamasi o‘z faoliyatini tugatgach, hovli Buxoro Xalq Sho‘rolar Jumhuriyati tasarrufiga olinadi. Ushbu binoda 1922-yilda Fayzulla Xo‘jayevning ko‘rsatmasi bilan xorijdan uskunalar keltirilib, Buxoroning milliy valutasini ishlab chiqarish uchun zarbxona tashkil qilinadi [5: 6].

Xulosa qilib aytganda, XVII asrga oid qozixona madaniy meros yodgorligi o‘z davrida fuqarolar muammolarini bartaraf etishga qaratilgan adliya xizmatlarini ko‘rsatuvchi adolat dargohi bo‘lgan. Ming afsuslar bo‘lsinki, sovet davrida bu yodgorlikka e’tibor berilmasligi oqibatida, keng maydonni egallagan va bir necha tarmoqlardan iborat bo‘lgan qozixona ayanchli ahvolga kelib qoldi.

Bugun ana shu merosni o‘rganish, tadqiq etish harakatlari faollashgani quvonarli. Yagona saqlanib qolingan “qozixona”ni qayta tiklash, unga yangi “hayot” bag‘ishlash va “Huquq tarixi muzeyi”ni tashkil etish maqsadga muvofiq, deb hisoblayman. Zero, aholi o‘rtasida huquqiy madaniyatni shakllantirish bo‘yicha huquqiy-ma’rifiy tadbirlarni xalqimizning boy tarixi, ilmiy-madaniy merosi, milliy-diniy qadriyatlarini o‘rgatish bilan uyg‘un holda olib borish ham ibratli, ham samarali ishdir.

Адабиётлар рўйхати

1. Бекмирзаев И. Қозилик маънавияти. – Тошкент: “Маънавият”, 2019. – 40 бет.
2. Бухоро амирлиги қозихона маҳкамаси тарихи (XVIII аср ўрталари – XX аср бошлари) [Матн] / лойиҳа раҳбари И. Наимов. – Бухоро: “Дурдона” нашриёти, 2023. – 188 бет.
3. Воҳидов Ш. Зиёи Садр Бухорӣ ва феҳрести китобхонаи ӯ. – Панжекент: Ирфон, 2017. – С. 7.
4. Кисляков Н. Патриархально-феодальное отношения среди оседлого сельского населения Бухарского ханства в конце XIX – начале XX веков. – Москва-Ленинград: Академия наук СССР, 1962. – 170 стр.
5. Наимов И. “Дор-ул қуззот” – адолат даргоҳи. “Янги Ўзбекистон” (Тошкент), 2023 йил 18 октябрь, 216-сон. – Б. 6.
6. Юсупов М. Судоустройство и судопроизводство в Бухарском эмирате в конце XIX – начале XX в. / Текст и вводная статья: Ульфат Абдурасулов и Паоло Сартори. – Ташкент-Вена, 2016. – 169 стр.

ЎРТА ОСИЁ ВОҲА ҲУКМДОРЛИКЛАРИ УСТИДАН ТУРК ХОҚОНЛИГИ БОШҚАРУВИНИНГ ЎРНАТИЛИШИ

Гуллиев Н.Б.
ТАТУ Қарши филиали мустақил тадқиқотчиси

Қадимда ўзининг сиёсий, ҳарбий ва иқтисодий куч-қудрати ва салоҳияти билан жаҳон тараққиётига сезиларли таъсир кўрсатган йирик давлатлар ёки империялар бўлган. Улар ҳудуди ва аҳолиси жиҳатидан анча йирик бўлиб, турли табиий географик шароит, хўжалик ишлаб чиқариши ва шунга кўра этник тарикиби ҳам конгломерат бўлган анча кенг ҳудудларни ўз қўли остида бирлаштирган. Бундай йирик империяларга антик даврдаги Аҳамонийлар, Юнон-Македон, Хун ва Хитойнинг Хан сулоласини келтириш мумкин. Илк ўрта асрлар даврига келиб эса Турк хоқонлиги Евросиё минтақасидаги Хун империясидан кейинги иккинчи империя ҳисобланади.

Буюк ҳарбий муваффақиятлари туфайли Турк хоқонлиги Евросиёнинг кенг дашт ҳудудларидаги деярли барча кўчманчи қабилаларни, Марказий Осиё воҳаларида жойлашган катта-кичик давлатларни ўз ҳукмронлиги остига бирлаштира олди. Шу сабабли, VI – XI асрлар “қадимги турк даври” деб белгиланади.

VI аср ўрталарида тарих сахнасига чиққан Турк хоқонлиги икки аср давомида нафақат Мўғулистондаги йирик империяларнинг, балки Марказий Осиёдаги сиёсий ва этно-лингвистик вазиятни ҳам ўзгартириб юборди. Турк хоқонлиги вужудга келгунгача Марказий Осиёда иккита йирик давлат: Эфталитлар давлати (V асрнинг ўрталари – VI аср бошлари) ва Жужан хоқонлиги (402-555)[1-184-187] мавжуд эди.

VI – VIII асрларда Марказий Осиё минтақасидаги сиёсий, ҳарбий ва этномаданий жараёнларда қадимги турклар муҳим роль ўйнаган. Умуман олганда, мутлақ кўпчилик тадқиқотчиларнинг бирдек таъкидлашича, кўчманчи чорвадорлар томонидан ташкил этилган

империялар – бу ҳарбий-иерархик тартиботларга таянилган сиёсий ташкилот бўлиб, улкан кенгликларни эгаллайди ва қўшни давлат уюшмаларини эксплуатация қилади[2-99-107].

Ашина туркларининг қўшинлари уларга Бумин бошчилик қилган пайтлардан бошлаб кучаяди. 533 йилда Ашина қабиласи вакиллари биринчи бор Хитой чегарасига келиб, бу ердан пахта ва ипак матолар сотиб олишади. 545 йилда Шимолий Чжоу сулоласи императори уларга суғдий Аньнопаньто исмли шахсни элчи қилиб жўнатади. Буни Суй-шу йилномасидаги қуйидаги маълумотлар тасдиқлайди: “(Турклар) ўрдасидаги барча бир-бирини табриклаб, шундай дейишди: мана энди бизга буюк давлатдан элчи келди: тез орада давлатимиз юксалади”[3-228]. Ўз ўрнида Бумин ябғу ҳам 546 йилда совға-саломлар билан Хитойга жавоб элчилигини юборади. Шундай қилиб, Ашина туркларининг халқаро майдонга илк чиқиши ва мустақил халқаро алоқаларни йўлга қўйиши Хитой сулолалари билан бошланган.

Турк хоқонлигининг ўтроқ халқлар ва воҳа давлатлари билан муносабати фақат “вақти-вақти билан уюштириб туриладиган босқинлар”дан иборат бўлиб қолмасдан, балки тижорий, маданий, стратегик алоқалар ўрнатилган. Кўпчилик тадқиқотчилар бу масалага эътибор қаратишганидек, айниқса, бу Турк хоқонлиги ва Хитой сулолалари муносабатларида яққол ўз ифодасини топган. Бундай алоқалар фақатгина кўчманчиларни қизиқтириб қолмасдан, балки бу масалада хитойликларнинг қизиқишлари уларникидан кам эмас эди.

Маълумки, 552 йили Бумин ябғу жуан-жуанларга зарба беради, уларнинг хоқони Анахуан (хит. Анагуай) ўз жонига қасд қилади. Шу йили Бумин ўзи хоқон, турмуш ўртоғи эса хотун унвонини олади[4-228]. Жуан-жуан хоқонининг ўлими билан боғлиқ ҳолда Жуан-жуан хоқонлиги қулагач, минтақада янги давлат – Бумин бошчилигидаги Турк хоқонлиги вужудга келади.

Қисқа фурсатда хоқонлик шарқда Корея бўғозидан ғарбда то Шимолий Қора денгиз бўйларигача, шимолда Урол тоғлари, Енисей ва Байкалбўйидан жанубга томон Афғонистон ва Шимолий Ҳиндистонгача бўлган ҳудудларни эгаллашга муваффақ бўлади.

Турк хоқонлигининг тез фурсатда дунёнинг улкан империяларидан бирига айланишида унинг ҳарбий жиҳатдан бошқа давлатларга нисбатан анча илғор бўлганлиги ҳам сабаб бўлган. XX аср туркологи Л.Н. Гумилев қайд этганидек: “Қадимги турклар ўзларининг эришган ғалабалари туфайли дунёнинг ярмига эгалик қилишлари тасодиф эмас эди. Улар умумкўчманчилик даражасидан анча юқори бўлган қўшин ва бошқарув тизимини яратдилар ҳамда шунга яраша ғалабаларга ҳам эришдилар, деб ишонч билан айтиш мумкин”[5-56].

Аслида Евросиёдаги жангу жадалларнинг бош сабабларидан бири – бу Ипак йўлини назоратда ушлаб туриш эди[6-256]. Халқаро тижоратда муҳим воситачи бўлган турклар ва Турк хоқонлиги Евросиёни бошдан-оёқ туташтирган кўприк вазифасини бажарган ҳамда Ипак йўли тармоқларини бирлаштириш ва назоратда тутиш хоқонлик иқтисодиётида катта аҳамиятга эга бўлган[7-125]. Айниқса, Суғд ва Каспийбўйида жойлашган тижорат шаҳарлари ва портлар хоқонлик иқтисодиётида муҳим ўрин тутган[8-71-72].

Хитой манбаларида туркларнинг ғарбга юриши ҳақида “Муқан хоқон ғарбда Иду (Эфталитлар)ни яксон этди” деган қисқа жумла билан келтириб ўтилган бўлса[9-229], Култегин ва Билга хоқон битиктошларида эса бу воқеалар қуйидагича тасвирланади: “Тўғри (Шарқ)да Қадирқан йыш (водийси)га қадар, орқа (Ғарб)да Темир Қапиққа қадар ўз халқини жойлаштирибди[10-36]”.

Тадқиқотчилар битиктошлардаги Қадирқан водийсининг Мўғилистоннинг шарқида, ҳозирги Манчжуриядаги Хинган тоғларининг номи, Темир Қапиғнинг эса Самарқанддан Балхга борадиган йўлда, Шаҳрисабздан жанубдаги Бойсунтоғ тоғи оралиғидаги Бузғола тоғ йўлининг ўша даврдаги туркий номи эканлигини аниқлаганлар [11-131].

Туркларнинг ғарбга юришида Муқан хоқон номигагина иштирок этиб, асосий жанглар амакиси – Ғарбий Чегара вилоятларига масъул бўлган Истеми ябғу (виз. Силзибул, Дизавул; араб. Синжибу; 575 йилда вафот этади) томонидан амалга оширилади. Турклар ғарбга жуан-

жуанларни енггач, яъни 554 йилдан юриш бошлаган бўлса [12-34], 555 йилиёқ турк қўшинлари Ғарбий денгизгача[13-35], яъни Шарқий Туркистон, Еттисув ва Ўрта Осиёнинг бутун дашт зоналарини, Сирдарёдан Орол бўйларигача бўлган ҳудудларни қўлга киритган эдилар.

Ушбу ҳудудларнинг қўлга киритилиши туркларни эфталитлар билан бевосита қўшни бўлиб қолишига олиб келади. Лекин улар ўртасидаги уруш тезда юз бермайди. Сабаби, эфталитлар Хиндистон уруши билан овора, қолаверса Сосонийларнинг хужумидан ҳам хавфсираб шимолидаги туркларга қарши юриш бошламаган бўлса, турклар ҳам Волга бўйларига қочиб кетган душманлари жужан (авар)ларга қарши урушни охирига етказишни ўзларининг асосий мақсадлари деб билардилар. Нихоят, турклар 558 йили Волга ва Урал бўйларини ўзларига бўйсундирадилар[14-35].

Эфталитлар иттифоқчилари бўлган жужанларни йўқотгач, 553 йили Хитой билан алоқаларини яхшилашга киришади. Лекин бу пайтда Ғарбий Вэй давлати турклар билан иттифоқчи эди[15-40].

Тез орада Сосонийлар ва турклар ўртасида эфталитларга қарши иттифоқ тузилади. Муқан хоқон 554 ёки 557 йилда Эронга элчи юбориб, икки томонлама алоқа ва ишончни мустаҳкамлаш мақсадида амакиси Истеми ябғунинг қизи Асна (араб. Асна ёки Факим, арман. Кайэн)ни Сосонийлар шоҳи Хусрав I Анушервон (531-579)га турмушга беради[16-134]. Бу иттифоқдан хавотирга тушган эфталит шоҳи Гатфар туркларнинг Суғд орқали ўтаётган элчиларини ўлдиртириб юборади. Ҳар иккала томон ўртасидаги уруш муқаррар бўлиб қолган вақтда, Хусрав Анушервоннинг Балх яқинида 562 (563) йили эфталитларга зарба бериши билан бошланиб кетади. Шу йилиёқ турклар ҳам эфталитларнинг ҳудудига бостириб киради ва ўртадаги хал қилувчи жанг 565 йилда Нахшаб яқинида бўлиб ўтади. 8 кунлик қаттиқ жанг туркларнинг тўла ғалабаси билан тугайди[17-127].

Хусрав Анушервон ва Истеми ябғу ўртасида эфталитларнинг меросини бўлиб олиш учун бошланган келишмовчилик, ҳар иккала империянинг турли хил иқтисодий қизиқишлари билан боғлиқ сабаблар туфайли очиқ зиддиятларга олиб келади. Суғдий Маниах бошчилигида савдо-сотиқни йўлга қўйиш мақсадида Эронга юборилган элчилар келтирган ипак матолар уларнинг кўз олдиларида ёқиб юборилиши Истеми ябғунинг муносабатларга аниқлик киритиш мақсадида иккинчи марта сосонийларга турклардан иборат элчилик хайъатини жўнатишига сабаб бўлади. Бироқ бу элчилар ҳам қандайдир касаллик туфайли вафот этиб, Эрондан фақат уч-тўрт кишигина тирик қайтиб келади[18-203-204].

Хуллас, Истеми ябғу Сосонийлар шоҳини элчиларини атайлаб захарлаб ўлдирганликда айблаб, унга қарши уруш эълон қилади. Айни чоғда ябғу Эронга қарши Византия билан иттифоқчилик (567-568)ни йўлга қўяди. Улар ўртасидаги дастлабки уруш турк қўшинларининг Амударёни кечиб ўтиб, Журжон (Гургон)даги бир қанча бой шаҳарларни эгаллаши билан бошланади, лекин 569 йили улар яна Суғдга қайтиб келадилар[19-134-135].

Адабиётлар рўйхати

1. Жужанлар – жуан-жуан, жужу, руру ҳам дейилган. Ғарбий Манжурия, Мўғулистон ва Туркистон даштларида илк ўрта асрларда яшаган қабилалар иттифоқи. Шелун хоқон ягона давлатга бирлаштириб, Жужан хоқонлиги (402–555)га асос солган. 555 йилда турклар томонидан батамом тугатилиб, бир қисми ғарбга кетиб, Дунай дарёсининг ўрта оқимлари бўйида Авар хоқонлигига асос солган (Sinor D. The establishment and dissolution of the Turk empire // The Cambridge History of Early Inner Asia. Ed. by D.Sinor. Cambridge, 1990. – P. 288-289; Golden Peter B. An Introduction to the History of the Turkic Peoples. Wiesbaden, 1992. - P. 119; Бичурин Н.Я. Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена. Т. 1. Москва – Ленинград, 1950. – С. 184-187).

2. Хатамова М.М. Тюркский каганат: некоторые аспекты возникновения и характер государственного устройства // Sharqshunoslik (ИВ АН РУз). – 2009. – №14. – С. 99–107.

3. Бичурин Н.Я. Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена. Т. 1. Москва – Ленинград, 1950. – С. 228.

4. Бичурин Н.Я. Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена. Т. 1. Москва – Ленинград, 1950. – С. 228.
5. Гумилев Л.Н. Древние тюрки. М., 1993. – С. 56.
6. Кляшторный С.Г. Древнетюркская письменность и культура народов Центральной Азии (по материалам полевых исследований в Монголии, 1968–1969 гг.) // Тюркологический сборник. 1972. Памяти П.М. Мелиоранского. – М., 1973. – С. 256.
7. Golden P.B. Türk Halkları tarihine Giriş / Çev. O.Karatay. – Ankara, 2002. – S. 125.
8. Пигулевская Н.В. Сирийские источники по истории народов СССР. – М.–Л., 1941. – С. 71,
9. Бичурин Н.Я. Собрание... Т.1, с. 229.
10. Малов С.Е. Памятники древнетюркской письменности. Тексты и исследования. М.-Л., 1951.
11. Кляшторный С.Г. Хунны и тюрки // Восточный Туркестан в древности и раннем средневековье. Москва, 1992. – С. 131.
12. Гумилев Л.Н. Древние тюрки. М., 1967. – С. 34.
13. Ғарбий денгиз – бу ерда Орол ёки Каспий денгизларидан бири кўзда тутилмоқда. Л.Н.Гумилев Фирдавсийнинг Истами ябғунинг чегараси: “Чин (Хитой)дан Жайхун (Амударё) қирғоқларигача ва Чочнинг у томонидаги Гулзариун (Сирдарё)гача” деб кўрсатиб ўтганлигини хисобга олиб, бу ерда Орол денгизини тушиниш керак деб ҳисоблайди. Қаранг: Гумилев Л.Н. Древние тюрки. М., 1967. – С. 35.
14. Кляшторный С.Г. Хунны и тюрки // Восточный Туркестан в древности и раннем средневековье. Москва, 1992. – С. 133; Гумилев Л.Н. Древние... 1967. С. 35.
15. Гумилев Л.Н. Древние... 1967. С. 40.
16. Кляшторный С.Г. Хунны и тюрки // Восточный Туркестан в древности и раннем средневековье. М., 1992. – С. 134.
17. Кляшторный С.Г. Хунны… – С. 134; Peter B. Golden. An Introduction... P. 127.
18. Пигулевская Н.В. Византия на путях в Индию. М-Л., 1951. С. 203-204.
19. Кляшторный С.Г. Хунны… – С. 134-135.

FARG‘ONA VILOYAT SHAHARLARINING MA’MURIY-HUDUDIY BOSHQARUVI VA TUZILISHI

Mamadaliyev X.
Tarix fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD). QarDU tadqiqotchisi

Turkiston general-gubernatorligi 1867-1886 yillarda harbiy-hududiy birliklar – okruglar, bo‘limlar va rayonlarga bo‘lingan edi. Qo‘qon xonligi tugatilishi munosabati bilan Farg‘ona vodiysi markazi Yangi Marg‘ilon bo‘lgan Farg‘ona viloyati nomi bilan gubernatorlik tarkibiga kiritildi. Farg‘ona viloyati hududida Andijon, Qo‘qon, Marg‘ilon, Namangan, O‘sh va Chust uezdlari bo‘lib, ular bilan bir vaqtda Chimyon (1879 yildan Isfara) uezdi tuzilgan edi, uning hududi 1881 yili Qo‘qon va Marg‘ilon uezdlariga bo‘lib yuborildi. Farg‘ona viloyatida eng quyi bo‘g‘in volost (vo‘lis, bo‘lis) va yuqorisi esa general-gubernator bo‘lgan. Genaral-gubernator harbiy vazirga bo‘ysungan. O‘z navbatida Turkiston genaral-gubernatori podsho yorlig‘i va umumimperiya qonunlariga ko‘ra cheksiz hokimiyat va vakolatlarga ega bo‘lgan. Turkiston genaral-gubernatoriga o‘z navbatida Buxoro amirligi, Xiva xonligi itoat qilib unga yana Turkiston genaral-gubernatori Kengashi, Turkiston harbiy okrugi rahbariyati, genaral-gubernator mahkamasi, genaral-gubernator yordamchisi, Turkiston rayon muhofaza bo‘limi itoat qilgan. Harbiy gubernatorlar, shu jumladan Farg‘ona harbiy gubernatori genaral-gubernator mahkamasiga bo‘ysungan.

Viloyatlardagi mahalliy ma’muriyatni harbiy gubernatorlar boshqarganini yuqorida aytildi. Ular o‘z navbatida shu viloyatda joylashtirilgan qo‘shin sonidan kelib chiqib, korpus yoki diviziya qo‘mondoni maqomiga ham ega bo‘lgan. Xodimlar Harbiy vazir, Ichki ishlar vaziri, Turkiston genaral-gubernatori bilan oldin kelishilgan holda podsho tomonidan lavozimlarga tayinlangan va bo‘shatilardi. Harbiy gubernator qo‘liga ma’muriy, politsiya, sudlov va harbiy hokimiyat berilgan edi. Harbiy gubernatorga yordamchisi, Viloyat Mahkamasi boshlig‘i maslahatchilari, polismeyster, viloyat mahkamasi boshlg‘i va tumanboshilar itoat qilganlar. Tumanboshilarga esa shahar hokimiyati boshliqlari va bo‘lim (uchastka) pristavlari bo‘ysungan.

Viloyat boshqaruvi raisi vazifasini harbiy gubernator yordamchisi bajarar edi. Viloyat boshqaruvlari ma’muriy, sudlov, politsiya, moliya va xo‘jalik yuritish vazifalarni bajargan. Shu boshqaruv yana shaharlardagi bo‘limlarida takrorlangan.

Viloyatdagi uezd boshqaruvi esa uezd boshlig‘i, katta va kichik yordamchisi, shaharboshilari, ober-ofitser, uchastka (bo‘lim) pristavidan iborat edi. Pristavga volost boshlig‘i itoat etgan. Uezd boshlig‘i bir vaqtning o‘zida ispravnik, polismeyster, zemstvo boshlig‘i, shahar hokimi, yer-xizmati raisi ham bo‘lgan. Uezd boshlig‘i betob yoki yo‘q bo‘lgan hollarda uning vazifasini yordamchilari bajarardi. Mamuriy ishlar bo‘yicha yordamchi odatda, uezd kanselyariyasini boshqarardi.

Viloyatning birinchi harbiy gubernatori Qo‘qon xonligni bosib olishda “katta jonbozlik ko‘rsatgan” M.D. Skobelev tayinlandi. Turkiston genaral-gubernatori K.P. fon Kaufman buyrug‘i bilan 1876 yil 18 martda viloyat boshqarmasi tuzilgan. Viloyat boshqarmasi boshqaruv, xo‘jalik, sud, qurilish, o‘rmon bo‘limlaridan iborat bo‘lgan. Keyinchalik Farg‘ona viloyatida o‘rtacha 4 yildan xizmat qilgan 10 kishi almashgan. Bular – A.K. Abramov, N.A. Ivanov, N.I. Korolkov, Povalo-Shviykovskiy, Chaykovskiy, G.A. Arendarenko, Susanini, V.I. Pokatila, A.I. Gippius.

Harbiy gubernatorlar, odatda, O‘rta Osiyo bo‘ylab harbiy yurishlarda o‘zini ko‘rsatgan, Turkistonning tinch shahar va qishloqlarini ishg‘ol qilishda “alohida mahorat” ko‘rsatgan ofitserlardan tayinlanar edi. “Ana shundan 5-6 yillik xizmat davomida poruchik va shtabs-kapitanlar general-mayor yoki genaral-leytenantga aylanishardi. Ularning maoshi bir yilda 12 mingdan 15 ming rublgachani tashkil etar, bu esa Markaziy Rossiyadagi gubernatorlarnikidan 2 baravar ko‘p edi”.

Harbiy gubernatorlar, eng avvalo, o‘lka genaral-gubernatori amir va farmonlarini kechiktirmasdan bajaruvchi itoatkor amaldorlar edi. Ayni mahalda ular ma’lum darajada mustaqil ham edilar. Viloyat hokimlari zo‘ravonlik va qonunbuzarliklarga keng yo‘l ochgan edilar.

Viloyat boshqarmasining mahkamasi, uezd va volostlarda faoliyat ko‘rsatilgan amaldorlar ichida mahkama boshqaruvchisi alohida maqomga ega bo‘lgan. Qoida bo‘yicha, bular Rossiya mansablar tabelida V klassdan past bo‘lmagan amalni egallagan rus genarallari yoki polkovniklar bo‘lgan. Viloyat boshqarmasi shtati ham turli amaldor va oylik oluvchilar hisobidan kattalashib ketgan edi. Ularning faoliyati aslida hech qanday nazoratga tortilmas va tez orada ijro etuvchi amaldordan farmon beruvchi amaldorga aylanishardi.

Rus ma’muriyati tarkibida avvallari asosan dvoryanlar, XX asrning boshlariga kelib turli tabaqa vakillari, chalasavod va layoqatsiz kishilarni ham ishga qabul qilingan hollar ham uchraydi. Savodxonlik jahatidan mustamlakachi amaldorlari oliy ma’lumotli, o‘rta va eng quyi ta’lim muassalarini bitirib chiqqan yoki uyda talim olgan shaxslar, uy ta’limi esa grammatika va arifmetikaning to‘rt amalni bilishdan iborat bo‘lardi.

Turkiston o‘lkasi va viloyatlarida ishlayotgan barcha amaldorlarning oylik yoki yillik maoshlari markaziy Rossiya guberniyalarida ishlayotgan shu amaldagi chinovniklardan 2 baravardan 10 baravargacha ko‘p bo‘lgan. Boshqaruv tuzilmalariga nisbatan ijtimoiy sohada mustamlakachilar hukumati tomonidan amaldorlar chuqur tomir otishi va “ Turkiston”ni tark etmasligi uchun qulay shart-sharoitlar yaratib berildi. Hukumat farmoyishiga ko‘ra barcha rus amaldorlariga xizmatning birinchi besh yili uchun asosiy maoshning 20% ni, ikkinchisi uchun 40% ni, uchinchisi uchun 75% ni tashkil etuvchi qo‘shilib beruvchi maosh ham tayinlangan edi. O‘lkada 20 yil xizmat qilganlar esa maoshning teng yarmida, 25 yil xizmat qilganlar esa butun maosh miqdorida nafaqa olishgan. Har yili 28 kun, bir yarmi yilda bir martaba 2 oy va uch yil mobaynida bir marta 4 oy, faqat vataniga yoki xorijga jo‘nab ketganida ta’til berilar edi. Bundan tashqari ham amaldorlar maqom va darajalariga qarab boshqa imtiyozlarga ham ega bo‘lishgan.

O‘lka mahkamasi va viloyat boshqaruvlari apparat tizimining poraxo‘rlik, davlat xazinasini talon-toroj qilish, xizmat mavqeidan g‘arazli maqsadlarga bezbetlarcha foydalanish avj olgan bir bo‘g‘ini edi. Ulardan jinoiy javobgarlikka tortilgan amaldorlar ham ko‘p bo‘lgan. Hatto mahalliy mualliflar ham o‘z asarlarida mustamlaka ma’muriyatining turli qonunbuzarliklarini qayd etganlar. Viloyat boshqaruvi faoliyati yana turli hisobotlarda, sud va tergov materiallarida, viloyat harbiy gubernatorlari hisobotlarida, senatorlar Girs va Palen taftish materiallarida o‘z aksini topgan. Ularda ma’muriyat va amaldorlarning faoliyati nihoyatda qoniqarsiz baholanganini takidlash lozim. Buning sabablari orasida taftishchilar uezdlarning kattaligini, amaldorlar mahalliy tillarni bilmasligini va mahalliy aholi bilan muomala qilishda “nafaqat har doim ham ishni mohiyatan to‘g‘ri va halol oxiriga yetkazmaydigan

qolaversa, rus hokimiyati va maxalliy aholi o‘rtasida aholini o‘z manfaatlari yo‘lida ekspluatatsiya qiluvchi vositachi bo‘lgan”, V.Nalivkin so‘zi bilan aytganda “tirik devor bo‘lgan” tilmochlarni jalb etishni ham ko‘rsatib o‘tishgan.

12 aprel 1914 yili genaral-gubernator A.V. Samsonovga viloyat harbiy gubernatori A. Gippius maxfiy ravishda murojaat etib viloyatdagi siyosiy, ijtimoiy-iqtisodiy ahvolni tushuntirib, rus boshqaruvining xizmatlarini takidlab “ruslarning xizmati bu yerda shu darajada ulkanki, yerli aholi undan abadulabad minnatdor bo‘lishi lozim”, degan.

Harbiy gubernator o‘z raportida rus ma’muriyatining kamchilik va xatolari, viloyatda panislomizim va panturkizmning kuchayishi, sud ma’murlarining vazifalaridan suiste’mol qilishlarini ko‘rsatib, oxirida Farg‘ona viloyati boshqaruvining asosiy vazifalari viloyat zemstvosini barpo etish, xalq kreditini joriy qilish, quyi bosqich ma’muriyat xodimlari, ayniqsa uchastka pristavlar ishini qayt ko‘rish, ularga kerakli moddiy yordam berish, yordamchilar hisobidan mahkamalarni kuchaytirish, ulardan sud pristavlari vazifalarini olib tashlash, deb ko‘rsatgan edi.

Viloyat shaharlari, uezd va volostlarda amaldorlar kundalik turmushni ma’muriy jihatdan tashkillashtirishlari lozim edi. Ularning vazifalari politsiyachilik va jazolash bo‘lgan. Hokimiyat ularning ish yuritishiga qarab emas, balki zo‘ravonlik va aholini qo‘rqitishga qarata ish tutishlariga ko‘proq ahamiyat bergan.

Viloyatlardagi uezd va volostlarda shtabs-kapitanidan to polkovnik unvoniga ega bo‘lgan zobitlar xizmat qilishgan. Ular Rossiyaning markaziy shaharlardan, ichki guberniyalaridan, asosan harbiy bilim yurtlarini turli shaharlarda va turli harbiy yo‘nalishlarda o‘qigan kishilar bo‘lgan. Olima N. Abduraximovaning xulosasiga ko‘ra ular ichida Universitetni bitirgan biror – bir shaxs bo‘lmagan.

Uezd boshliqlarining yordamchilari va uchastka pristavlari har xil – dvoryan, meshchan, ruhoniylar tabaqalaridan chiqqan edilar. Ular orasida o‘quv yurtlarida to‘liq kursni tugatmagan, ammo, odatda, Turkiston harbiy okrugi huzurida ofitserlikka o‘tkazishda imtihonlarni topshirgan kishilar ham uchraydi.

Viloyat boshqarmasiga 1867 yilgi “Nizom” loihasiga muvofiq viloyatdagi fuqarolik ishlari bilan mashg‘ul bo‘lish topshiriladi. 1876 yil 14 noyabrda Kaufman farmoniga ko‘ra viloyat boshqarmasi faoliyatida 1873 yilgi Nizom loyihasi bo‘yicha ish yuritish joriy qilinadi. Shu bilan o‘lkada mustamlakachilik tuzumini mustahkamlash siyosati olib borilib, yerli aholi ustidan nazorat kuchaytirildi. Sud ishlarida oldingi 1867 yilgi Nizom loyihasi tartiblari saqlanib qolgan edi.

Sud, nazorat va g‘azna palatasi organlari tomonidan ham uezd boshliqlari sha’niga ularning so‘rovlarini inobatga olmaslikka va ish yuritish yomon tashkillashtirilganiga ishora etuvchi ko‘plab etirozlar bo‘lgan. 1895 yili Farg‘ona viloyatining besh uezdi taftishi bo‘yicha hisobotlarda ish yuritish qonun talab qiluvchi tartibda emasligiga, boshqaruv, ayniqsa pul muomalasi boshqaruvi katta tartibsizlikda ekanligi ko‘rstailgan. 1908 yili Namangan uezd boshqaruvida hali 1882 yildayoq o‘tkazilgan nazorat palatasi sud chegirmalarining 47 tasi ijro etilmagani aniqlangan.

Uezd boshliqlari volost boshqaruvchilarini tayinlash va ishdan olish huquqidan ham o‘z manfaatlari uchun keng foydalanishgan. Farg‘ona viloyati volost boshqaruvchilari ro‘yxatlarining 1903 yil 1 sentyabrdagi ma’lumotlariga qaraganda, Andijon uezdidagi 20 volost boshqaruvchisidan 15 nafari, Marg‘ilon uezdida 19 tadan 14 nafari, Qo‘qon uezdida 23 tadan 12 nafari, Namangan uezdida 31 tadan 17 nafari tayinlovga ko‘ra ishlagan, O‘sh uezdida esa 12 uezd boshlig‘idan 10 nafari hech qanday saylovsiz tayinlangan edi. Shu ma’lumotlarni keltirgan K.K.Palen soxtalashtirilgan saylovlarni qoralab “harakat vakolatlari doirasi va o‘lkaning mahalliy va rus aholisiga nisbatan jazolash huquqlarining kengligi mahalliy ma’muriyat orasida korrupsiya va suistemol qilish hollarining kuchayishiga katta yo‘l ochib berdi”, deya tan olishga majbur bo‘lgan edi.

Uezd boshliqlarining yordamchilari va uchastka pristavlari ham bevosita aholiga yaqin qatlamda turganlari uchun o‘z xatti-harakatlari bilan asta-sekinlik bilan ularga o‘xshab ketardi.

Mustamlakachilikning salbiy oqibatlaridan biri bu ichkibozlik, tamaki chekishning keng tarqalishi, fohishalikning avj olishi va teri-tanosil kasalliklarning tarqalishi bo‘lgan. Bunday qusurlar o‘sha davr matbuoti sahifalarida ham keng yoritilgan.

31 avgust 1905 yili Andijon xo‘jalik boshqarmasi o‘z majlisida shaharda 1906 yili kuchli ichimliklar sotadigan muassalalar ochilishi masalasini muhokama qilgan. Majlisda Andijon zilzilasidan keyin qurilgan 115 uydan, 38tasi spirtli ichimliklar sotish uchun moslashtirilgani aytilgan. “Barcha bu

muassasalarning savdosi juda jo‘shqin va chaqqon va, albatta, ular faqat rus aholiga emas, balki olti minglik mahalliy aholiga xizmat ko‘rsatadi. Yosh avlod yoppasiga ichadi. Ular bunga shirkatlardan olingan zakalat, otalari va vorislari pullarini ham sarf etadilar. Bunday holat umuman qoniqarsiz, chunki bu axloqlari toza bo‘lgan qolgan mahalliy aholini bizga qarshi qilib qo‘yadi. Bunday muassasalarning 2/3 qismi kavkazliklardan bo‘lmish gruzin va armanlarga tegishli. Ular har qanday vositalardan foydalanib yerli aholini shu joylarga jalb qilmoqchi bo‘ladilar. Hofizalar, raqosalar, suyuqoyoq ayollar ularning xizmatida”, deyiladi majlis bayonnomasida. Majlislda qatnashgan doktor kollej maslahatchisi Mali esa oxirgi biryarim yilda mahalliy aholi o‘rtasida teri-tanosul kasalliklarning ancha ko‘payganini aytgan. Natijada rus ma’muriyati, shaharlarning yangi qismalarida spirtli ichimliklari sotadigan do‘kon va magazinlar sonini kamaytirishga harakat qilgan.

1910 yil ma’lumotlariga qaraganda shahar obodonlashtirishi uchun quyidagi ishlar bajarilgani ma’lum bo‘ladi. 1910 yila Konibodom va To‘ra Qo‘rg‘onda pochta-telegraf bo‘limlari ochilgan va ularning umumiy soni viloyat bo‘icha 16 taga yetgan. Ulardan 245829 rubl sof foyda olishgan ekan.

Qo‘qon-Eski Xo‘jand yo‘lida ko‘prik qurish boshlangan, Rus-Xitoy banki binosi, Vadyaevlar moy zavodi binosi, Tijorat bilim yurti qurildi. Namanganda esa shaharning yangi qismida 6 ta g‘isht ko‘prik qurildi, Yangi ariq ustidagi ko‘priq tamir qilindi, xiyobon tartibga keltirib gazli suv sotadigan budkachalar qo‘yildi, 25 ta xususiy uy-joylar bino etildi. Skobelev shahrida 6 489 rubl, 90 kopeekka yo‘l va ko‘priklarga shag‘al yotkizilgan, Marg‘ilonsoy sohillari mustahkamlanib, suhorish va drenaj ishlari uchun 2,265 rubl safrlangan. Voskresenskiy bozorda mol bozori va ikkita quduq kovlandi, 5 ta politsiya budkasi qo‘yilib, turli binolar tamir etilgan. Eski Marg‘ilonda erkaklarning tungi bemorxonasi va politsiya idorasi tamirdan chiqqan. Chust shahrida esa mablag‘ yo‘qligidan hech qanday obodonlashtirish ishlar amalga oshirilmagan.

Yuqoridagilardan shu narsa ayon bo‘ladiki, mustamlakachilar ma’muriyati shaharlarning obodonlashtirishi, aholining ijtimoiy va iqtisodiy ahvolini yaxshilash uchun yetarli darajada mablag‘ sarflamaganlar. Viloyatdan olinadigan barcha daromadlar ma’muriyat va harbiylarning taminotiga sarflanardi. Ijtimoiy sohaga esa davlat xazinasidan juda ham kam miqdorda mablag‘ ajratilib, aholining turmush darajasini ko‘tarish xalqning o‘z qo‘lida bo‘lgani ma’lum.

Xulosa sifatida aytish mumkinki, XIXasr oxiri XX asr boshlarida viloyat shaharlari bosqinchilarning harbiy istehkomlariga aylantirildi. Yangi shaharlar va eski shaharlarning yangi qismlari aynan mustamlaka ma’muriyati, harbiylari, rus aholini himoyasiga moslab barpo etilgan. Farg‘ona viloyati shaharlari uezd markazlari sifatida viloyat boshqaruvi hamda o‘lka boshqaruvi tizimida alohida o‘ringa ega bo‘lganlar. Shaharlar hokimlar, uezd boshliqlari, ularning mahkamasi, yordamchilari, kotib va tarjimonlari, politsiya, sud, moliyaviy xodimlari orqali boshqarilgan. Viloyatda umumimperiya qonun va tartiblar joriy qilingan bo‘lib, hukumatning barcha bo‘g‘inlari pastdan yuqoriga qarab hisobot bergan. Yerli aholi esa oqsoqollar instituti orqali boshqarilgan. Biroq mahalliy organlar ham mustamlaka ma’muriyatiga tobe bo‘lgan.

Adabiyotlar ro‘yxati

1. O‘zR MA. I-1 , 27-ro‘yxat, 659 ish, 18 varaq.

2. Абдураҳимова Н.А., Эргашев Ф.Р. Туркистонда чор мустамлака тизими... – Б.49.

3. Проект всеподданнейшего отчета генерал-адъюданта К.П. фон Кауфмана 1-го по гражданскому управлению и устройству в областях туркестанского генарл-губернаторства. 7 ноября 1867. (25 марта 1881 г.). – Санкт-Петербург, 1885. – С. 43.

4. Пален К.К. Уездное управление. Отчет по ревизии Туркестанского края, произведенной о высочайшему повелению Сенатором Гофмейстером Графом К.К. Паленом. – Санкт-Петербург: Сенатская типография, 1910. – С. 2-108.

5. Зайончковский П.А. Правителственнқй аппарат самодержавной России в ХИХ в: Москва, 1978. – С. 25

6: O‘zR MA. I-19-fond, 1-ro‘yxat, 7617-ish, 4 varaq; 9037-ish, 37 varaq.

7. Муҳаммадазиз Марғилонийнинг “Тарихи Азизий”, Тоибнинг “Туҳфайи Тойиб”, Ибратнинг “Тарихи Фарғона”, маҳаллий шоирлардан Муқимий, Фурқат, Завқий асарларида бундай мисоллар кўп учрайди.

8. Отчет о состоянии Туркестанского края, составленный сенатором тайным советником Гирсом, командированным для ревизии края по высочайшему повелению. В двух частях. – Санкт-Петербург, 1888. – С. 80.

9. Абдураҳимова Н.А., Эргашев Ф.Р. Туркистонда чор мустамлака тизими... – Б.213.

10. O‘zR MA. I-19-fond, 7617-ish, 4 varaq; 9037-ish, 38 varaq; 4817-ish, 46,52 varaq va h.

11. Отчет о состоянии Туркестанского края, составленный сенатором тайным советником Гирсом, командированным для ревизии края по высочайшему повелению. В двух частях. – Санкт-Петербург, 1888. – С. 58.

12. Русский Туркестан, 1898. 5 октябр (№5) 18 ноябр (№24).; Русский Туркестан, 1899. 5 май. – № 49; Туркестанский курер. 1914, 23 май. – № 12 ; Туркистон вилоятининг газети, 1911, 17 март, № 19, 2 бет.

13. O‘zR MA. I-19-fond, 1-ro‘yxat, 26524. 19-20 varaq.

14. Нилсен В.А. У истоков современного градостроителства Узбекистана (XIX – начало XX веков)... – Тошкент: Фан. 1988. – С. 128-129.

15. Статистический обзор Ферганской области за 1910 год... – С.109-111.

16. 1905 yili faqatgina viloyat va uezd markazlaridagi mahkama amaldorlarining maoshi uchun 35957 rubl, kanselyariya va boshqa xo‘jalik ishlari uchun 5086 rubl sarflangan. Qarang: Статистический обзор Ферганской области за 1905 год. – Новый Маргелан, 1908. – С.112.

ҚАРШИ ШАҲРИДАГИ БЕКМИР МАДРАСАСИ: ТАРИХИ, ТАДҚИҚОТЛАР ВА ТАЪМИРЛАШ ЖАРАЁНИ

Эшова Г.Ж.
Шаҳрисабз давлат музей-қўриқхонаси илмий ходими.

Мадраса ва унинг тавсифи. Мадраса Қарши шаҳрининг эски қисмида, тарихий Регистоннинг марказий қисмидан Хиёбон дарвозасига боришда, ҳозирги Ўзбекистон кўчасида жойлашган. Тарҳига кўра, у тўғри бурчакли бино ва унинг ҳужралари периметри бўйлаб ўрнашган. Биринчи қаватда ҳужралар сони 17 та бўлса, иккинчи қаватда улар сони 9 тани ташкил этади [1]. Мадрасанинг қўшимча қурилмаларсиз тарҳига кўра майдонининг ҳажми қуйидагича: 22,66х27,66 = 599 м^2 [2]. ҳовли қисмининг ҳажми эса 13,0х13,0х1,5= 253,5 м. Мадрасанинг умумий ҳажми: 4318 м^{2}ни ташкил этади [3]. Бинонинг деворлари, гумбази ва бошқа қисмлари асосан 26х12х6,5 см ҳажмга эга квадрат пишиқ ғишт (ғишти оби) дан кўтарилган. Ғиштларни теришда ганч сувоқдан фойдаланилган. Иккинчи қаватга чиқиш учун зинапоядан кўтарилади ва у иншоотнинг жанубий-ғарбий томонига қўйилган. Бош фасад жанубий-ғарбга қараган қисмида бинога кириш дарвозахонаси жойлашган. Фасаднинг тепа қисми пишиқ ғиштдан қурилган дандона билан ниҳояланган [4]. Бинонинг икки бурчакида миноралари ҳам бор ва улар гулдастали.

Мадрасанинг тарихи. Бекмир мадрасаси илгари тадқиқ қилинмаган, ўрганилмаган ва шу сабабдан ҳам у ҳақда ҳеч қандай маълумотлар ва ҳужжатлар мавжуд эмаслиги қайд этилган. Архив бу мадраса бўйича ҳам маълумотлар мавжуд эмаслиги хусусида юқорида эслатилди. Тадқиқотчилар ёдгорлик бўйича адабиётларни ҳам ўрганишган, аммо бу хусусда ҳам маълумотлар топишмаган. Ёши катта кишилардан маълумотлар орқали унинг тарихига оид у ёки бу даражада ахборот олинган ва шу далиллар асосида унинг тарихи тикланган.

Манбаларда Бекмир мадрасаси ҳақида маълумотлар йўқ, берилган тақдирда ҳам у бизга қадар етиб келмаган. Аммо А.Жуманазар 1923-1924 йиллардаги ҳужжатлар орасида Бекмир мадрасасига тегишли вақф ҳужжатларини аниқлаган ва уларга кўра мадраса иқтисодий таназзул даврида вақф ерларидан 34 ботмон ҳосил олган [5]. Шўролар ҳукумати ўрнатилгандан сўнг мадраса турли мақсадлар учун фойдаланилган. 1977-78 йиллари бу ерда таъмирлаш муассасалари томонидан илмий-тадқиқот ва текшириш ишлари олиб борилганда бинода Қашқадарё вилояти ижроия қўмитаси шаҳар радиоэшиттириш ва телекўрсатувлар давлат қўмитаси жойлашган бўлган [6]. 1977 йили мадрасанинг кўпгина хоналари ремонт қилинган, деворлари ганч билан сувалган.

Мадраса Қарши шаҳри Бухоро амирлигининг энг муҳим савдо-сотиқ пунктларидан бири сифатида аҳамияти ошган ва беклик маркази сифатида ривож топган бир даврда иншоот этилган. Уни қуришда маҳаллий бойлардан бири тақводор Бекмурод деган киши ҳомийлик қилганлиги маҳаллий ахборотчилар томонидан ҳам эсга олинади. Аммо кўпчилик уни қурилган йили 1905 йил деб кўрсатишган [7]. Мадрасадаги битикларда эса бошқа сана – 1911 йил кўрсатилган. Бекмир ёки Бекмурод шахси ҳақида ҳам турли маълумотлар юради ва унга кўра бу шахс асли қозоқ миллатига мансуб маҳаллий бойлардан бўлган ва кўплаб чорва моллари соҳиби сифатида хайр-эҳсон мақсадларини ўз олдига қўйиб мадраса қуришга маблағ сарфлаган.

Мадрасанинг тарҳи ва қурилиш материаллари (тўрбурчак пишиқ ғишт)га асосланган ҳолда мадрасанинг XX аср бошида қурилганлиги тасдиқланган. Маҳаллий аҳоли орасидан бўлган ёши катта кишилар мадрасанинг 1905 йили иншоот этилганлигини айтишган. Мадраса иншооти ўзига тўқ маҳаллий бойлардан бири томонидан қурилганлиги ва ўша кишининг исми Бекмир бўлганлиги ҳақида маълумотлар олинган. Бу киши Худо йўлида хайру эҳсон мақсадида мадраса қурганлиги айтилган.

Даставвал мадраса ўз ўрнида ишлатилган. Совет ҳукумати ўрнатилиши билан у турли ташкилот учун эксплуатация қилинган. Айни ўша тадқиқот ўтказилган вақтда эса юқорида таъкидланганидек вилоят радиоэшиттириш ва телевидение қўмитаси учун бино сифатида фойдаланилган.

Мадраса қурилиши тарихини аниқлашда уни кириш эшигининг устида жойлашган кулранг резадор мармар лавҳдаги битик ёрдам беради. Матн 12 сатрдан иборат ва у *настаълиқ* хатида амалга оширилган.

Мадрасанинг шимолий қисми тўлиқ равишда бузилиб кетган. Унинг марказида қайта яна икки хона қурилган бўлиб вилоят радиоэшиттириш ташкилоти учун студия сифатида хизмат қилган.

Таъмирлаш бўйича тадқиқот ишлари

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар маҳкамасининг 2004 йил 29 сентябрида №452 чиққан фармонига кўра Қарши шаҳрининг Бекмир мадрасасини таъмирлаш мақсадида илмий-тадқиқот ва текшириш ишларини амалга ошириш кўзда тутилади. Ёдгорликнинг конструкциясини инженерлик нуқтаи назаридан ўрганиш ишлари 1987 йили амалга оширилган. Ўша вақтда мадрасанинг биринчи қавати саёҳатлар ва экскурсиялар бюроси сифатида фойдаланилган. Унга эса шимоли-шарқ тарафдан “Сувенирлар” магазини туташ қилиб қурилган эди. Бинонинг шимоли-шарқий фасадига Қарши шаҳар Горпромторгининг промтовар “Саодат”магазини туташ қилиб барпо этилган ва мазкур савдо нуқтаси томидан келадиган қор-ёмғир сувлари мадраса биносига салбий таъсир кўрсатиб анча зиён етказган. 1996 йилдан эътиборан бу ерда кўзи ожизлар кутубхонаси жойлашган [8].

Реставрация ишлари бошланишидан олдин бинонинг жануби-шарқий ва шимоли-ғарбий фасадлари ўзининг асл қиёфасини йўқотганлиги кузатилган. Мадрасага қарашли ёзги иншоот-айвон олиб ташланган ва мадрасанинг шимолий-ғарбий ҳамда шимолий-шарқий қанотларида 4 ҳужра қўшимча қурилган.

Қарши шаҳридаги Бекмир мадрасаси бўйича дастлабки ишлар ва илмий-тадқиқот ишлари бўйича экспертиза хулосаси чиқарилган бўлиб, унинг муаллифи УзСНРПМнинг биринчи устахонаси эксперти Г.И.Поршаков тилга олинади. Экспертизага 2869 рублга тенг баҳода илмий-тадқиқот ишларига тенг смета тақдим қилинган бўлиб, улар бўйича изоҳлар берилган. Мазкур ишлар бўлим ҳамда пунктлар бўйича кўрсатилган. Хулосада 2128 сўм (рубл) баҳосидаги смета тасдиқлаш учун тақдим қилинган. Унда эксперт Г.Поршаковнинг 1978 йил 12 октябрдаги имзоси қўйилган ва бу имзо УзСНРПМ [9] директори И.Исроилов, Бош меъмор В.Филимонов, биринчи устахона бош архитектори Н.Кузьмин, меъмор Н.Ароновлар томонидан 1977 йили Тошкентда тасдиқланган.

Бекмир масжиди бўйича дастлабки ишлар буюртма асосида бажарилган. Мазкур объект бўйича дастлабки ишларни фотофиксация билан тўлиқ амалга ошириш, илмий-тадқиқот ва лойиҳа-смета ишлари бўйича меъморий-реставрация топшириқларини бажариш, ёдгорлик-нинг техник ҳолати ва меъморий қиёфаси бўйича кенгайтирилган далолатнома (акт)ни

тузиш, лойиҳа ҳужжатларини талаб қилмайдиган реставрацион ишлар учун сметани тузиш каби ишларни амалга ошириш топшириқлар режаси қўйилган.

Юқоридаги топшириқларни ёдгорлиқлар муҳофазаси бошлиғи Х.Султонов имзо қўйиб тасдиқлаган. Топшириқларни шунингдек ЎзССР маданият вазирлиги ёдгорликлар ва бадиий санъат асарларини сақлаш муҳофазаси бош бошқармаси бошлиғи К.Крюков тасдиқлаган (1978 й.). Топшириқлар УзСНРПМ директори И.Исроилов, Бош архитектор В.Филимонов, биринчи устахона бош архитектори Н.Кузьмин, меъмор Н.Ароновлар томонидан 1977 йили Тошкентда тасдиқланган.

Ёдгорликнинг техник ҳолати ва ундан фойдаланиш бўйича қисқача маълумотлар (ёдгорлик табиий равишда ўз ўзидан бузилишни ўз бошидан кечирмаган, кўп сонли таъмирлаш ва тузатишларга ҳам дуч келмаган, натижада иншоотнинг мустаҳкам девори ғиштлари териб олинган. 1977-78 йили тадқиқот олиб борилган вақтда ёдгорлик Қашқадарё вилоят ижроия қўмитаси радиоэшиттиришлар қўмитаси томонидан фойдаланилган. Қўмитани ишга тушириш вақтида бинонинг кўп жойлари тузатишларга учраган. Деворлар бўйлаб кабел ўтказилганда девор ва ғиштлар юзасида ёриқлар пайдо бўлган).

Иншоотнинг ҳажми (Мадраса жанубий қаноти ҳажми: 7,70 х 24,86 х 11,16 + 2,80 х 4,00 х 4,59 = 2186,68. Мадраса шарқий қаноти ҳажми: 17,70 х 6,67 х 4,20 + 7,70 х 6,67 х 3,30 = 665,33. Мадраса ғарбий қанотининг ҳажми: 17,70 х 6,67 х 4,20 = 495,85. Мадраса шимолий қанотининг ҳажми: 24,86 х 6,67 х 4,20 + 3,10 х 1,50 х 4,20 = 715,96. Ҳовли қисмининг ҳажми: 13,0 х 13,0 х 1,5 = 253,5. Мадраса умумий ҳажми 4318 м^3.

Асосий конструкциянинг юк кўтариш қобилияти таснифи (мадраса конструкцияси сақланиб қолган ҳажмига кўра юк кўтариш қобилиятига эга. Бунга бино жанубий шарқий қисми иккинчи яруси гумбазлари ва гумбаз ости конструкциялари кирмайди. Бундан ташқари гумбазлар юқори қисми яхши сақланмаган ва гумбазлар юқори қисми, жанубий юза қисми фонарлари қайта тузатишни талаб этади).

Иншоот илк кўриниши ва қиёфасининг йўқотилиш даражаси (Мадраса асосий ҳажми жанубий, шарқий ва ғарбий қаноти сақланиб қолган қисми 30%гача. Мадрасанинг шимолий қаноти – 80 % гача сақланган. Шарқ ва ғарб томондан бино жанубий қанотига туташган хоналарнинг сақланиб қолганлиги – 80 % гача. Мадраса бошланғич кўриниши йўқотишларининг умумий фоизи – 50 % гача).

Илмий-тадқиқот ишлари ҳажми ҳақида кўрсатмалар. Ўлчов ҳисоб китоб ишлари ва табиий тадқиқотларни ёдгорлик реставрацияси лойиҳасини бажаришга етарли ҳажмда амалга ошириш. Мадраса шимолий қисмидан ва икки гулдастадан чиққан жанубий қаноти икки томони бўйлаб илк тарҳини аниқлаш учун 5 кв.м майдонда ва 3 м гача чуқурликда 6 шурф қазиш, шунингдек 1 кв.м гача майдонда ва 1 ғишт чуқурлигида 8 та зондажни амалга ошириш).

Лойиҳа ишлари ишлаб чиқаришни мураккаблаштирадиган алоҳида шарт-шароитлар (шимолий қаноти тўлиқ тикланган. Ўша вақтда ёдгорлик Қашқадарё вилояти радиоэшиттиришлар қўмитаси томонидан фойдаланилган. Асл ҳолати бўйича тадқиқотлар ўтказишга илож йўқ, чунки радиоэшиттириш учун мўлжалланган иморатни қуриш ниҳоясига етмаган. Бу омилларни ҳисобга олган ҳолда барча маълумотлар ва тадқиқотларни радиоэшиттириш муассасига зиён етказмасдан амалга ошириш. Авторлик назорати даврида таъмирлаш ишларини олиб борганда жойига қараб лойиҳани аниқлаштириш. Қашқадарё вилоятида сейсмиклик даражаси 6 балл қилиб қўрсатилган. Қаршида у 6 баллни ташкил этади).

Конструкциялар ва материалларга нисбатан асосий талаблар (лойиҳада қўлланилиши лозим бўлган конструкциялар ёдгорлик мустаҳкамлигини таъминлайди. Шу билан бир қаторда улар меъморий ёдгорлик қиёфасини ташқи юзасида ҳам, интерьерида ҳам бузмаслик. Конструктив қарордан келиб чиққан ҳолда темир бетон ва металл конструкцияларни қўллаш. Бошқа қурилиш материаллари эски ўлчамлар, арнги ва табиий хусусиятларига мувофиқ келиши керак).

Ободончилик бўйича талаблар (ҳудудни ободонлаштириш лойиҳаси ёдгорликни нормал обзор билан таъминлаши зарур бўлиб, бу учун бинога туташ қўшимча иморатларни

бузиб ташлаш. Лойиҳа бўйича ёдгорликка туташиб турган йўлдан уни ажратиш, шунингдек ҳудудни кўкаламзорлаштириш, туристларга мўлжалланган кўзга кўринарли манзаралар ҳамда дам олиш масканларини қуриш).

Инженерлик таъминоти тавсифи ва талаблар (ёдгорлик бўйича муҳандислик коммуникацияларини ишлаб чиқиш).

Ҳудудга нисбатан фасадлар, интерьерлар, конструкциялар таъмирлаш ишлари асосий талаблари (Мадраса шимолий қаноти тарҳини фудамент қолдиқлари асосида ишлаб чиқиш. Умумий ҳажми ҳамда вертикал белгиларни мадраса шарқий ва ғарбий қанотлари сақланиб қолган қисмларига кўра ҳамда Қаршида бир вақтда қурилган шунга ўхшаш иморатлар билан солиштирган ҳолда ишлаб чиқиш).

Буюртмачининг топшириғи билан дастлабки танишув. Бу ерда буюртмачининг ҳужжатлари ва объектга кўра амалга оширилиши кўрсатилган.

Буюртма 1978 йилнинг 3 мартида олинган ва шу даврдан эътиборан дастлабки ишлар бошлаб юборилган. Ёдгорлик ўша вақтда рўйхатга олинмаганлиги сабабли ГУОП ва ИЗО архивида унга нисбатан ҳеч қандай ҳужжатлар ва маълумотлар сақланиб қолмаган. Шу сабабли у билан танишув объектнинг ўзига бевосита ва табиий равишда амалга оширилиши кўзда тутилган. Мадраса эски шаҳар қисмида, Ўзбекистон кўчасидаги 3 уйда жойлашган. Айни ўша вақтда иморат радиоэшиттириш ва телевидение муассасасига эксплуатацияга берилган. У тарҳига кўра тўғри бурчакли бўлиб периметри бўйлаб катта бўлмаган ҳужралардан ташкил топган мадрасадир. Мазкур тавсифлар меъмор Н.Аронов томонидан берилган. Бу ерда мадрасанинг тарҳи берилган ва ўлчамлари келтирилган.

1. Мадрасанинг қўшимча қурилмаларсиз майдони: 22,65 х 27,66 = 599 м^2.

2. Жанубий фасаднинг майдони: 27 х 66 11,04 = 306 м^2

3. Шарқий ва ғарбий фасаднинг майдони (алоҳида): (19,05 х 4,20) + (7,70 х 3,30) + (6,10 х 4,20) = 131,04

4. Мадраса жанубий қанотининг ҳажми: 7,70 х 24,86 х 11,16 + 2,80 х 4,00 х 4,59 = 2196,68

5. Мадраса шарқий қанотининг ҳажми: 17,70 х 6,67 х 4,20 + 7,70 х 6,67 х 13,30 = 665,33

6. Мадраса ғарбий қанотининг ҳажми: 17,70 х 6,67 х 4,20 = 495,85

7. Мадраса шимолий қанотининг ҳажми: 24,86 х 6,67 х 4,20 + 3,10 х 1,50 х 4,20 = 715,96

8. Ҳовли қисмининг ҳажми: 13,0 х 13,0 х 1,5 = 253,5

1977 йилнинг 7 августи санаси билан Бекмир мадрасаси меъморий ёдгорлиги техник ҳолати далолатномаси (акти) тузилган ва унга кўра Буюртмачи сифатида Қашқадарё вилояти маданият бошқармаси бошлиқ ўринбосари бир томондан ва иккинчи томондан Ўз ССР маданият вазирлиги СНРПМ ГУОП и ИЗО вакили сифатида Н.Аронов далолатномани тузишган ва унга имзо қўйишган. Далолатномада ёдгорликнинг техник ҳолати ўрнатилган ва унга кўра ёдгорлик умумий ҳолати қониқарли деб қайд қилинган. Ёдгорликнинг ташқи меъморий-конструктив элементлари ҳолати кўрсатилган. Шундан келиб чиқиб ёдгорликнинг умумий ҳолати яхшилиги, сақланиб қолган жойларида фундаментларининг мустаҳкамлиги, цоколларининг қониқарлилиги, деворлари ва улар ўртасидаги боғланганлик яхшилиги, томларининг қониқарлилиги ва устида шифер билан қопланганлиги кўрсатилган. Усти бўйлаб ясси, қуббасимон, гумбазли томлиги баён қилинган. Гумбазлар, уларнинг конструкцияси ва том яхши аҳволда, айрим жойларда эса конструкциялар ва томни мустаҳкамлаш талаб этилиши назарда тутилган. Ташқи декоратив безаклар, бўёқлар, кесма нақшу нигорлар оз миқдорда ва ҳолати яхши. Ёдгорликнинг ички меъморий-конструктив ва декоратив унсурлари яхшилиги, табақалар аро том, поллар, шифтлар яхши аҳволдалиги ҳам далолатномада ёзилган. Деворлар, устунлар, эшиклар, ромлар, зинапоялар хусусида қуйидагилар ёзилган. Устунлар мавжуд эмас, эшик ва ромларни алмаштириш кераклиги кўрсатилган. Зинапоялар ҳолати яхшилиги кўрсатилган. Девор сиртидаги штукатурка деформацияга учраганлиги кўрсатилган. Қўлда тайрланган ва бошқа декоратив унсурлар унча кўп эмас. Шифтлар ва

айвонларда рангли нақшлар истисно тариқасида. Бадиий безак предметлари (мебель, ёруғлик берувчи асбоб анжомлар, ёғоч, металл ва бошқа материал-лардан ясалган буюмлар сиртидаги ўйма нақшлар асосан эшиклар усти бўйлаб, пештоқда мавжуд бўлиб уларнинг ҳолати яхши). Мармардан тайёрланган китоба ҳолати ҳам яхши. Ёдгорликда боғ, остона ва ободончилик истисно тариқасида. Мадрасанинг мураккаблик категорияси II даражадалиги кўрсатилган.

Ёдгорлик атрофидаги ҳудуд ташландиқ ва обод этилмаганлиги меъмор томонидан алоҳида қайд этилган.

Бекмир мадрасасининг XX аср бошига оид тарихий ёдгорлик эканлиги, унинг шаҳар ҳудудида жойлашганлигини ҳисобга олган ҳолда тарихий қимматга эга эканлиги ва эҳтимол тез орада Қашқадарё вилоятининг туристик марказларидан бири бўлиб қолишини назарда тутган ҳолда мазкур ёдгорликнинг тўлиқ реставрациясини амалга ошириш лозимлиги таъкидланган.

Мазкур қарорга радиоэшиттириш ва телевидение қўмитаси учун янги бино қурилаётганлиги сабабли бу муассасани янги бинога кўчириш билан мадрасани бўшатиш ҳам кенг имкониятлар бериши қайд этилган. Таъмирлаш лойиҳаси билан бир қаторда мазкур қимматбаҳо иморатни кутубхона сифатида фойдаланиш ёки ёдгорликларни муҳофаза қилиш бошқармасига алоқадор муассасага беришга мўлжаллаш режалаштирилган.

Реставрация ишлари бутун ёдгорликни озод этгандан сўнг қуйидаги тартибда олиб бориш кўзда тутилган:

- барча қўшимча қурилмаларни у ердан олиб ташлаш;
- мадраса шимолий қисмининг барча қўшимча қурилган қурилмаларини ажратиб олиш;
- барча қайта тикланган ремонт конструкцияларини ажратиб олиш;
- иккинчи ярус шарқий қисми томини мустаҳкамлаш;
- лойиҳага кўра мадраса шимолий қисмида ғишт теришни ниҳоясига етказиш;
- бутун ёдгорликни тўлиқ таъмирлашни амалга ошириш.

Бекмир мадрасаси 1977 йилга қадар 72 йил ўтганлиги ва шу давргача яхши ҳолатда етиб келганлиги ва ундаги нуқсонлар, бузилишлар ва зарар етишлар барчаси сунъий равишда таъсирга учраганлиги қайд этилган.

Мадрасанинг шимолий қисми яхлит ҳолда бузилган, унинг марказий хоналари қайта қурилган. Мадраса жанубий-ғарбий қаноти тўлиқ равишда қайта қурилган, жанубий-шарқий қаноти эса тўлиқ равишда бузилиб кетган.

Таъмирлаш тадқиқоти амалга оширилаётган вақтда Қашқадарё вилоят радиоэшиттириш ва телевидение давлат қўмитаси жойлашган мазкур мадраса ўз ўрнига кўра Қарши эски шаҳар қисмида ўрнашган ва ўз тарҳига кўра тўғри бурчакли иншоот жанубий фасадида қиррали гулдаста ва жанубий фасадида бир нечта олдинга туртиб чиққан пештоқдан ташкил топган. Иншоот пишиқ ғиштдан териб чиқилган.

Биринчи яруснинг сақланиб қолган 16 хоналаридан учтаси тўлиқ қайта қурилган. Иккинчи ярусда 9 та хона мавжуд. Улардан етти хонаси – жанубий қанотида ва иккитаси шарқий қанотининг шимолий қисмида жойлашган.

Жанубий фасад ўзининг асл қиёфасини тўлиқ сақлаб қолган. Чунки бузилишлар таъсирига учрамаган. Аммо бу қисмларида ҳам ўзгаришлар мавжуд. Шарқий гулдастага туташган хоналарнинг деворлари бузилган. Унинг ўрнида металл дарвозали ғиштли девор қурилган. Сақланиб қолган деворда дераза учун махсус тунука очилган.

Биринчи яруснинг бошқа эшик учун очилган туйнукларида дераза ромлари ва темир панжаралар ўрнатилган. Иккинчи яруснинг туйнукларида эшиклар алмаштирилган.

Адабиётлар рўйхати

1. А.Жуманазар ёзишича биринчи қаватда 15 та, иккинчи қаватда эса 8 та ҳужра бор. Қаранг: Жуманазар А. Насаф. – Тошкент, 2007. – Б.155

2. Предварительные работы по медресе Бекмир в г. Карши Кашкадарьинской области. Узбекская специальная научно-реставрационная проектная мастерская. – Ташкент, 1978. – С.18 (6)

3. Предварительные работы по медресе Бекмир в г. Карши Кашкадарьинской области. Узбекская специальная научно-реставрационная проектная мастерская. – Ташкент, 1978. – С.6 (3)

4. Медресе Бекмир в г. Карши Кашкадарьинской области. Кн.1. Корректура рабочего проекта реставрации. Министерство культуры УзССР. Узбекский научно-исследовательский и проектно-изыскательский институт консервации и реставрации памятников культуры. – Ташкент, 1987. - С.106

5. Жуманазар А. Насаф. – Тошкент, 2007. – Б.156.

6. Предварительные работы по медресе Бекмир в г. Карши Кашкадарьинской области. Узбекская специальная научно-реставрационная проектная мастерская. – Ташкент, 1978. – С.6 (3)

7. Предварительные работы по медресе Бекмир в г. Карши Кашкадарьинской области. Узбекская специальная научно-реставрационная проектная мастерская. – Ташкент, 1978. – С.22.

8. А.Жуманазар берган маълумотга кўра бинода кўзи ожизлар кутубхонасидан аввал хотин-қизлар мадрасаси ҳам бўлган, бундан ташқари бу ерда 1954 йилларда шаҳар маиший хизмат хўжалиги ва милиция бўлими фаолият юритган. Қаранг: Жуманазар А. Насаф. – Тошкент, 2007. – Б.155

9. УзСНРПМ (Узбекская специальная научно-реставрационная проектная мастерская). Ўзбек тилида Ўзбекистон махсус илмий-таъмирлаш лойиҳа устахонаси.

КЕШ ВИЛОЯТИНИНГ СЎҒДИЁНАДАГИ ЎРНИ ВА АҲАМИЯТИ

Ҳазратов Н.
Қарши ДУ мустақил тадқиқотчиси

Қадимий Кеш жойлашган Қашқадарё вилоятининг тоғли худудлари кенг яйловлар ва текисликлардан иборат бўлиб, кўринишидан Қозоғистон худудидаги кўчманчиларга оид Андроново маданияти сохиблари эрамиздан олдинги иккинчи минг йилликларни бошлари ўтроқлашувни бошлаган. Аҳоли орасида кўчманчи қабилар хам мавжуд бўлса, Китоб туманида билан чегарадош Жом чўлларида Андроново маданиятига оид кўплаб мозор-қўрғонлар ва кичик яшов манзиллари учрайди.

Қашқадарё вилоятининг қадимий ҳудудида ўтроқ ҳаёт, суғорма деҳқончилиқ кишилик манзиллари, шаҳар ва қишлоқлар ибтидоий замонлардаёқ вужудга кела бошлаган. Милодга қадар бўлган III - II минг йилликларда Қашқадарё ҳавзасида ибтидоий деҳқончилик нишоналари пайдо бўла бошлайди. Дарё суви чиқадиган ерларга ишлов бериш, экиш малакаси ҳосил бўла боради. Юнон муаррихи Геродот, Ўрта Осиёда эрон подшоҳлари бир замонлар дарёларга тўғонлар қурдирганлиги ҳақидаги гапларни эшитганлигини ёзган. Йирик олим О. Г. Большаков “катта суғориш иншоотлари Амударё, Зарафшон, Қашқадарёда милодга қадар бўлган I минг йиллик ўрталарида пайдо бўлади ва бунда хориж мамлакатлар, масалан Эроннинг таъсири йўқ”, деган эди[1].

Милоддан аввалги VI асрда, яъни 550- 330 йилларда Турон юртлари Эроний Аҳамонийлар давлати асоратига тушган эди. Бу даврда шу ҳудудда яшаган нуфус ҳаётида муҳим ижтимоий-сиёсий ўзгаришлар юз беради. Юнон тарихчиси Геродот “Қуйи Осиёни Герпаг одамсиз қолдирган бўлса, юқори қисмини Кир қирғин қилган эди”, деб ёзади[4].

Милоддан аввалги 530 йилда Кир ўлдирилгач, 522 йилда Эрон тахтига Доро I ҳукмдор бўлади. Унинг подшоҳлиги даврида Турон мулкларидан Хоразм ва Суғдиёна тобеъ этилади. Буйсундирилган элатлар Доро I хазинасига йилига 300 талант кумуш танга товон тўлашлари керак бўлган. Сўғдийлар Доро I зўравонлигига қарши тинимсиз кураш олиб борганлар. Александр Македонскийнинг Эронга, Доро III салтанатига босиб келиши бу ҳукмронликка чек қўяди.

Форсларга қарши юриш режаси Александр Македонскийнинг отаси Филипп II милодга қадар бўлган 359-336 йилларда амалга оширилиши мўлжалланган эди, чунки, Юнонларнинг Кир давридан қолган “қасоси” бор эди. Афинадаги обидаларнинг вайрон этилиши Форс

ҳукмдори номи билан боғланарди. Филипп фитнанинг қурбони бўлгач, хокимият йигирма ёшли ўғли Александр қўлига ўтади. Доро III га қарши курашни энди у давом этдиради. Муаррих Страбон, Александрнинг Бактрия ва Сўғдиёнада 8 шаҳарга асос солганини, бир қанчасини эса вайрон этилганини ёзган.

Искандар босқини ўлкаларни вайрон қилди, асоратга солди. Манбаларда учрайдиган ёзувларга кўра, маҳаллий аҳоли қаттиқ курашиб харбий жасорат кўрсатган. Александр Македонский вафотидан кейин ҳокимиятни унинг вориси Салавк эгаллайди. Бобилда милодгача бўлган 312 йилда маҳкам ўрнашган Салавк итоатдан чиқиш арафасида турган Бохтар Заминни куч билан забт этади. Салавкийлар босқини Парфия ва Сўғдда ҳам юз беради. Салавк тобеъ ўлкаларни бошқариш учун ўғли Антиохни тайинлайди. Нақлларга кўра, Антиох Спитаменнинг қизи Опамоҳдан (Апама) туғилган эди. Афсуски, Аҳамонийлар ва Александр Македониский даври Кешда кечган сиёсий воқеалар ҳақида тўлиқ маьлумотлар бизгача етиб келмаган.

Салавкийлар давлатидаги ички низолар кучайиб, Сўғд ва Бақтриядаги сиёсий холатларга бўлган эътибор сусаяди. Шу тариқа, милодгача бўлган II асрнинг иккинчи яримларига келиб, юнон-македон ҳукмронлиги Ўрта Осиёдан сиқиб чиқарила бошланади. Сўғд мустақилликка шу даврда эришади.

Ёзма манбаларда-деб кўрсатади қадимшунос олим С.К.Кабанов - икки вилоят маълум - улар Навтака ва Ксениппадир. Уларни тарихчилар ва қадимшунослар Қашқадарё воҳасида жойлашган деб таъкидлайдилар. Бу вилоятлар воҳанинг юқори ва қуйи қисмидаги икки қадимий деҳқончилик водийлари - Шаҳрисабз ва Қаршига тўғри келади. Бироқ, бу номларнинг ҳозирги ўринларига тўғри келиши масаласида тадқиқотчиларнинг қарашларида тафовут бор. Олдин Навтака воҳанинг юқори қисми, Ксениппа эса қуйи қисми, деган нуқтаи назар босим эди. М. Е. Массон эса бунга зид фикрни қўллаб-кувватлайди, яъни, унингча, Ксениппа воҳанинг юқори қисми, Навтака бўлса қуйисида жойлашган. Қадимшунос олим бунда Навтаканинг қуйи вилоятнинг асосий шаҳри Еркўрғон харобаси ўрнига тўғри келишини ҳам қайд этган.

Милодгача бўлган ва милоднинг I минг йиллиги биринчи яримларида Қашқадарё воҳаси аҳолисининг эътиқодида икки йўналиш олов ва сувга сиғиниш каби қадимги аждодларнинг диний қарашларда мавжуд бўлганлигини кўрсатади. Бу даврда Нахшаб ва Кешда ҳам Сўғд тили амал қила бошлайди. Кеш VII аср ўрталарида Сўғд ҳукмдорининг қароргохи бўлиб турган. Араблар истилосидан кейинлар ҳам маълум вақтгача Сўғдий ёзувли тангалар зарб этиб турилган.

Абу Райҳон Беруний ўзининг “Қонуни Масъудий” деган асарида шаҳарлар жадвалини тузиб,унда Кеш шаҳрини бешинчи иқлимда, деб кўрсатади. Беруний Кеш шаҳрининг Курраи Заминдаги ўрнини - жуғрофий жиҳатдан 88^0– $10^{1,}$ узунлик ва 39°-50^1кенгликка мансуб эканлигини келтириб ўтади[5].

"Кеш" шахри - Қашкадарё вохасининг юқори қисмида жойлашган ва аҳолиси қадим замонлардаёқ суғорма дехқончилик билан шуғулланган вилоят маркази бўлиб, вилоят ҳам қадимда Кеш деб номланган. Тарихий нуқтаи назардан олиб қаралганда, Шаҳрисабз шаҳри унинг маданий ворисидир. Ўрта асрларда битилган араб ёзма манбаларда бу кухна шаҳар “Каш-Кашш", "Кас-Кос","Кис-Кисс" шаклларида тилга олинади. Қадимги Хитой солномаларида эса шахар номи"Сушие","Циши" ёки "Сусе" тарзида хам учрайди. Фикримизча, Кешнинг турли номларда учраши унинг Суғддаги ички ва ташқи сиёсатда муҳим аҳамиятга эга бўлганлигидан далолат беради.

Қадимги Кешнинг археологик тадқиқотчиларидан бири академик А.Сагдуллаевнинг фикрича, антик даврда юнон муаллнфлари томонидан таърифланган Наутака (Навтака) айнан Кеш-Шахрисабз бўлиб, у филологик жиҳатдан "янги қурилиш", "янги жой" деб таржима қилинади. Антик даврда яшаган грек муаллифи Арриан асарларида эса Наутака - "суғдийлар яшайдиган макон" маъносида эслатилган[6].

Араб манбаларида Асруд деб аталган Кашкадарё дарёси Кеш вилоятининг Кешруд рустоки (тумани)дан шаҳарнинг шимолидан оқиб Оқсув дарёси эса жанубий томонидан ўтган. Асруд номи Кеш ахолисининг анъанавий машғулотларидан бири бўлмиш-туқимачилик туғрисида маълумот беради, яьни Асруд сузининг маьноси "матони бўяйдиганлар дарёси"дир[7]. Қадимги Кеш (хозирги Китоб шаҳри ўрнида) олиб борилган археологик тадқиқотлар натижасига кўра, шаҳарда тўқимачилар билан бирга кулолчилик, темирга ишлов бериш, қурилиш ашёлари ва буёқлар ишлаб чиқариш, шишасозлик, новвойчилик, қандолатчилик хам тараққий этган. Шунингдек, Кеш ўзининг “қизил тузи” билан хам машхур бўлган.

Адабиётлар рўйхати

1. Большаков О. Г. Средневековый город Ближнего Востока VII-середина XIII в. Социально-экономические отношения. М., 1984. 344 с. 2-е изд., испр. и доп. М., 2001.С-72

2. Сагдуллаев А. С. Раскопки и разведки в долине Кашкадарьи. Археологические открытия 1979 года. М., 1980.С-37.

3. Сагдуллаев А.С. Қадимги Ўзбекистон илк ёзма манбаларда Т., Ўкитувчи, 1996.

4. Геродот. VII, 66. Пер. и примеч. Г.А. Стратановского. JL: Наука, 1972.

5. Абу Райҳон Беруний.Танлаган асарлар.I Том. V китоб.1973. Б-426.

6. Қадимги Кеш-Шахрисабз тарихидан лавхалар.Т. 1998.Б-26.

7. Камалиддинов Ш.С. Историческая география Южного Согда и Тохаристана по арабоязычным источникам IX-начала XIII вв.-Т.Ўзбекистан, 1996., Беленицкий А.М., Бентович И.Б., Большаков О.Г. Средневековый город Средней Азии. Л.: Наука ЛО 1973. — С. 352.

КИТОБ ВА ШАХРИСАБЗ ВОҲАЛАРИДАГИ ИЖТИМОИЙ-ИҚТИСОДИЙ ВА МАДАНИЙ ХАЁТ

Каромов Ш.
ҚарДУ доктаранти

Ер шарининг катта бир қисмини эгаллаган Евросиё ҳудудлари (текислик, тоғ,дашт ва чўл) да, хусусан, унинг таркибий қисми бўлган Марказий Осиё минтақасида қа бўлиб ўтган сиёсий,ижтимоий-иқтисодий ва маданий ўзаро алоқалар ҳамда миграция жараёнлари жаҳон тарихшунослигида юз йилдан зиёдроқ давомида тадқиқ этилиб келинмоқда. Ғарб ва Шарқ цвилизацияларинг уйғунлашуви ҳамда халқаро майдондаги ўзаро муносабатларининг тобора чуқурлашиб бораётганлиги шароитларда маданий мерос ва маҳаллий маданаиятларни ўрганишга бўлган интилиш тобора долзарб, масалага айланмоқда. Хусусан, жаҳоннинг турли ҳудудларида мавжуд бўлган қадимги тарихий-маданий вилоятларда кечган тарихий жараёнларни тадқиқ этиш масалалари тарихшуносликда муҳим аҳамият касб этмоқда. Хозирги кунда дунёда антик ва илк ўрта асрлар даврида кечган тарихий-маданий жараёнлар, хусусан, тарихий ўлкалардаги ижтимоий-иқтисодий муносабатлар ва уларнинг тарихшунослиги, маданий ҳаёт ва этномаданй муносабатлар масалаларига бағишланган кўпгина илмий лойихалар, ишланмалар олиб борилмоқда. Хусусан, Европа, АҚШ, Россия, Хитой, Япония, Туркия каби етакчи давлатлардаги илмий марказларда Суғд тарихи ва Суғдшунослик масалаларини ўрганиш бўйича махсус илмий йўналишлар фаолият олиб боради. Уларда Суғд тарихи ва маданияти бўйича мавжуд илмий қарашлар ҳамда асосий ёндашувлар динамикаси, суғдшунослик масалалари бўйича қиёсий тахлил ва умумлаштириш жараёнларини ўрганиш учун катта эътибор қаратилмоқда. Ўзбекистон тарихи Маркзий Осиё тарихининг ажралмас қисми ҳисобланади. Бу борада Жанубий Суғдда бўлиб ўтган тарихий-маданий воқеликлар, бу жараёнларнинг тарихий илдизлари, асослари ва омилларини янги илмий маълумотлар асосида тадқиқ этиш, мавжуд муаммоларни кўриб чиқиш ҳамда умумлаштирилган ҳолда хулосалар чиқариш, Суғднинг Ўзбекистон цивилизацияси ривожига қўшган ҳиссасини илмий асосларда ўрганиш долзарб ҳисобланади. Шунинг учун хам

Ўзбекистонда сўнги йилларда антик ва ўрта асрлар даври билан боғлиқ илмий ишларга катта эътибор қаратилмоқда. Зеро, “тарихий меросни асраб авайлаш, ўрганиш ва авлодлардан авлодларга қолдириш давлатимиз сиёсатининг энг муҳим устивор йўналишларидан биридир” **[1:292]**

Қашқадарё водийси қудратли Помир-Олой тоғ тизимининг икки ғарбий тизмаси – Зарафшон ва Ҳисор тизмалари оралиғида, Зарафшон тизмаси орқасидаги тоғнинг шимолида – Зарафшон водийси ўзининг қадимий Самарқанди билан, жанубда водийнинг орқасида жойлашган Ҳисор тизмаси - қадимги Бақтрия (Тохаристон) шарқда қорли чўққилар билан ўралган юқори чўққида –- кенг Китоб-Шаҳрисабз воҳаси (Кеш) ва пастда, тоғ доирасидан ташқарида, ғарбда қўшилган дашт текислиги орасида Қизилқум чўли билан яна бир йирик қишлоқ хўжалиги воҳаси - Қарши (қадимги Нахшаб) жойлашган.

Қашқадарё водийси юқори ва ўрта қисмларида тўлқинсимон релефнинг аллювиал келиб чиқиши текислигида тупроқ қопламида қўнғир тупроқли ва лёсс қатламлари устунлик қилади. Кўпинча чуқур жарликлар (сай) қадимги тоғ оқимларининг излари бўлиб, ён атрофлари яйловлардан иборат.**[2:4]** Китоб-Шаҳрисабз воҳасининг асосини ҳозирги Китоб ва Шаҳрисабз туманлари ташкил этади. Китоб тумани Чироқчи, Шаҳрисабз туманлари, Самарқанд вилояти ва Тожикистон билан чегарадош.**[3:426-427]**

XX аср бошида Китоб-Шаҳрисабз воҳасини археологик нуқтаи назардан ўрганиш бошланди, айниқса Шаҳрисабзнинг Ўрта осиёдаги қадимий ва санъат ёдгорликларни ҳимоя қилиш уюшмаси томонидан муҳофазага олинган меъморий бидаларнинг ўрганилиши диққатга сазовордир. 1925 йилда Шахризабзга В.В.Бартолд, В.А.Вяткин санъат тарихчиси Б.Денике, немис санъатшуноси Э.Кон-Винерлар келишди. Туркистон шарқшунослик институти талабаси А.Е.Миджи рус география жамиятининг Тошкентдаги Туркистон бўлими этногрфия ва археология соҳаси мажлисида Китоб ва Шаҳрисабз қадимги ёдгорликлар тўгрисида ахборот берди. 1926 йилда Тарихий топографияни ўрганиш учун Шаҳрисабзга А.Ю.Якубовский жўнатилди. 1930-йилларда Шаҳрисабз обидаларни Я.Ғ.Ғуломов, Т.М.Мирғиёсов, С.К.Кабанов, С.А.Судаков ва суратчи Н.С.Ложкин томонидан ўрганилди.

1936 йилда Архитектор М.Ф.Маур Самарқанд қадимий ва санъат ёдгорликларни ҳимоя қилиш қўмитаси йўли билан тамирлаш мақсадида меъморий обидалар аҳволи билан танишишди. 1938 йилда эса Москва архитектура институтининг махсус биргадаси уларнинг тарихини аниқлади. 1930 йилларнинг охирида шаҳарнинг батафсил режаси яратилиб, унга барча маҳаллалар киритилди. 1940 йилда Шаҳрисабзда ЎзССР Санъатшунослик институтидан архитекторлар В.А.Воронина ва Г.Н.Гачановлар ишлашди. Тарих факултети археология кафедрасининг асосчиси М.Е.Массон 1942 йилда архитектор Г.А.Пугаченкова билан бу ерга Шаҳрисабзни тарихий-археологик ва маданий тарихий меъморий нуқтаи назардан ўрганиш мақсадида экспедиция уюштирди. 1948 йилда О.А.Сухарева Шаҳарни этногрфик нуқтаи назардан ўрганди. Қашқадарё ҳавзаси обидаларни М.Е.Массон бошлаб берди. У 1932-йилда Шаҳрисабз воҳасини ўрганар экан, Қашқадарё водийсида келгусида ўтказилажак йирик тарихий-археологик ишларнинг мавзу режасини тузди. **[4:335]**

Кеш воҳаси ҳудудидаги манзилгоҳларининг археологик ўрганилишининг илк босқичи С.К.Кабанов 1946-1950 йилларда олиб борган археологик экспедитсиялари билан боғлиқ. Илк темир даврига оид ёдгорликлар С.К.Кабанов томонидан бундан 60-йил олдин ўрганилган ва булар Танҳоздарё ва Яккабоғдарёнинг қуйи қисмларида топиб текширилган эди. Кешда Қайнарсой тизмаси булоқлари асосида шаклланган Шўробсойнинг қуйи оқимида Узунқир, Сангиртепа, Подаётоқтепа бир-бирига яқин жойлашган. ТошДУ Ўрта Осиё археалогияси кафедрасининг 1976-1979 йилларда А.С Сагдуллаев томонидан олиб борган тадқиқотлари натижасида Қашқадарё воҳасининг шарқий қисмида ҳам бир қатор илк темир даври ёдгорликлари очилди. Даратепа ёдгорлигида ўтказилган кўп йиллик тадқиқотлар натижасида ушбу ҳудуд учун хос бўлган мил.авв. VII-IV асрларга оид турли турар жойлар тузулиши қазиб ўрганилди.**[5]**

Кеш шаҳри милод бошларида нафақат жанубий Суғднинг, балки бутун Суғдиёнанинг марказий шаҳарларидан ҳисобланиб, маданий, иқтисодий ва сиёсий маркази бўлган. Чунки танга пулларни чиқариш ва унда ҳукмдор тасвирларининг акс эттирилиши, шаҳар мавқеини, давлатнинг қудратини кўрсатувчи омиллар билан бир қаторда шаҳарнинг мустақил тарзда сиёсат юритганлигидан ҳам дарак беради.

Суғднинг биринчи ихшиди Шишпир (тахм. VII асрнинг 40-60-йилларида ҳукмронлик қилган) илк бора маҳаллий танга пул муомаласини йўлга қўйган ҳукмдорлардан бўлиб ҳисобланади. У зарб қилган тангаларнинг каттаси 25-26 мм диаметрли, 5 грамм оғирликда, кичик тангалари эса 19-22 диаметр, 2,4 грамм оғирликда эканлиги, энг асосийси, унинг Кеш ҳукмдори бўлганлиги билан боғлиқ маълумотлар Кеш шаҳрини антик давр ва илк ўрта асрларнинг дастлабки босқичида Суғднинг сиёсий, маданий ва иқтисодий марказлардан бири бўлганлигидан далолат беради. **[6:168]**

Илк ўрта асрларда Ўрта Осиё ҳудуди орқали ўтган коммуникация йўллари тизимида муҳим ўзгаришлар рўй берди Минтақадаги ички ва ташқи иқтисодий-маданий алоқаларнинг йўналишларига бу даврда вужудга келган сиёсий вазият, ижтимоий-иқтисодий ўзгариш лар катта таъсир ўтказди Эфталийлар давлати ва Турк хоқонлиги даврида анъанавий алоқа йўлларининг баъзи йўналишлари ўз аҳамиятини йўқотиб, мавжуд ижтимоий-сиёсий вазиятга боғлиқ ҳолда, карвон йўлларининг янги тармоқлари вужудга келди. **[7:40]**

V-VI асрларда Кеш атрофининг моддий маданиятида Самарқанд Сўғди билан чамбарчас боғлиқ бўлган янги йўналишлар кескин ажралиб туради; Бу тенденциялар Аултепа биноси ва мажмуаси ва унга мос келадиган ёдгорликларда амалга оширилади. Аултепа вакили бўлган маданият билан хронологик ва ҳудудий жиҳатдан унга яқин бўлган Жангалтепа маданияти ўртасидаги кескин фарқ сўғд аристократиясининг маълум бир вакили ўзига бўйсунган аҳоли билан биргаликда Зарафшоннинг юқори қисмидаги воҳани тарк этган ва дейишга асос бўлади. тоғ тизмасини кесиб ўтган (бу чавандоз учун атиги 2-3 кунлик йўл), Қашқадарё водийсининг ўрта қисмидаги суғориш учун қулай бўлган сийрак ерларни эгаллаган. Кўчириш қисқа масофада ва бир мамлакат ичида амалга оширилганлиги учун буни миграция деб аташ мумкин эмас.**[8:126]**

Милоддан аввалги биринчи минг йилликда Марказий Осиё халқлари орасида оташпарастлик кенг ёйилган. Китоб-Шаҳрисабз воҳасида бутун Сўғдда кенг тарқалгани каби зардуштийлик дини асосий ҳисобланган. Бу дин дастлаб яккахудолик дини сифатида шаклланган бўлиб, улуғ худо Ахурамазда тимсолида намоён бўлади.

Зардуштийлик динининг асосий ғояси яхшилик билан ёмонлик, нур ва зулмат ўртасидаги курашга асосланади. Шу ғоядан келиб чиқиб, ёмонлик ва зулмат худоси Ахриман тимсоли пайдо бўлади. Кейинчалик эса бу динда ҳам ҳар бир соҳанинг ҳомийси сифатида турли худолар пайдо бўлади. Ахурамазда эса олий худо бўлиб қолади.

Тарихнинг турли даврларида ҳар хил эътиқодга сиғинувчи этник қатламларнинг кириб келиши кузатилади. Бундай ҳолат айниқса, илк ўрта асрларда кириб келган кидарийлар, хионийлар, эфталлар ва турклар томонидан олиб келинган.

«Қашқадарё воҳасида қуёшга, ерга, сувга, ҳосилдорлик худосига (худолар Митра ва Анахита) сиғиниш» мавжуд бўлганлиги ҳам бу ерда деҳқончилик ва чорвачилик аҳолининг асосий машғулоти эканлигидан далолат беради. **[9:27]**

Илк ўрта асрларда чорвачилик билан асосан бу ерга кўчиб келиб ўтроқлашиб қолган чорвадор қабилалар шуғулланишган бўлиб, улар тоғ, тоғолди, дашт ва чўл ҳудудларида яшашган. Аҳолининг бу гуруҳи қўй, қорамол, от ва туя боқиш билан шуғулланишини уларнинг диний тасаввурларини ўзида акс эттирган турли кулолчилик буюмларида ҳам кўришимиз мумкин. «Улар чироғдон, оташдон ва ясси қилиб ишланган ўт сақлаш учун мўлжалланган идишлар эди... Бу хилдаги чироғдонларнинг белгиси шу эдики, уларнинг дастаси анча схематик тарзда ишланган ҳайвон шаклида ясалган». Бу хилдаги олов сақланадиган буюмларга ишланган ҳайвон тасвирлари аҳолининг шу ҳайвонга нисбатан

шаклланган илоҳий тасаввурлари ёки шу ҳайвон билан боғлик хўжалигига эга эканлигидан далолат бериши мумкин. **[10:35]**

Хулоса қилиб айтиш мумкинки, антик ва илк ўрта асрлар даври бутун Ўрта Осиёда бўлгани каби, қадимги давирдаги мухим тарихий-маданий вилоят бўлган Суғднинг ажралмас қисми Кеш вилоятида хам кўпгина ижтимоий-иқтисодий ва маданий жараёнлар бўлиб ўтди. Дехқончилик хўжаликларинингривожланиши натижасида ўтроқлашув жараёнлари кучайиб, шахар ва қишлоқлар тараққий этиб борди. Буюк Ипак йўли йўналишларидаги савдо-иқтисодий алоқалар туфайли Кешда тангалар зарб этилди. Бу даврда ахолининг асосий диний эътиқоди зардуштийлик (қисман шомонлик) эди. Бу ҳақида археология материаллари маълумот беради.

Адабиётлар рўйхати

1. Мирзиёев Ш.М. Миллий тараққиёт йўлимизни қатъият билан давом эттириб, янги босқичга ўтамиз. 1-Жилд. – Тошкент.: “Ўзбекистон” НМИУ 2017-Б. 29 (592 б).
2. Кабанов С.К. Нахшеб на рубеже древности и средневековья (III-VII вв.). Ташкент, “Фан”, 1977, стр.4
3. Ўзбекистон миллий энциклопедияси К ҳарфи. «Ўзбекистон миллий энциклопедияси», Тошкент, 426-427-бетлар. www.ziyouz.com кутубхонаси.
4. Муминов О.О. Қадим ва илк ўрта асрларда Кеш воҳасининг археологик ўрганилиш тарихи // Ўтмишга назар 3-махсус сон. Тошкент, 2021, 335-бет.
5. Сагдуллаев А.С. Қадимги Кеш-Шаҳрисабз тарихидан лавҳалар. – Тошкент.: Шарқ, 1998
6. Смирнова О.И. Очерки истории Согда - М.: “Наука” 1970. – С. 168, 275.
7. Сагдуллаев А, Ў.Мавлонов, Д.Маҳкамова. Ўрта Осиёда ўрта асрлар савдо-сотиқ тизими. «Akademiya» Тошкент, 2012, 40-бет.
8. Кабанов С.К. Культура сельских поселений Южного Согда III—VI вв. Ташкент, «ФАН», 1981, Стр. 126.
9. Кадимги Кеш - Шахрисабз тарихидан лавхалар. Сагдуллаев таҳрири остида. -Т ., 1998, 27.
10. Исомиддинов М.Х. Сополга битилган тарих. -Т ., 1993, 35.

O‘ZBEKISTONDA ILK DAVLATCHILIK VA SHAHARSOZLIK AN’ANALARINING RIVOJLANISH BOSQICHLARI

Matchonova M.M.
O‘zbekiston xalqaro islom akademiyasi talabasi

O‘rta Osiyo o‘ziga xos tarixiy-geografik va tarixiy-madaniy hudud hisoblanib, ikkita yirik daryo - Amudaryo va Sirdaryo tufayli bu hududlarda ko‘p asrlar davomida sivilizatsiya taraqqiy etib borgan. Mazkur hududda paydo bo‘lgan davlatlar qadimgi davrlarda va o‘rta asrlarda ham o‘ziga xos xususiyatlari bilan ajralib turgan. Qadimgi davrlarda Xorazm, Sug‘d, Baqtriya viloyatlaridagi etnik, moddiy madaniyat, til va yozuv bir-biriga yaqin bo‘lgan. Bu holat har bir viloyatning tarixiy-madaniy shakllari hamda madaniy taraqqiyot darajasi bilan izohlanadi. So‘nggi yillar tarixshunosligida O‘zbekiston tarixidagi qadimgi davlatlar rivojlanishining davrlashtirilishi ishlab chiqildi (E.V. Rtveladze). Ushbu davrlashtirish tarixiy hamda arxeologik tadqiqotlar natijalariga asoslangan bo‘lib, mil. aw. II mingyillikning ikkinchi yarmidan milodiy III—IV asrlargacha bo‘lgan quyidagi 6 ta davrga ajratiladi: Birinchi davr - mil. avv. II mingyillikning ikkinchi yarmi. Bu davrda shimoliy Baqtriya (Surxon vohasi)da davlatchilikning ilk ko‘rinishi shakllanib, uning tepasida oqsoqollar kengashi va saylanadigan hukmdor turgan bo‘lishi mumkin. Bunday ko‘rinishdagi ilk davlatlar bu davrda Baqtriya hududlarida shakllangan nisbatan yirik uyushmalar tarkibiga kirgan bo‘lishi ehtimoldan xoli emas. Nisbatan taraqqiy etgan iqtisod, jumladan, sug‘orma dehqonchilik, sopol va metall hunarmandchiligi, ichki va tashqi savdo munosabatlari bunday davlatchilikning muhim belgisi hisoblangan yozuvning bu hududlarda mavjudligi hozirga qadar to’la isbotlanmagan. Ikkinchi davr — mil.avv. I mingyillik boshlari - mil. avv. 540-y. Bu davrda Baqtriya, Sug‘d va Xorazm kabi tarixiy-madaniy viloyatlar shakllanadi.

“Avesto” ma’lumotlariga tayanib, tadqiqotchilar ularni ijtimoiy toifalar tizimiga asoslangan siyosiy hokimiyat ko‘rinishidagi davlatlarning ilk shakli sifatida izohlashadi. Bu davrda nisbatan hududiy yirik m ulkan- qadimgi Baqtriya va qadimgi Sug‘d davlatlari, shuningdek, shimolda sak-massagetlaming qabilalar konfederatsiyalari tashkil topgan. Uchinchi davr - mil. avv. 540-330-yillar. Ahamoniylar bosqini tufayli O‘rta Osiyo viloyatlarining ular qadimgi Fors davlati tarkibida kirishi natijasida mahalliy davlatchilik taraqqiyotidagi uzilish davri. Ulkan Ahamoniylar saltanati satrapliklarga bo‘linib boshqarilgan hamda uchta O‘rta Osiyo satrapliklari - Baqtriya, Sug‘d, Xorazm to‘laligicha yoki qisman hozirgi O‘zbekiston hududlariga to‘g‘ri keladi. Satrapliklar tarkibiga kirgan viloyatiarning hukmdorlari, xususan, Oksiart, Xoriyen, Sisimitr, Katan, Avstan singari Baqtriya va Sug‘d zodagonlari Nautaka, Ksenippa, Paretaka kabi o‘zlarining merosiy mulklarini ma’lum ma’noda mustaqil boshqarishgan. Sak qabilalarining ahamoniylarga qarshi uzoq kurashlari natijasida mil. avv. IV asrning boshlariga kelib, Xorazmda mustaqil davlat tashkil topadi. IV davr - mil. avv. IV asrning oxiri - II asr ikkinchi yarmining boshi. Makedoniyalik Aleksandr yurishlaridan so‘ng Salavkiylar davlati davri va Yunon-Baqriya davlatining inqirozigacha bo‘lgan, o‘z xususiyati va shakliga ko‘ra ikki xil - Shimoliy Baqtriya va qisman Sug‘dda ellinistik, qolgan hududlarda esa, xususan Xorazmda mahalliy davlatchilik an’analari rivojlanadi, O‘rta Sirdaryo havzasida Qang‘ va Farg‘ona vodiysida Davan davlati vujudga keladi. Bu davrda paydo bo‘lgan Salavkiylar va Yunon-Baqtriya davlatlarida davlatchilikning ellinistik siyosiy mezonlari o‘rnatilgan tarzda, ayrim yirik shaharlarda polis boshqaruvi mavjud bo‘lgan bo‘lishi mumkin. O‘rta Osiyo Ikki daryo oralig‘ining Shimoliy va Sharqiy qismida - Xorazm, Sug‘d va Farg‘onada mahalliy davlatchilik tizimining rivojlanishi bo‘lib, tadqiqotchilar bu jarayon bosqichini shartli ravishda “Xorazm-Qang”, deb ataydilar. Mil. avv. IV asrda Xorazm ahamoniylardan mustaqil bo‘lgan bo‘lsa, mil. avv. III—II asr bo‘sag‘asida Sug‘dda Antiox I va Yevtidem tangalariga taqlidan tangalar zarb etgan alohida mulklar shakllanadi. Shu davrda markaziy va shimoliy hududlarda Qang‘ davlati konfederatsiyasining ham shakllanish jarayoni bo‘lib o‘tadi. Beshinchi davr - mil. avv. II asrning ikkinchi yarmi - milodiy birinchi asr boshlari. Ko‘chmanchi qabilalar hujumi natijasida O‘rta Osiyo Ikki daryo oralig‘ining barcha hududlarida davlatchilik mavjud bo‘lib, ko‘chmanchi davlatchilik an’analari mahalliy davlatchilik an’analari bilan aralashib ketadi. Bu hududlarga kirib kelgan yuechji-toxarlar Sug‘d va Shimoliy Baqtriya hududlariga joylashib, beshta mulkdan iborat mustaqil davlat konfederatsiyasini tashkil etishadi. Bu davrda Qang‘ davlati konfederatsiyasiga Sug‘d va Choch mulklari ham kiradi. Bu mulklar avval yunon-baqtriya tangalariga taqlid qilib tanga zarb etgan bo‘lishsa, keyinroq, mustaqil tangalar zarb etishadi. Bu davrdagi barqaror davlatchilikning muhim belgilaridan biri - oromiy alifbosi asosidagi yozuvning keng yoyilishi hisoblanadi. Oltinchi davr — milodiy I asr boshi — III asr o‘rtalari. Bu davrdagi eng muhim voqealardan biri - qudratli Kushon davlatining paydo bo‘lishi va rivojlanishi hisoblanadi. O‘zbekistonning janubi Kushon davlalining bir qismi edi. Aynan shu davrda Surxon vohasida shaharlaning gullab-yashnashi, aholi manzilgohlarining ko‘payishi, madaniy hayot, iqtisod, savdo-sotiqning taraqqiyoti kuzatiladi.[1:94,95,96] Shunday qilib, dunyoning boshqa mintaqalaridan mustaqil o‘laroq Turonda shaharchilik va davlatchilik uyg‘unlikda ilk bor eradan oldingi I ming yillikning birinchi yarmida Shimoliy Boxtar, Sug‘d, Xorazm va Farg‘onada shakllangan bo‘lib, uning boshqa hududlarida ushbu jarayon kechroq boshlangan. Biroq ushbu holatning o‘ziyoq O‘zbekiston hududida davlatchilikning 3000 yillik tarixga ega ekanligini tasdiqlaydi.[2:54]

O‘zbekiston hududida dastlabki shaharlar (Sopollitepa, Jarqo‘ton) mil.avv. XVII-XIV asrlarda Surxondaryo vohasida jez davrida paydo bo‘lgan. Yozma manbalarda esa shahar haqidagi ma’lumotlar “Avesto”da uchraydi. Hozirgi ba’zi shaharlar (Qarshi-Yerqo‘rg‘on; Hazorasp-Xumbustepa kabilar)ning shakllanishini tadqiqotchilar mil.avv X-VIII asrlar bilan bog‘laydilar. Farg‘onadagi eng qadimgi shaharlar (Ashqoltepa, Dalvarzintepa kabilar) ilk temir davriga oid Chust madaniyati(mil.avv XI-VI asrlar) ga mansubdir. Ahamoniylar davrida shahar qurish jadallashgan. (Xorazmdagi Qal’aliqir, Ko‘zaliqir va boshqalar). Kushonlar davrida shaharsozlik nihoyatda ravnaq topgan. (Xorazmshohlar poytaxtida muntazam tarhli Tupproqqal’a, Zarafshon vodiysida Buxoro,

Farg‘ona vodiysida Mingtepa, doira tarhli Bilovur, Chirchiq vodiysida Shoshtepa). Binkat (Toshkent) shahrining VIII-XII asrlardagi tarhi: 1. Ark; 2. Shahriston; 3. Registon; 4. Ichki rabod; 5. Tashqi rabod. O‘rta asrlarda shaharlar tuzilishi murakkab bo‘lgan, ularning tarkibiga ark, bir necha shahriston, rabod (shahriston atrofi) kirgan. Ularning har biri alohida qal’a devori bilan o‘ralgan. Afrosiyob (Samarqand), Buxoro, Binkat (Toshkent) Movarounnahrning yirik shaharlaridan bo‘lgan. Bunday shaharlarni va ular atrofidagi kichik Shahar va qishloqlarni uzun devorlar muhofaza qilgan. (Buxoro, Toshkent tevaragidagi “Kampir devor”lar, Samarqand tevaragidagi “Devori qiyomat” va boshq.)

Shunday qilib, Xorazm, Baqtriya ,Sug‘d boshqa davlatlarda kechgan siyosiy, ijtimoiy-iqtisodiy, madaniy jarayonlar ajdodlarimizning ijtimoiy-tarixiy taraqqiyot yo‘lidan ilgarilab borib, o‘z davlatchilik tuzilmalarini vujudga keltirib, boshqaruv usullarini takomillashtirib borganligidan guvohlik beradi. Dehqonchilik, chorvachilik, hunarmandchilik, shaharsozlik, mehnat taqsimoti, ishlab chiqarish qurollarining takomillashib borishi ulug‘ bobokalonlarimiz o‘lmas dahosi, salohiyatining yorqin ifodasidir. Bular O‘zbekiston hududidagi dastlabki davlatchilik tarixiy tajribasining muhim jihatlari, namunalari sifatida alohida qimmatga egadir.

Adabiyotlar ro‘yxati

1. Sagdullayev A.S. S 16 O‘zbekiston tarixi, I kitob [Matn] / A.S. Sagdullayev. - Toshkent: «Donishmand ziyosi» MЧЖ, 2021. - 624 b.
2. O‘zbekiston tarixi. (Eng qadimgi davrlardan bugungi kungacha) I jild [Matn] / A.Аскаров [va boshq.]. – T.: «Ma’naviyat», 2022. – 456 b
3. https://arxiv.uz/uz/documents/referatlar/tarix/o-rta-osiyo-shaharsozlik-madaniyati.

2-SHO‘BA
O‘ZBEKISTON ARXEOLOGIYASI, ETNOLOGIYASI VA NUMIZMATIKASINING DOLZARB MASALALARI (YANGI TADQIQOTLAR ASOSIDA)

ЭТНОКУЛЬТУРНЫЕ ПРОЦЕССЫ В СОВРЕМЕННОМ УЗБЕКИСТАНЕ.

Иноятова Д.
Доктор исторических наук, профессор. Национальный университет Узбекистана имени Мирзо Улугбека

По данным государственного комитета статистики по состоянию на 22 апреля 2024 года постоянное население Республики Узбекистан составило 37 млн. человек. Главным достижением, визитной карточкой Узбекистана за годы независимости является межнациональная и межрелигиозная толерантность, где в мире и согласии проживают представители более 100 этносов и народностей, 16 конфессий.

Вопрос национальной и общественной самоидентификации возник перед различными народами Узбекистана, в том числе перед этническими меньшинствами. Для некоторых не титульных народов весьма актуальной оказалась проблема, связанная со статусным положением их в обществе. Остро встали вопросы о месте проживания, языке, сохранении культурного наследия, своих традиций, обычаев и т.д. Объективные трудности переходного периода, связанные с реформированием всех структур государства, некоторыми воспринимались как ущемление прав и национальных интересов некоренных народов. Одним из таких острейших вопросов для представителей не титульной нации стал выбор относительно продолжения своего проживания на территории республики или возвращения на историческую родину. Поэтому с первых дней обретения независимости руководство страны направило все свои усилия на последовательную реализацию государственной этнополитики, на обеспечение межнационального согласия, укрепление дружбы, бережное сохранение уникальных национальных традиций, обычаев и культуры разных диаспор в многонациональном обществе.

За годы независимости создана такая законодательная база, которая решает почти все проблемы равноправия граждан Узбекистана. В первую очередь это закреплено в Конституции страны. Подтверждением реализуемых на практике конституционных принципов равноправия этносов является функционирование культурных центров различных национальностей, созданных еще накануне обретения Узбекистаном суверенитета. Постановлениями Кабинета Министров Республики Узбекистан №10 от 13 января 1992 г. и №180 от 8 апреля 2003 г. был учрежден Республиканский интернациональный культурный центр (РИКЦ). Он оказывал содействие государственным органам и общественным организациям в изучении и удовлетворении культурных потребностей национальных меньшинств, проживающих в Узбекистане. В его задачи входила практическая и методическая помощь национально-культурным центрам (НКЦ), установление и развитие связей и сотрудничества с национальными культурными центрами ближнего и дальнего зарубежья; содействие интернациональному сплочению наций и народностей, гармонизации межнациональных отношений.

Анализ деятельности центров показал, что они действительно играют важную конструктивную роль не только во внутреннем развитии страны, но, и в ее внешнем развитии. За последние годы принят ряд важных документов [1], направленных на совершенствование механизмов деятельности структур РНКЦ и Совета обществ дружбы с зарубежными странами. На их базе при Кабинете Министров Республики Узбекистан создан комитет по межнациональным отношениям и дружественным связям с зарубежными странами. Данные действия направлены на реализацию кардинально новых идей и принципов, нацеленных на упрочение единства народа, межнациональное согласие и толерантность в стране.

К примеру, даже самые малые по численности группы латышей (519 чел.), литовцев (517), эстонцев (220 чел.) создали свои НКЦ и принимают самое активное участие в общественной жизни Узбекистана [2:111]. Всего за последние десятилетия в республике было создано 134 общества дружбы и 150 НКЦ. В том числе: по одному - арабскому, башкирскому, болгарскому, греческому, грузинскому, дунганскому, литовскому, каракалпакскому, китайскому, крымско-татарскому; 2 – белорусских; по 3 – бухарско-еврейских и уйгурских; по 4 – армянских, немецких, польских; 5 – еврейских; по 6 – киргизских и украинских; по 7 – азербайджанских и турецких; 8 – туркменских; по 10 – татарских, таджикских и казахских; 20 – русских и 27 – корейских [3:49-49].

НКЦ создавались и продолжают создаваться не только в столице, но в областях и районах по месту компактного проживания диаспоры, независимо от ее численности. Создание культурных центров малочисленных народов способствует процессу активизации различных социальных слоев и усилению тенденции движения за возрождение и сохранение этнокультурных традиций и самобытности. Национальные культурные центры играют положительную роль в деле вовлечения этнических групп (диаспор) в реформирование культурных процессов в многонационального обществе Узбекистана.

Культурные центры поддерживают тесную связь со своей этнической родиной путем контактов с различными творческими союзами и культурно-просветительскими организациями, министерствами культуры, высшими учебными заведениями, парламентами и деловыми кругами. Следуя своему главному предназначению – развивать и поддерживать за пределами исторической родины культуру и традиции своего народа, они налаживают взаимодействие по многим направлениям, благодаря чему богатство культуры каждого народа становится общим достоянием, сближая, скрепляя дружбу и взаимопонимание в обществе.

Разнообразие культурных традиций народов особенно ярко проявляется во время проведения государственных праздников. Как правило, национальные культурные центры принимают самое активное участие в подготовке и проведении государственных праздников и знаменательных дат в Узбекистане, таких как Мустакиллик, Навруз, День конституции, День памяти и почестей и др. Традиционно на праздниках Навруз и День независимости республики звучит музыка, исполняются танцы всех народов многонационального Узбекистана, на площадях городов, во дворцах культуры, в творческих союзах, учебных заведениях организуются национальные и интернациональные концерты, в культурных центрах их дополняют праздничные программы. Регулярно, по установившейся традиции встречи с творческой интеллигенцией проходят в Национальной библиотеке Узбекистана им. Алишера Навои, парке Захириддина Бабура. Под руководством РИКЦ традиционно проводятся республиканские фестивали дружбы и культуры многонациональной страны под девизами «Узбекистан – наш общий дом!», «Наша сила – в дружбе и сплоченности», «Ватан – ягонадир, Ватан – биттадир», «шу азиз Ватан – барчамизники» и др[4].

Пользуясь равными правами и возможностями, представители различных наций плодотворно работают в различных сферах экономики, науки и культуры, вносят свой достойный вклад в процветание Родины и укрепление ее независимости, повышение ее авторитета в мире, успешное осуществление реформ. И этот труд достойно оценивается руководством страны. «Достаточно сказать, что за годы независимости более 100 активистов национально-культурных центров были удостоены почетных званий, награждены орденами и медалями. Следует особо подчеркнуть, что 14 представителей разных национальностей – наших граждан были удостоены высокого звания «Герой Узбекистана» [5].

Подводя итог, отметим, что в Узбекистане была проведена широкомасштабная работа и предоставлены возможности для равноправного развития культуры всех народов республики. Этнокультурные процессы, происходившие в современном Узбекистане, свидетельствует о том, что деятельности национально культурных центров НКЦ превратились в важный фактор укрепления межнационального согласия, мира и стабильности в республике. Сложившаяся в республике «атмосфера уважения между

людьми, на каких бы языках они ни говорили, является важнейшей основой и залогом мира, стабильности и спокойствия в нашем общем доме, который мы называем Узбекистан».

Литература.

1. Хамитов Р. Ўзбекистон Республикаси ва Латвия, Литва, Эстония ўртасидаги алоқалар янги босқичда (1991 – 2014 йй.). – Тошкент: Turon zamin ziyo, 2015. С. 111.
2. Иноятова Д.М. Становление и развитие этнополитики в современном Узбекистане // Вестник Омского университета. Серия «Исторические науки». – Омск, 2014. – № 1 (1). С. 49–59.
3. http://www.icc.uz/rus/culturalcentre.
4. Корейская диаспора – неотъемлемая часть народа Узбекистана. 18 ноября 2017 г. https://www.gazeta.uz/ru/2017/11/18/korea/ 2 // Народное слово от 20 января 2007 г.
5. Межнациональное согласие и дружба – важный фактор мира и процветания нашей страны: Доклад Президента Республики Узбекистан ш. Мирзиёева на встрече, посвященной 25-летию образования республиканского интернационального культурного центра 24 января 2017 г. http://uza.uz/ru/politics/mezhnatsionalnoesoglasie-i-druzhba-vazhnyy-faktor-mira-i-pr-24-01 – 2017 .

ҚАДИМГИ ҲУНАРМАНДЧИЛИКНИНГ ИХТИСОСЛАШУВИ МАСАЛАЛАРИ

Эшов Б.Ж.
ҚарДУ. Т.ф.д.. проф.

Ўзбекистон ҳудудларидаги қадимги шаҳар ва давлатларда ҳунармандчиликнинг: қурувчилик, кулолчилик, темирчилик, бронза қуйиш, тўқувчилик, тоштарошлик, ёғочсозлик, шишасозлик, танга зарб қилиш, заргарлик, айниқса, заргарликнинг феруза тошларга ишлов бериш каби турлари ривожланган.

Уй ва жамоавий ҳунармандчилик кишилик тараққиётининг деярли барча даврларида мавжуд бўлган. Бу ҳолат археологик тадқиқотлар жараёнида ўз исботини топган. Ҳунармандчилик маҳсулотларини ишлаб чиқариш даврлар ўтиши билан ривожланиб, тараққий этиб борган. Ҳунармандчиликнинг ихтисослашиш жараёнлари Бақтрия ҳудудида бронза даврига оид Сополли маданиятида кузатилса[1:149], Суғд ва Хоразм ҳудудларида бу жараён илк темир давридан бошланган.

Уй ҳунармандчилигида инсонлар ўзларининг турмуш жараёни учун зарур бўлган маҳсулотларни тайёрлаганлар. Жумладан, булар деҳқончилик маҳсулотларини экиш, йиғиштириш, қайта ишлов бериш, озиқ–овқат ҳолатига келтириш, овқат тайёрлаш ва овқатланиш билан боғлиқ, шунингдек, кийиниш, турар жой қуриш, таъмирлаш каби ижтимоий ҳаёт билан боғлиқ ҳунармандчилик маҳсулотларини ишлаб чиқарганлар. Уй ҳунармандчилиги илк темир давридан ривожланган. Бу даврда ҳали одамлар ўртасида уруғ–қабилачилик анъаналари кучли бўлиб, улар натурал хўжалик юритганлар, яъни ўз эҳтиёжлари учун ўзлари кўпроқ маҳсулот ишлаб чиқарганлар.

Кулолчилик - ҳунармандчиликнинг энг қадимий ва кенг тарқалган тури бўлиб, унинг маҳсулотлари инсонлар ҳаётининг энг муҳим зарурияти бўлиши билан бирга, ўтмиш тарихни ўрганишда ҳам энг муҳим манба ҳисобланади. Кулолчилик буюмларининг тури, таркиби, безаги орқали инсонларнинг турмуш тарзи, яшаган ҳудудлари, даврлари ва ижтимоий таркибини аниқлаш мумкин.

Кулолчилик маҳсулотлари икки хил услубда тайёрланган:

1. Қўлда ишланиб, очиқ гулханларда пиширилган. Бундай тайёрлаш услуби неолит, энеолит даврларига ва кўчманчи чорвадорларга хос бўлган.

2. Кулолчилик чархида ишланиб, икки ёки бир поғанали хумдонларда пиширилган. Кулолчилик чархининг қўлда ва оёқда айлантириладиган турлари бўлган. Яхши лойдан тайёрланган, оёқ чархида юпқа қилиб ишлов берилган ва икки поғонали хумдонда пиширилган сопол идиш энг сифатли саналган.

Йирик шаҳарлар ёки уларнинг атрофлари кулолчилик махаллаларидан иборат бўлиб, улар асосан, бозор учун маҳсулот ишлаб чиқарганлар. Бундай маҳаллалар Бақтрияда ва Суғдда йирик шаҳарлардан топилган бўлса (Далварзинтепа, Афросиёб, Ерқўрғон), қадимги Хоразм ва Бухоро Суғдида шаҳар ташқарисида, асосан чегара ҳудудларида ташкил қилинган (Нурум, Дингилжи (Хоразм), Саритепа (Бухоро[2:69]).

Кулолларнинг махсус маҳаллалари Марғиёна, Суғд, Бақтрия ва Хоразмдаги ёдгорликлардан топилган. Афросиёб, Хумбузтепа, Далварзинтепа, Саксанохур, Ерқўрғон йирик кулолчилик марказлари бўлган. Марғиёна ва Бақтрияда кулолчилик алоҳида ҳунармандчилик тури сифатида бронза даврида ажралиб чиққан бўлса, Хоразмда бундай жараён мил.авв. VI асрдан кузатилган. Мил.авв. II асрлардан кулолчилик маҳсулотларни ишлаб чиқаришда ҳам кескин ўзгаришлар кузатилган, яъни тез айланадиган кулолчилик чархи – оёқ чархидан фойдалана бошлаганлар.

Кулолчиликда қуйидаги маҳсулот турлари ишлаб чиқарилган:

1. Овқатланиш учун – кўза, коса, лаган, тавоқча, қадах, ваза;
2. Овқат тайёрлаш учун – қозон, қозончалар, тоғора, товалар;
3. Озиқ–овқатларни сақлаш учун – хум, хумча, фляга, қопқоқлар;
4. Ибодат ва диний маросимлар учун – чироқ, исириқдон, хайкалчалар, терракота, ритон, остодон;
5. Хўжалик учун – урчуқ тоши, тугмалар;
6. Косметика учун – митти сопол буюмлар– кўзача, хумча;
7. Ўйинчоқ – митти сопол буюмлар;
8. Химоя учун – ядролар;
9. Қурилиш учун – ғиштлар[3:17];

Мис, бронза қуйиш, темирчилик, заргарлик каби ҳунармандчиликнинг қандай пайдо бўлганлигини асословчи маълумотлар ниҳоятда кам топилган. Лекин ҳар бир ёдгорликдан металл қуймалар, шлаклар, ярим тайёр ёки синган маҳсулотларнинг топилганлиги ҳунармандчиликнинг қандай турлари бўлганлигини кўрсатади. Баъзи ёдгорликлардангина вайронага айланган ўчоқлар топилган.

Металлсозлик ҳунармандчилиги металларни конларидан қазиб олиш, рудадан ажратиш, уларга ишлов беришдан тортиб то турли маҳсулотлар яратишгача бўлган жараёнларни ўзида қамраб олган. Металлардан асосан, ҳарбий, меҳнат қуроллари, заргарлик буюмлари, тангалар ва б.қ. тайёрлаганлар. Металл буюмларни қайта ишлаш имкониятининг мавжудлиги ва уларнинг камёб, қимматбаҳо бўлганлиги сабабли энг қадимий металл буюмларнинг ихтиро қилиниши вақтини аниқ айтишнинг имкони йўқ. Фақатгина маълум бир тасодифлар туфайли сақланиб қолган металл буюмлар орқали хулоса бериш мумкин.

Деярли ҳар бир ҳудудда аҳоли эҳтиёжи учун ишлаб чиқариш, яъни катта ёки кичик тарзда турли ҳунармандчилик соҳаларига оид устахоналар ташкил қилинган. Кўктепа ёдгорлигининг марказий қисмидан илк темир даврига оид бронза қуйиш устахонаси топилган. Бронзадан ишланган бигиз, игна, билакузук топилган. Бу ердан бронза шлакларининг топилиши бронза қуйиш устахонаси бўлганлигини кўрсатади[4:18].

Жанубий Бақтриядаги Дилбаржин шаҳрида тадқиқотчилар “Ҳунарманд уйи”ни очганлар. У шаҳар ташқарисида жойлашган. Бу ерда ҳунармандчилик устахонаси ёки ўчоқлар топилмаган, лекин, тадқиқотчилар унинг устки қатлами ва атрофида кўплаб сопол, темир ҳунармандчилиги билан боғлиқ изларни аниқлаганлар ва шу ном билан атаганлар[5:129]. Емшитепа ёдгорлигидан кушонлар даврига оид мисга ишлов бериш устахонаси топилган[5:121]. Рангли металлга ишлов бериш ҳам мавжуд бўлган. Мис ва бронзадан турли тақинчоқлар: узук, сирға, шокила, тўғнағич, қопламалар ишланган. Шунингдек, улардан уй–рўзғор учун буюмлар ҳам тайёрланган.

Марказий ва жанубий Суғд ҳудудидан топилган металл буюмларнинг химик таркиби Б.Рузанов томонидан ўрганилган[6:27-28]. Суғдда рангли металлга ишлов бериш марказлари

мавжуд бўлган. Шунингдек, меҳнат, ҳарбий қуроллар ва заргарлик буюмлари тайёрлашда ҳунармандлар турли металл- қалай, қўрғошин, рух, мис қоришмаларидан фойдаланганлар.

Қурол ишлаб чиқариш билан боғлиқ ҳунармандчилик соҳаси деярли тадқиқ қилинмаган. Шунингдек, ҳарбий қуроллардан асосан, ўқ–ёй ўқининг учлари топилган. Бу эса, бронза қуйиш ва темирчилик ҳунармандчилигида меҳнат қуроллари билан биргаликда ҳарбий қуроллар ҳам ишлаб чиқарилган деган фикрга олиб келади. Ўқ учлари Амударё ҳавзаси ҳудудларида деярли бир хил тарзда учрайди. Уларни фақат даврлар билан фарқлаш мумкин. Шу сабаб тадқиқотчилар топилган ўқ учлари асосида ҳам ёдгорликлар хронологияси аниқлайдилар. Мил.авв. VII–VI асрларга оид ёдгорликлардан икки парракли втулкали бронза ўқлари топилган[7:284]. Мил.авв. VI–IV асрларга эса, уч парракли, ўткир, очиқ втулкали бронза ўқлар хосдир. Бундай ўқлар кейинги даврларда учраса ҳам, мил.авв. II асрлардан уч парракли темир ўқ учлари ишлаб чиқарила бошлаган. Ерқўрғондан темирдан ишланган пластиналар топилган. Тадқиқотчилар фикрича, бу жангчилар совутининг парчалари бўлиши мумкин.

Тўқувчилик ҳунармандчилиги мавжуд бўлганлигини сопол идишларда сақланиб қолган мато излари, игна ва урчуқ тошлари орқали аниқланган. Игналар, унинг бўлаклари ва урчуқ тошларининг кўплаб топилиши тўқувчилик ҳунармандчиликнинг бир тури сифатида ажралиб чиққанлигини кўрсатади[8:83]. Афросиёбнинг шимоли–ғарбида антик даврга оид тўқувчилар маҳалласи бўлган[9:23-26].

Қадимги Ўзбекистон ҳудудларида яшаган ўтроқ аҳоли ва кўчманчиларнинг кийимлари ўзига хос бичимга эга бўлган. Бу ҳудудларда тикувчиликнинг ўзига хос тарзда ривожланганлигини кўрсатади. Оёқларида ҳам ўзига хос услубда тикилган пойафзал ёки этик бўлган. Бу маълумотлар Персополь, Бехистун қоя тошларидаги бўртма тасвирлар, тангалар, деворий суратлар ва турли заргарлик буюмларидаги тасвирларда берилган[10:34-36]. Уй ҳунармандчилигига овқат маҳсулотларини ишлаб чиқариш ҳам киради: ун тайёрлаш, нон ёпиш, меҳнат қуроллари, бўёқ тайёрлаш ва бошқалар. Уй ҳунармандчилигида маҳсулот оила ёки уруғ эҳтиёжларидан келиб чиқиб ишлаб чиқарилган.

Тошларга ишлов бериш билан махсус тоштарошлар шуғулланганлар[11:66]. Тошларнинг баъзи турларига ишлов бериш ва олиб келиш жараёни мураккаб ҳисобланган. Трассологик тадқиқотлар натижасига кўра, узунлиги 10 см. ва кенглиги 22 см. бўлган ёрғучоқни тайёрлаш учун 10 соат вақт кетган. Тош ядроларни тайёрлаш учун 50–90 минутгача вақт сарфланган[12:17-18]. Тошга, кўпинча уй шароитида ишлов берилган[12:65]. Тошдан деҳқончилик ва уй–рўзғорда фойдаланадиган қуроллар - ёрғучоқлар, курант (буёқ янчиладиган тош), ўғир дасталари ва бошқалар тайёрланган. Улар пикетаж ва абразив техникаси асосида ишланган[13:73].

Самарқанд Суғди ҳудудидаги Лолазор ёдгорлигидан тошдан ишланган буюмлар топилган. Улар асосан, турли ҳунармандчилик соҳалари билан боғлиқ бўлган. Бунда ишлов берилаётган буюмларни текислаш, майдалаш, тўғрилаш учун ишлатилган. Бундай тошлар кремнийли сланецдан ишланган. Бундай тошлар Самарқанд вилоятининг Зирабулоқ тоғларидан олинган бўлиши мумкин[14:18].

Қимматбаҳо тошларга, айниқса феруза тошига ишлов бериш билан боғлиқ ҳунармандчилик қадимий тарихга эга. Илк темир даврида заргарлик буюмлари ишлаб чиқариш жамоавий характер касб этган. Қадимги Хоразм ҳудудидаги Амиробод ва Қуйисой маданияти ёдгорликларидан топилган мунчоқлар бу даврда заргарлик билан шуғулланганликларини кўрсатади. Бу ерда асосан, феруза ва ложуварддан мунчоқлар тайёрлаганлар. Улар цилиндрик, бочкасимон, дисксимон тарзда ишланган. Шунингдек, бронзадан ҳам тақинчоқлар бўлган. Қуюсой 2 манзилгоҳида олиб борилган тадқиқот ишлари жараёнида мунчоқ ва шокилалар тайёрлаш учун ярим ишлов берилган феруза тошлар аниқланган, бу эса аҳолининг заргарлик билан шуғулланганликларини асослайди[15:24]. Лолазор ёдгорлигидан феруза тош бўлаклари ва мунчоқлари[14:18], Дингилжи қўрғонда

заргарлик ҳунармандчилигининг излари, Тупроққалъа, Қуйқирилганқалъа, Жонбосқалъа, Аёзқалъа ёдгорликларидан турли тақинчоқлар топилган. Аёллар тақинчоқларни безак ва тумор сифатида фойдаланганлар.

Қадимги Ўзбекистон ҳудудларида ёғочсозлик, шишасозлик, суякка ишлов бериш, ҳайкалтарошлик, мусиқа асбобларини тайёрлаш каби ҳунармандчиликнинг турлари ҳам бўлган. Қалъаликир 2 ёдгорлигидан ёғочдан ишланган идишлар ҳам топилган. Ёғочларга ишлов беришда турли кесиш асбоблари –станоклардан фойдаланганлар[16:142-143]. Бу эса Хоразмда ёғочга ишлов бериш ривожланганлигини кўрсатади.

Суякка ишлов бериш косибчилиги ҳам мавжуд бўлган. Баъзи ёдгорликларда суякдан ишланган буюмлар сақланиб қолган. Жумладан, Лолазор ёдгорлигида суякдан ишланган нина тўғноғич топилган. Тупроққалъанинг шох ва суякка ишлов бериш билан боғлиқ устахонаси бўлган[17:68].

Далварзинтепа, Айритомдан топилган мусиқачиларнинг ҳайкаллари қўлидаги асбоблари ҳам шу ҳудудларда ясалган бўлиши эҳтимолдан холи эмас. Бу эса, мусиқа асбобларни ясайдиган ҳунармандчилик ҳам мавжуд бўлганлигидан дарак беради.

Илк темир даврида ҳунармандчилик косибчилик тарзида мавжуд бўлган бўлса, мил.авв.VII–VI асрларда ихтисослашиш жараёни бошланган. Ҳунармандчилик маҳсулотлари товар кўринишини олиб, бозор учун ишлаб чиқарила бошланган. Мил.авв. II асрдан Буюк ипак йўли фаолиятини бошлаган давридан кейин халқаро савдода ҳунармандчилик буюмларига ҳам талаб ошган.

Адабиётлар рўйхати

1. Асқаров А. Ўзбек халқининг келиб чиқиш тарихи. – Б. 149.

2. Болелов С.Б. Гончарство древнего Хорезма: формы организации ремесла (VI в.до н.э. – IV в. н.э.). // ЭО. №2. 1997. – С. 69.

3. Исамиддинов М. Сополга битилган тарих. Тошкент. 1992. Б.17(85)

4. К исторической топографии древнего и средневекового Самарканда. – С. 18.

5. Кошеленко Г.А., Мунчаев Р.М., Гаипов В.А. Археология Афганистана в дни мира и дни войн. – С. 129.

6. Рузанов В.Д. Результаты спектроаналитических исследований меди и бронзы из квартала “металлистов”, раскопов Р – 14 и Р – 15 городища Еркурган. // ИМКУ. Вып. 32. – Самарканд, 2001; Рузанов В.Д. Цветная металлообработка на Афрасиабе в античном периоде и средневековье. / Самарқанд шаҳрининг умумбашарий маданий тараққиёт тарихида тутган ўрни. Самарқанд шаҳрининг 2750 йиллик юбилейига бағишланган халқаро илмий симпозиум материаллари. – Тошкент – Самарқанд. 2007. – Б. 27 – 28.

7. Древнейшие государства Кавказа и Средней Азии. – С. 284.

8. К исторической топографии древнего и средневекового Самарканда. – С. 20; Воробьева М.Г. Керамика Хорезма античного периода. – С. 83.

9. Алмазова Н. Ткачество в Самарканде античного времени. //Самарқанд шаҳрининг умумбашарий маданий тараққиёт тарихида тутган ўрни. Самарқанд шаҳрининг 2750 йиллик юбилейига бағишланган халқаро илмий симпозиум материаллари. – Тошкент – Самарқанд. 2007. – Б. 23 – 26.

10. Левушкина С.В. К истории ткачества античной Бактрии. // Городская среда и культура Бактрии – Тохаристана и Согда (IV в. до н.э. – VIII в. н.э.). – Ташкент: Фан, 1986. – С. 34 – 36.

11. Сагдуллаев А.С. Усадьбы древней Бактрии. – С. 66.

12. Ширинов Т. Орудия производства и оружие эпохи бронзы Среднеазиатского Междуречья. – Ташкент: Фан, 1986. – С. 17 – 18.

13. Семенов С.А., Коробкова Г.Ф. Технология древнейших производств. – Ленинград: Наука, 1983. – С. 73.

14. Бурякова Э.Ю. Поселение Лолазор – предшественник города на Афрасиабе. – С.18.

15. Вайнберг Б.И. Памятники куюсайской культуры. – С. 24.

16. Болелов С.Б., Двуреченская Н.Д. Комплекс деревянных предметов из раскопок культового центра Калалы –Гыр 2. // РА. №3. – Москва, 2002. – С. 142 – 143.

17. Городище Топрак-кала. ТХАЭЭ. Т.XII. – Москва: Наука. 1981. – С. 139.; Болелов С.Б. Гончарство древнего Хорезма: формы организации ремесла. – С. 68.

STUDYING ARCHAEOLOGICAL MONUMENTS AND THEIR PRESERVATION PROBLEMS

Mavlanov U.
prof. NUUz

In the system of historical and cultural heritage of Uzbekistan, archeological monuments have an extremely importance. The archeological monuments, which are the treasure of our ancient history, are a unique treasure that preserves material wealth reflecting the history of our ancient and autentic culture, the stages of formation and development of regional civilization. For this reason, attention to historical heritage and archaeological monuments in Uzbekistan is being launched on a new basis. In this area, the decision of the President of the Republic of Uzbekistan No. PQ-4068 of December 19, 2019 “On measures to radically improve activities in the field of protection of tangible cultural heritage” and the decision of the Cabinet of Ministers No. 792 of September 21, 2019 “On radical improvement of archaeological research” became important.

It is known that protection of historical cultural heritage, including archaeological monuments, is a matter of universal importance. On an international scale, attention to historical-cultural heritage first started in Europe, mainly during the Renaissance. At the beginning of the 19th and 20th centuries, there was an important period for the state protection of historical and cultural monuments in European countries. However, the two world wars that took place in the 20th century led to the destruction and looting of a certain part of historical and cultural heritage objects, including archeological monuments, in Europe and other war-torn continents.

After the Second World War, attention to historical monuments and historical heritage increased. The problem of preserving and studying the historical and cultural heritage of mankind is one of the important issues for all the cultural countries of the world, and this problem has been leading the activities of many international organizations. In particular, in the activities of the “International Council of Museums” established in 1946, the main attention was paid to the preservation of historical monuments. At the Hague Conference held in 1954, on the initiative of UNESCO, the International Convention and Protocol “On the Protection of Cultural Property in the Event of Armed Conflict” was signed. The International Research Center for the Protection and Restoration of Historical Heritage and Cultural Assets, established in 1959, and the International Council for the Protection of Monuments and Landmarks (established in 1965) are also engaged in the protection of historical monuments on an international scale.

The adoption of the Convention “On the Protection of World Cultural and Natural Heritage” in 1972 by UNESCO, the United Nations organization for science, education and culture, paved the way for the development of international cooperation and attention to historical heritage. In this document, for the first time, countries and governments were called to be responsible for the preservation and protection of certain natural and cultural heritages of great importance, which constitute the global heritage of the peoples of the world. In order to implement the Convention in 1974, the “World Heritage” Committee was established by UNESCO, and the committee began to compile a list of rare cultural monuments. Unfortunately, not a single historical-cultural heritage object located in the territory of Central Asia during the former Soviet Union, although many of them have an important place in the history of world culture with their antiquity, importance and uniqueness, were not included in this list.

Today, in Uzbekistan, a new concept of attitude towards historical and cultural heritage, including archaeological monuments, has been developed and is gradually being put into practice.. Before elucidating this issue, it is necessary to take a brief look at the issue of the study of archaeological monuments in our country.

It is known that the attention to the archaeological monuments in Turkestan and their scientific study began in the last quarter of the 19th century, after Turkestan was conquered by the Russian Empire. This work was initially started by Russian archeology enthusiasts and local historians. In 1895, the Turkestan Archeological Amateurs’ Club was formed, and archaeological excavations in the country began to be conducted under the supervision of this club.

In Uzbekistan, the science of archeology was literally formed in the 20-30s of the 20th century and gradually developed. The opening of the “Archaeology” department at the Central Asian State University (1940) and the establishment of the Department of Archeology of the Academy of sciences of Uzbekistan (1943) were of great importance in the development of the science of archeology in our country. The Termiz archaeological complex expedition, the Khorezm archaeological-ethnographic expedition, the Pamir-Altay and Pamir-Fergana expeditions played a major role in the study of archaeological monuments by districts.

In 1963, the establishment of KATE (Cash Archaeological Topographic Expedition) at the Department of Archeology of the Faculty of History of Tosh State University started a new era in the study of archaeological monuments in South Sughd. Scientific researches of M.E. Masson, N. Krasheninnikova, S.B. Lunina, Z. Usmanova, G.A. Dresvyanskaya, A.S. Sagdullaev, N.P. Stolyarova, O.P. Lushpenko, etc. Ancient oasis of Kesh played an important role in clarifying the place of history and culture in the development of the civilization of Central Asia, especially Uzbekistan.

The establishment of the Institute of Archeology in Samarkand (1970) on the basis of the Institute of History and Archeology of the Academy of sciences of Uzbekistan made it possible to further expand archaeological research in Uzbekistan. In the 70s and 80s of the 20th century, scientists of the institute conducted extensive archaeological observations and excavations in almost all regions of Uzbekistan, and many rare monuments from the ancient past to the late Middle Ages were found and studied.

Acknowledging the services of dedicated archaeologists in the preservation and study of the archaeological heritage, it is also necessary to note the 50-80s of the 20th century as a period of sharp increase in the destruction of archaeological monuments in our country. Because, according to some information, the number of archaeological monuments in the territory of Uzbekistan was more than 14,500 in the 30s of the 20th century. Naturally, it was important to protect this heritage and regulate learning. Unfortunately, although many decisions were taken to protect archaeological sites during the former Soviet Union, it was during that period that many archaeological sites were completely lost.

Among the reasons that led to this, the increase in the number of the population and the increase in the demand for housing, the strengthening of the urbanization process, the establishment of industrial facilities, the rapid development of the territories as a result of the state policy aimed at the gradual increase of arable land, and others can be indicated. The fact that the preservation of archaeological and other monuments in the territories being used for the needs of the country and the population is considered as a secondary issue also allows us to understand the essence of the state policy regarding the historical heritage at that time.

Unfortunately, looking at archaeological monuments with disdain, not fully understanding their importance and their important place in the system of historical and cultural heritage was observed even in the first years of independence. Especially in the early 90s, when private ownership developed and farms were established in rural districts, the “tradition” left over from the former union of gradually destroying monuments during the development of the area where archaeological monuments are located for economic needs was preserved. As a result of carelessness of local authorities, lack of social awareness among private owners, lack of awareness of the importance of the archaeological monument located in the area and responsibility for its preservation, some archaeological monuments were completely lost for future generations.

Today, according to some sources, the number of archaeological monuments preserved in the territory of our country is about 8.5 thousand. If we compare this number with the number given above, that is, the number of archaeological monuments in the 30s of the 20th century (about 14,500), it should be noted that more than 30% of archaeological monuments have disappeared in about 70 years.

Disturbing reports coming from places put on the agenda to create a new legal framework for the protection of archaeological monuments, to improve the legal framework for dealing with archaeological heritage, which is an important part of our historical and cultural heritage. Urgent measures of the government of Uzbekistan, new laws and government decisions in this regard

served as the basis of the state policy on archaeological heritage. The activities of the “General Directorate of Scientific and Production Protection and Use of Cultural Heritage Objects” under the Ministry of Culture and Sports Affairs are the state body that directly implements this policy. Adoption of the Cabinet of Ministers Resolution No. 269 of July 29, 2002 “Regulation on the procedure for maintaining the state cadastre of cultural heritage objects of the Republic of Uzbekistan” and “Regulation on the historical-cultural expertise of cultural heritage objects” as well as many other decisions and laws have made the historical-cultural heritage in our country becoming important in retention and learning.

Today, almost all archaeological monuments in Uzbekistan are officially registered and under the protection of the state based on relevant laws. In this regard, the Law “On the Protection and Use of Archaeological Heritage Objects”, adopted by the Legislative Chamber of the Oliy Majlis on June 16, 2009 and approved by the Senate on August 29, 2009, became important. The Law consisting of 5 chapters, Article 34 “...regulation of relations in the field of protection and use of archaeological heritage objects...” states that the “property right to archaeological heritage objects” belongs to the state, “On the basis of the right to operational management of archaeological objects, science , can be attached to cultural and educational institutions” and others.

In this law, the issues of “state management in the field of protection and use of archaeological heritage objects”, duties of state and local authorities in the protection of archaeological monuments, rules for conducting and using scientific research, international cooperation in this field, registration of archaeological monuments in the state cadastre and other related issues are covered. reflected.

On June 21, 2014, the Resolution of the Cabinet of Ministers of the Republic of Uzbekistan No. 200 “On additional measures for the protection of objects of material cultural and archaeological heritage and further improvement of their use” was adopted. In this decision, tasks such as further improvement of the system of protection and use of material cultural and archaeological heritage objects, which are the national wealth of the people of Uzbekistan, creating conditions for comprehensive study, popularization and promotion of unique material and cultural heritage objects, and increasing the tourism potential of Uzbekistan, are on the agenda. was placed.

Today, the study of archeological monuments on a modern basis is also widely started. In this regard, international cooperation is developing. The science of archeology in Uzbekistan is rising to the world scientific level with the results of its research. Currently, archaeological research is being carried out in cooperation with France, Germany, Japan, Italy and Poland, and there are permanent scientific contacts with scientists from Russia (Moscow, St. Petersburg).

Today, the relatively well-researched famous monuments include the ancient ruins of Afrosiyob, Koktepa and old Poykend located in the Zarafshan oasis, Uzunqir and Erkurgan in the Kashkadarya oasis, Sopollitepa and Jarkoton of the Bronze Age in the Surkhan oasis, Dalvarzintepa, Khalchayon, Fayoztepa, Karatepa, which are unique monuments of the Kushon era, as well as Noting the ancient ruins of Termiz, Chust and Dalvarzin in the Fergana Valley, monuments belonging to the late Bronze Age and early Iron Age, as well as the ruins of the famous city of Akhsikent, Khanka and Mingorik in the Tashkent oasis, Kozalikir in the Khorezm oasis, Toproqkala, Koykiryankala, Ayozkala and many other fortresses, which are famous monuments of antiquity.

Thus, today, understanding the importance of archaeological monuments in the system of historical and cultural heritage, connecting them with the history of the Uzbek people, preserving, studying and leaving a legacy for future generations of the historical and cultural heritage has risen to the level of state policy. In our country, the legal framework for the protection of historical monuments has been created and is being improved.

In general, the protection of archaeological monuments and finds, architectural structures, historical inscriptions and manuscript sources, historical and artistic works, rock paintings, visual and practical works of art, art and crafts, which are an important component of the historical and cultural heritage, is the responsibility of the government of Uzbekistan, like all countries of the cultural world. is also one of the tasks that are always in the center of attention. After all, attention to the preservation of historical and cultural monuments, in turn, serves as a unique foundation in

the spiritual and cultural development of society and is also important in the education of the young generation.

Literature

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг Олий Мажлисга Мурожаатномаси // “Халқ сўзи”, 2019 йил 29 декабрь;

2. Мазкур Конвенция СССР Олий Совети томонидан 1975 йилда, Ўзбекистон Олий Мажлиси томонидан 1993 йилда ратификация қилинган.

3. ЮНЕСКО. Цели, структуры, деятельность. Хроника, факты, цифры. – М., 2002.

4. Мавлонов Ў., Абдувоситова И. Тарихий-маданий мерос – миллий ғояни англаш омили. – Тошкент: Академия, 2014. – Б. 125-135.

5. Бердимуродов А., Раимқулов А.Т. Археологик мерос: уни асраб-авайлаш барчамизнинг фуқоралик бурчимиздир // Ўзбекистон тарихи ва маданияти. – Тошкент: Tafakkur, 2011. – Б. 233.

6. Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2009 йил, 42-сон.

QADIMGI BAQTRIYA DAVLATIDA MAHALLIY BOSHQARUV TIZIMINING O‘ZIGA XOS HUSUSIYATLARI.

Egamberdieva N.A.
Tarix fanlari doktori. Toshkent Amaliy fanlar universiteti.

Qadimgi Baqtriya davlati O‘zbekiston hududida shakllangan ilk davlat bo‘lib, u bronza davrida – mil.avv. II ming yillikda shakllangan. Ilk davlat izlari arxeologik tadqiqot asosida isbotlanib, u Surxondaryodagi Jarqo‘ton yodgorligidan topilgan. Yodgorlikda arxeologik tadqiqot ishlarini olib borgan A.Asqarov, unda davlatga xos bo‘lgan belgilarni aniq asoslab berdi.

Qadimgi Baqtriya davlati haqidagi dastlabki yozma ma’lumotlar “Avesto” va Ossuriya yozma manbalarida uchraydi. Yozma manbalarda bayon qilingan tavsilotlar arxeologik tadqiqotlar asosida ham tadqiq qilingan. Mil.avv. VIII–VI asrlarda Baqtriya jahon miqyosidagi eng yirik va mustahqam davlat bo‘lganligi arxeologik va yozma ma’lumotlar tadqiqoti asosida tasdiqlangan. Qadimgi Baqtriyada davlatchilikning shakllanishi qabilalarning erkin birlashuvi asosida tashkil topgan. “Avesto” da davlat ahamiyatiga molik ishlar umumiy yig‘inda muhokama qilinganligi va davlat boshqaruvida qohinlar, harbiylar yetakchi o‘rinni egallaganligi qayd qilingan.

Qadimgi Baqtriya dalati mil.avv. VI–IV asrlarda ahamoniylar imperiyasi tarkibida bo‘lgan. Ahamoniylar imperiyasida shoh cheklanmagan huquqga ega bo‘lib, shohlar shohi deb atalgan, uni xudo darajasiga ko‘tarib, ilohiylashtirganlar [9. S. 231-233]. Davlat boshqaruvi va tekshiruvlar Hazorapad (mingboshi) tomonidan amalga oshirilgan [10. S.105]. Davlat boshqaruvidagi islohotlar Doro I tomonidan amalga oshirilgan. U davlatni satrapliklarga bo‘lgan va ularga ma’lum miqdorda soliqlar belgilangan. Satraplar ahamoniylarning avlodlaridan tayinlangan. Kir II va Kambiz davrida qaram davlatlar mahalliy hukmdorlar tomonidan boshqarilgan. Bu ikki hukmdor davrida imperiyaning ma’lum bir markazi bo‘lmagan. Soliqlar ham aniq belgilanmagan [3. S.35]. Doro I islohatlari natijasida Suza shahri imperiyaning poytaxti sifatida tanlangan.

Ahamoniylar imperiyani satrapliklarga bo‘lib boshqargan bo‘lsalarda, qadimgi Baqtriya oqsoqollar kengashi tomonidan boshqaruv uslubi saqlanib qolgan. Qadimgi rim va yunon mualliflari ma’lumoticha, ahamoniylar bosib olgan hududlarning mahalliy boshqaruviga, urf–odatlarga aralashmaganlar. Faqat satraplar ular ustidan nazorat o‘rnatgan [5. S.5-37]. Baqtriya davlati boshqaruvida mahalliy hokim bilan birgalikda ahamoniylar tomonidan tayinlangan satrap nazorat qilgan. Bu ayniqsa, yozma manbalarda Baqtriya satraplari haqida yozib qoldirilgan manbalarda aks etgan. Mil.avv. 530–522 yillarda Baktriya satrapi Kir II ning o‘g‘li Bardiya bo‘lgan. Mil.avv. 486–480 va 480–465 yillarda Doro I ning o‘g‘illari Ariamen va Masist, mil.avv. 335–329 yillarda Doro III qarindoshi Bess Baqtriya satrapi etib tayinlangan.

Harbiy ishlar bilan shug‘ullanish boshqa harbiy sarkardalarga topshirilgan. Jumladan, Kserksning mil.avv. 480 yilida yunonlarga qarshi yurishi davrida Baqtriya satrapi Doro I ning o‘g‘li Masist bo‘lgan. Baqtriya jangchilariga qarshi Doro I ning boshqa o‘g‘li Gistasp boshlab borgan [2. VII, 64,66,82].

O‘rta Osiyoda ahamoniylarning uchta satrapligi tashkil qilingan. Gerodot ma’lumotiga ko‘ra, XII satraplik “baqtriyaliklardan egllargacha”, XV–satraplikni “saklar va kaspiylar” [2.III, 92–93] tashkil qilgan. E.V.Rtveladze egllarni Badaxshon hududida yashagan qabila deb qo‘rsatadi [6. S.92]. Ular yashagan tog‘li hududlarda la’l, oltin, mis, temir, qo‘rg‘oshin kabi qimmatbaho metallarga boy bo‘lgan hudud hisoblangan.

Satrapliklar ma’lum bir siyosiy hudud–hokimliklarga bo‘lingan. Bu hokimliklar dehqonchilik vohalari, ya’ni ma’lum bir sug‘orish tizimi bilan chegaralangan hudud bo‘lgan. Har bir dehonchilik vohasida yirik shahar bo‘lib, uning atrofida qo‘rg‘onlar va qishloqlar bunyod etilgan. Yirik shahar esa, shu dehqonchilik vohasining boshqaruv markazi hisoblangan. Unda boshqaruv markazi–ark joylashgan. Bu shahar boshqaruv markazi bo‘lishi bilan birga, atrofidagi aholining tinchligini ham ta’minlashga xizmat qilgan.

Dehqonchilik vohalarining hokimlari davlat satrapiga bo‘ysungan. Ahamoniy manbalarda bunday hokimlar “fratarak” deb atalgan. Janubiy Baqtriyadan mil.avv. 353–324 yillarga oid topilgan xatlarda Ahamoniylar imperiyasida davlat hududlarga bo‘lingan holda idora qilinganligi aks etgan. Xatlar asosida Axvamazda viloyat, ya’ni dehqonchilik vohasi hokimi, Bagavant esa, yanada kichikroq hudud boshqaruvchisi bo‘lgan bo‘lishi mumkin degan fikr bildirilgan [7. S.97]. Ahamoniylar davlat boshqaruvida hududlarni nazorat qilish uchun yana bir lavozim – “quloq va ko‘z”, ya’ni podsho va hokimlarning ayg‘oqchilarini tayinlashgan. Mazkur xatlarda satrapning “quloq va ko‘zi” Vayya–Atra ismli shaxs bo‘lganligi yozib qoldirilgan [7. S.53].

Mil.avv. IV asrda Baqtriya davlati yunon–makedonlar tomonidan bosib olinadi va Aleksandr Makedonskiy noiblik boshqaruvini o‘rnatadi. Noiblik ahamoniylar davridagidek, satraplik deb atalib, ularni Makedonskiyga yaqin bo‘lgan kishilar boshqargan. Aleksandr Makedonskiy bu hududlarda barpo etgan davlatida Ahamoniylar davlat boshqaruvidagi idora-tartib usullarini o‘zgartirmagan, ya’ni satraplik boshqaruvi va soliqlar yig‘ib olish tizimi o‘zining ilgarigi ahamiyatini saqlab qolgan [10. S.126]. Arrian ma’lumoticha, Baqtriyani fors Artabaz, keyinchalik Aminta Ken boshqargan [1. 4.17.]. Satraplar ma’muriy, fuqarolik, ba’zida harbiy boshqaruv kabi vazifalarni ham bajarganlar. Agar davlatga hujum ehtimoli oshsa, davlat harbiylar boshqaruviga berilgan [8. S.138]. Aleksandr Makedonskiy tomonidan yangi tashkil qilingan davlatlarga garnizon boshlig‘i “giparx”lar tayinlangan [1. 4.22.4]. Aleksandr Makedonskiy hukmronligi davrida mahalliy hokimlar hududlarda o‘z mustaqilligini saqlab qolgan holda boshqarish huquqiga ega bo‘lganlar. Mahalliy hokimlardan bo‘lgan Baqtriya satrapi Oksiart o‘z oltin tangasini ham chiqargan. Davlat boshqaruvi mustaqil ravishda olib borilgan ular faqat rasman Aleksandr Makedonskiy hukmronligini tan olganlar. Yirik davlatni yunon–makedonlar o‘z nazoratida ushlab turgan bo‘lsalarda, hududlarda mahalliy hokimlarning boshqaruvida deyarli o‘zgarish bo‘lmagan. “Avesto”da tilga olingan jamoaviy boshqaruv, ya’ni oqsoqollar kengashi boshqaruvi davom etgan. Yunon–makedonlar esa, Aleksandr Makedonskiy tomonidan asos solingan yangi shaharlarda iste’qomat qilganlar. Ularni giparx boshqargan.

Aleksandr Makedonskiy mahalliy xalqning urf odatlarini qabul qilib, askarlari va o‘zi ham mahalliy qizlarga uylanib, xalq bilan yaqinlashuv siyosatini olib borgan. Bunday davlat boshqaruvidagi yondoshuv aniq siyosiy maqsad – yangi davlatchilik barpo etish g‘oyasi bilan bog‘langan edi. Bu davlat nafaqat turli halqlarning siyosiy birlashmasi bo‘libgina qolmay, balki uning kelajakda makedonlar va Sharq zodagonlari qon-qarindoshligi vorisligiga tayangan davlatga aylanishi rejalashtirilgan edi.

Mil.avv. IV asrning oxiri va III asrning birinchi yarmida Baqtriya Salavkiylar sulolasi hukmronligi o‘rnatiladi. Bu davrdan podsho, ya’ni monarxiya davlati tarkib topadi. Hukmronlik endilikda nasldan naslga o‘tadi. Podsholar cheklanmagan hokimiyatga ega bo‘ladilar [4. S.23-25]. Mil.avv. 312 yilda Aleksandr Makedonskiyning lashkarboshisi Salavk I hokimiyatni qo‘lga kiritgach, sharqiy viloyatlarga o‘g‘li Antiox I ni satrap qilib tayinlaydi. Mil.avv. 280–261 yillarda Antiox I Salavkiylar davlati podshosi bo‘lgan. Podsho bir vaqtning o‘zida fuqarolar ma’muriyati oliy boshlig‘i, qo‘shinlarning bosh qo‘mondoni, oliy sudya va hatto, bosh qonun chiqaruvchi vazifalarini bajargan. Sulola asoschisi Salavka I “Podsho tomonidan buyurilgan barcha narsalar doimo adolatlidir”, degan tamoyilga qat’iy amal qilgan. Salavkiylar sulolasi podsholari qo‘yidagi ikkita huquqiy asosga ega edilar: 1. Bosib olish huquqi. 2. Hokimiyatni otadan bolaga meros

qoldirish huquqi. Ko‘p hollarda salavkiylar podsholari ilohiylashtirilgan [10. S.131]. Ular o‘zlariga tanlagan epitetlari ham shunga mos bo‘lgan, jumladan Soter-Qutqaruvchi, Dikayos-Adolatparvar, Everget-Ezgulik.

Salavkiylar hukmronligi davrida yirik davlatni boshqarish murakkab bo‘lgan. Mahalliy davlatlar o‘zlarini mustaqil boshqarish siyosati ancha kuchaygan. Shuning uchun davlat qaram hududlarni zo‘ravonlik bilan birlashtirib turgan. Salavkiylar davlatida satraplar ham ma’muriy, ham harbiy boshqaruvni qo‘lga olganlar. Satrap-strateg ma’muriy boshqaruvda eng yaqin odamlaridan o‘ziga yordamchi tanlagan. Bu yordamchi soliq yig‘uvchilar faoliyati, ichki va tashqi savdo, xo‘jalik hayotini nazorat qilib borgan. Salavka I davrida satrapliklarning qudratini pasaytirish va ular ustidan hukmronlikni kuchaytirish uchun ularning hududlarini bo‘lib yuboradi va 72 kichik satraplikni tashkil qiladi. Keyinchalik Antiox III davrida Salavkiylar davlati tarkibidagi satrapliklar yana qayta birlashtirib, ilgarigi holati tiklangan.

Mil.avv. 250 yilda Baqtriya satrapi Diodot mustaqil Yunon–Baqtriya davlatini tashkil qiladi. Yunon–Baqriya markazlashgan davlat bo‘lib, hududiy boshqaruvda satraplik tizimi saqlanib qolingan, lekin u yanada kichikroq giparxlarga bo‘linib boshqaruv amalga oshirilgan.

Mil.avv. II asrning ikkinchi yarmida sak, sarmat va yuechjilarning bosqini boshlanadi. Shu tariqa hududda ellinlarning hukmronligi tugab, Baqtriya hududlarida Kushonlar davlati hukmronligi o‘rnatiladi. Kushon davlati monarxiya boshqaruviga asoslangan. Davlat boshqaruvida markazlashtirish siyosati Kanishka davridan boshlangan. Davlatning hukmdori cheklanmagan huquqqa ega bo‘lgan, shuningdek, u oliy kohin ham hisoblangan. Hukmdor huzurida tashkil qilingan “Oqsoqollar kengashi” – maslahat beruvchi organ hisoblangan bo‘lsa-da, davlatdagi qonun va farmonlarni hukmdorning o‘zi mustaqil ravishda qabul qilgan. Kanishka davlatni boshqarish tizimini takomillashtirgan. Davlat satrapliklarga bo‘lingan. Satraplikni boshqargan noiblar podshoga so‘zsiz itoat etgan va davlatga doimiy ravishda soliq to‘lab turganlar.

Qadimgi Baqtriya davlatining mahalliy boshqaruv tizimida demokratik tamoyillar saqlanib qolgan. Hokimiyatning boshqaruv organi markazida yagona shaxs turgani bilan davlat boshqaruvida umumjamoa fikri muhim hisoblangan. Ahamoniylar, yunon-makedonlar va kushonlar hukmronligi davrida ham mahalliy boshqaruv tizimlarida bunday boshqaruv uslubi o‘z ahamiyatini yo‘qotmagan. Mahalliy hokimliklarning iqtisodiy va siyosiy jihatdan kuchayib borishi hududlarning mustaqil faoliyat yuritishiga zamin hozirlagan.

Adabiyotlar ro‘yxati

1. Арриан Филавий. Поход Александра. Пер. М.Е.Сергеенко, вступ. ст. Крюгера О.О. – СПб: Алетейя, 1993,
2. Геродот. История в девяти книгах. Пер. и примеч. Г.А. Стратановского. – Ленинград: Наука, 1972.
3. Азамат Зиё. Ўзбек давлатчилиги тарихи. —Ташкент: Шарк, 2001.
4. Бикерман Э. Государство Селевкидов. – Москва: Наука. 1985.
5. Гафуров Б.Г. К 2500 – летию Иранского государства. / История Иранского государства и культуры. – Москва: Наука, 1971.
6. История государственности Узбекистана: В 3–х т. Т. I. /Авт. Э.В.Ртveладзе, Д.А.Алимова и др. – Ташкент: Узбекистан, 2009.
7. Кошеленко Г.А. Новые письменные документы по истории Центральноазиатского региона в древности. // Самарқанд шаҳрининг умумбашарий маданий тараққиёт тарихида тутган ўрни. Самарқанд шаҳрининг 2750 йиллик юбилейига бағишланган халқаро илмий симпозиум материаллари. – Тошкент – Самарқанд, 2007.
8. Ртveладзе Э.В. Завоевание Александра Македонского и внедрение эллинско – македонской государственности. / История государственности Узбекистана. Т.I. В 3–х т. Т. I. /Авт. Э.В.Ртveладзе, Д.А.Алимова и др. – Ташкент: Узбекистан. 2009.
9. Шайдуллаев Ш.Б. Ўзбекистон ҳудудида давлатчиликнинг пайдо бўлиши ва ривожланиши (Бақтрия мисолида). т.ф.д. илм. даражасини олиш учун ёзилган диссертация. – Самарқанд, 2009.
10. Эшов Б. Ўзбекистонда давлат ва маҳаллий бошқарув тарихи. Биринчи китоб. –Тошкент. 2019.

МАРКАЗИЙ ОСИЁНИНГ ТУРКИЙ ДАВЛАТЧИЛИК МАСАЛАСИГА ДОИР АЙРИМ МУЛОҲАЗАЛАР (ИЛК ЎРТА АСРЛАР)

Пардаев Т.Р.
ТерДУ тарих фанлари доктори, профессор в.б.

Марказий Осиёнинг қадимги ҳудудларида жуда кўп туркий қабилалар уюшмалари бўлган. Улар ҳукмронлигидаги бирлашмалар туркий давлатчиликнинг илк илдизлари саналади. Илк ўрта асрлар тарихида кўчманчи туркий қабилаларнинг катта қисми кенг ҳудудларга ёйилиб, баъзи қисмлари ўтроқлашиб шаҳар ва қишлоқларда яшаганлар. Мўғулистон, Жанубий Сибир, Шимолий Хитой, Олтой ва Тяншан тоғлари оралиғидаги ҳудудлар аҳолисининг кўпчилигини ташкил қилувчи этнос бўлиши билан бирга туркийлар Шарқий Туркистон, айниқса, унинг шимолий ҳудудлари, Еттисув, Фарғона, Чоч, Ўрта ва Қуйи Сирдарё ҳавзалари, Оролбўйи, Волга–Урал бўйлари, Шимолий Кавказ ва Қора денгизнинг шимоли-шарқи, Хуросон, Шимолий Афғонистон ва Тохаристон нуфусининг сезиларли бир қисмини ташкил этувчи этнос сифатида ўз мавқеига эга эдилар[1]. Бу туркий этносларнинг илк ўрта асрлар тарихида Кушон салтанати, Хионитлар ва Эфталитлар давлатларининг тарих саҳнасига чиқишида у ёки бу даражада алоқадорлигини алоҳида таъкидлаш мумкин[2]. Илк ўрта асрлар даври хионитлар, эфталитлар давлати унчалик мустаҳкам бўлмаганлигидан узоқ яшамаганлиги тарихдан маълум. Бироқ, улар асос солган бу давлатчилик тартиблари бир неча кўчманчи туркий халқларни бирлаштириб Турк хоқонлиги давлати асосларини яратган.

Хитой манбаларида эфталитларни турклар (тукюе) билан боғлиқ равишда таърифлайдилар[3]. Византиялик тарихчилар, масалан Прокопий (VI) эфталитларни хунлардандир, таналари эса оқ деб эслатади. Эфталитларнинг этник келиб чиқиши масалалари анча мураккаб ҳисобланади. Бу мураккаблик шу билан изоҳланадики, араб манбалари ва тангашунослик маълумотлари эфталитлар подшолари фақат туркларга хос бўлган унвон – тегин, хоқон унвонлари билан тилга олинади[4]. Шу билан биргаликда тангаларда акс этган подшолар аниқ европоид ирқини беради. Бу ҳолатлар айрим тадқиқотчиларнинг эфталитларни туркий халқлар деб ҳисоблашларига асос бўлган. Прокопий Кесарский эфталитлар ҳақида шундай маълумот беради: “эфталитлар хун қабилалари бўлиб, барча хунлар ичида улар ягона оқ танлидир. Турмуш тарзи жиҳатидан ҳам улар бошқа хунларга ўхшамайдилар ва бошқа хунларга ўхшаб ҳайвонлардек яшамайдилар. Улар битта подшо бошқарувида турадилар. Бу подшо римликлар ва бошқалардан қолишмайдиган ҳолда аҳолига ғамхўрлик кўрсатади, ўзаро ва қўшинлар билан бўлган муносабатларда адолат мезонларига амал қилади”.

V асрда яшаган Лазар Парбский эфталитларни етти қабиладан иборат массагетларнинг етакчи уруғларидан бири эканлиги ҳақида маълумот беради. Хитой манбаларида эфталитларнинг юечжиларнинг бошқа бир кўриниши ёки қанғуй қабиласининг бир тармоғи, яъни қанғлиларнинг авлодлари сифатида талқин қилинади. Ундан ташқари, ўзларини алхонлар деб атаган эфталитлар Бақтрия Тохаристон ерларида яшаб ўтган азалий бақтр қабилаларидан чиққан этник гуруҳ эканлиги ҳақида фикрлар мавжуд. Умуман олганда, эфталитларнинг туркий халқлар эканлиги ҳамда уларнинг ҳақиқий ватани Бақтрия Тохаристон эканлигини эътироф эувчи олимлар кўпчиликни ташкил этади[5]. Мана шу фикрларга асосланиб, туркий давлатчилик негизлари илк ўрта асрлар даврида вужудга келган ва Турк хоқонлиги давлатининг ташкил топиши ҳамда уни узоқ муддат тарих саҳнасида ҳукмронлик қилишида асосий роль ўйнаган деган фикрни айтиш имконини беради. Турк атамаси даставвал этник хусусиятга эга бўлмай, ижтимоий маънога эга бўлган, кучли, бақувват, ботир маъносини берган. Шу жиҳатдан оладиган бўлсак, ўз жамоасида кучли, турли тоифалар билан қувватланган, ботир шахслар ҳукмдорлик мартабасига кўтарилган. Бумин Турк элининг хоқони сифатида оқ кигизга ўтказилиб кўтарилади. Хитой манбаларига кўра, туркийлар хонни тахтга ўтқазишда махсус маросим ўтказишган. Амалдорлар бўлажак хонни кигизга ўтқазиб, қуёш юриши бўйлаб 9 маротаба

айлантирганлар, иштирокчилар уни қутлаб,улуғлаб турганлар. Сўнгра хонни отга ўтқазиб, бўйнига ипак мато боғлаганлар. Бундай маросимлар туркий давлатчиликнинг асослари ҳисобланиб, ривожланган ўрта асрлар даври давлатчилиги тарихида узоқ йиллар сақланиб қолганлиги ҳам унинг бардавомлигини кўрсатади. Давлатни бирлаштирувчи шахс хоқон ҳисобланган. Ушбу тизимда аксарият ҳолларда тахт отадан ўғилга эмас, акадан укага, амакидан жиянга қолган. Тахт меросхўри тегин(шаҳзода) деб юритилган[6]. Бундай бошқарув тизими бошқарувнинг узоқ муддат сақланишини таъминлаган. Лекин кейинги даврларда бу анъананинг бир оз бузилганлигини туркий давлатчиликда мерос отадан ўғилга ўтилиши билан шаҳзодалар ўртасидаги курашларни давлат таназзулининг сабаблардан бирига айланганлигини хонликлар даври тарихидан биламиз.

Хоқонликнинг таркибидаги кўплаб қабила ва элатларни бирлаштириш ва бошқариб туриш, улардан маълум миқдордаги солиқлар ва ўлпонларни ўз вақтида йиғиб олиш мақсадида хоқонликда махсус маъмурий ва ҳарбий сиёсий бошқарув тизими жорий этилган эди. Давлатни бошқаришда олий ҳукмдорларга унинг яқин қариндошлари, авалло, ҳукмрон сулола аъзолари ҳамда улар томонидан барпо этилган бошқарув тизимига ёрдам берар эди. Турк хоқонлигининг марказий бошқарув тизими асосан йирик сиёсий давлат тадбирлари (давлат осойишталигини сақлаш, давлат сарҳадларини кенгайтириш, солиқ тизими, ички ва ташқи савдо, дипломатик муносабатлар) билан машғул бўлиб, ўзлари забт этган ҳудудлардаги бошқарув тизимига маълум даражада эркинлик берилган. Бундай эркинликлар маҳаллий сулолала вакилларининг норозилик кайфиятининг олдини олган ва давлатни узоқ бошқариш имконини берган. Гарчи туркий давлатларнинг кейинги даврларда бошқа босқинчилар томонидан бир неча бор босиб олинишига қарамасдан, туркий давлатилик анъаналари сақланиб қолаверган.

Хулоса қилиб айтганда, туркий давлатлар Марказий Осиё давлатчилиги тарихи, ижтимоий иқтисодий ва маданий ҳаёти учун муҳим аҳамиятга эга бўлган. Туркий қабилаларнинг бирлашуви ва жипслашувига кенг имконият яратиб, Марказий Осиёдаги айрим туркий халқларнинг шаклланишувига асос бўлган.

Адабиётлар рўйхати

[1] М. Исҳоқов. “Тарихчи, тарихчилик маъсулияти”. Турон академияси Ахборотномаси. 2013.

[2] Кляшторный С. Г. Формы социальной зависимости в государствах кочевников Центральной Азии // Рабство в странах Востока в средние века. – М., 1986. – С. 336–337;Клашторный С.Г. Генеалогия и хронология западнотюркских и тюргешский каганов VI-VIII вв.// Из истории дореволюционного Киргизистана.- Фрунзе: Илим, 1985.- С. 165-168.

[3] Ходжаев А. “Сведания о Ташкенте в китайских источниках древнего периода. Сведания “Шицзи” (Исторические записки)” “Ўзбекистон тарихи” № 3 Тошкент 2009.

[4]Сагдуллаев А. ва бошқалар. Ўзбекистон тарихи: давлат ва жамият тараққиёти. – Тошкент: Академия, 2000. – Б. 31.

[5] Эшов Б.Ўзбекистонда давлат ва маҳаллий бошқарув.Т., Янги аср авлоди, 2012. 158 - 173б.

[6] Бобоёров Ғ. Ғарбий Турк хоқонлигининг бошқарув тизимига доир // Шарқшунослик. Ғ. Тошкент, 2008.-№13. - Б.4-16.

«ДИПЛОМАТИЯ ГЛАШАТАЕВ» И «ДИПЛОМАТИЯ ЗОЛОТА» В ИСТОРИИ НАРОДОВ УЗБЕКИСТАНА

Кобзева О.П.
д.и.н.,профессор. НУУз Мирзо Улугбека

С развитием первых государственных образований на территории Центральной Азии зарождаются и развиваются и основы дипломатии в регионе. История дипломатии Узбекистана – составная часть Всемирной истории дипломатии, – подтверждающая единство всемирно-исторического процесса, взаимодействие народов и культур в их историческом прошлом и при всем этом наличие специфики в развитии узбекской дипломатии.

Уже в Авесте, созданной, вероятнее всего, в первой половине I тыс. до н.э., содержатся данные о зарождении ранних форм дипломатических отношений. Причем основным гарантом

заключения межплеменных соглашений и улаживания споров и военных конфликтов в ней выступает Митра как божество договора о соглашении[1].

Именно на принципах уважения к договору, к чужой жизни и имуществу строится ключевое в Авесте понятие - власть. В Фаргардах священной книги подробно освещаются принципы заключения договора и наказания в случае их нарушения [2]. В Авесте имеются и другие сведения о заключении межплеменных договоров под эгидой бога Митры[3].

В начале-середине I тыс. до н.э. на территории Узбекистана формируются первые государственные объединения: Древняя Бактрия (Сурхандаринская обл.), древний Согд занимал долину Зеравшана, а затем территорию Кашкадарьинской и Бухарской областей и Древний Хорезм. Их города, представляющие крупные поселения, достигали более сотни гектаров площади и были обнесены мощными стенами[4].

Античные авторы II-I вв. до н.э. сохранили легендарные сведения о завоевании Древнебактрийского царства ассирийскими войсками во главе с царем Нином (конец IX в. до н.э.) и царицей Семирамидой. Причем некоторые указывали на бактрийское происхождение Семирамиды (Шаммурамат), а другие (Ктесий, Диодор) писали, что она наряду с мужем участвовала в захвате Бактр. Так Диодор в своей «Библиотеке» писал: «Нин сделал сатрапом Мидии одного из своих друзей и сам отправился покорять племена Азии.… Что касается до Бактрианы, трудно доступной и заселенной очень воинственными людьми, то он, после нескольких бесплодных попыток, отложил войну с ней.… Основав Ниневию, Нин с большой армией вошел в Бактриану, где женился на Семирамиде.…[5].

Некоторые античные авторы даже высказывали версию о том, что одно из «семи чудес света» - Висячие сады Вавилона были разбиты (VI в. до н.э.) для Царицы Семирамиды, чтобы напоминать о прекрасных садах её родины - Бактрии. Помпей Трог в «Филиппинской истории» писал: «Последнюю войну Нин вел с Зароастром, царем бактрийским, который первый, как говорят изобрел магическое искусство и изучал сущность мира и движение звезд». У того же Диодора находим: «Семирамида вернулась со своим войском в Бактрию и решила начать войну с Индией. Она послала вестников во все страны, предписывая начальникам составить войско из лучшей молодежи и определила число, смотря по величине племен. Все должны были через три года собраться в Бактру. Она также позвала кораблестроителей из Сирии, Финикии и Кипра. Так как на Инде не ожидали найти строевого материала, то надо было доставлять суда из Бактрии» [5].

В «Военных хитростях» Полиена (II в. н.э.) приведена надпись Семирамиды: «Природа создала меня женщиной, но я сравняла себя подвигами с храбрейшими из мужей. Царством Нина правила я от реки Гипама на востоке, до саков и согдов на севере»[5]. Конечно, можно и должно подвергать рассказы греческих историков древности сомнению, однако неоспоримо одно царица Семирамида (имевшая возможно бактрийское происхождение) занимала в истории Ассирии исключительное положение, так как привнесла в неё представление о более высокой цивилизации и культуре.

В Передней Азии первым на историческую арену выходит Мидийское царство, основателем которого был некий Дейок, но подлинного своего могущества оно достигает при царе Киаксаре (625-585 гг. до н.э.) [6]. Этим царем, в частности, были завоеваны Ассирия, Северная Месопотамия, Гиркания, Парфия, Арейя и, возможно, часть Согда, т.е. южная область Средней Азии. По данным Ктесия Книдского, Киаксар также, якобы, покорил Бактрию, что весьма сомнительно. Более вероятно, что границы Мидийского царства ограничивались с северо-востока Амударьей, где мидяне столкнулись с сакскими племенами.

В то время огромные пространства севера Средней Азии были заняты очень воинственными кочевыми племенами, среди которых выделялись саки, массагеты, даи, исседоны, астаки, румники, хорезмии, гиркане, дербики, эглы. Наиболее влиятельными из них и оставившими заметный след в истории были саки и массагеты.

Саки были прекрасными стрелками из лука. О них греческий путешественник Дионисий Периэгит писал: «За Согдианой, по течению Яксарта обитают саки, стрелами бьющиеся, из всех стрелков в мире самые искусные, непускающие стрел наудачу. Военная тактика саков: обычай сражаться, как – будто, отступая, и в тоже время стрелять на скаку из луков, обернувшись назад совершенно без промаха, давал им большое преимущество» [5].

Геродот поясняет, что персы скифов звали саками, они участвовали в войнах Ксеркса против Греции. Саки (490 г. до н.э.) входили в состав Дариевых войск, сражавшихся при Марафоне.

В клинописях находится запись придворного врача Ахеменидов, историка Ктесия Книдского: «Саки появились на исторической арене ранее Кира, еще при мидийских царях»[7]. Клинописные тексты говорят, что саки подразделялись на саков-парадарайа (за Каспием), саки-хаомаварга (изготовляющие хаому), саки-тиграхауда (носящие остроконечные шапки), саки за Согдом, а также дахи (дай). Саки-тиграхауда проживали в долинах рек Сыр-Дарьи, Таласа, Чу, Каратал. По Страбону, севернее массагетов, выше Меотиды находились племена дай. В царствование мидийского Астибара парфяне, дотоле покорные мидийцами, перешли добровольно под власть саков, вследствие чего разгорелась война между саками и мидянами.

Античные источники повествуют о любви сакской царицы Зарины (приблизительно 558 - 518 гг. до н.э.) и мидийского царевича Стриангея [8]. Легенда повествует, что Зарина была дочерью сакского правителя и женой полководца Мермера. Она была царицей города Роксанаки. Этот город находился на берегу Сырдарьи, неподалеку от Сыгнака. Зарина имела армию, состоящую из девушек, которая называлась «армией красавиц». По сакским законам, когда девушке исполнялось 13 лет, ее учили военному искусству: стрелять из лука, кидать копья и т.д. Если девушка состояла в «армии красавиц», но не проявила себя в бою, она не могла выйти замуж. Кочевым народам приходилось не легко, поэтому их девушки и женщины должны были уметь защитить свою честь и достоинство. Во времена войн, охотясь, они снабжали армию мясом. Во время одной из таких охот она познакомилась с царевичем Стриангеем.

По легенде, после начавшейся войны саков и мидян, Зарина пожертвовала своим мужем ради любимого и отказалась от любимого ради своей страны. Ктесий Книдский повествовал об этом так: «Во время правления мидийского царя Астибара (как отца Астиага, его отождествляют с геродотовым Киаксаром) парфяне восстали против мидийцев и призвали саков, что вызвало длительную войну саков и мидян. В это время саки находились под властью царицы («женщины по имени Зарина»). Смелые женщины саков разделяли со своими мужьями тяготы войн. Зарина покорила соседние варварские народы, которые угрожали сакам, основала ряд новых городов и сделала жизнь своих людей более счастливой [7].

Разбив мидийцев Зарина и другие сакские вожди переселили их пленных к Танаиду (Сыр-Дарья). Соотечественники в память о её благодеяниях и достоинствах возвели на её погребении высотой в стадию пирамиду, длина каждой стороны 3 стадии, на вершине они поставили колоссальную позолоченную статую и воздали ей героические почести» [7].

Таким образом, Зарина заключила договор о дружбе с мидийским царем, передав ему в управление область Парфиены. Это был первый в истории Средней Азии дипломатический договор конца VII - начала VI в. до н.э. Из этого следует, что какие-то формы дипломатических отношений в виде мирных договоров существовали в Средней Азии уже в доахеменидское время.

Во второй половине VI в. до н.э. ранние государственные образования Средней Азии Древняя Бактрия, «Большой Хорезм» вошли в состав Ахеменидской империи [4]. Завоевание Бактрии, Согдианы, Маргианы, Хорезма было осуществлено основателем этой империи Киром (559-530 гг. до н.э.) в процессе его ранних походов[3]. Продвижение Ахеменидов на северо-восток неизбежно привело к столкновению их с могущественной сако-массагетской конфедерацией племен. Поэтому для обеспечения безопасности границ Ахеменидского государства Кир предпринял военный поход против саков-массагетов, занимавших в этой время территорию между низовьями Сырдарьи и Амударьи.

Геродот писал, что в это время «у массагетов после смерти мужа царствовала женщина. Имя ее Томарис. Персидский царь Кир для виду отправил к ней послов вести переговоры о сватовстве.

Но Томарис, понимая, что сватал он не ее, а царство массагетов, отклонила брачное предложение». После этого многотысячная армия Кира двинулась к берегам Амударьи. Узнав об этом, царица Томарис послала ему грозное предупреждение: «Алчущий крови Кир, … уходи из этой страны безнаказанно… если ты не сделаешь этого, клянусь тебе Солнцем, владыкой массагетов, я напою тебя досыта кровью, хоть ты и ненасытен». Словам этого обращения Кир не придал никакого значения и началась ожесточенная и кровопролитная битва[9].

Геродот писал: «Я полагаю, что из всех битв, бывших среди варваров, эта была жесточайшей….

И, лишь, спустя много лет потомок Кира Ксеркс сумел получить останки царя Кира и захоронить их в гробнице в древней столице Персии Пасаргадах[5].

Ктесий иначе повествует о Кире, чем Геродот: «Он (Кир) воевал против бактрийцев, и борьба шла с переменным успехом. Но в прочем они перешли на сторону Кира и его матери Амитиды и предались ему. Кир воевал с саками и взял в плен царя Аморга, мужа Сфаретры; тогда она собрала войско и бросилась на Кира, ведя с собою 300 000 мужчин и 200 000 женщин; она взяла в плен много знатных персов. Тогда, чтобы их освободить, освободили и Аморга.

Массагетами в это время управляла женщина, по имени Томариса, ставшая царицей по смерти своего мужа. К ней Кир послал послов с льстивыми речами, желая взять ее в жены. Томариса же, понимая, что ему нужна не она, а царство массагетов, не приняла послов. Тогда Кир, не добившись ничего хитростью, двинулся в Араксу и, обнаружив свои замыслы против массагетов, принялся строить через реку мост из плотов, чтобы перевести свое войско и башни на плотах, для употребления их в пути.

Пока он был занят этим, Томариса послала к нему вестника со следующими словами: «Прекрати, о царь мидян, свои приготовления, ибо ты не знаешь, на пользу ли тебе будут твои замыслы. Успокойся и царствуй над своей страной и оставь нас править нашей. Но ты не захочешь послушаться этого совета, так как хочется встретить массагетов, но оставь ненужную работу по возведению моста. Дай нам удалиться на три дня пути от берегов реки и тогда двинься на нас. Или, если ты хочешь встретиться с нами на вашем берегу, сделай то же». Послание было передано через глашатая, который выступил в роли посла массагетов.

Выслушав это, Кир собрал персидских старейшин и, изложив дело, спросил их совета, что делать. Мнения всех сошлись на том, чтобы дать Томарисе перейти сюда и биться с ней на своей земле. Но Крез Лидиец возразил против этого мнения.… Тогда Кир ответил Томарисе, что она может удалиться и он перейдет ее берег. Она удалилась, как обещала… Кир со своим войском стал переправляться через реку…

Пройдя восемь дней пути по ту сторону реки, Кир исполнил совет Креза, оставил худущую часть армии позади, а с лучшей двинулся вперед. Но отряд массагетов – треть всего их войска – напал на оставшееся войско Кира и перебил его. Увидя приготовленную пищу, массагеты возлегли для трапезы и предались еде и питью. Персы вернулись, многих убили, а других взяли в плен, в том числе сына Томарис, вождя отряда, по имени Спаргапиз.

Когда Томариса узнала, что случилось с ее сыном и ее войском, она послала к Киру вестника со словами: «Не хвались совершенным, о кровожадных Кир; ты не в открытой битве победил моего сына, а одолел его коварным напитком, тем плодом винограда, который вас, когда вы пьете его, наполняет безумьем, который, попадая вам в рот, заставляет вас произносить дурные слова. Теперь прими мой добрый совет: отдай мне моего сына и вернись без ущерба в свою землю, гордясь тем, что ты взял треть массагетского войска. Если же ты не сделаешь, то я клянусь солнцем – господином массагетов, что я тебя, ненасытного, напою кровью»[9].

Кир не обратил никакого внимания на эти слова. Сын же Томарис, юноша Спаргапиз, очнувшись от вина и поняв случившееся дела, стал просить Кира освободить его от оков. Когда его просьба была исполнена и руки развязаны, он убил себя.

Томариса, узнав, что Кир не послушался ее совета, собрала все свои силы и двинулась на него.

Оба войска стояли и метали друг в друга стрелы, после, истощив колчаны, они сошлись и бились копьями и мечами. Это продолжалось долгое время, и никто не хотел бежать. Наконец победили массагеты. Большая часть персидской армии была уничтожена, погиб и сам Кир, процарствовав без одного тридцать лет. Томариса наполнила мех человеческой кровью и велела искать среди убитых персов тело Кира; когда его нашли, она погрузила его голову в мех; издеваясь над трупом, она сказала: «Ты меня, живую и победившую тебя в битве, погубил, отняв у меня коварством сына» [5].

Таким образом, мы можем видеть, что народы Средней Азии прибегали к т.н. «дипломатии глашатаев», а впоследствии, также оказались причастны к дипломатическим процессам Ахеменидской державы. Особенностью ахеменидской дипломатии было то, что базировалась она как на принципе «разделяй и властвуй», так и была «дипломатией золота» и дарообмена[10].

Список использованных источников и литературы

1. Авеста.//Перевод с авестийского И.М. Стеблин-Каменского. – Душанбе, 1990.
2. История государственности Узбекистана / Под ред. Э.В. Ртveладзе, Д.А. Алимовой. Т.1. – Т.: Узбекистан, 2009.
3. Ртveладзе Э.В., Саидов А.Х., Абдуллаев Е. Очерки по истории цивилизации Узбекистана. Государственность и право. – Т., 2000.
4. Ширинов Т. Древнебактрийское царство «Большой Хорезм» (VII-VI вв. до н.э.) // Очерки по истории государственности Узбекистана. – Т., 2001.
5. Древние авторы о Средней Азии (VI в. до н.э. – III в. н.э.). Хрестоматия. /Под ред. Л.В. Баженова. – Т., 1940. – 170 с.
6. Дьяконов И.М. Очерки по истории древнего Ирана. – М., 1961. - С. 53-56.
7. Пьянков И.В. «История Персии» Ктесия и среднеазиатские сатрапии Ахеменидов в конце V в. до н.э. //ВДИ. 1965.№2.
8. История древнего Востока: от ранних государственных образований до древних империй. – М., 2004. – С. 761,787,783.
9. Золин П. Дипломатия царицы скифов. Томарис// www.proza.ru|2009|08|10
10. Рунг Э. Персидская дипломатия золота / https: kpfu.ru›imoiv›persidskaya-dipl…

XIX АСРНИНГ ОХИРИ –XX АСР БОШЛАРИДА САМАРҚАНДДАГИ ИЛМИЙ ЭКСПЕДИЦИЯЛАРИ ФАОЛИЯТИДАН

Ирискулов О.Ж.
СамДУ Самарқанд тамаддуни тарихи кафедраси доценти

Самарқанд ва унинг қадимий шаҳар харобалари ўтмишига қизиқиш XIX асрнинг 70 йилларидан бошланди. Ўша йилларда Афросиёбда майор Барзенков ва В.Крестовскийлар археологик қазишма ишларини олиб боришган.

Фақат XIX аср охирларига келиб, тарихий ёдгорликларга Россия ҳукуматининг муносабати бир мунча ўзгарди. XIX асрнинг 80 йилларида Улуғбек обсерваториясини топиш мақсадида Н.И.Веселовский Самарқандда қазиш ишларини олиб борган. Шундай ҳаракат бу ерда қадимий буюмлар тўпловчиси сифатида маълум бўлган подполковник Л.С.Борщевский томонидан ҳам амалга оширилган[1]. Аммо уларнинг бу уринишлари кутилган натижа бермади. Бу борада Самарқанд шаҳридаги кўпгина маданий ёдгорликларни илмий асосда ўрганишда рус олимларининг хизмати ҳам катта бўлди. Масалан, Самарқанд вилояти бошқармаси ходими В.Л.Вяткин шаҳар[2] ҳаваскор ўлкашунос сифатида 1908-1909 йилларда Обираҳмат ариғи яқинидаги Пойирасад тепалигида қазиш ишларини амалга оширди ва Улуғбек расадхонаси қолдиқларини топиб ўрганди. Бу ишда унга Шайбонийхон мадрасасининг мударриси Абу Сайид маҳсум яқиндан ёрдамлашган. Бу ўзбек олими Н.И.Веселовский таъбири билан айтганда, “мусулмон адабиётининг зўр билимдони” эди. У архив ҳужжатларини ўрганиш давомида маълумотларни аниқлаган. Маълумотлар В.Л.Вяткин томонидан қазиш ишларини амалга оширишга ва Улуғбек расадхонаси қолдиқларини топишида муҳим омил бўлган. Абу Сайид маҳсумнинг бу кашфиёти рус олимларининг илмий кашфиёти сифатида эътироф этилган эди. Абу Сайид маҳсум Ўрта ва Шарқий Осиёни тарихий, археологик, лингвистик ва этнографик жиҳатдан ўрганувчи махсус Россия қўмитаси томонидан 100 рубль пул билан тақдирланган.

Самарқанднинг қадимий тарихини ўрганишда фақат мутахассис тарихчилар эмас, балки ўлкашунослар ва ҳатто ҳаваскор фотографларнинг ҳам ҳиссаси бор. Ҳаваскор фотограф Г. Панкратьев ва маҳаллий ўлкашунос Мирзо Абдусаид Маҳсумлар хизмати алоҳида таҳсинга сазавор. Уларнинг биринчи навбатдаги хизмати шу бўлганки, Самарқанд шаҳридаги тарихий ёдгорликлардаги ёзувларни фотосуратга олганлар[3]. Кейинчалик Панкратьев «Самарқанд шаҳридаги тарихий ёдгорликлар альбоми» ни яратган.

Мирзо Абдусаид Махсум эса ўзи ва бошқалар туширган фотосуратлардаги ёзувларни саралаш ва таржима қилишда рус олими С.А.Лапинга ёрдам берган[4]. С.А.Лапин

Самарқанддаги деярли барча тарихий ёдгорликлардаги қабр тошлари ёзувларини рус тилига таржима қилган дастлабки рус олимларидан эди.

Мазкур даврда тарих, маданият ва фан ривожига ҳисса қўшган кўплаб Самарқандлик зиёлиларни келтириш мумкин. Улар Марказий Осиё тарихи, илм-фани, маданияти ва бетакрор обидаларини кенг жамоатчиликка танитишда ва уларни келгуси авлодларга етказишда ҳамда сақлаб қолишда катта хизматларни амалга оширганлар. Жумладан, Самарқандлик Мирза Абдулла Бухорий (1893 йил вафот этган) – иккинчи тоифали савдогар ва маҳаллий ипак жун ҳамда ип-газлама фабрикасининг хўжайини бўлган ана шундай кишилардан эди. У Туркистон, Россия ва умумжаҳон кўргазмаларида ҳам ўз коллекциялари билан иштирок этган ва совринли ўринларга сазовор бўлган. Мирза Абдулла Афросиёбда илк тадқиқотларни олиб борган Н.И.Веселовский билан алоқада бўлган. Н.И.Веселовский Мирза Абдулланинг коллекцияларини кўриб чиқиб, ундан 1202 буюм, шу жумладан, 11 та тилла ва 77 та кумуш танга, 951 дона чақа, 18 та муҳр, одамлар, ҳайвонлар тасвири туширилган 6 та тош сотиб олганлиги маълум[5].

Дастлаб, коллекционер сифатида фаолият олиб борган Мирза Абдулла Н.И.Веселовский билан бўлган мулоқотларидан сўнг миллий асори-атиқаларнинг илмий аҳамиятини англаб етган. Бу эса унда рус маданияти ва фани билан яқиндан танишиш истагини уйғотди. Шу мақсадда у Москва ва Санкт-Петербургда бўлиб, Кремлда Третьяков галереяси билан танишган. Мирза Абдулла тўплаган маданий ёдгорликлари колекциясини Санкт-Петербургдаги Эрмитаж ва археология комиссиясига юборишга қарор қилади. Ундан кейин Мирза Абдулла ўзи томонидан тўпланган ва 6 та махсус кутига жойлаштирилган 6300 қадимий асори-атиқаларни Россия фойдасига текинга совға қилганлиги ҳам маълум[6]. Натижада бугунги кунга келиб, ватанимиз тарихига дахлдор кўплаб асори-атиқалар хориж давлатлари музейларида биз учун қўл етмас ҳолатда турибди.

Мустамлака даврида тарихий ёдгорликларни илмий ўрганишда Самарқандда 1896 йил 21 июлда очилган шаҳар музейи муҳим аҳамият касб этганлигини эътироф этиш лозим. Самарқандда музей очиш тўғрисидаги масала ўлкашунослар томонидан бир неча марта кўтарилган бўлсада, бунга рухсат берилмаган. 1893 йил Туркистон генерал-губернатори маҳкамаси амалдори Д.И.Эварницкийнинг «Окраина» газетасида ушбу мавзуга бағишланган мақоласи эълон қилинди[7]. 1894 йил майда эса у Москва Археология жамиятининг мажлисида ахборот берди. Бу маълумотда капитан Л.С.Баршчевскийнинг қадимий маҳаллий ёдгорликлар намуналарини тўплаганлиги акс этган. Бунда кўпгина қадимий буюмлар ва тангалар борлиги қайд қилинади. Самарқандда тарихий обидалар маркази сифатида музей очиш зарурлиги тўғрисидаги фикр ривожлана борди. Д.И.Эварницкий Туркистон маъмурлари олдига музей ташкил этиш учун маблағ топиш ва ана шу музейга Л.С. Баршчевский тўплаган коллекцияларни асос қилиб олиш тўғрисида таклифлари Самарқандда музей очиш жараёнини янада тезлатди.

Дастлаб музей Георгий черкови қошидаги хоналардан бирида жойлашган бўлиб[8], «Самарқанд статистика қўмита музейи» деб номланган. Орадан ўн йил ўтгач (1896 йил), музей ва шаҳар оммавий кутубхонаси учун махсус бино қурилган. Шу нарса диққатга сазоворки, XIX асрнинг охиридаёқ Самарқанд вилояти статистика қўмита аъзолари ва ходимлари И.Т.Паславский, Б.Н.Касталский, Л.В.Баршчевский, П.Рейхел ва В.Л.Вяткинлар томонидан «қўмита тарих бўлимининг Самарқанд шаҳри ва унинг яқин атрофидаги ёдгорликларини тасвирлашга оид ишлари дастурининг лойиҳаси» тузилди ва 1896 йил 27 январда унга изоҳ ёзилди[9]. Унда Самарқанд тарихига оид барча маълумотларни тўплаш, «мавжуд обидалар ва тарихий жойларнинг батафсил рўйхати»ни тузиш, ана шу ёдгорликларни киритган ҳолда Самарқанднинг бош режасини тузиб чиқиш, илгари тузилган барча режаларни йиғиш, ўтмиш ёдгорликлари тўғрисида кекса кишилардан суриштириб билиш кўзда тутилган эди. Дастур лойиҳаси 1896 йил 18 апрелда қўмитанинг умумий йиғилишида муҳокама қилинди ва маъқулланди[10]. Бироқ ўша даврда дастурни тўла ҳажмда амалда бажариш муаммо эди. Шунга қарамай, лойиҳада белгиланган йўналишда баъзи бир ишлар амалга оширилган.[11]

Н.И.Веселовский[14] бошчилигидаги экспедиция таркибига меъмор академик П.П. Покришкин, рассом С.М.Дудин каби соҳа мутахассислари ҳам кирган эди. Экспедиция Самарқанддаги Бибихоним масжиди ва Гўри Амир мақбарасига алоҳида эътибор берган. 1895 йилдаёқ Самарқанд ёдгорликлари чизмалари ва расмлари ишланиб, «Гўри Амир» номи остида альбом нашр қилинганлиги экспедициянинг ютуқларидан эди. Бу альбом ўз даври матбаачилигининг энг нодир асари ва бинонинг меъморий қурилишини илмий қайд этишнинг ўз даври учун энг яхши намунасидир. Н.И.Веселовский экспедицияси қўлга киритган осори атиқаларнинг энг саралари Эрмитажга олиб кетилди. Булар Амир Темур мақбарасининг нафис безакли нақшинкор дарвозаси, мақбаранинг ғарбидаги эшик (ҳозир бу эшик Лондондаги Виктория музейида сақланмоқда)[15]. 1903 йил Амир Темур мақбарасидаги ойна қўпорилиб император Александр II музейи учун Петербургга жўнатилди. 1905 йили эса шу мақбара пештоқидаги ёзувли лавҳа ўғирланган. Лавҳада «Жаҳонгир Амир Темур Курагоннинг қабри, худо уни рахмат қилсин ва жойи абадий жаннатда бўлсин» деган ёзув битилган. Булардан ташқари, қабртошлари устидан олинган нақшинкор парчинлар, лавҳалар, кошинлар, Амир Темур ва Аҳмад Яссавий мақбаралари ичидаги тилло, кумуш аралашмасидан ясалган шамдонлар, Амир Темур мақбараси шипидаги олтиндан ясалган юлдузсимон шаклдаги қандиллар, қурол-аслаҳалар ҳам олиб кетилган. 1883 йили Эрмитажга жўнатилган буюмлар орасида 1168 та қадимий олтин, кумуш тангалар бўлиб, булар Ўрта Осиёнинг 30 дан ортиқ ҳукмрон сулолаларига тегишлидир[16].

Петербург Осиё музейининг илмий ходими С.М.Дудин бир неча марта Туркистонга келиб меъморий ёдгорликларни суратга туширган ва кўп чинни кошинларни олиб кетган. С.М.Дудин томонидан ўрганилган Самарқанднинг қадимий қулолчилик санъатига оид 3000 дан ортиқ ёдгорликлар Петербургда сақланмоқда[17].

Самарқандда руй берган зилзила муносабати билан рус маъмурияти шаҳардаги ёдгорликларни сақлаб қолиш чораларини белгилаш учун В.В.Бартольд, Н.И.Веселовский ва В.А.Жуковскийлардан иборат комиссия тузди. Шу масала юзасидан меъмор К.Крамонова ва рассом С.М.Дудин Самарқандга келган. 1908 йилда Руҳобод мақбарасини ва қисман Улуғбек мадрасаси суратга олинди. Шунингдек, Тиллакори, Улуғбек мадрасаларини, Ишратхона, Хўжа Аҳрор, Оқсарой, Руҳобод мақбараларини, Номозгоҳ масжидини, Хўжа Абду Берун ва Хўжа Абду Дарун, Чўпонота ва бошқа мозорларни фотосуратга олиш ишлари амалга оширилди. Натижада жами Дудин томонидан 556 та ажойиб негатив тайёрлаган.

Маҳаллий аҳолининг илм-фанга бўлган интилиши тарихий асосларга эга. Мана шу жиҳат империя маъмурияти томонидан ўлкада рус маданиятини сингдиришда қийнчиликларни келтириб чиқарган. Шунга қарамай, мустамлакачи ҳокимият Туркистонда, шу жумладан, Самарқанд ва унинг атрофларида ҳам рус маданиятини сингдириш учун турли тадбирларни амалга оширган.

Адабиётлар рўйхати

1. Morrison A.S. Russian Rule in Samarkand 1868-1910 A Comparision with British India.-Oxford University Press ... P.18.
2. Туркестанский сборник. Т.520. С.161.
3. Туркестанский сборник. Т.532. С.32-33.
4. Содиқова Н. Маданий ёдгорликлар хазинаси. – Т., 1981. – Б. 51.
5. Самарқанд тарихи. 1том. Т. Фан.1971й. Б. 378.
6. Нильсен В.А. У истоков современного градостроительства Узбекистана (конец XIX начало XX века). С.96
7. Morrison A.S. Russian Rule in Samarkand 1868-1910 A Comparision with British India.-Oxford University Press ... P.19
8. Вирский М. Спровочная книжка Самаркандской области. 1896 г. Выпуск IV. Самарканд. 1896. С. 29.
9. Вирский М. Спровочная книжка Самаркандской области. 1896 г. Выпуск IV. .... С. 30.
10. Morrison A.S. Russian Rule in Samarkand 1868-1910 A Comparision with British India.-Oxford University Press ... P.19
11. Справочная книжка Самаркандской области на 1896 год.Изд.Сам-го областного Стат.Комитета Вып IV. Сост.И.д.секретаря статитческого Комитета М.Вирский. Самарканд,1896... С. 30.

ЭФТАЛИЙЛАР ИНОНЧ ТИЗИМИДА “ҚУЁШ” КУЛЬТИНИНГ ЎРНИ

Бобоёров Ғ, т.ф.д., проф,
Хатамова М. PhD
ЎзР ФА Миллий археология маркази.

Эфталийлар сулоласи (440-565) бошқарувида қайси дин – инонч тизими етакчилик қилгани юзасидан изланувчилар томонидан кўплаб қарашлар билдирилган. Улар орасида буддавийлик ва зардуштийликка кенг ёйилган инонч тизимлари ўлароқ қаралади. Кейинги йилларда олиб борилган изланишлар эса бошланғичда эфталийлар кўчманчи муҳити билан боғлиқ инонч тизими - “тангричилик”га сиғинганликлари тўғрисидаги қарашлар билдирила бошлади.

Эфталийлар сулоласининг сўнгги бошқарувчиларидан бири – Миҳирагула (515-542 йй.) исмини кўпчилик изланувчилар эроний ва туркий негизда қараб, эски форс тилидаги “митра” (қуёш) сўзининг ўрта форсча кўриниши “миҳра” ва туркий “қул” (банда) сўзларидан ясалган атама деб очиқлайдилар [1: 277]. Эски ҳинд ёзма манбаларида Миҳирагула кўринишида учраб, шу йўсинда тарихшуносликда кенгроқ ёйилган ушбу атоқли исмга кўпчилик изланувчилар аслида Миҳирагул ёки Миҳиракул бўлган, ҳинд тили қоидалари негизида бу атама шундай кўриниш олган, деб қарайдилар. Унинг отаси Тораман (Тўруман – 490-515 йй.) исмининг ҳам ҳинд ёзма манбаларида Торамано кўринишида ёзилгани бу қарашни кучайтиради. Бошқа томондан эса Миҳирагула эски ҳинд топинчларидан бири – шиваизмга сиғингани тўғрисида ёзма билгилар учрайди. Чамаси, у бошланғичда ўз ота-боболари инончида бўлиб, кейинчалик ҳинд муҳитидан таъсирланган кўринади.

Эфталийлар бошқарувчиларидан яна бири – Kunkhas (Κούγχας – 450- йй.) кўринишида юнон манбаларида тилга олинган исмни айрим изланувчилар туркий негизда қараб, уни Xun-qan (Кунхон - “хунларнинг хони”) деб тиклаганликлари кўзга ташланади [2: 127]. Шу ўринда айтиб ўтиш керак, бу атама юзасидан бирмунча фарқли қарашлар ҳам илгари сурилган. Франциялик изланувчи Ф. Гренэ юнон ёзма манбаларида Кидарийлар ҳукмдори ўлароқ тилга олинган Kunkhas исмини Khūn khan (Хун хони) кўринишида тиклаб, “хон” унвони илк бор ўша кезларда учрашини илгари суради [3: 270]. Бошқарув йиллари бир-бирига яқин, эгаллаган ҳудудлари деярли бир бўлган Кидарийлар (420-450 йй.) ва Эфталийлар (440-565), ҳатто Хионийлар (350-420) бошқарувчиларининг айнан қайси сулоладан бўлгани ёзма манбаларда айрим ўринларда адаштириб юборилгани кузатилади. Шунинг учун Kunkhas (Кунхон)ни айрим изланувчилар эфталийлардан бўлган, деб қарайдилар.

Бизнингча, Кунхон исмини эски туркча “кун” (қуёш) ва “хон” сўзлари билан боғлаб, бу атаманинг негизида кўчманчилар инончи – тангричилик ётади, деб очиқлаш мумкин. Эфталий бошқарувчиларидан иккитасининг исми – Миҳирагула ва Кунхон сўзларида “қуёш” сўзи билан боғлиқ томонларнинг кўзга ташланиши ўз-ўзидан бўлмаса керак. Келиб чиқиши бошланғичда олтой тилли элатларга, аниқроғи, эски турк-мўғул элатларидан бири бўлмиш Сюнну (хун)ларга бориб тақалади деб қараладиган эфталийлар кейинчалик турли этник элементларни қамраб олган, улар орасида шарқий эроний тилли элатлар, тибетликлар ва б. лар бўлган аралаш этник уюшма сифатида билинади [4: 14].

Юқорида келтириб ўтилган иккала эфталий етакчиси исмининг эски форс ва туркий тиллар негизида очиқланганидек, Фирдавсийнинг “Шаҳнома” асарида (X аср) эфталийлар билан боғлиқ Ахшунвор, Фағаниш, Варз, Ғатфар, илк ўрта аср Бухоро тангаларида ktβ’r “Катфар” сингари исмлар учраб [5: 106-109], улар кўпроқ эроний негизда очиқланади. Бошқа томондан эса юнон манбаларида Грумбат, Катулф, браҳмий ёзувли қадимги ҳинд битикларида ва эфталий тангаларида Тўраман, араб манбаларида Низак Тархон каби исмлар тилга олиниб, кўпинча уларга туркий ёки туркий-форсий қўшма атоқли отлар деб қаралади [6: 60, 64]. Шунингдек, хитой йилномаларида Йе-да (эфталий) бошқарувчиларидан бири ўлароқ Ба-гу исми эслатилиб, эски хитойча ўқилиши Pet-γoət бўлган бу атамани айримлар эски туркийча Бурқут / Бургут сўзи билан боғлайдилар [7: 187-188].

Қизиғи шундаки, “кун” (қуёш) культи эски чоғлардан бери дунёнинг кўплаб эл-улусларида, айниқса, Ўрта Осиё ва унга қўшни ўлкаларда инонч тизимининг муҳим

атрибутларидан бири бўлган. Бу культ эски чоғлар ва илк ўрта асрларда Ўрта Осиёда кенг тарқалган зардуштийлик ва буддавийликда айрим кўринишларига эга бўлган бўлса, минтақанинг шимоли-шарқий ўлкаларида етакчилик қилган кўчманчи сиёсий уюшмалар иноч тизимида анчагина етакчилик қилгани кузатилади. Биламизки, кўчманчи негизли Сюнну (Хун – мил.олд. III – мил. III асрлар), Жуан-Жуан (402-552) ва Турк хоқонлиги (552-744) ва бошқаларнинг иноч тизимида “Тангри” бош илоҳ бўлиб, у барча тирик яратиқлар ва жонсиз нарсаларнинг яратувчиси деб очиқланади. Шунга ўхшаш тушунча эфталийларда ҳам етакчилик қилганини хитой элчиси Сун Юн (520- йй.) ўзи таниқ – гувоҳ бўлиб ёзиб қолдирган “Эфталийлар ҳар куни эрталаб чодирлари – “ўтоғи”дан ташқарига чиқиб, яратганга юкунади ва шундан сўнггина нонушта қилишади” деган билги - маълумотлар ҳам қўллаб-қувватлайди. Шунга ўхшашроқ билги Турк хоқонлиги билан боғлиқ ўлароқ қуйидагича кўринишда учрайди: «Ўтоғ»ининг эшиги ҳам кунчиқарга - шарққа қаратилган бўларди. Хоқон ҳар тонгда «ўтоғ»ининг эшигидан чиққанда қутлуғ (муқаддас) саналувчи қуёшга юкунар эди” [8: 833]. Ушбу сулоларга бошланиш берган Сюнну (хун)ларда “қуёш” культи анча кенг ёйилгани ва бу анъана унинг издошлари бўлмиш бир қатор кўчманчи сиёсий уюшмалар томонидан ўзлаштирилганини қўллаб-қувватлайдиган ёзма билгилар етиб келган [9: 18].

Қисқаси, Эфталийлар сулоласининг Жуан-жуанлар билан деярли бир вақтда яшаб, ўзаро қўни-қўшни бўлганликлари, шунингдек, айрим ёзма манбаларда “Улар (Эфталийлар)нинг кўплаб одатлари тукюэ (Турк хоқонлиги)ники билан ўхшаш” деган билгиларнинг учрашига таянилса [10: 268], кўчманчи негизли ушбу сиёсий уюшмаларнинг иноч тизими, давлат мафкураси, қонунчилиги ва ҳуқуқ тизимида бирмунча ўхшашликлар бўлгани англашилади. Бу борада қуйидагича ўхшаш омилларни келтириб ўтиш мумкин:

- “Осмон худоси”, яъни кўплаб кўчманчи давлатларда кенг тарқалган ибора билан айтиладиган бўлса “Тангри” тушунчаси бу учала давлатда ҳам етакчилик қилиб, бошқарувчилар томонидан бу иноч билан боғлиқ кўплаб маросимлар ўтказиб турилган;

- Кўплаб урф-одатлари, айниқса, ҳуқуқ, қонунбузарларни қилмишига кўра жазолаш масалаларида умумийлик кўзга ташланади. Айниқса, ўғрилик жинояти ушбу жамиятларда қаттиқ қораланиб, энг катта жазо уларга нисбатан қўлланилган;

- törü (тўру), яъни “қонун, тузук” тизими Жуан-жуанлар ва Турк хоқонлигида, чамаси, Эфталийларда ҳам мавжуд бўлиб, бу атама кўчманчи жамиятида ўзаро мувозанатни сақлаш, ҳокимият ва аҳоли орасидаги муносабатларни тартибга солиш ишлари “тўру” бўйича олиб борилган. Жуан-жуанлар билан ўзаро яқинликка эга бўлган эфталийларда ҳам шундай қонун-қоидалар бўлгани Эфталий ҳукмдорларидан бири – Тўраман исмида ўз тасдиғига эга. Шимолий Ҳиндистонни эгаллаб, довруқ қозонган Тўраман ёки Тўруман (490-515 йй.) исмининг негизида “тўра эгаси, тўрали”, яъни “қонун эгаси” деган сўз ётади, деган қарашлар бор. Туркий тилларда -ман, -мон қўшимчаси сифат ясовчи қўшимча бўлган. Ўрнак учун, ишбилармон”, “топармон”, “эгаман” (эркин, мустақил). Эфталийларнинг келиб чиқиши туркий бўлган, улар эски туркчанинг бошқа бир тармоғида сўзлашган деган қарашларга таяниладиган бўлса [11: 119-132], эски туркий қонунлар Турк хоқонлигидан анча олдин, Эфталийлар бошқаруви чоғида Марказий Осиё кўчманчи элатлари орасида кенг жорий қилинган бўлиб чиқади.

Илк ўрта асрларга тегишли “Бей-ши” каби хитой йилномаларида эфталийларда жиноятчиларни жазолаш бўйича “Ўғирлик учун миқдорига қарамасдан жиноятчининг боши кесилади; ўғирланган мол-мулкларнинг ўн миқдори ундириб олинади” деган билгилар келтирилса [12: 265-266], «Тун-дян» асарида Турк хоқонлиги билан боғлиқ «Улар (турклар)нинг қонуни бўйича исён кўтарган, одам ўлдирган ҳар қандай кишига ўлим жазоси буюрилади. ... от ўғирлаганлар ўн мисли тўлов тўлаш мажбуриятидадир» деган билги ўрин олган [13: 98]. Шунингдек, хитойча «Це-фу Юан-куи»да хоқонликдаги жиноят ва унинг жазоси бўйича «Уларнинг тузуклари бўйича қўзғолон кўтарган, одам ўлдирган, зино қилган, боғлоғлиқ отни ўғирлаганлар ўлим жазосига тортиларди ... От ва турли буюмлар ўғирлаган киши барчасининг ўн баравардан кўпроғини тўлаши шарт эди» деб урғу бериб ўтилади [14: 230]. Бундан кўринадики, Эфталийлар давлати билан Турк хоқонлиги қонун-қоидаларида

ўзаро яқинлик кузатилган. Айниқса, ўлим жазоси ва бировларнинг мол-мулкини ўғирлаганда “10 баравар тўлов тўлатиш” каби амалиётлар қўлланилгани буни қўллаб-қувватлайди.

Қисқаси, узоқ ўтмишда, шунингдек, яқин юзйилликларда ҳам бошқарувчи сулолаларнинг ўз ҳокимиятини қўлда тутиб туриш, жамиятда тенгликни сақлаш, қонун-қоидаларни ишлаб чиқиш ва унинг бажарилишига эришиш учун бирор-бир мафкурага таянилган. Инонч тизими – дин эса мафкуранинг бош таянчларидан бири бўлган. Буни Эфталий бошқарувчилари исмида ўрта осиёлик кўчманчиларга хос “тангричилик” ва унинг бош атрибутларидан бўлган “кун” (қуёш) культига тегишли билгиларнинг учраши кўрсатиб турибди.

Адабиётлар рўйхати

1. Толстов С.П. Древный Хорезм. М., 1948.
2. Rahman A., Grenet F., Sims-Williams N. A Hunnish Kushan-shah // Journal of Inner Asian Art and Archaeology. No. 1, 2006. P. 125-131.
3. Grenet F. A View from Samarkand: The Chionite and Kidarite Periods in the Archaeology of Sogdiana (fourth to fifth centuries A.D.) // Coins, art and chronology, II : The first millenium CE in the Indo-Iranian borderlands, M. Alram, D. Klimburg-Salter, M. Pfisterer. Vienna, 2010. P. 267-281.
4. Kurbanov A. The Hephthalites: Archaeological and Historical Analysis. PhD thesis submitted to the Department of History and Cultural Studies of the Free Univer. Berlin, 2010.
5. Ртвеладзе Э.В. Монеты Катфара/Гатфара – предводителя гуннов» // НЦА VII, Ташкент, 2004. С. 106-109.
6. Marquart J. Eranshahr nach der Geographic des Ps. Moses Xorenaci. Berlin, 1901.
7. Ходжаев А. Из истории древних тюрков (сведения древнекитайских источников). Алматы, 2011.
8. Koca A. Eski Türklerde Devlet Geleneği ve Teşkilatı // TÜRKLER. Ankara, 2002. Cilt 2. S. 823–844.
9. Габуев З.Г. Этногонические предания древних кочевников Евразии: Восточные иранцы и прототюрки. Автореф. дисс. к.и.н. Владикавказ, 2000.
10. Бичурин Н. Я. Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена. В 3-х томах. Том II. М. - Л.: Изд. АН СССР, 1950.
11. Vaissiére E. de la. Is There a «Nationality of the Hephtalites»? // Bulleten of the Asia Institute. New Series. Vol. 17. London, 2003. P. 119-132.
12. Гафуров Б.Г. Таджики. Древнейшая, древняя и средневековая история. Кн. 1. Душанбе, 1989.
13. Taşağıl A. Gök-Türkler. I. 2. Baskı. – Ankara: TTK, 2003.

УСТРУШОНАНИНГ ИБТИДОИЙ ДАВР ТАРИХИ ҲАҚИДА

Тошбоев Ф.Э.
Тарих фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD), профессор,
Узаков С.
ЖДПУ магистранти (Жиззах давлат педагогика университети)

Кейинги йиллардаги тадқиқотлар Қадимги Уструшона тарихий-маданий ўлкасини ҳам ибтидоий давр жамоалари яшаган минтақалар қаторига киритиш имконини беради. Сўнгги йиллардаги изланишлар натижалари, тош даври жамоалари маданиятлари Шимоли- ғарбий Уструшона ҳудудларида ҳам кенг тарқалганлигини кўрсатмоқда. Бу маданий жараёнлардан гувоҳлик берувчи, тош даври жамоалари фаолиятига оид материаллар Фориш туманининг “Чимқўрғон” жамоа хўжалиги ҳудудида Янгиқишлоқ, Азимбулоқ, Гўрдар, Чашмаи-Достон манзилгоҳларида ўрганилган[1:5]. Уларда кучли емирилишга учраган учириндидан ишланган тишсимон ретушлар, кремнийлашган охактошдан ишланган учиринди ва кучли ишлов берилган икки қарама-қарши зарб майдонли нуклеуслар ўрганилган [2:152]. Бу топилмалар бир томондан Зарафшон воҳасидаги Самарқанд ва Қўтирбулоқ манзилгоҳлари материаллари ҳамда Тошкент воҳасининг бир қатор сўнгги полеолит даврига оид ёдгорликлари ашёвий манбаларига ўхшайди.

Уструшонада ўрганилган ёдгорликлар материалларига таяниб айтадиган бўлсак, сўнгги палеолит даврида инсоннинг турмуш тарзига табиий-географик муҳит таъсир қилиб,

жамоалар хўжалик эҳтиёжларига боғлиқ ҳолда тараққий топган[3:350]. Бироқ турли маданиятларнинг бирлиги, уларнинг келиб чиқиши табиий шароит, турмуш тарзи ва хўжаликларнинг умумийлиги билан белгиланган. Негаки палеолит даврининг сўнгги босқичида минтақа миқёсида ибтидоий уруғ жамоалари турли табиий-географик ҳудудларда жойлашади ва улар уруғ жамоаларига бўлиниб яшаган ва мазкур ҳудудларда яшаган ибтидоий одамлар ҳаётида термачилик ва овчилик устунлик қилган.

Мезолит даврида илиқ ва нам иқлимнинг вужудга келиши натижасида, Туркистон тоғининг шимолий ёнбағирларида сарҳадларидаги кўп сонли кичик сув ҳавзалари, даштлардаги шўрланмаган серунум тупроқ бой ўсимлик ва ҳайвонот дунёси пайдо бўлишига замин яратган [6:32-44]. Бундай шароитда ўзлаштирувчи табиий озуқа маҳсулотларнинг сероблиги одамлар эҳтиёжларини қондирган. Шу боис ушбу минтақада ҳам овчилик ва термачилик катта аҳамиятга эга бўлган. И.А. Анбоев Мирзачўлнинг шимолий қисмида жойлашган Сирдарёнинг шимоли-шарқидаги Абай ҳудудида жойлашган Чордара шаҳар ёдгорлиги атрофидаги 1,5 чуқурликдан тўрт хил ўлчамдаги тош қуролни қайд этган. Улар, ўлчами 4,4 х 1, 6 х 1,5 см қирғич, мусте типидаги унча катта бўлмаган 5,4 х 4,0 х 3,0 см ўлчамидаги дисксимон кўринишдаги нуклеус, ёрқин қизғиш-сариқ чақмоқтошдан ясалган юқори палеолит типига ўхшаш нуклеиссимон тош қуроллар бўлган. Чордаранинг қуйи қисмида жойлашган Кўксутепадан 6 та юпқа, оқ кулранг, ярим ялтироқ чақмоқтошдан микролитсимон қилиб ясалган кичик ўлчамдаги пичоқсимон пластинкалар ўрганилган[4:51-53]. Муаллиф, ушбу топилмаларга таяниб, аҳоли бу ҳудудларни плейстоценнинг охири ва голоцен (мезолит)нинг бошларида ўзлаштирилиб бошланган деган хулосани беради.

Улкан музликнинг чекиниши, иқлимнинг ўзгариши ва ҳароратнинг кўтарилиши натижасида Ўрта Осиёнинг ҳайвонот ва ўсимлик оламида кескин ўзгаришлар юз берган. Бу пайтда аҳоли гуруҳларининг тоғ даралари, даштлар ва дарё воҳалари бўйлаб кенг ҳудудий жойлашиши намоён бўлган[5:31]. Минтақада олиб борилган археологик тадқиқотлар натижасида қўлга киритилган маълумотлар ўзлаштирувчи хўжаликнинг комплекс тарзда ривожланишидан дарак беради. Мирзачўлга туташ Нурота тоғларининг шимолий ёнбағирларида мезолит даври аҳолисининг хўжалик-маданий шакли балиқ ови, ҳайвонлар ва қушларни овлаш ҳамда термачиликдан иборат бўлган. Шундай қилиб, мезолит даврида Ўрта Осиёнинг бошқа минтақаларида бўлгани каби Уструшонада ҳам ҳудудий жиҳатдан ва табиий географик шароитга мос иккита хўжалик-маданий тип шаклланган. Ўзлаштирувчи хўжаликлар овчилик-термачилик шароитида жамоа гуруҳлари бир жойдан иккинчисига кўчиб юриб, худди шундай кўчманчи гуруҳларга дуч келганлар. Шу тарзда уларнинг ўртасида турли хил шаклдаги алоқалар мунтазам равишда ривож топиб борган.

Неолит даврига оид белгилар Зарафшон воҳсидаги, Сазағон маданиятига тегишли маконларда яхши кузатилади. Бу пайтда яшаган ибтидоий жамоалар Қоратепа-Сазағон тоғолди даралари билан боғлиқ сойлари бўйлаб, ўз қишлоқ ва кулбаларига эга бўлиб яшаганлар [7:38-39]. Уструшонада ҳам бу каби ёдгорликлар 1951-йилда Ўз РФА, Зарафшон экспедицияси томонидан, Тузкон – Айдаркўл ҳудуди, Нурота тоғининг Мирзачўлга туташ Тузкон, Қолгансир ва Қизилча совхозидаги Хон-Чорбоқ атрофларида аниқланган. Бу ердаги ертўла ва ярим ертўла шаклидаги кулбаларда неолит даврига оид чақмоқтошдан ясалган тош қуроллар ва бронза даври чорвадорлари маданиятига мансуб, тўқ-кулранг тусдаги арча шохларисимон, тўрсимон нақшли, қўлда ясалган сопол идишлар парчалари ўрганилган [4:55].

Уларга таяниб айтиш мукинки, неолит даврига келиб хўжалик соҳаси бирмунча тараққий этган бўлса-да, Уструшона ҳудудида истиқомат қилган уруғдош жамоалари ишлаб чиқариш хўжалик турларини билишмаган. Шу боис, улар овчилик ва термачилик асосида ривож топган. Бу жамоалар ҳаётида табиий-географик муҳитга кўра термачилик ёки овчилик, балиқчилик-овчилик ва термачилик-овчилик, яъни ўзлаштирувчи хўжаликларнинг муайян шакли устунлик қилган. Бу борада ҳали палеогеография масалалари, маданий ландшафтнинг ривожланиши, инсоннинг атроф-муҳитга таъсири, яъни антропоген омил таъсирида табиий муҳит, ҳайвонот ва ўсимликлар оламининг ўзгариб туриши муаммоларини ўрганиш лозим.

Ибтидоий давр тарихини ўрганишда Уструшона қоятош расмлари ҳам аҳамиятли ҳисобланади. Туркистон тизмасининг, Моргузар тоғи шимолий ён бағрида ўрганилган Сайхонсой дарасидаги Такатош манзилидаги айрим тасвирларнинг сўнги мезолит ва неолит даврига мансублиги аниқланган [8:22]. Бу ердаги қоятошларда ов манзараси, кўплаб ёввойи ва уй ҳайвонлари, диний маросимлар ижроси ва бошқалар тасвирланган. Унга таяниб айтиш мумкинки, мезолит даври жамоалари Жиззах воҳасида ҳам яшаб, улар, асосан, термачилик ва овчилик билан шуғулланганлар. Улар ҳайвонлар тўдалари изидан кўчиб юрган овчиларнинг маконлари бўлиб, бундай жойларда овчилар дам олишган, янги ов қуролларини ясаб, қўлга киритилган ўлжани тақсимлашган. Минтақада яшовчи неолит даври жамоалари хўжалиги ҳам овчилар-балиқчилар бўлганга ўхшайди.

Бу ерларда аниқланган маконлар Зарафшон воҳасидаги каби, Сангзор дарёси ва бошқа тоғ дарё ирмоқлари ҳамда кўллар бўйларида жойлашган. Одамлар жайрон, буғу, тўнғиз ва ёввойи отларни овлашган [9:87-88]. Бундан кўриниб турибдики, Ўрта Осиёдаги пасттекисликлар, даштлар ва тоғолди ҳудудларида яшовчи уруғчилик жамоалари табиатда мавжуд озиқ-овқат маҳсулотларидан фойдаланишган ва ўзлаштирувчи хўжаликларни ривожлантириб кун кечирганлар. Шунингдек, улар томонидан неолит даврида ёввойи ҳайвон (қўй, эчки)ларни хонакилаштириш бошланган. Даврлар мобайнида термачилик машғулотининг ривожланиши оқибатида одамлар ўсимликлар олами ҳақида муайян маълумотларга эга бўлганлар. Бироқ овчиликдан чорвачиликка ва термачиликдан деҳқончиликка ўтиш, табиий-географик шароитга кўра, баъзи жойларда нисбатан эрта, бошқа жойларда бирмунча кеч бошланган [10:15-16].

Кейинги даврда ўрганилган сўнги бронза, антик ва илк ўрта асрлар мозорқўрғонларнинг кўпчилигини юқорида санаб ўтилган ёдгорликлар ва қоятош манзиллари атрофларида жойлашганлиги эътиборимизни тортди. Масалан, юқорида санаб ўтилган, Фориш туманидаги полеолит даврига оид Янгиқишлоқ, Азимбулоқ, Гўрдар, Чашмаи-Достон манзилгоҳлари атрофидан баъзи тасвирлари мезолит ва неолит давридан бошланадиган Нахражсой (Каттасой), Юқорисой (Сойиболо), Учма, Сиғомсой каби қоятош расмлари ўрганилган. Ушбу қоятош тасвирлари атрофида эса антик ва илк ўрта асрларга оид кўплаб мозорқўрғонлар қайд қилинган ва улардан Қоратош, Қулписар ва Қамиш мозорқўрғонлари ўрганилган[11:193-195].

Кўплаб тасвирлари бронза даврига оид бўлган Сузмойилота қоятош расмлари атрофидан сўнги бронза даврига оид Желли ғули тош қути қабрлари ва ундан 4 км жанубда бронза даврига оид Бахмалсой қабрлари ўрганилган. Сайхонсой дарасидаги Такатош қоя тасвирлари атрофидан эса Сайхонсой қабрлари ўрганилган[12:20-32]. Ёдгорликлар ва қоятош тасвирлари орасидаги бу боғлиқлик ибтидоий жамоаларнинг ушбу ҳудудларни полеолит давридан макон тутганлиги, уларда яшаётган ўлкага нисбатан дахлдорлик туйғуси бўлганлиги ва ҳаёт узлуксиз давом этганлигини кўрсатади.

Хулоса қилиш мумкинки, Уструшонанинг табиий географик жойлашуви ўзига хос хўжалик маданий типларнинг шаклланишига асос бўлган. Сўнгги палеолит даврида уруғ жамоалари вужудга келиб, овчилик ва термачилик хўжалиги соҳаларига асосланган хўжалик-маданий тип шаклланади. Сўнгги палеолит, мезолит ва неолит даврларида умумий белгиларга эга хўжалик-маданий типлар вужудга келган. Мил.ав. II минг йиллик охирларида эса, Андроново чорвадор қабилалари томонидан ўзлаштириб бошланган. Кейинчалик, воҳа аҳолиси яшайдиган жойнинг хусусиятига қараб, деҳқончилик ва кўчманчи чорвачиликнинг турли хил шаклларида (чорвани чўл, дашт ва тоғ яйловларига мавсумий ҳайдаб боқиш, яйловда сақлаш ва қўра-оғил) хўжалик юритганлар. Чорвачиликнинг бу хўжалик шаклларини барчасини умумлаштириб, яйлов чорвачилиги деб аташ мумкин.

Адабиётлар рўйхати

1. Сайфуллаев Б.К. Палеолит долины реки Зарафшан и северо – восточных Кызылкумов (технико – типологическое исследование): Автореф. дисс... канд. ист. наук. – Самарканд: Институт археологии Ан РУз 2003.

2. Жўрақулова Д.М. Мустақиллик йилларида Ўзбекистонда палеолит даврининг ўрганилиши. Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси «Фан» нашриёти давлат корхонаси, – Тошкент, 2019.

3. Борисковский П.И. Проблемы палеолитических культур, хозяйства и социального строя // Археология СССР. – М.: Наука, 1984.

4. Анбоев И.А. Древности Голодной степи // ИМКУ. №4. - Ташкент, 1963.

5. Исламов У. К вопросу о локальных вариантах эпохи мезолита и неолита в Узбекистане // ИМКУ. Вып. 11. Ташкент, 1974.

6. Виноградов А.В., Мамедов Э.Д. Ландшафтно-климатические условия среднеазиатских пустынь в голоцене // ИМКУ. Вып. 11. – Ташкент, 1974.

7. Джуракулова Д. Зарафшон ҳавзасининг ибтидоий давр тарихи. – Самарқанд, 2015.

8. Хужаназаров М. Наскальные изображения Северо – Восточного Узбекистана // Автореф. дисс... канд. ист. наук. – Л., 1985.

9. Гулямов Я.Г., Исламов У., Аскаров А. Первобытная культура и возникновение орошаемого земледелия в низовьях Зарафшана. – Ташкент: Фан, 1966.

10. Сагдуллаев А. Қадимги Ўрта Осиё тарихи. – Тошкент: Университет, 2004.

11. Пардаев М.Ҳ., Тошбоев Ф.Э., Мамиров О.У., Холматов А.Н. 2016 йил Фориш туманида ўтказилган археологик изланишлар // Ўзбекистонда археологик тадқиқотлар. 2015 – 2017-йиллар. 11-сон. – Самарқанд, 2018.

12. Тошбоев Ф.Э., Мамиров О.У. Сайхонсой мозорқўрғонлари // Ўзбекистон археологияси. 2- сон (25). –Самарқанд, 2021.

13. Поляков С.П. Историческая этнография Средней Азии и Казахстана. – М.: МГУ. 1980.

14. Тошбоев Ф.Э. Қадимги Уструшонада бронза даври ёдгорликларининг ўрганилишга доир // Хоразм Маъмун академияси ахборотномаси. 4/3- нашр (100). – Урганч, 2023.

К ОПИСАНИЮ ОСНОВНЫХ КАМЕННЫХ ОРУДИЙ ПАЛЕОЛИТИЧЕСКОЙ СТОЯНКИ УСТЮРТА ЕСЕН-2

Мадреймов Б.Д.
PhD по историческим наукам. Каракалпакский государственный университет им. Бердаха.

Местонахождение Есен-2, расположенное на южной окраине впадины Барса-Келмес в Устюрте, на поверхности однименного холма [1:68-72] было открыто в 1977 году Е.Б. Бижановым и А.В. Виноградовым [4:522]. Площадь памятника составляет 90х40 кв.м, где имеются выходы расколовшиеся пластов на мелкие плитки сильно окремненного известняка. Среди многочисленных естественно расколотых камней собрано коллекция из 200 экз. Артефактов [6:59-61].

В коллекции Есен-2 отсутствуют настоящих нуклеусов [3:55]. Примерно половину коллекции составляют сколы и их обломки. Около полутора десятков сколов имеют пластинчатые пропорции. Сколы не носят следов ретуширования [2:68-71].

Для понимания индустрии Есен-2 здесь представлена серия бифасов, которые составляют примерно 3/1 часть всей коллекции [7:132-136].

Материалы кремнеобрабатывающей мастерской Есен-2, собранные в 1977-1978 гг. По степени сохранности и технике обработки характеризует эпоху позднего палеолита. Памятник является специализированной мастерской в основном для выделки бифасов. Ошибочным является мнение о том, что на Есен-2 не встречается нуклеусы. Наличие леваллуазских пластин среди сколов памятника свидетельствует о существовании здесь параллельно леваллуазской техники расщепления.

В коллекции выявлена 20 экз. Бифасов и 2 экз. кливеров. Среди них встречаются обработанные в разной степени бифасы и их фрагменты. Бифасы коллекции делятся на

целые (6 экз.), нуклевидные (2 экз.), проксимальные (4 экз.), праволатеральные фрагменты (3 экз.), медиальные (1 экз.) и дистальные (4 экз.) фрагменты.

Как отмечал А.В. Виноградов подобные крупные бифасы не годится для использования их как наконечники. Для насаждания их в качестве наконечника понадобился бы не пальки, а бревны. Большинство бифасов эпохи палеолита в отличие от рубыл Восточной и Юго-Восточной Азии, выделывались без рукоятки. Кроме того, как отмечают специалисты, подобные бифасы использовались в качестве ножа для отделки шкур и разделки мяса и на руке удерживались с помощи кулочка кожи животного. Острие и хрупкие дистальные кончики этих бифасов использовались для прокалывания твердой и эластичной кожи животных [5:78].

Каменная индустрия мастерской Есен-2 имеет нижеследующие технико-типологические и морфологические характеристики: местонахождение Есен-2 являтся специализированной мастерской для обработки бифасов. Но эта производства не была направлена на товарооборот, а ограничывался нуждами производящего общества. В комплексе существовало две технических традиций: параллельно-леваллуазское первичная расщепления и обработка бифасов. Каменная индустрия мастерской Есен-2 монотонный и составляет единый комплекс. Об этом свидетельствует степень сохранности и техника обработки артефактов (леваллуазские тонкие пластины и уплощенные бифасы, расщепленные с помощи рогатого молотка).

Таким образом, по степени сохранности и техническим параметрам кремнеобрабатывающая специализированная мастерская Есен-2 отнесена к начальной поры позднего палеолита. В коллекции наряду с бифасами встречается некоторые классические варианты кливеров и это является своеобразной особенностью многих бифасиальных культур палеолита. При обработке бифасов на Есен-2 по очередности использовались тяжелые, легкие и рогатые отбойники. Где использовался тяжелый отбойник, на поверхности бифасов по краям сохраняются следы контрбугорков, а мягкие и рогатые отбойники не оставляли подобных следов и снятия получались плоскими и захватывающими. Внутреняя структура начального сырья, т.е. деффекты местного кремнистого известняка заметно повляло на производства бифасов и мастера есенцы убирали образовавшегося не удобства (деффектные части) с помощи резцовых снятий, что прослеживается на материалах большинство бифасов частично обрабатывались, что определяет характер памятника.

В 70-80-годы XX столетия технологические знания еще не были столь развиты, как на сегодняшний день. Это привело к разнобою среди специалистов по отношении культурно-хронологической интерпретации памятника. Е. Бижанов, непосредственный автор исследования памятника, на основе не обоснованных аналогий ошибочно отнес комплекс Есен-2 к позднему ашелю или раннему мустье. Как отмечал, А.В. Виноградов между индустрией Есен-2 и материаламы Южного Казахстана (Бориказган и Танырказган) существуют больше расхождений, чем аналогии. В свою очередь, А.В. Виноградов основываясь на уплощенность бифасов Есен-2 правильно предлогал более поздние даты для мастерской. Но в своих публикациях он отнес к леваллуа внешне похожие к ним сколы. Но обе специалиста не обращали внимания на техники обработки бифасов на Есен-2, что не представился возможным в прошлом веке. Потому что, хронологическая талица, представляющая эволюцию способов расщепления камня была разработана в 2004 году французскими учеными Ж.П. Тиксие и Ж. Пелигрином, т.е. намного позднее после открытия местонахождений Устюрта. Согласно данной схеме техника расщепления через рогатый отбойник посеместно появляется с эпохи позднего палеолита.

Исходя из вышесказанных каменную индустрию мастерской Есен-2 можно датировать эпохой позднего палеолита.

Комплекс мастерской Есен-2 в основном ориентировано для выделки бифасов и не имеет аналогов на территории Средней Азии. При затруднительном положении найти

аналогии бифасам Есен-2, близкие аналогии с параллельно-леваллуазским изделиям памятника в изобилие представлены в позднепалеолитических комплексах Кызылкума и долины Зарафшана (Зирабулак, Самаркандская культура).

Из-за уплощенности бифасов Есен-2 целообразнаым является датировать их эпохой позднего палеолита. Это подтверждается тонкими пластинами и сколамы параллельно-леваллуазского характера на памятнике. Самое важное в этом отношении, заключается в том, что бифасы мастерской есен-2 обработаны с помощи рогатого отбойника.

Таким образом, новые исследования мастерской Есен-2 впадины Барса-Келмес открывают новые страницы в древнейшей истории Узбекистана. Мастерской Есен-2 обогащает историю Средней Азии совершенно новыми специализированными мастерскими. Но эта специализация осуществлялся не для таварооборота, а ограничывался нуждами производящего коллектива.

Список использованной литературы:

1. Бижанов Е. Находки памятников палеолита на юго-восточном Устюрте // Вестник КФАН УзбССР. N.3. Нукус. 1979. С. 68-72

2. Бижанов Е.Б. Палеолит Устюрта // Вестник Каракалпакского филиала АН Уз.ССР. – № 1. – Ташкент. – 1988. С. 68-71.

3. Виноградов А.В. 1981. Древние охотники и рыболовы Среднеазиатского междуречья. Тр.ХАЭЭ.XIII. Москва. Академия наук СССР. “Наука”. С. 56-57;

4. Виноградов А.В., Бижанов Е.Б. 1977. Первые палеолитические находки с юго-восточного Устюрта. “Археологические открытия 1977 года”. Москва. 522 с

5. Вишняцкий Л.Б. Палеолит Средней Азии и Казахстана. Ст-Петербург, “Европейский дом”. 1996. С. 78.

6. Мадреймов Б.Ж. Есен-2 – древнейшая специализированная мастерская палеолита Северного Узбекистана. // Актуальная археология-6. Материалы международной научной конференции молодых ученых. Санкт-Петербург, 4–7 апреля 2022 г. СПб.: ИИМК РАН, 2022. С. 59-61.

7. Мадреймов Б.Ж. История исследования палеолита Устюрта // Верхний палеолит Европы: время культурных новаций Тезисы международной научной конференции, посвященной 70-летию А. А. Синицына. (6–8 декабря 2021 г., Санкт-Петербург) / Отв. ред. С. А. Васильев; ИИМК РАН, ГАМЗ «Костенки». – СПб.: ИИМК РАН, 2021. С. 132-136;

БУХОРОДА СУВ ХЎЖАЛИГИ ВА ГИДРОТЕХНИК ИНШООТЛАР ҚУРИЛИШИ ТАРИХИДАН

Эргашев Ж.Ю.
т.ф.ф.д. (PhD), доцент. Бухоро давлат университети.

Амирликда XIX-XX асрлар оралиғида Зарафшон дарёсидан экин майдонларига сув чиқариш учун тўғонлар қуриш, каналлар қазиш ва уларни лойқадан тозалаш, аҳолига тенг миқдорда сув етказиб бериш билан боғлиқ бўлган барча сув хўжалиги ишлари бўйича бош мироб бошлиқ ўзига хос “жамоа ишлари маҳкамаси” мавжуд бўлган. Бундай маҳкама йирик суғориш тармоқларидан бош олган гидроузелларнинг бошлиқлари-“панжабеги”, тўғонлар ўрнатувчи - “варқбон” ёки “бандбон”лар, шоҳариқларнинг мироблари-“жўйбон”лар, сувни дарёнинг юқори қисмидан қуйи қисми томон ташловчилар-“обандоз”, қишлоқ ариқларининг мироблари - “арбоб”, “пойкор” ва бошқалардан иборат бўлган. Асосий каналларнинг мироблари Самарқанд воҳасида “ариқ оқсоқоли” деб юритилиб, XX аср бошида 28 ариқ оқсоқоли, 66 бандбон, 410 та шоҳариқ мироблари-жўйбонлар фаолият юритган. Улар йирик суғориш тармоқларининг бош тўғонларини тиклаш, сув ўпириб кетган соҳиллар бўйлаб дамбалар ўрнатиш, суғориш тармоқларини лойқадан тозалаш, сувни навбат билан тақсимлаш, ортиқча ва зах сувларни захкашлар орқали партовларга чиқариб юборишга бошчилик қилган.

Бош мироб хизмат ҳақи учун амирлик хазинасидан маош-даҳяк олган бўлса, шоҳариқ мироблари ҳар йилги ҳосилдан бир икки ғалвир ҳажмида “миробона” олган. Зарафшон водийсида йирик суғориш тармоқлари “руд” ёки “ком”, шоҳариқлар “жўй”, уларнинг

шохобчалари “шохжўй”, ариқлар “афдоқ”, ёки “бадоқ” деб юритилган. Суғориш ишлари билан боғлиқ ҳашарлар Бухорода “ҳашари руд” ёки “ҳашари ком”-йирик суғориш тармоқларини лойқадан тозалаш учун ҳар йили уюштириладиган доимий ҳашар; “ҳашари банд” ёки “ҳашари варқ”-тўғонларни тиклаш ёки тузатиш ҳашари; “ҳашари жўй”- қишлоқ ариқларини тозалаш учун жамоат иши сифатида ҳар йили мироблар бошчилигида ташкил этилган ва ўз мавсумида, қатъий тартибда ўтказилган.Зарафшон дарёсида тошқин рўй бериб, бош тўғон ёки йирик канал соҳасини сув олиб кетса, уни тиклаш учун “Марди вилоят” деган оммавий ҳашар ташкил этилиб, ишнинг ҳажмига қараб ҳар бир қўш (бир қўш 50 таноб ёки 12,5 га тенг – Ж.Э.) ердан агар “як марда” бўлса-битта, “ду марда” бўлса-икки мардикор ҳашарга чиққан.

Сув дарёда мўл бўлган йилларда тошқин туфайли ўпирилиб кетган суғориш иншоотларини тиклашда узунлиги 10-12 метрли ходаларга 3-4 метрли ёғочлардан айри оёқлар ўрнатиб ясалган “чилпоя” (қирқоёқ) лардан фойдаланилган. Сепоя, чорпоялардан барпо этилган тўғонлар орқали боғлаб олинган оқим махсус сув айирғич иншоот бўлган “кунда” воситасида суғориш тармоқларига тақсимланган. Одатда “кунда” ёки “лабигардон” йирик ариқлардан бир нечта шоҳариқлар ажралиб чиққан “панжа”ларга ўрнатилган ва ундан сувни ариқларга баб-баробар тақсимлашда фойдаланилган **[4. 25].** Бунинг учун бир нечта шоҳариқларга бўлинган анҳор панжасининг бўғзи кўндалангига тубидан то юқорисигача устма-уст териб чиқилган ёғоч дарғот тўғон билан тўсилган. Натижада иншоотнинг олд томонида сув димланиб, бир хил сатҳдаги сокин сув оқими ҳосил бўлган. Бу сувни шоҳариқларга баробар тақсимлаш учун иншоотнинг энг юқорисидан кўндаланг ташланган ёғоч ариқларнинг сонига қараб, бир неча еридан арраланиб, сув оқиб тушадиган дарча “даҳана”лар очилган. Шоҳариқларнинг сонига қараб кундалар 3-4 даҳанали бўлган. Ҳар бир ариқдан суғориладиган ер майдонининг ҳажми бир хилда бўлмагани учун, одатда кунда даҳаналарининг кенглиги ҳам турлича бўлган. Кўпинча кунда даҳаналарнинг кенглиги ер майдонларининг мутаносиблигига қараб “энли” ёки “бармоқ”, мушт” ёки “қулоқ” ва “газ” ҳисобида белгиланган. Бир қулоқ 8-10 см., бир энли бармоқ 2 см., бир қулоқ тўрт энли ёки бир муштга, бир газ 0,7 метрга тенг бўлган. Масалан, 50 таноб ерни суғориш учун кунда даҳанаси икки қулоқ, 100 таноб учун тўрт қулоқ кенгликда очилган. Суғориш шохобчасида оқимнинг қандай даражада бўлишидан қатъи назар, мавжуд сув кунда воситасида ҳар бир ариқнинг “ҳақобаси” (тегишли суви) мутаносиб равишда тақсимланган ва ундан сув танқис бўлганда кенг фойдаланилган.

Бир неча минг йиллик тарихга эга бўлган Шоҳруд (Зарируд) иншооти боши ҳозирги Кумушкент қишлоқ фуқаролар йиғини ҳудудида жойлашган Розмоз қишлоғидан бошланиб, у икки тармоқ-“дуоба”дан иборат бўлиб, бири Зармитан қишлоғи томонга, иккинчиси Бухоро шаҳрига қараб йўналган **[1].**

Бухоро шаҳри атрофлари сув таъминотини бош мироб назорат қилиб, унинг маҳкамаси Тошкўприкдаги Ширбудун саройи яқинида жойлашган эди. Шаҳар орқали ўтган сув йўллари назоратини шаҳар раиси ўринбосари-халфа бошқарган. Халфанинг назорат жойи Самарқанд ва Қавола дарвозалари оралиғидаги Мозори Шариф дарвозаси яқинида бўлиб, у шаҳардаги ҳовуз ва боғларнинг сув таъминотини амалга оширган. Шоҳруд ариғи Мозори Шариф дарвозасидан Хўжа бозоригача очиқ ҳолда оққан. Сўнг усти ғиштлар билан ёпилган тазар (ер ости канал) орқали шаҳристоннинг жанубий қисмидан ўтиб, Гавкушон мадрасаси олдидан Бозори навгача очиқ ҳолда оқиб, йўлнинг одамлар ҳаракатланадиган қисмида ер остига кирган, сўнг Талипоч дарвозасигача очиқ ҳолда оқиб ўтган **[1]**.

Шоҳруддан чиққан биринчи катта тармоқ шаҳарнинг шимолий-шарқий қисмини сув билан таъминлаган. Ундан Фазлиддин махсум, Қори Камол, Дилкушои дарун, Песхона, Олимхўжа, Жафархўжа, Кўчабоғ ҳовузлари, тазар орқали эса Истимур, Жонқувват, Чўббоз, Хўжа Калон ҳовузлари сув олган. Иккинчи кичикроқ тармоқ Хўжа Почча, Хўжа Булғор, Халифа Ҳусайн ва Шайхи Рангрез ҳовузларини, учинчи тармоқ эса Хўжа Таббанд, Чор баққоли ҳовузларини тазар орқали сув билан таъминлаган. Тўртинчи тармоқ эса, тазар кўринишида Бозори Хўжадан бошланиб Рашид, Арабон, Домулло Шер, Ғарибия, Маҳаллаи нав, Мурдон ҳовузларини, бешинчи тармоқ Хўжа Зайниддин ва Лесак ҳовузларини, Жўйбор маҳалласи томон оққан энг йирик олтинчи тармоқ тазарлар орқали Кимсан, Сўфиён, Сарахсиён, Ғозиён, Моркуш, Миракон, Ҳавзи нав, Бобониёз, Шоҳмалик, Шаҳри нав, Чордара, Абдуллохўжаи Жўйбор ҳовузларини сув билан таъминлаган **[3. 146-147].**

Шоҳруд ариғининг юқори қисмидан чиққан шимоли-шарқ томондаги ўнлаб тармоқлар-Амиробод, Навхас, Навхаси боло, Рутча, Хонобод, Чорбоғи Талипоч, Жизманда, Юрчи, Жойғози, Ўтрор, Қаландархона, Тошкўприкнинг қуйи қисмидан чиққан ва шаҳарнинг жануби-ғарб томонидаги Гулибиён, Зарманоқ, Боғидашт, Фошун, Лайлак, Сафеди мўй, Поракан номли қишлоқларнинг экин ерларига қараб оққан ва ариқлар шу ҳудудларнинг номи билан аталган **[3. 144]**.

Хуллас, Бухоронинг йирик сув иншооти бўлган Шоҳруд халқимизнинг гидротехник иншоотлар қуришдаги ноёб маҳоратининг намунаси бўлиб, мана бир неча ўн асрки у халқимизга беминнат хизмат қилиб келмоқда.

Адабиётлар рўйхати

1. Дала этнографик маълумотлар. 2022 йил. Бухоро тумани. Дафтар №1.
2. Муҳсинов Исмат., Меҳринисо Муҳсинова. Гўзалликнинг боқий умри. - Бухоро., 2011.
3. Ремпель Л.И.. Далёкое и близкое. Страницы жизни, быта, строительного дела, ремесла и искусства Старой Бухары. -Т.: 1981.
4. Тошев Х. XIX аср охири XX аср бошларида Зарафшон ўзбекларининг хўжалиги ва ижтимоий турмуши. –Т.: ФАН., 1987.

JANUBIY OROL BOYLARIDAGI ZARDUSHTIYLIKKA OID AYRIM DAFN MAROSIMLARI

Hakimniyazov J.X.
QQDU «Arxeologiya» kafedrasi mudiri., t.f.n., dotsent.

Dafn marosimlari insoniyat madaniyatining asosiy negizlariga tegishli bo'lib, uning shakllanishi odamlarning dunyo haqidagi ilk g'oyalarini rivojlantirish bilan birga bo'lgan. Qadimgi dafn marosimlarini o'rganishning asosiy manbalari arxeologik obidalar bo'lib, ularning asosiy manbasi ularni tadqiq etishda qo'llanilgan usullarga bog'liq.

Xorazm arxeologik-etnografik ekspeditsiyasi, shuningdek, qoraqalpoq va turkman arxeologlarining madaniy va tarixiy hudud Janubiy Orol bo‘yida olib borgan ko‘p yillik tadqiqotlari bizga antik va ilk o‘rta asrlarda sodir bo‘lgan dafn marosimlari bo‘yicha katta hajmdagi materiallarni to‘plash imkonini berdi. Binobarin, Janubiy Orol bo'yidagi dafn marosimlari tahlilini zardushtiylarning dafn marosimidan, ya’ni ossuariy dafn marosimidan boshlash tabiiy hisoblanadi. Ammo, arxeologik tadqiqotlar natijalari shuni ko'rsatadiki, qadimgi Xorazmda ingumatsiya (murdalarni qo'yish) marosimidan foydalangan aholi guruhlari, shuningdek, avval tozalangan suyaklarni maxsus idishlarda ko'mish marosimlar elementlarini o'ziga singdirgan sinkretik va ingumentatsiya dasturlari mavjud bolgan.

Zardushtiylikka oid ma’lumotlar turli toifadagi arxeologik manbalar, Janubiy Orol bo’yida mashhur tadqiqotlar asosida to'plangan. Bular ibodatxonalar (Qoyqirilgan qa’la, Toshqirman tepaligi, Oqshaxon qa’la, Djanbas qa’la, Tuproq qa’la, Qalaliqir 2, Kaparas, Katta Aybuyir qa’la va b.), daxma (Chilpiq, Quba-tog' va b.) [13, c. 328-331], ossuariy va boshqalar.

Zardushtiylik dini bilan bog’liq yodgorliklarni ilmiy o‘rganish XX asrning 30-yillari o‘rtalaridan boshlangan. 1936-yilda akademik Y.G‘ulomov Qoraqalpog‘iston Respublikasi, Amudaryo tumani hududidagi Qubatog’da ossuariy qabristonida ilk bor qazishma ishlarini boshlagan [1.].

Zardushtiylik dini yodgorliklarini o‘rganishga S.P.Tolstov, shuningdek Yu.A. Rapoport, G.P. Snesarev, E.E. Nerazik, Yablonskiy va boshqalar hissa qo’shishgan. Ayniqsa, Janubiy Orolbo‘yida dafn marosimi, birinchi navbatda ossuariy bilan bog’liq marosimlarning kelib chiqishi va keyingi rivojlanishini o’rganishda Yu.A. Rapaport tadqiqotlari muhim bo’ldi [4:98].

O‘tgan asrning 60-80-yillarida Janubiy Orol bo‘yida ushbu muhim muammoni o‘rganishga qoraqalpoq arxeologlari A.V. Gudkova, V.N. Yagodin, T.K. Xodjaev, E.B. Bijanov, M.M. Mambetullaev, Yu.P. Manilov va boshqalar ish olib borishgan.

Keyingi yillarda O‘zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi Qoraqalpog‘iston bo‘limi arxeologlari tomonidan bir qancha ossuariy qabristonlar, xususan, Qiron tog' (2000), Po’rlitav (2002) tepaliklari, Qoratepa (2008) va Oqshaxan qa’lada (2010) tadqiqotlar amalga oshirildi. 2017-yildan boshlab esa Sulton Uvays tog‘laridagi ossuariy qabristonlar o‘rganilmoqda [5, c. 100-101].

Janubiy Orol bo‘yida olib borilgan arxeologik ishlar natijasida hozirgi kungacha 60 ga yaqin ossuariy topilmalar, o‘nlab ossuariy qabristonlar, bir qancha arxeologik yodgorliklardagi daxma – murdalarni ko‘mish joyi, shuningdek, zardushtiylik ibodatxonalari hisobga olindi [6:4-6.].

Dafn bilan bog’liq idishlar bir necha guruhlarga bo'linadi. Ko'p turdagi ossuariy idish turlari orasida antropomorf haykallar ko'rinishidagi dafn idishlari guruhi yaqqol ajralib turadi. Olimlar ularni haykalli ossuariylar deb ham atashadi. Qolgan suyak idishlari turli shakldagi qutilardir. Bundan tashqari, oddiy idishlar ham (xumlar va xumchalar) mavjud. Oxirgi variant ossuariylarda dafn etish boshqalaridan tubdan farq qilmaydi. Bunga yorqin misol - 1997 va 2001-yillarda Kuyuk qa’la, Krantav va Po’rlitog’da va boshqa joylardan topilgan maishiy yoki maxsus idishlar – ossuariylarni misol qilib keltirsak bo’ladi [5:100-101].

Ossuariy qabristonlar odatda aholi punktlaridan alohida joylarda joylashib, ko‘p sonli sun’iy va tabiiy tepaliklarda hamda Sulton Uvays tog’i yonbag‘irlarida (Burli 3, Shayx Jalil bobo va boshqalar), tepaliklarda (Mizdaxhan, Kuyuk qa’la, To‘q Qa’la, Beshtepa, Krantav, Qushxonatog’, Po’rlitav) joylashgan. Ma'lumki, ba'zi qadimiy va ilk o'rta asrlarga oid aholi punktlari keyinchalik qisman nekropolga aylantirilgan (Qalaliqir I, Ko’hna Ovoz, Tuproq qa'la, Berkut qa’la, Odamli qa’la, Qoyqirilgan qa’la 2, Berkutqa’la № 5, 36 va 58 va boshqalar) [6:4-8].

Qadimda Ustyurt ko‘chmanchilari va Janubiy Orolbo‘yi dehqonlari o‘rtasidagi yaqin va doimiy aloqalar natijasida Sariqamish deltasida ba’zi qo‘rg‘onlarda tozalangan suyaklarni ko‘mish hollari kuzatilgan, bu esa marosim va diniy sinkretizmdan dalolat beradi. Qabristonlarni arxeologik o'rganish tarixi V.N.Yagodin, B.I.Vaynberg, D.Durdiyeva, X.Yusupova, L.T. Yablonskiylarning ko'plab nashrlarida batafsil aks ettirilgan.

Janubiy Orol bo‘yi hududini arxeologik o‘rganish jarayonida tadqiqotchilar bir necha bor ikki martalik dafn marosimlarini qayd etganlar, ularda konfessional va etnik sharoitda turlicha bo‘lgan marosim elementlari mavjud. Bu turkumdan topilgan dafnlarning birinchisi qadimgi Mizdaxhan ossuariy qabristonidagi sarkofagda dafn etilgan. Kulolchilikning kashf etilishi Xorazm uchun o‘ziga xos hodisa hisoblanib, umuman O‘rta Osiyo uchun bu juda kam uchraydi. Dafn yerdan chuqur qilib (300x275 sm) qilingan. Sarkofag pishirilgan loydan yasalgan, rejasi bo'yicha ovalga ko’rinishga yaqin. Uzunligi 130 sm, eni 75 sm, balandligi 60 smni tashkil qiladi. Sarkofagning yuqori qismi kompozitsion (to'rt qismdan iborat) tekis sopol qopqoq bilan yopilgan. Sarkofagning pastki qismida 18-20 yoshli ayolga tegishli suyaklar va unga hamroh bo‘lgan materiallar (shisha kosa, mis oyna, uchta tilla uzuk, tilla kulon, tilla sirg‘alar, shisha ko‘za, mis qozon va mis qoshiq) aniqlangan [10:57-59].

Shohsanam qishlog‘i yaqinidagi qabristonni o‘rganishda ossuariy dafn etilgan yettita qo‘rg‘on ko‘zdan kechirildi. Uchta holatda, tepaliklar o'rtasida, yuza ostida, maishiy turdagi gulxan idishlari o'rnatilgan chuqurlar mavjud edi. Yana uchta holatda, maishiy idishlardan tashqari, maxsus maqsadli ossuariylar ishlatilgan. Oldindan tozalangan odam suyaklari bo'lgan maishiy idishlardan biri ancha chuqurda joylashgan edi [7:76, 9:67].

1985-yilda Shohsanam 2 tepaligi hududida, uchinchi tepalikning yuza ostida miloddan avvalgi 1-ming yillikning birinchi yarmiga tegishli bo'lgan oyoqlari barrel shaklidagi ossuariy topildi [7:61].

Ustyurtning sharqiy qoyalaridan birida, o‘rta asrlar Keten-qa’la manzilgohidan 4,5 km g‘arbda joylashgan Qaskajol qo‘rg‘oni guruhini arxeologik tadqiq qilish chog‘ida qadimda bu guruhga tegishli ikkita qo‘rg‘on (№ 2) borligi aniqlangan. Mazkur yodgorlik miloddan avvalgi IV-II asrlardan eramizning II asrigacha ossuariy qabriston sifatida ishlatililib qadimiy tepaliklarda dafn etish antropomorf, haykalli ossuariylarda bo‘lib, ular ko‘milmagan holda saqlangan. Keyinchalik ossuariy idishlardagi dafnlar qo‘rg‘onlarga qo‘yilgan. 9-qo‘rg‘on tepaligida haykal ossuariysining

dastasi parchasining topilganligi alohida e’tiborga loyiqdir. Shakli va o'lchamiga ko'ra, u miloddan avvalgi IV-III asrlarda o'tirgan odam shaklidagi dafn idishiga tegishli edi. Professor V.N. Yagodin fikriga ko’ra ilk o‘rta asrlar Afrig’iylar madaniyatida keng tarqalgan xum parchalaridan ham, Qaskajo‘l qabristoni hududidan topilgan xum ko’rinishidagi yirik idishlardan ham ossurariylar sifatida foydalanilgan bo’lishi mumkin [11:146-147,197-198]. Qaskajo‘l qabristoni ikkinchi darajali ossuariy qabriston sifatida uzoq vaqt, ehtimol miloddan avvalgi IV—II asrlardan eramizning III-IV asrlaridan VII-VIII asrlarigacha ossuariy marosim bo‘yicha dafn etish uchun foydalanishga mo‘ljallangan [12:43-67].

Ustyurt tizmasida joylashgan Berniyoz qo‘rg‘oni guruhida ham Qaskajol qabristoniga o‘xshash buyum borligi qayd etilgan

Botentog’dan 35 km janubi-sharqda joylashgan Tarimqoya qabristonida 9 ta tepalik topilgan, ulardan oltitasida ossuariy dafn etilgan. Oldindan tozalangan odam suyaklari quti tipidagi ossuariylarga, xumcha shaklidagi aylana idishlarga va qolipli qozon shaklidagi idishlarga ko'milgan. Qo‘rg‘onlarda 12 ta turgacha har xil qabrlar bo‘lgan. Bular sandiq (to'rt nusxa) va haykalcha (bir nusxa) ko’rinishidagi ossuariylar. Idishlarning o'zaro joylashishining o'ziga xos xususiyatlaridan kelib chiqib, nisbatan bir-biridan farq qiladigan uchta turkumga bo'linadi: 1. Qabristonlarning markazida joylashgan idishlar, ular eng qadimgi davrlarga tegishli. 2. Qo'rg'onning chetki qismlarida joylashgan idishlar. 3. Qo'rg'onlarning xandaklari ichida o'rnatilgan idishlar. Tarimqoya II qabristonida katta ohaktosh plitalardan yasalgan zich tosh bilan qoplangan dafn chuqurlari topilgan. Chuqurlarning pastki qismida oldindan tozalangan inson suyaklari ixcham tarzda to'plangan. Bu turdagi qabrlardan birida qabr xonasiga qabr buyumlari sifatida qo'yilgan dumaloq ko’rinishli idishlari topilgan. Tarimqaya II va III qabristonlarining ossuariy dafn etilgan qo‘rg‘onlari eramizning V-VI-asrlari boshlariga to‘g‘ri keladi. [8:94-100].

Ossuariy qabrlar Sakar-chag‘a I, III, VI erta saklar davri (miloddan avvalgi V-II asr oxiri) qabristonlarida ham topilgan. Sakarchag‘a I da qo‘rg‘onlarga qolipli quti tipidagi ossuariy va idishlar mavjud. Sakarchag‘a III qo’rgo’nida qabrlar har xil turdagi joylarga: sayoz chuqurlarga, murda bilan birga katakomba kameralariga, shuningdek tozalangan suyaklar bilan katakomba dromos devoriga qurilgan bo‘shliqlarga joylashtirilgan [9:63].

Sakarchag‘a VI qabristonida ossuariylar har xil turdagi qabrlarga qo‘yilgan: 1. Ilk saklar davri qo‘rg‘oniga kiritilgan sayoz chuqurda; 2. Jasadlar bilan birga katakomba kamerasida; 3. Katakomba dromos devoriga qurilgan uyada tozalangan suyaklar bilan birga bu yerga ossuariylar joylashtirilgan; 4. Qo'shimcha tuzilmalarsiz oval shakilli tuproqli chuqurlarda; 5. Rejasi oval korinishli bir yoki ikkala bo'ylama devorlarda pastki kesilgan tuproqli chuqurlarda; 6. Ilk saklar davriga oid tepalikning katta tepaligi yuzasida.

Amudaryo deltasining o'ng qirg'og'ida, Qirantog' tepaliklarida ko'chmanchi va zardush-tiylarning dafn marosimlari kombinatsiyasi ma'lum. Bu yerda, kulol charxida yasalgan katta sopol idishning pastki qismi topilgan. Idishning saqlanib qolgan balandligi 13-15 sm. Saqlangan qismining diametri 50 sm. Ostki qismining diametri 30 sm. Saqlanib qolgan qismi Xum yoki Xumcha tipidagi idishga tegishli bo‘lishi mumkin. Idishning tubida Amudaryo qumi, mayda bo‘laklar va chang ko‘rinishida yomon saqlanib qolgan suyak qoldiqlari bor edi [2:29-30].

Ossuariy qabrning qo‘rg‘onga o‘xshash joyga dafn etilish uslubi yuqorida ko‘rsatilgan dafn etish usullariga yaqinlashtiradi.

Xulosa qilib aytganda eramizning VI-VIII a'sirlarida 2 xil dafn marosimlarini bilishgan: murdaning tanasini qabr qazib ko'mish va etidan tozalangan suyaklarni ossuariylarga solib ko'mish. Dafn marosimi marhumning "ruhini shod etish", har xil ruhlarni tinchlantirish, shuningdek, "tiriklarning ruhini saqlab qolish" uchun tashkil etilgan [3:149].

Amudaryoning pastki oqimi tarmoqlari bo'ylab va Janubiy Sharqiy Ustyurtda yashagan xalqlar VI-VIII asrlarda o'zlarining eski dasturlari negizida vafot etgan odam tanasini yerni qazib qabrlarga ko’mish usuluni saqlab qolgan. Qabrlarga marhumni keyingi umrida davom ettirish uchun kerakli buyumlari va oziq-ovqat bilan ko'mishgan. Bu uslub Amudaryoning pastki oqimidagi va

Janubiy Sharqiy Ustyurtda yashovchi xalq bilan genetik yaqin bo'lgan Sirdaryoning pastki oqimidagi Jetiasar xalqlarining yerlash dasturlariga juda yaqin keladi.

Adabiyotlar ro‘yxati

1. Гулямов Я.Г. История орошения Хорезма с древнейших времен до наших дней. Т., 1957.
2. Комплекс археологических объектов на возвышенности Крантау // Археология Приаралья. Глава 2. Оссуарный могильник. Вып. VII, Ташкент, «ФАН», 2008.
3. Мамбетуллаев М.М. Раннесредневековый некрополь Куюккала // История материальной культуры Узбекистана. Вып. 37. Самарканд. 2012.
4. Рапопорт Ю.А. Из истории религии древнего Хорезма. – М., 1971
5. Хакимниязов Ж. Зороастрийские памятники Южного Приаралья. Международная Тюркская Академия, Материалы I форума Гуманитарных Наук «Великий степ». Астана 2016.
6. Хожаниязов Г., Хакимниязов Ж. Археологические памятники зороастризма в среднеазиатском междуречье на материалах «Ассуарные находки в Южном Приаралье». Universum: общественные науки: научный журнал. – № 5(65). М., Изд. «МЦНО», 2020.
7. Юсупов Х. Новые данные о курганах Шасенемгыр // Проблемы археологии Туркменистана. Ашхабад 1984.
8. Юсупов Х. Курганы могильников Тарым-кая 2 и 3 // Кочевники на границах Хорезма. Труды Хорезмской археолого-этнографической экспедиции. Т. IX, «Наука» М. 1979.
9. Яблонский Л.Т. Некрополи древнего Хорезма. Археология и антропология могильников. Москва, 1999.
10. Ягодин В.Н., Ходжайов Т.К. Некрополь древнего Миздахкана. Ташкент,«ФАН». 1970.
11. Ягодин В.Н. Памятники кочевых племен древности и средневековья // Древняя и средневековья культура юго-восточного Устюрта. Ташкент, «ФАН». 1978.
12. Ягодин В.Н. Археологическое изучение курганных могильников Каскажол и Бернияз на Устюрте //Археология Приаралья, вып. I. Ташкент, «ФАН».1982.
13. Khakimniyazov Jolmurza Khozhabekovich. Zoroastrian Temple Of Fire Of The South Aral Sea Region Or Temple Of Fire Zhambas Kala. The American Journal of Social Science and Education Innovations (ISSN – 2689-100x) Published: November 28, 2020 | Pages: 328-331

ИЛК ЎРТА АСРЛАРДА НАХШАБ ТАНГАЛАРИ

Сулайманова С.Б.
Қарши давлат университети катта ўқитувчиси. PhD.

Илк ўрта асрларда, айниқса, Турк хоқонлиги даврида Суғд воҳасида ўзига хос танга-пул тизими мавжуд бўлиб, бу воҳадаги катта-кичик ҳукмдорликлардан деярли барчасининг ўз танга зарбига эга бўлганида ўз ифодасини топади. Хусусан, Самарқанд, Кеш, Нахшаб ва Панч ҳукмдорликлари ўз тангаларини бостирганликлари, уларнинг катта бир қисми эса хоқонлик билан у ёки бу даражада алоқадор тангалар эканлиги маълум.

Милоддан олдинги сўнгги асрлардаёқ ўз танга-пул тизимига эга бўлган Суғд воҳасида илк ўрта асрларга келиб ҳар бир ҳукмдорликнинг ўз тангасини зарб этиш кенг ёйила бошлангани кўзга ташланади. Бу даврга келганда олдинги босқич тангаларидан фарқли ҳолда тангаларнинг турлари кўпайиб, деярли ҳар бир ҳукмдорлик ўз сулолавий тамғалари, ҳукмдор боши тасвири, унвон, бостирилган жой (ҳукмдорлик) номини (Масалан, Кеш, Панч каби) тангаларда ифодалай бошлайдилар. Шунингдек, Турк хоқонлиги даврида воҳа бошқарувидаги ўзгаришлар тангаларда ҳам акс этиб, зарб анъаналарида ўзгаришлар бўлишига туртки бўлади. Воҳанинг суғдий ҳукмдорлари томонидан анъанавий равишда зарб этилган тангалари сафига туркий анъаналарнинг кириб келиши танга-пул тизимида ўз таъсирини кўрсатади. Шу туфайли тадқиқотчилар бу давр Ўрта Осиё тангаларининг сезиларли бир қисми учун “Қадимги турк тангалари гуруҳи” иборасини ишлатадилар.

XIX асрнинг охири – XX аср бошларига келиб дунё тарихшунослигида “турк-суғд тангалари”, “суғдий ёзувли қадимги турк тангалари” иборалари қўлланила бошлаб, бу борада изланиш олиб борган илк тадқиқотчилар асосан тангаларнинг иконографияси ва тамғаларига таяниб шундай иборани қўллаб келишган[1]. Кейинчалик Амударё ва Сирдарё оралиғи ва

Еттисувдан топилган айрим тангалардаги суғдий ёзув “хоқон” деб ўқилгач, “Қадимги турк тангалари” тушунчаси янада аниқроқ ифода этила бошлаган. 1940- йилларда суғдшунос О.И. Смирнова, археолог олимлар, М.Е. Массон, А.Н. Бернштам Самарқанд, Чоч, Фарғона, Еттисув ҳудудларидаги тангаларнинг бир гуруҳининг иконографияси ва унвонлари қадимги туркларга хос эканини аниқлашгач, бу тушунчанинг кўлами янада кенгайган[2].

Айтиб ўтилган тарихий вилоятларнинг бир қисмида “хоқон” унвонли қадимги турк тангалари зарб этилганини аниқлаган О.И. Смирнова Чоч тангаларидан бир гуруҳида “тудун” унвонини ўқиб, илм оламига танитди[3]. Шунингдек, тадқиқотчи Ўтрор ёки Фарғонада зарб этилган тангада “тутуқ” унвони учрашини аниқлади. Ушбу тадқиқотчининг Суғд тангалари орасида қадимги туркларга хос қиёфали ҳукмдор ва малика тасвирли тангаларда “хотун” унвони ва турк-рун ёзувини эслатувчи белги (тамға ёки ҳарф) учрашини аниқлаши ҳам катта янгилик бўлди[4].

Кейинчалик эса В.А. Лившиц Панч тангаларидан бирида “билга” унвонини ўқиб, “Қадимги турк тангалари гуруҳи”га кирувчи тангалар турининг анча кенг эканини аниқлади[5]. Кўп йиллар давомида илк ўрта асрлардаги Нахшаб тарихи бўйича шуғулланган Б. Кочнев Қашқадарё воҳасида кўп учрайдиган тангаларнинг иконорафиясига таяниб, ушбу тангаларни бу гуруҳга киритди[6].

Нахшаб тангалари

VII–VIII асрларда зарб қилинган деб саналадиган Нахшаб тангаларининг тури унчалик кўп эмас. Ҳозиргача аниқланган Нахшаб тангаларининг асосан шу каби 2 та тури бор:

1) Ўнг томонида тўғрига қараган узун сочли, думалоқ юзли, соқолсиз ҳукмдор тасвири, тескари томонида эса от тасвири ўрин олиб, атрофида суғдий ёзувда prn xwβ “қут (соҳиби) ҳукмдор” ибораси ёзилган (I-расм, 18);

2) Ўнг томонида атрофида суғдий ёзувда “Ашкандак – қутлуғ ҳукмдор” деб айланасига ёзилган жумла ўрин олган от тасвири, тескари томонида эса 𐭧 шаклидаги тамға ўрин олган тангалар[7].

Нахшаб тангаларида учрайдиган Ашкандак ҳукмдор исми бўлиб, тадқиқотчиларнинг фикрича, араб манбаларида 730- йилларда Насаф испаҳбоди сифатида тилга олинган ал-Ашканд билан алоқадордир[8]. Хитой йилномаларида 738 йилда Тургаш ҳукмдори Тухосян Қут-чурга қарши лашкарбоши Баға Тархоннинг ёнида жой олган Ши (Кеш) ҳукмдорининг номи Сигинти шаклида учрайди[9]. Ушбу ҳукмдор исмининг асли Ашканд бўлиб, у айни вақтда Нахшаб ҳукмдори бўлган. Хитой йилномаларида унинг Кеш ҳукмдори сифатида тилга олиниши ўша пайтда Нахшабнинг яқин қўшнилари устидан мавқеи ошгани билан боғлиқ бўлиши мумкин[10]. Иккинчи томондан эса Ашканд (Сигинти) аслида Кеш ҳукмдори бўлиб, Нахшаб устидан назорат қилгани учун араб манбаларида у Нахшаб ҳукмдори сифатида тилга олинган бўлиши ҳам мумкин.

Нахшаб тангаларидаги тасвирдан келиб чиққан ҳолда бир қатор тадқиқотчилар уларни қадимги туркий тангалар гуруҳига киритадилар. Аслида туркий тангалар деб ҳисоблаш учун уларда туркий унвон ёки бирор ибора бўлиши, ҳеч бўлмаганда тасвирлар қадимги туркларни эслатиши керак бўлади. Нахшаб тангаларидаги ҳукмдор тасвири қадимги туркларга хос қиёфада бўлиши билан бирга Чоч, Фарғона ва Самарқанд тангаларидаги тасвирлардан анчагина фарқ қилиб, уларда туркий ва суғдий анъаналар нисбатан кўпроқ ўз ифодасини топган. Шунингдек, ясалиш техникаси айтиб ўтилган ҳукмдорликларникидан анча ажралиб туради. Нахшабда туркий қиёфали ҳукмдор тасвирининг учраши ўша давр тарихий воқеликлари билан боғлиқ. Хусусан, 560- йилларда Нахшаб атрофида Эфталитларга қарши асосий зарбани берган Турк хоқонлиги бу ҳудудда ўз қўшинларини жойлаштиради[11]. Натижада Нахшабнинг бошқарув маркази бўлмиш жой (Еркурғон)дан жануб (Шуллуктепа)га кўчади ва янги сулола вакиллари бу ердан туриб воҳани бошқара бошлайдилар. Археолог Р. Сулаймоновнинг фикрича, мазкур сулола вакилларининг келиб чиқиши туркий бўлган[12].

Хуллас, хоқонлик даврида Суғд воҳасининг бошқарув тизимида юз берган ўзгаришлар бу ердаги воҳа ҳукмдорликларга тегишли тангаларда ҳам ўз аксини топади. Воҳанинг йирик ҳукмдорликлари – Самарқанд, Панч ва Нахшабнинг танга-пул тизимида суғдий ва қадимги туркий анъаналар ўзаро синтезлашгани сезилади. Айниқса, Самарқанд тангаларида “хоқон”

унвони ўрин олиши бир томондан бу ернинг хоқонлик билан чуқур сиёсий муносабат ўрнатганининг ифодаси бўлса, иккинчи томондан бошқа ҳукмдорликларга нисбатан Самарқанданинг сиёсий мавқеи юқори бўлганидан дарак беради. VII асрнинг иккинчи ярмига келиб Панч ҳукмдорлигининг сиёсий мавқеи ошгани нафақат ёзма манбаларда, балки танга-пул тизимида ҳам ўз аксини топади. Суғдда хоқонлик ҳокимияти ўрнатилган дастлабки йиллардаёқ Нахшабда сулола алмашинуви юз берган бўлиб, бу ҳолат ушбу ҳукмдорлик тангалари орқали ҳам ўз ифодасига эга.

Адабиётлар рўйхати

[1] Tiesenhausen W. Notice sur une Collection de monnaies orientales de M. le Comte S. Stroganoff. St.-Pbg., 1880; Droin E. Les Monnaies Touraniens // RN, t. IX. – Paris, 1891. – P. 215-225; Fuye de la A. Monnaies in certaines de la Sogdianeet des contresvoisines // RN, 4-me serie, 14. – Paris, 1910.

[2] Массон М. Е. К вопросу о взаимоотношениях Византии и Средней Азии по данным нумизматики // Труды САГУ. – Т., 1951. Вып. 23. – С. 91–104; Бернштам А.Н. Тюргешские монеты // ТОВЭ, т. II. – Л., 1940. – С. 105-111; Смирнова О.И. Сводный каталог согдийских монет согдийских монет. Бронза. – М., 1981. – С. 5; Баратова Л.С. К исторической интерпретации титула «каган» на древнетюркских монетах Средней Азии конца VII – первой половины VIII вв. // Нумизматика Центральной Азии. – Ташкент, 1998. – Вып. III. – С. 41–43.

[3] Смирнова О.И. Очерки из истории Согда ... С. 275-281; О.И. Смирнова Сводный каталог согдийских монет ... – С. 423-428.

[4] Лившиц В.А. Правители Панча (Согдийцы и тюрки) // НАА, №4, 1979. – С. 57-58.

[5] Кабанов С. К. Нахшебские монеты V – VI вв. // ВДИ, 1961, №1. – С. 137-145.

[6] Смирнова О.И. Очерки из истории Согда. – М., 1970. – С. 180; Кочнев Б.Д. Среднеазиатские куфические фельсы с изображением коня // Нумизматика Центральной Азии, IV. – Т., 1999. – С. 46.

[7] Кочнев Б.Д. Среднеазиатские куфические ... С. 46.

[8] Chavannes E. Documents sur les Tou-Kiue (Turks) occidentaux ... P. 46; Смирнова О.И. Очерки из истории Согда ... С. 281.

[9] Ғойибов Б. Нахшаб нумизматикаси // Moziydan sado. Echo of history. Эхо истории. – Т., 2016. – № 4 (72). – Б. 39-41.

[10] Сулейманов Р.Х. Древний Нахшаб. – Т., 2000. – С. 69.

XV – XVI АСРНИНГ БОШЛАРИГА ОИД “ЯНГИ САНГАНАК” ХАЗИНАСИДАГИ БУХОРО ТАНГАЛАРИ ХУСУСИДА

Нормуродов Д.Р.
Доцент, PhD. Ўзбекистон Миллий университети

Маълумки, ўтмишнинг айрим жиҳатларини жумладан, давлатчилик, товар-пул ва савдо-иқтисодий масалаларни аниқлашда нумизматик материалларнинг ўрни катта. Уларни тадқиқ қилиш орқали иқтисодий, сиёсий ва маънавий масалаларга маълум даражада жавоб топиш мумкин. Ана шундай манбалар қаторига Тошкент вилояти, Паркент тумани, “Янги Санганак” маҳалла фуқаролари йиғинидан топилган 1810 донадан иборат мис тангалар хазинасидаги XV–XVI асрнинг бошларида Бухорода зарб қилинган тангаларни ҳам киритиш мумкин. Бу тангалар хазинаси 2021 йилда маҳаллий аҳоли вакили Имомали Боймақовнинг ҳовлисида иссиқхона қуриш учун қазилган ердан тасодифин топилган. Улар Темурийлар тарихи давлат музейига топширилган.

Ҳозирда Темурийлар тарихи давлат музейида сақланаётган “Янги Санганак” хазинасидаги мис тангаларига ишлов бериб, “Трилон В” кимёвий моддаси ёрдамида оксидлардан тозаланди. Натижасида, 11 турдан иборат 655 дона тангаларнинг, 1420 йил Мирзо Улуғбек, XV асрнинг охирларида темурийлардан Султан Аҳмад, Султон Маҳмуд, Бойсунғур Мирзо, Султон Али Мирзо, Бобур Мирзо даврида ва XVI асрнинг биринчи ўн йиллигида Муҳаммад Шайбонийхон даврида Самарқандда зарб қилинганлиги аниқланди[1]. Аммо хазинадаги Бухорода зарб қилинган тангалар тадқиқотга тортилмаган. Шу сабабли кейинги изланишларда аниқланган 384 донадан иборат Бухоро тангаларини илмий

муомалага киритишни долзар масалалардан биридир. Хазинадаги Бухоро тангалари Самарқандда зарб қилинган тангалар каби жуда таҳликали, нотинч даврда, темурийлар орасидаги ички зиддиятлар, тахт учун курашлар кетаётган, шаҳзодаларнинг тез-тез алмашиб туриши пайтларида муомалага чиқарилган. Уларда бир томонига араб ҳарфларида зарб қилинган жойи яъни, “зарб(и) Бухоро”, иккинчи томонига зарб қилинган санаси араб ёзуви ва тилида сўз билан бўртма шаклда туширилган. Шунингдек, айрим турдаги тангалар ёзувларсиз, ўсимликсимон безаклар билан безатилган. Кам сонли тангаларда абжад (сўз) билан ёзилган санадан ташқари рақам (сон) билан ҳам акс эттирилган.

“Янги Санганак” хазинасидаги Бухоро тангалари каби темурийлар ва Муҳаммад Шайбонийхон даврига оид мис тангалар Ўрта Осиёнинг турли ҳудудларидан топилган бўлиб, уларни ўрганишда археолог М. Е. Массон [2], Е. А. Давидович [3], Л. Ю. Шпенёва [4], А. М. Камишев [5], Р. З. Бурнашева [6], Д. Давлатходжа [7] ларнинг хизматлари каттадир. Жумладан, Е. А. Давидовичнинг “Ўрта Осиёнинг ўрта асрлардаги пул муомаласи тарихи (Мовароуннаҳрнинг XV – XVI асрнинг биринчи чорагидаги мис тангалари)” га бағишланган монографиясида XV – XVI асрнинг биринчи чорагида Бухорода зарб қилинган мис тангаларни батафсил тавсиф ва таҳлил қилган [8: 78–83]. Шу ва юқорида номлари санаб ўтилган тадқиқотчиларнинг ишлари “Янги Санганак” хазинасидаги Бухоро тангаларини турларга бўлиш, тавсифлаш ва таҳлил қилишда асос қилиб олиш мақсадга мувофиқ бўлади.

“Янги Санганак” мис тангалар хазинасидаги Бухорода зарб қилинган тангаларнинг ҳар иккала томони ҳам зарб уриш йўли билан бўртма кўринишдаги безак ва ёзувлар туширилган. Афсуски, бирорта тангада туширилган бундай шакллар ва ёзувлар тўлиқ тушмаган. Тангаларга туширилган безак ва ёзувларнинг ҳам бир қисми текисланиб кетган. Шу сабабли уларни аниқлашда қийинчиликлар юзага келади. Шунингдек, тангаларнинг ўлчам ва оғирликлари ҳам бир-биридан оз бўлсада фарқ қилади. Улар безак ва ёзувларининг ўзига хос кўринишига кўра 5 турдан иборат. Бу тангаларнинг ҳар бир тури қуйидагича тавсифга эга:

1-тури. Улар ҳижрий 897 – 900 (милодий 1491–1495) йилларда зарб қилинган (жами 153 дона). Бу турдаги тангаларнинг ўртача диаметри 23–25 мм, оғирлиги эса 5–7 гр.дан иборат (1-расм).

Тангаларнинг олд томони (AV):

Чети нуқтачалар ва ҳалқа билан ўралган бўлиб, ўрта қисмида баргсимон безак билан ўралган ҳалқа шаклдаги ҳошияси бор. Ҳошия ичига икки хил вариантдаги: a) “Бухоро (بخارا)”, b) “зарб(и) Бухоро (اضرب / بخارا)” ёзув туширилган.

Тангаларнинг орқа томони (RV):

Араб ёзуви ва тилида сўз билан танганинг зарб қилинган санаси туширилган. Афсуски, тангалар кучли оқсидланганлиги ҳамда текисланиб кетганлиги сабабли уларнинг аксариятидаги санани тўлиқ тиклашнинг имкони бўлмади.

1-расм. “Янги Санганак” хазинасининг Бухорода зарб қилинган 1-турдаги мис тангалардан намуна. Ҳижрий 898 (милодий 1492–1493) йил.

2-тури. Улар ҳижрий 897–901 (1491–1496) йилларда зарб қилинган (117 дона). Бу турдаги тангаларнинг диаметри 21–27 мм оралиғида, оғирлиги эса ўртача 4–5 гр.дан иборат (2-расм).

Тангаларнинг олд томони (AV):

Чети нуқтачалар ва ҳалқа билан ўралган. Юзасининг ўрта қисмида тўрт атрофи шохсимон безалган икки қаторли тўртбўрчакларнинг бир–бирига туташиши натижасида ҳосил бўлган квадрат шаклдаги ҳошияси бор. Ҳошия ичига уч хил вариантда: а) “зарб(и) Бухоро (ضرب / بخارا)”, b) “адл Бухоро (بخارا /عدل)” сўзи туширилган.

Тангаларнинг орқа томони (RV):

Чети нуқтачалар ва ҳалқа билан ўралган бўлиб, ичига танганинг зарб қилинган санаси: а) араб тили ва ёзувида сўз билан ҳамда рақамда туширилган, b) фақат араб тили ва ёзувида сўз билан туширилган вариантилари бор.

а)

b)

2-расм. “Янги Санганак” хазинасининг Бухорода зарб қилинган 2-турдаги мис тангалардан намуна. а) варианти, ҳижрий 900 (милодий 1494–1495) йил. Бу тангада унинг забр қилинган санаси сўз ёзилган ва рақамда келтирилган; b) варианти, ҳижрий 901 (милодий 1495–1496) йил.

3-тури. Бу турдаги танга ҳижрий 900 (милодий 1494–1495) йилда зарб қилинган (1 дона). Унинг диаметри 20–22 мм, оғирлиги эса 3,35 гр.ни ташкил қилади (3-расм).

Тангаларнинг олд томони (AV):

Атрофи нуқтачалар ва ҳалқа билан ўралиб, ўрта қисмида атрофи бантик нақш билан безалган учбурчак шаклдаги ҳошия ичига “Бухоро (بخارا) ёзуви туширилган.

Тангаларнинг орқа томони (RV):

Атрофи нуқтачалар ва ҳалқа билан ўралиб, юзасига араб ҳарфлари ва тилида сўз билан танганинг зарб қилинган санаси – “тарих тўққиз юз (في التاريخ / تسعمائة)” ёзуви туширилган.

3-расм. “Янги Санганак” хазинасидаги Бухорода зарб қилинган мис танга. Ҳижрий 900 (милодий 1494–1495) йил.

4-тури. Уларнинг зарб қилинган йили ноаниқ (94 дона). Тангаларнинг ўртача диаметри 24–27 мм, оғирлиги эса 4,5–5,5 гр.ни ташкил қилади (1.5-расм).

Тангаларнинг олд томони (AV):

Атрофи ўсимлик новдали барглар билан ўралган олти япроқ шаклдаги ҳошия ичига “зарб(и) Бухоро (ضرب / بخارا)” ёзуви туширилган.

Тангаларнинг орқа томони (RV):

Чети нуқтачалар ва ҳалқа билан ўралган бўлиб, а) ўртасида атрофи ўсимлик новдали барглар билан ўралган тўрт япроқ (паррак) шаклидаги безаги ва b) араб ёзуви ва тилида сўз билан танганинг зарб қилинган санаси туширилган вариантлари бор. Тангаларнинг асосий қисми а-вариантдаги тангалардан иборат.

а)

4-расм. “Янги Санганак” хазинасидаги Бухорода зарб қилинган мис танга. Зарб қилинган санаси ноаниқ.

5-тури. Зарб қилинган санасини аниқлаш қийин (19 дона бўлиб). Бу турдаги тангаларнинг ўртача оғирлиги 4,6 гр ни ва диаметри – 22-25 см ни ташқил қилади (1.6-расм).

Тангаларнинг олд томони(AV):

Чети нуқтачалар ва ҳалқа билан ўралган. Ўрта қисмида атрофи навдаги ўсимлик барги шаклидаги безак билан ўралган учяпроқсимон ҳошия ичига ичига “зарб(и) Бухоро (ضرب / بخارا)” ёзуви туширилган.

Тангаларнинг орқа томони (RV):

Чети нуқтачалар ва ҳалқа билан ўралиб, унинг ичида сўз билан танганинг зарб қилинган санаси туширилган.

5-тури. “Янги Санганак” хазинасидаги Бухорода зарб қилинган мис танга. Зарб қилинган санаси ноаниқ.

Юқоридаги тавсифлардан маълум бўладики, Тошкент вилояти, Паркент тумани, “Янги Санганак” МФЙ тасодифан топилган мис тангалар хазинасидаги Бухорода зарб қилинган тангалар XV – XVI асрнинг биринчи ўн йиллигига оиддир. Улардан 1-турдаги 1491–1495 йилларда зарб қилинган тангалар Мовароуннаҳр султони, темурий Абу Саиднинг ўғиллари Султон Аҳмаднинг (1469–1494) бошқаруви даврига тўғри [9]. 2-турдаги тангаларнинг зарб қилиниши Султон Аҳмад ва у вафотидан кейин Самарқанд ҳокими бўлган укаси, Султон Маҳмуд Мирзо (1494–1496 йиллар) ва унинг тириклигидаёқ Бухоро ҳоким қилиб қўйган ўғли Бойсунғур Мирзо бошқаруви даврига мос келади. Бундан кўринадиги қисқа муддада бўлсада Бойсунғур отаси давридаги каби турдаги тангаларни ҳам зарб қилдирган [8:189]. 3-турдаги 1494–1495 йилларда танга ҳам Бойсунғур Мирзонинг Бухорони бошқарган даврида зарб қилинган кўринади. 4-турдаги тангаларда уларнинг зарб қилинганларининг акасида йили туширилмаган, санаси борлари ҳам кўринмайди. Аммо, уларга айнан ўхшаш бўлган, олд томонида рақамда зарб қилинган йили туширилганлари тангалар Тошкент вилояти, Оҳангарон туманидан [8: 72. Тип 11 и С. 69. Рис. 4/11], Тожикистон Республикаси, Суғд (Лелинобод) вилоятидан ва Ганчин туманидаги Нурияк қишлоғидан [11; 12] топилган. Улар ҳижрий 901–902 (милодий 1495–1497) йилларда зарб қилинган. Бу сана туширилмаган тангаларнинг айримлари шу йиллардан сўнг, яъни ҳижрий 906 (милодий 1500–1501) йилдан кейин зарб қилинган. Бу дарв Муҳаммад Шайбонийхоннинг Бухорони эгаллаган даврларида зарб қилинган. 5-турдаги тангадаги ёзувни аниқлашнинг имкони бўлмаган бўлсада, унинг безалиши ва ясалишидаги яқинлик айнан XVI асрнинг бошларидаги тангаларда кузатиш мумкин. Шундан келиб чиқиб охирга турдаги танганинг шайбонийлар даврига тегишлилиги ҳақида фикр билдириш мумкин. Балки, кейинги тадқиқотларда уларга тўлиқ аниқлик киритишнинг имкони бўлар.

Хуллас, “Янги Санганак” мис тангалар ҳазинаси 5 турдан иборат Бухоро тангалари

Мовароуннаҳрни, жумладан Бухорони бошқарган темурийлар ва Муҳаммад Шайбонийхон даврида зарб қилинган бўлиб, улар ушбу сулоларнинг танга-пул сиёсати бўйича маълумотлар доирасининг кенгайишига ёрдам беради. Шунингдек, мазкур тангаларнинг Тошкент воҳасида ҳам кенг муомалада бўлганлигини айтишга асос бўлиб ҳизмат қилади.

Адабиётлар рўйхати

1. Normurodov D. About Samarkand coins from the house of the XV – early XVI century found in the “Yangi Sanganak” mahalla // FRONTLINE SOCIAL SCIENCES AND HISTORY JOURNAL. (ISSN – 2752-7018). VOLUME 03. ISSUE 11. Pages: 39–48. https://doi.org/10.37547/social-fsshj-03-11-07

2. Массон М. Е. Клад медных монет XV века из Оша // ЭВ. XIII. – Москва–Ленинград, 1960. – С. 110–124.

3. Давидович Е.А. История денежного обращения средневековой Средней Азии (медные монеты XV – первой четверти XVI в. в Мавераннахре). – Москва, 1983. 391 стр.

3. Шпенёва Л.Ю. Клад медных монет конца XV – начала XVI в. из Ташкентской области // Нумизматика Узбекистана. – Ташкент, 1990. – С. 100–115.

4. Шпенёва Л. Ю. Денежное обращение Ферганы и Шаша в эпоху Тимуридов (медные монеты XV – нач. XVI в.). Автореф. Канд. дис… к.и.н. – Ташкент, 1997.

5. Камышев А.М. Клады медных монет темуридов и шейбанидов. – Самарканд: МИЦАИ, 2013. – 176 с.

6. Бурнашева Р.З. Денежное обращение в городах Южного Казахстана в XV–XVIII вв. (Историка-нумизматическое исследование). – Туркистан, 2006. – С. 21.

7. Довуди Д. Денежное обращение древнего и средневекового Хатлана (V в. до н. э. – нач. XX в. н. э.). – Душанбе, 2006. – С. 261–277.

8. Давидович Е.А. История денежного обращения средневековой Средней Азии (медные монеты XV – первой четверти XVI в. в Мавераннахре). Москва, 1983. – С. 78–83, 189.

9. Eshov B. O‘zbekistonda davlat va mahalliy boshqaruv tarixi. – Toshkent, 2014. 103-bet.

15. Давидович Е.А. Денежное хозяйство на территории южного Таджикистана и Узбекистана во втором десятилетии XVI в. (Материалы для характеристики общено и оссобенного в денежном обращении разных областей Средней Азии) // Труды государственного ордена Ленина исторического музея. Вып. 49. Нумизматический сборник. Част пятая. Вып. 1. Москва, 1977. – С. 14. Тип 28.

12. Давлатходжа Довуди. Монетные клады Таджикистана – Душанбе: Дониш, 2009. – С. 255, Рис. 1/10 и С. 254. Таб. 11/10.

SUG'D MUSTAMLAKACHILIGINI O'RGANISHDA “SUG'DNING ESKI HARFLARI” NING ROLI.

Ergashev J.Y.
t.f.f.d. (PhD), dotsent, Buxoro davlat universiteti
Erkinova N.M.
BuxDU Tarix va yuridik fakulteti talabasi

Bundan roppa-rosa 110 yil muqaddam sug‘d yozuvi namunalari topilib, fanning alohida yo‘nalishi – so‘g‘dshunoslikka asos solingan. 1907 yilda ingliz tadqiqotchisi Auren Stein o'z ishchisidan oromiy yozuvining bir turiga o'xshash tushunarsiz tilda yozilgan bir nechta eski qo'lyozmalarni oldi. Bular Dunxuangning g'arbiy qismidagi Xitoy devorining eski minoralaridan birida topilgan 5 ta harflar bo'laklari va 700 ta xitoy hujjatlari bilan birga planshetlarga yozilgan [11. 101-122] ular ieroglif yozuvida yozilgan boshqa hujjatlar orasida keskin ajralib turardi e'tiborni o'zingizga qaratdi.

Biroz vaqt o'tgach, A. Shteyn ekspeditsiyasi tomonidan topilgan xatlar shifrlangan, o'qilgan va ingliz tiliga tarjima qilingan. 1911-yilda Z.Gotyo va A.Kovli tushunarsiz hujjatlar sug‘d tilida yozilganligini isbotladilar. Tarix fanida A. Shtayn ekspeditsiyasi tomonidan topilgan hujjatlar “So‘g‘dning eski xatlari” deb atalgan. Harflarning sug‘d yozma madaniyatiga mansubligiga shubha yo‘q. Biroq, so'g'dologlar bu harflarning har bir jumlasi va ularning aniq sanasi haqida bahslashmoqda. Zamonaviy ingliz olimi N. Sims-Vilyams tomonidan amalga oshirilgan yangi, yangilangan tarjima bilan bog'liq holda ham ba'zi munozarali masalalar paydo bo'ldi. Lekin,

shubhasiz, “eski sug‘d xatlari” Buyuk ipak yo‘li yo‘llari bo‘ylab sug‘d mustamlakalarini o‘rganish uchun eng muhim yozma manba bo‘lib qolmoqda.

Ma'lumki, so'g'd yozuvi yodgorliklari birinchi marta So'g'dda emas, balki Sharqiy Turkiston hududidan, So'g'd mustamlakalari hududidan topilgan. Ular suryoniy, manixey va so‘g‘d alifbolarida to‘g‘ri yozilgan [3. 89]. Sug‘d yozuvi oromiy tilidan kelib chiqqan kursiv yozuv bo‘lgan. Xitoylik sayyoh Syuan Zang sug‘d alifbosida 20 dan ortiq belgi borligi haqida xabar beradi. Buni arxeologik topilmalar ham tasdiqladi: masalan, qadimgi Penjikent qal’asida olib borilgan qazishmalar chog‘ida to‘liq sug‘d alifbosi bilan yozilgan sopol buyumlarning katta parchasi topildi [2. 354]. Alifboda 23 ta harf bor edi, lekin aslida 18-19 ta belgidan foydalanilgan. Harflar bilan bir qatorda ideogrammalar ham ba'zi so'zlarni etkazish uchun ishlatilgan. Marv qazishmalarida sug‘d tilida yozuv mashqlari yozilgan parchalar ham topilgan. So‘g‘d adabiyotining ayrim yodgorliklari mazmuni B.G‘ofurovning “Tojiklar” [2. 355-358] asarida berilgan.

Z.Gotye va A.Kovlidan 20 yil o‘tib, 1931-yilda Oren Shtayn ekspeditsiyasidan kelgan bu sug‘d maktublari nemis olimi Xans Rayxelt tomonidan nashr etilgan (13). Ayni paytda A.Steyn topilmasi bilan bog'liq yana bir kashfiyot sodir bo'lganligi ramziy ma'noga ega. 1932-yilda cho‘pon Yura Ali Tojikistondagi Mug tog‘i yonbag‘ridan noma’lum tilda yozilgan hujjatlar solingan to‘qilgan savat topdi. Olimlar Mug‘ tog‘idan olingan hujjatlar ham so‘g‘d tilida yozilganligini aniqladilar. SSSR Fanlar akademiyasi Tojikiston bazasining ilk nashrlaridan biri “Sug‘d to‘plami” [7. 102] ushbu hujjatlarga bag‘ishlangan. Ularning to‘liq tarjimasi va sharhlari “Mug‘ tog‘idan so‘g‘d hujjatlari” turkumining uch sonida [6. 18.] chop etilgan.

Ayni paytda Britaniya muzeyida saqlanayotgan eski sug‘d hujjatlari bir necha bor tadqiqotchilar e’tiborini tortgan. Bunga matnning joylashuvi va mazmuni bilan bog‘liq bir qator masalalar munozarali bo‘lib qolganligi sabab bo‘ldi. Ammo ko'pchilik olimlar bu harflar eramizning 313 yoki 314 yillariga to'g'ri keladi, deb ishonishga moyil.

Nikolas Sims-Uilyamsning ta'kidlashicha, bu xatlar Sharqdan G'arbga tashish paytida yo'qolgan pochtaning bir qismi bo'lgan. Venger olimi Yanosh Xarmattaning fikricha, bu xatlar Xitoy harbiylari tomonidan xavfsizlik nuqtai nazaridan musodara qilinishi mumkin edi, chunki xatlardan birida hunlar va xitoylar o‘rtasidagi urush davriga oid dahshatli faktlar tasvirlangan [12. 75-90]. Qadimgi sug‘d xatlarini u yoki bu tarzda Dunxuanda yoki Xitoyning shimoli-g‘arbiy qismidagi mustamlakalarida yashagan so‘g‘dlar yozgan [5. 36-42]. Maktublarning mazmuni bilan tanishish ularda Buyuk ipak yo‘li yo‘llari bo‘ylab sug‘d mustamlakachiligining o‘ta muhim jihatlari aks etganligini ko‘rsatadi. Maktublarda juda muhim tarixiy materiallar mavjud: shaharlarning etnik tarkibi va savdo nuqtalari, aniq odamlarning ismlari, tarixiy voqealar va shaxsiy hayot voqealari. Uchta harf tijorat xarakteriga ega bo‘lganligi sababli, savdo operatsiyalari, savdo usullari va tovarlar - ipak, ziravorlar, zargarlik buyumlari va boshqalar haqida qiziqarli ma’lumotlar mavjud [4. 36-42]. Hatto bu davrda Dunxuanda yashagan samarqandlik muhojirlardan 100 nafar aslzoda so‘g‘dliklar haqida ham ma’lumotlar mavjud. 5 ta harfdan 2 tasi shaxsiy bo‘lib, Mivnay ismli bir sug‘dlik ayol tomonidan yozilgan. Maktublar Samarqanddagi turmush o‘rtog‘i va onasiga qaratilgan. Har bir maktub muhim manba bo‘lib, sug‘d mustamlakachilari hayotining turli qirralarini ochib beradi.

Mivnayning maktublarida eri tomonidan og‘ir sharoitda tashlab ketilgan ayolning ahvoli aks etgan. Maktubga ko‘ra, sug‘dlik mivnay Nanai-datga (shuningdek so‘g‘dlik) uylanib, u bilan birga Dunxuangga kelgan. Ma'lumki, Nanay-dat savdogar bo'lgan. U biznes bilan bog'liq holda uzoq masofalarni bosib o'tdi. Mivnayning maktubidan bilamizki, eri yana karvon bilan ketib, xotini va qizini yolg'iz qoldirgan. Qizining ismi Shoin. Mivnai eridan uch yildan beri xabar yo‘qligini yozadi. Nanay-tat hech qachon Dunxuanga qaytmadi; uning taqdiri haqida hech kim bilmaydi. Mana shu uch yilni mashaqqat va iztirobda o‘tkazgan Mivnay o‘z onaxoni Samarqandga, yaqinlari yashaydigan joyga qaytishni istaydi. Biroq, deb yozadi Mivnai, u o'zini va qizini qaytishga olib ketadigan ishonchli odamni topa olmadi. Bundan tashqari, uning sayohat uchun to'lash uchun puli yo'q. So‘g‘dlik ayolning xabar berishicha, u Sug‘d mustamlakasida yordam so‘ragan, biroq unga hech kim qarz bermagan. Mivnayning yozishicha, u va uning qizi "kiyimsiz, pulsiz" qolgan va ma'bad ruhoniylarining sadaqalariga bog'liqdir. Mivnay eriga murojaat qilib, shunday yozadi: “Onam va ukalarimning xohishiga qarshi, men sizni tingladim va Dunxuanga keldim. O'sha kuni men sizning tilagingizni bajarganimda yonimdagi it och qolgandir. Men senikidan ko‘ra itning yoki cho‘chqaning xotini bo‘lishni afzal ko‘raman” [14. 97].

Maktublar mazmunidan kelib chiqadigan bo'lsak, 3 yil ichida so'g'd mivneyi Dunxuanni karvon bilan Samarqandga jo'natish uchun 5 ta imkoniyatga ega bo'lgan, lekin to'lash uchun yetarli mablag'i yo'q edi - unga 20 shtatr (1 shtatr - 6-12 gramm kumush) kerak bo'lgan. Yana bir maktubda shtatlar haqida ham eslatib o'tilgan: badavlat savdogar o'z biznesidagi savdogarlarga o'z mablag'laridan yetimlarga yordam berish uchun 1000 yoki 2000 shtatdan foydalanishga ruxsat beradi. Mivnayning maktublari Samarqandga (Sug‘d) yetib bormagan, lekin 1500 yildan ortiq vaqt davomida vayron bo‘lgan devor ichiga ko‘milgan. Maktubda bu davrda Sug‘d bilan Xitoy o‘rtasida savdo-sotiq ancha qizg‘in bo‘lganligi, karvonlar muntazam sayohat qilib, nafaqat savdo-sotiq uchun tovarlar yetkazganligi, balki metropoliya va Ipak yo‘li bo‘yidagi mustamlakalar o‘rtasida pochta aloqasini ham ta’minlaganligi qayd etilgan. Qolgan 3 ta harf, yuqorida qayd etilganidek, tijorat mazmuniga ega. Ular Ipak yo‘lidagi savdo holatini o‘rganish uchun juda muhim, chunki ular bevosita savdogarlarning o‘zlari tomonidan yozilgan. Bu maktublarda maqsad (ya'ni, qayerga yuborilganligi ko'rsatilgan) mavjud emas. Biroq, ularning mazmuniga ko'ra, ular mintaqadagi boshqa bir Sug'd koloniyasi Lou-langa yuborilgan.

Xatlarda ushbu hujjatlar qayerda yozilganligi haqida aniq ma'lumot yo'qligi sababli, bu ham qiziqish uyg'otdi. Shunga qaramay, tadqiqotchilar ikki maktub (sug‘dlik ayolning maktubi) Dunxuanda, uchinchisi Kuchada va yana ikkitasi, ehtimol, Xitoy poytaxti Luoyanda yozilgan degan xulosaga kelishdi. Ma’lum bo‘lishicha, maktublar mualliflari Sug‘d mustamlakalari aholisi, Samarqanddan ko‘chib kelganlar edi. Maktublarda Xitoyning o‘sha davrda sug‘d savdogarlari va ularning oilalari yashagan boshqa shaharlari – Gutsang, Izyuyan, Xumdon, Xuayina, Jincheng haqida muhim ma’lumotlar bor. Mazkur xatlarda Sug‘d ipagi haqida ko‘p tilga olinadi, lekin miqdori ko‘rsatilmaydi. Tadqiqotchilarning fikriga ko'ra, bu kichik partiyalar bo'lishi mumkin, asosan 1,5 kg dan 40 kg gacha [10. 100]. Va bu miqdordagi yukni bir nechta otlar yoki tuyalar tashishi mumkin edi.

Shunday qilib, "eski so'g'd harflari" matnlariga ko'ra, allaqachon IV asr boshlarida. Sug‘d mustamlakalari Luyan, Chang‘an, Langjou, Vuvey, Jiquan va Dunxuanda mavjud edi. Bu savdo nuqtalarida yashovchi so‘g‘dliklar Buyuk ipak yo‘li yo‘llari bo‘ylab xalqaro savdoda yetakchi rol o‘ynagan. Qadimgi Sug‘d maktublari Ipak yo‘lidagi savdo to‘g‘risidagi yagona manba bo‘lib, bojxona yoki soliq xodimlari tomonidan emas, balki savdogarlarning o‘zlari tomonidan yozilganligi bilan ahamiyatlidir. Maktublarning mazmuni A.M. Belenitskiyning turli joylarda savdo nuqtalarining paydo bo'lishi butun jamoalarning paydo bo'lishi bilan birga bo'lgan, ularning ta'siri faqat savdo bilan cheklanib qolmagan, balki madaniyat va dinga ham ta'sir qilgan degan fikrini tasdiqlaydi. “Eski sug‘d xatlari”ning mazmunini yanada chuqurroq tahlil qilish bizga Sug‘d mustamlakalari va Buyuk ipak yo‘li tarixiga oid yangi materiallar olish imkonini beradi.

Adabiyotlar ro‘yxati

1. Беленицкий, А.М. Вопросы идеологии и культов Согда /А.М.Беленицкий // Живопись древнего Пенджикента. - М., 1954.-С.25-82.

2. Гафуров, Б.Г. Таджики. Древнейшая, древняя и средневековая история/ Б.Г.Гафуров. -Душанбе, 1989. - 384 с.-1т.

3. Лившиц, В.А. Первая согдийская азбука/ В.А. Лившиц // Письменные памятники и проблемы истории культуры народов Востока. - Л., 1966.-С.62.

4. Рахимов, Н.Т. Согдийская колонизация: история изучения и новые факты / Н.Т. Рахимов // Учёные записки Худжандского государственного университета имена академика Б. Гафурова. Серия гуманитарно-общественных наук.- 2016.-№2 (47). -С.36-42.

5. Рахимов, Н.Т. Исход согдийцев: начало миграции и колонизации восточных территорий / Н.Т.Рахимов // Учёные записки Худжандского государственного университета имена академика Б. Гафурова. Серия гуманитарно-общественных наук.- 2015.- №3 - С.38-44.

6. Согдийские документы с горы Муг. Вып.2. Юридические документы и письма. Чтение, перевод и комментарии В.А.Лившица. - М., 1962; Вып.3. Хозяйственные документы. Чтение, перевод и комментарии М.Н.Боголюбова и О.И.Смирновой. - М., 1963

7. Согдийский сборник: сборник статей о памятниках согдийского языка и культуры , - М.: Академии наук СССР.- 1934.-121с.

8. Benveniste, E., Essai de grammaire sogdienne, II. / E. Benveniste, Paris,1929;

9. Gauthiot, R., Essai de grammaire sogdienne, I. Phonetique. / R.Gauthiot, Paris, 1914-1923

10. Grenet,F. Etal. Sogdian Ancient Letter V, Bulletin of the Asia Institute/ F. Grenet, №12, 1998.

11. Grenet, F., Sims-Williams N. The Hictorical Contex to the Sogdian Ancient Letters/ F.Grenet // Transition Period sin Iranian History Actes du Symposium de Fribourg-en-Brisgau (22-24 Mai 1985) Leuven: Peeters, 1987.

12. Harmatta, Janos.The Archaeological Evidence for the Date of the Sogdian Ancient Letters // Studies in the Sources on the History of Pre-Islamic Central Asia / Janos Harmatta. - Budapest, 1979.

13. Reichelt, H. Diesoghdischen Handsschriftenrestedes Britischen museums. I. Teil: Diebuddhistischen Texte - Heidelberg, H.Reichelt, 1929, Volume II., 1931

14. Sims-WilliamsN.Towards a New Edition of the Sogdian Ancient Letters//Proceedings of the Sogdians in China Conference. Apr. 23-25, Peking, 2004

БОЛА ТАРБИЯСИДА ЖАМОАВИЙ АНЪАНАЛАР ЎРНИ (ҚАРШИ ВОҲАСИ МИСОЛИДА)

Очилова Х.
Осиё технологиялар университети ўқитувчиси

Ўзбек халқи ижтимоий ҳаётида бола тарбиясини жамоанинг ўрнисиз асло тасаввур қилиб бўлмайдн. Жамоавий анъаналар ўзбеклар миллий менталитетига хос бўлиб, жамиятда одамлар ўртасидаги ўзаро ижтимоий ва маънавий муносабатларни белгиловчи муҳим омил ҳисобланган.

Кўп йиллар давомидаги этнографик тадқиқотларимиз асосида Қарши воҳасида бола тарбиясининг баъзи этноҳудудий хусусиятларини айрим жиҳатлари устувор эканлиги аниқланди. Тарихан шаклланган анъаналар, жамиятдаги ижтимоий-иқтисодий шароит ҳамда табиий-географик омилларга кўра ўзбек оилаларида ўғил болага эҳтиёж юқори бўлиб, буни қуйидаги жиҳатлар билан изоҳлаш мумкин:

Биринчидан, воҳада қадимдан кўп болаликдан хар бир оила, ҳамда жамият манфаатдор бўлган. Оилада ўғил бола мавқеининг юқори тутилган-лигини боиси шуки, хўжалик юмушларида ўғил болалар меҳнатидан кўпроқ фойдаланилган, бу оиладаги, умуман жамоадаги иқтисодий даромаднинг каттагина улушини ташкил этганлиги учун ҳам уларга эҳтиёж катта эди. Воҳанинг баъзи ҳудудларида ер майдони ҳам ўғил болалар сонига қараб тақсимланган;

Иккинчидан, ўзбек халқига хос анъаналар ва миллий урф-одатлар ҳам муҳим омиллардан бири бўлиб, серфарзанд оилалар, айниқса ўғил боласи кўпчилликни ташкил этган оилалар қадрланган, ҳурмат-эътиборга сазовор бўлган, бу ўз навбатида ўғил боланинг жамиятдаги мавқеининг бир мунча баланд эканлиги билан изоҳланган;

Учинчидан, ўзбек оилаларида қизларни эрта турмушга бериш одати ҳам мавжуд бўлиб, табиийки бу оилада ўғил болага бўлган эҳтиёжни талаб этган. Чунки турмушга чиққан қизларнинг ўрнини жамоада албатта ўғил болалар эгаллаган, ўғил болаларга нисбатан авлод давомчилари ва меросхўрлари сифатида қаралган.

Тўртинчидан, аёлларнинг жамиятдаги ўрни яна шу билан характерлан-ганки, ўзбек аёллари асосан уй ишлари ва бола тарбияси билан банд бўлганлар, бу рўзғор ва дала юмушларида эркаклар меҳнатини кўпроқ талаб этган. (О.Бўриев ва бошқалар. Ўзбек оиласи тарихидан –Т., 1995)

Шунингдек воҳа қишлоқ жамоаларида қиз бола тарбиясининг этноҳу-дудий хусусиятлари хақида тўхталсак, қиз **бола** ҳаётида жамоадаги аёлларнинг ўрни катта бўлиб, ёшлик пайтидан бошлаб улар онгига одоб-ахлоқли, ҳаёли, **иболи** бўлиш ва масъулият кўникмалари вужудга келтирилган. Қуръонда ҳам қиз болалар ўғил болалар сингари “илоҳий эҳсон” эканлиги асослаб берилган, улар тарбиясига оид мулоҳазалар шариат хукми даражасида амр этилган. Энг аввало қизларга ёшлигидан оилада алла айтиб бешик тебратиш ўргатилган. Доя момо чақалоқни бешикка белаб бўлгач, қизлар навбат билан алла айтиб бешик тебратишган.

Чақалоқни бешикка белаш маросими асосан аёллар ва болалар иштирокида ўтказилиб, бу тантанада кўпинча ёши улуҳ серфарзанд аёллар, қўни-қўшнилар, яқин қариндошлар фаол иштирок этишган. Тантанада болаларнинг ҳам иштирок этиши уларда жамоага уюшиш ҳиссини шакллантирган, чақалоққа узоқ умр, сиҳат-саломатлик, униб ўсиши тиланиб, тез орада даврадаги болалар қаторига қўшилиши ният қилинган. Кайвони аёл онага гўдакни боқиш, чўмилтириш, ҳар хил гигиеник муолажалар қилиш, алла айтишини канда қилмаслик ҳақида ўз билганича маслаҳат берган. Бешик устидан турли ширинликлар сочилиб (“сочалоқ”), жамоадаги болалар уни териб олишган. Болаларни жамоага яқинлаштириш билан бирга, чақалоққа келажакда эзгу ният, қут барака, онага эса серфарзанд бўлиши тиланган.

Вохадаги қўнғирот, сарой, қавмлари овул жамоаларида қизлар, аёллар қатори кигиз, гилам тўқишган ҳамда пўстак тайёрлашда иштирок этишган.

Қиш фаслида дала юмушлари бироз тингач, қўни-қўшни болалар янада яхширок уюшганлар. Кекса аёллар болаларга эртак, афсона, ривоят, ҳикоялар айтиб беришган. Шарқ ҳалқларига ҳос бу одатни болаларни, айниқса қизларни маънавий-ахлоқий тарбиялашдаги ўрни муҳим бўлиб, қишда бошланган эртак айтишлар ўз навбатида баҳорнинг илиқ тунларида давом эттиришган. Қизларни 9-10 ёшдан ўғил болалардан алоҳида бўлишга кўниктириб борилиб, уларнинг асосий юмушлари дастурхон, болиш, ёстиқча тикиш ёки оддийрок бирор нарса тўқиш билан боғлиқ юмушлардан иборат бўлган. Бу давр қизлар ҳаётидаги илк кўникмалар даври бўлиб, барча ҳатти-харакатлар катталар, айниқса аёллар назоратига олинган.

Ўрганилаётган даврда воҳада ижтимоий муносабатларнинг ўзгариши натижасида ёшларни жамоада турли вазифаларни бажаришга, тўпланган тажрибаларга суянган ҳолда иш тутишга асосий эътибор қаратилган. Бунда оиладаги маънавий-аҳлоқий муҳит катта аҳамият касб этган, албатта.

Аждодлардан авлодларга мерос тарзда маънавий-аҳлоқий ва жисмоний мазмунга йўналтирилган гўдакларни овутиш ўйинлари уларда жамоага уюшиш туйғусини шакллантирган. Бу алоқадорликда қизларнинг ўзаро мулоқотлари, атрофдагиларга нисбатан муносабатлари пайдо бўлган. Қизлар ўртасида жамоада “читтигул”, “яшинмачоқ”, “бештош”, “меҳмон- меҳмон”, “оқ мунчоқдан кўк мунчоқ”, ўғил болалар орасида “жупми-тоқ”, “кўз боғлар”, “варрақ”, “ғиз-ғизак”, “ғир-ғирак”, “мушт кетди”, “ов”, “уруш-уруш”, “ошиқ”, “ишти”, “хуржун-хуржун” каби ўйинларда жамоага уюшиш шаклланган. Қизларнинг гуруҳ-гуруҳ бўлиб уй ва ёввойи ҳайвонларга. қушларга тақлид қилишлари “ола ҳакка”, “лайлак келди - ёз бўлди”, “ола товуқ” ўйинларида ўз аксини топган ва уларга мос байт ва ашулалар айтилган. (Жабборов И. Т.,Шарқ Ўзбеклар. 2-нашри Б.129-140. 2008)

Вохада ўғил ва қизларнинг биргаликдаги “меҳмон- меҳмон”, “келин-куёв”, “она-ота”, “тош отар”, “урди-қочди”, “чур кести”, “оқ сўнак (суяк)”, “аққол”, “букурма таёқ” каби ўйинлари уюштирилган.

Ўрганилаётган вохада бола тарбиясида жамоанинг ўрни ўзига хос этноҳудудий хусусиятларга ҳам эга бўлганлигини кўрсатади. Булар болалар тарбиясида ота-онанинг, қариндош эркак ва аёлларнинг ўрни, улар ҳулқ-атворининг шаклланиши ва ривожланишида қишлоқ жамоасининг ўрни яққол кўринган. Болалар ёшлигидан катталар сафига қўшилишга интилишган. Айниқса ўғил болаларнинг эркакларнинг сафига қўшилишида ёш хусусиятлари муҳим бўлиб, 5 ёшдан сўнг болалар жамоанинг ёш аъзоси сифатида оилавий турмушда, турли маросимларда мустақил қатнаша олишган. Тадқиқотларга кўра XIX аср охири - XX аср биринчи ярмида минтақада болалариинг ёш ва жинс хусусиятларига кўра меҳнат тақсимоти шаклланган. (Снесарев Г.П. Хоразмликларнинг мусулмонликдан аввалги маросимлари ва урф-одатлари. Урганч Б-70-73. 2008)

Айниқса қизлар тарбиясида жамоа кўникмаларидан ташқари инливудуал жиҳатлар ҳам таркиб топган, улар маълум ёшдан сўнг хўжалик ва рўзғор фаолиятида мустақил қатнаша олган бошласаларда жамоада улар шарқона одоб, аҳлоқ меъёрлари асосида иш олиб боришган. Балоғат ёшида қизлар жамоа ҳаётида аёлларга яқинлашиб дастлабки аҳлоқий кўникмалар шакллана бошлаган.

Ўзбек анъанавий жамоасидаги оила хўжалигида болалар зиммасига ҳам ўзига ҳос вазифалар юклатилган бўлиб, оилавий тарбиясига катта эътибор берилган. Ёш авлодга жамоанинг тенг хуқуқли аъзоси сифатида қаралган. Жамоа аъзолари қариндошлар ўртасидаги ҳудудий - хўжалик ва маънавий яқинлик ришталари бола тарбиясида ютуқ ва камчиликларини теран англашга уларнинг турмушида бир - бирларига кўмак ва ёрдам берган.

Юқорида таъкидланганидек, Қарши воҳада ўғил ва қиз болалар тарбиясининг ўзига ҳос этноҳудудий жиҳатлари анчагина сақланган эди. Оилавий турмушда жамоа анъаналари ўғил болаларни эркаклар сафига қўшилишга уларга кўмакдош бўлишга ундаган. Ўғил болалар эркаклар сафига қўшилганда ёш хусусиятлари муҳим роль уйнаб, улар маълум ёшдан сўнг хўжалик ишлари, оилавий маросимларда мустақил қатнашишган. Оилада меҳнат тарбияси болаларни аҳлоқий ва жисмоний етук бўлишига яқиндан ёрдам берган. (О.Бўриев Ўзбек оиласи, -Т., 2012)

Вохада қиз бола тарбиясига ҳам жиддий эътибор берилган. Аёлларнинг оила турмушига дахлдор маросимларда ўзига ҳос бошқарув тизимида ўрни бўлиши билан бирга улар қиз болага меҳнат кўникмаларини шакллантиришган. Жамоага уюшган қизларнинг дастлабки аҳлоқий ва меҳнат кўникмалари ҳам таркиб топган.

Демак қўни-қўшничиликка ҳос ижтимоий муносабатлар, оилавий маросимлар, байрамлар, сайиллар, хашарлар каби жамоавий тадбирларда ўзаро аҳиллик, биродарлик туйғулари таркиб топган. Булар бола тарбияси билан боғлиқ урф-одат ва анъаналарда ўз мужассамини топиб, ёш авлодни меҳр - оқибатли ва ўзаро ҳурмат руҳида тарбиялашда ўзига ҳос тарбия маскани вазифасини бажарган. (А.Аширов. Ўзбек ҳалқининг эътиқод ва маросимлари.- Т., 2007)

Хуллас, Қарши воҳада ёш авлод тарбиясида асосан аҳлоқий ва меҳнат тарбиясига катта эътибор берилиб, бирор ёш жамоа назаридан четда қолмаган. Ёш авлод тарбияси учун ҳалқимизнинг жамоа урф-одат .ва анъаналари ўзига хос мактаб ролини ўйнаган.

Адабиётлар рўйхати

1. Снесарев Г.П. Хоразмликларнинг мусулмонликдан аввалги маросимлари ва урф-одатлари. Урганч Б-70-73. 2008
2. О.Бўриев ва бошқалар. Ўзбек оиласи тарихидан –Т., 1995
3. А.Аширов. Ўзбек ҳалқининг эътиқод ва маросимлари.- Т., 2007
4. О.Бўриев Ўзбек оиласи, -Т., 2012
5. Жабборов И. Т.,Шарқ Ўзбеклар. 2-нашри Б.129-140. 2008

КЕШ-ШАҲРИСАБЗ ВОҲАСИ АРХЕОЛОГИК ВА ЭТНОГРАФИК ЎРГАНИЛИШИ ТАРИХШУНОСЛИГИ

Bobojonov B.B.
ShDPI Tarix kafedrasi o’qituvchisi

Мустақиллик йилларида Ўзбекистон ва умуман жаҳон цивилизацияси ривожида муҳим ўрин тутган Бухоро, Хива, Термиз каби шаҳарларнинг 2500 йиллик, Шаҳрисабз ва Қаршининг 2700 йиллик, Самарқанд шаҳрининг 2750 йиллик юбилейлари нишонланди. Ушбу юбилейлар муносабати билан шаҳарлар тарихи бўйича кўплаб илмий тадқиқотлар олиб борилиб, янги тадқиқотлар нашр юзини кўрди.

Шу жиҳатдан олганда, янги тадқиқотларни умумийлаштириш асосида ўзбек халқи ҳаётида муҳим ўрин тутган шаҳарлар тарихи, уларнинг сиёсий-иқтисодий ва маданий ҳаётида тутган ўрнини ёритиб бериш долзарб мавзу ҳисобланади. Шунинг учун ҳам Ўзбекистоннинг тарихини мукаммал ўрганишга қизиқиш катта бўлган ҳозирги пайтда, республиканинг қадимий тарихий-маданий шаҳарларидан бири бўлган Кеш – Шаҳрисабз тарихи, хусусан, воҳа шаҳарсозлигида муҳим босқич бўлган илк ва ўрта аср шаҳарлари тарихини янги тадқиқотлар асосида ўрганиш тарихчилар олдида турган долзарб вазифаларидан биридир.

Ўрта Осиё шаҳарсозлик маданиятининг қадимдан ривожланган вилоятларидан бири бўлган Қашқадарё воҳаси савдо-иқтисодий муносабатлари Расторгуева В.С., Молчанова Е.К., Агзамова Г., Мукминова Р, А.Сагдуллаев, П. Равшанов, Кораев С, Бобожонов Беҳруз, Сухарева О.А. тадқиқотларида таҳлил қилинган.

Тадқиқот методлари: манбашунослик, тарихий-қиёсий, матншунослик.

Қадимий Кеш шаҳарсозлик маданияти, вилоятдаги қадимий ва ўрта асрларга оид шаҳарларнинг тарихий топографиясини ўрганилиш тарихи, тадқиқотлар натижалари ва ўзига хос хусусиятларини, тарихшунослиги даври ва тадқиқотлар методикасини ҳисобга олган ҳолда уч гуруҳга ажратиш мумкин:

XIX–асрнинг иккинчи ярмидан XX асрнинг 50–йилларини қамраб олади. Ушбу босқичда Қашқадарё воҳасидаги тарихий шаҳар ва шаҳармонанд ёдгорликларни ёзма манбалар асосида аниқлаш, археологик ёдгорликлар билан солиштириш ва локализация қилинишга уриниш бўлиб, бу даврда В.В.Бартольд, Л.А.Зимин, А.Ю.Якубовский, М.Е.Массон, Г.А.Пугаченкова, С.К.Кабанов, А.И.Тереножкинлар нинг тадқиқотларини қайд этиш лозим. Уларнинг шарқий Қашқадарё воҳасидаги қадимий шаҳарлар топографияси ҳақидаги дастлабки маълумотлари эътиборга моликдир.

XX асрнинг 50-80 йилларини ўз ичига олади. Бу босқич воҳадаги Сангиртепа, Узунқир, Подаётоқтепа, Ерқўрғон, Шуллуктепа, Қаландартепа, Шаҳрисабз қалъа деворлари, Таллисортепа ҳамда Олтинтепа (Кеш) каби йирик шаҳарлар харобаларида кенг қамровли археологик қазув ишлари, қидирувлар олиб борилганлиги билан изоҳланади. Бу даврда М.Е.Массон томонидан Ўрта Осиёнинг археологик ёдгорлик-ларини тадқиқ этиш методологиясига асос солинди ва илк бора археологик ёдгорликларни рўйхатга олиш ишлари бошланди. Хусусан, 1970-1980 йилларда Тошкент Давлат университетининг Кеш археологик-топографик экспедицияси ташкилотчиси ва илмий раҳбари М.Е.Массон, С.Б.Лунина, Н.И.Крашенинникова, З.И.Усмонова, Г.Я.Дресвянская, Б.Д.Кочнев, А.С.Сагдуллаев, Н.П.Столярова, О.И. Лушпенко, 80-йилларнинг иккинчи ярмида эса ЎзР ФА Археология институти ходимлари М.Х.Исомиддинов и А.А.Раимқулов томонидан тадқиқотлар олиб борилди.

Шунингдек, Ҳ.Хасанов, С.Қораев Ўзбекистоннинг ҳозирги ва қадимги жой номлари, Т.Нафасов томонидан Ўзбекистоннинг изоҳли топономик луғатларини яратиш борасидаги тадқиқотлар амалга оширилди.

Учинчи гуруҳ: Ўзбекистон мустақиллиги даврини қамраб олган Жанубий Сўғд воҳасининг ўрта асрлар даврига, Қашқадарё воҳасининг шаҳарсозлик ва меъморчилик маданиятига, унинг тарихий географияси ва топографиясини акс эттирувчи долзарб мавзулардаги изланишлар амалга оширилди ва кўплаб янги маълумотлар қўлга киритилди.

Хуллас, мазкур тадқиқотлар кенг жаҳон ҳамжамиятининг Кеш-Шаҳрисабзнинг шаҳарсозлик маданияти ҳамда моддий-маданий меросини асраб – аввайлаш, мустақиллик йилларида шаҳар ҳудудида амалга оширилаётган бунёдкорлик, меъморчилик, меъморий ва археологик ёдгорликларни сақлаш соҳасидаги ишларини амалга оширишда назарий ва амалий ёрдам бериш мумкин.

Хулоса килиб айтиш мумкинки, Шаҳрисабзда энг қадимги даврлардан бошлаб маҳаллий аҳоли томонидан яратилган ва қолаверса бошқа юртлардан олиб келинган турли-туман маҳсулотларни сотиш, ички ва ташки савдо ҳамда савдо иқтисодий иншоот-бозор, дукон, карвонсаройлар тизими ривожланишига олиб келган. Ўз навбатида эса бозорлар ва савдо алоқалари урбанизацион жараёнларда доимо муҳим мавқега ва ўринга эга бўлган.

Адабиётлар рўйхати

1. Ахмедов Б. Ўзбекистон тарихи манбалари. Тошкент. 1991.
2. Абдуллаев Б., Мансуров Ў. Шахрисабзнинг ўзбек давлатчилиги тарихидаги маъмурий-сиёсий мавқеига доир // Шаҳрисабзнинг жаҳон тарихида тутган ўрни. Халқаро илмий конференция материаллари тезислари. – Т.: Фан, 2002.
3. Абдусаттор Ж. Насаф. – Т., 2007.
4. Агзамова Г.А. Сўнгги ўрта асрлар Ўрта Осиё шаҳарларида ҳунармандчилик ва савдо. - Т., 2000.
5. Бартольд В.В. Кеш, Соч., Т.3. – М., 1965. – С. 460.

6. Бердиев А. Авлодлар кўприги. - Т., 2000.
7. Камалиддинов Ш. «Китаб ал ансаб ас Самани» как исторический источник. – Т.: Фан, 1994.
8. Камалиддинов Ш.С. Историческая география Южного Согда и Тохаристана по арабоязычным источникам IX – начала XIII вв. – Ташкент: Узбекистан, 1996.
9. Камолиддин Ш.С. К вопросу об этнической ситуации // История Узбекистана в археологических и письменных источниках. – Ташкент: Фан, 2005. – С. 233-248.
10. Лунина С. Б. Города Южного Согда в VII – XII вв. – Ташкент: Фан, 1984.
11. Сагдуллаев А.С. ва бошқалар. Қашқадарё тарихидан лавҳалар. - Қарши, 1997.
12. Сагдуллаев А.С. Древние пути на юге Узбекистана // ОНУ 1981. № 7 – С. 33-38.
13. Сагдуллаев А.С. Из истории древнего Кеша // Вехи времен. – Т.: Гафур Гуляма, 1989. – С.72-79
14. Саидов М. Ғузор тарих сарҳадларида. - Қарши, Насаф, 2003.
15. Қашқадарё: истиқбол сари одимлар. 1991- 2006 / тузувчи Эркаев А.-Т., 2006. –64 с.
16. Ҳакимов Н., Жўрақулов О. Шаҳрисабз тарихи. -Т., 2002.

КУШОН ДАВЛАТЧИЛИГИ ТАРИХИДА ТИТУЛЛАР ЭВОЛЮЦИЯСИ

Шаймарданов А.З.
Терду II босқич таянч докторанти

Кушонлар даврида зарб этилган илк тангаларнинг бир томонида Юнон-Бақтриянинг сўнгги подшоси Гермей тасвири, иккинчи томонида эса кхароштхи ёзувида “Кужула Кадфиз, Ябғу Кушон, эътиқодида мустаҳкам”(Kujula Kasasa Kusana yavugasa dhramathidasa)деган сўзлари бор эди. Демак, дастлаб Кушон ҳокимлари ўз номларини “подшо”, “шоҳ” тушунчалари билан боғламаганлар. Дастлаб, кушон ҳукмдорлари оддий ябғу титулини қабул қилган. Айрим олимлар, масалан, Д.Сиркар, А.Симонетта, В.М.Массон [1:138] бу тангалар дастлаб Кадфиз I Афғонистоннинг Марказий Афғонистоннинг тоғли ҳудудларига кўчиб ўтиши ва у вақтинча юнон ҳокимиятини тан олишга мажбур бўлган даврлардаги шаклланган вазиятни акс эттиради, деб ҳисоблайдилар. Аммо, Кушон давлати ҳудудининг кенгайиши, давлатнинг сиёсий ва ҳарбий аҳамиятининг ортиб бориши билан бирга танга пулларда “ябғу” титули ўрнини “шоҳ”, “шоҳлар шоҳи”, “бўюк халоскор”,”худонинг ўғли” каби титуллар ёзила бошлаган.

Хитой ёзма манбаларида бу давлат Да-Юечжи яъни Катта юечжи номи билан аталган. Катта юечжиларнинг ҳукмронлиги даврида бошқарув бешта Ху-хеу (ўлка)ларга: Хюми, Шуанми, Гуйшуан, Хейтун, Гаофу[2:184] ёки Кичик Хан сулоласи тарихига кўра, Хуй-ши, Шуанми, Гуйшуан, Думи ҳамда Хисе ўлкаларига бўлинган эди. Шундай қилиб, Бақтрияда ҳукмдорлар ҳокимияти илоҳийлаштирилган Юнон-Бақтрия подшоҳлиги ўрнига конфедератив турдаги давлат ташкил топади.

Кушон атамаси ҳусусида фикримизни давом эттирадиган бўлсак, бу сўз сулола ёки қабилага тегишли бўлиб, атама илк бор милоддан аввалги I аср оҳири-милодий аср бошларида ҳукмронлик қилган подшоҳ Герай Санаб зарб қилдирган тангаларда ёзилган эди[3:832] "Heraus"(HIAOY) ва "Koshshanou" этнонимнинг мавжудлиги Герайнинг кушонлар қабила етакчиси эканлигини билдиради[4:32]. Кудзула Кадфиз томонидан зарб эттирилган барча танга матнларида кушон номи доимий равишда қўлланилган. Бундай анъанани бошқа кўчманчи парнларнинг авлодлари – Парфия давлатининг ҳукмдорлари юз йиллар давомида тангалардаги ёзувларда сулола асосчиси Аршакнинг исмини сақлаб келганлигида ҳам кўриш мумкин. Демак, Герай Кудзулагача Гуйшуанга ҳокимлик қилган. Кудзула Кадфиз эса унинг ўғли ёки набираси бўлиб чиқади. Хитой манбалари Кудзула Кадфизнинг бошчилигида юечжи қабилалари Бақтрияга келиб, бешта юечжи қабилаларини бирлаштириб, Гуйшуан подшолигини ташкил этганлиги ҳақида хабар беради.

Археология ва нумизматика фанларида "номаълум шоҳ" ёки "Сотер Магас тангалари деб ном олган бу чақалар Ўзбекистон ва Тожикистон Республикалари жанубида олиб борилган археологик қазишмалар туфайли жуда кўплаб учраган. Бу тангалар қайси Кушон

подшоси томонидан зарб этилгани ҳақида тинимсиз мунозаралар ҳозиргача давом этиб келмоқда. М.Е. Массон, Е.В Ртвеладзе фикрича уларни Кудзула Кадфиз замонида зарб этилган. Сотер Мегас тангасининг ўнг томонида “Буюк халоскор шоханшоҳ” деган грекча ёзув зарб этилган. "Сотер Мегас" тангаларининг ўнг томонида қўлида калта ва енгил найза ушлаган идеал шоҳ сиймоси акс эттирилган. Танганинг терс томони ўртасида узатилган қўлида жанг болтаси табар – загнул тутган отлик шоҳ тасвири туширилган [5:190,191].

“Сотер Мегас” тангаларини қайси кушон ҳукмдори томонидан зарб эттирганлиги ҳақидаги фикр-мулоҳазалар XIX - асрнинг ўрталарида олимлар орасида баҳс – мунозараларга сабаб бўлди. 1950 йилда М. Э. Массон ушбу масалага бағишланган “Ноъмалум шоҳ – буюк қутқарувчи” мақоласида Сотер Мегас мис тангаларини зарб этилиши, тангаларнинг тарқалиш майдони ва кушон ҳукмдорлари титуллари ҳақида етарлича асосли таклифларини берган, М. Э. Массон фикрича бу тангалар Кудзула Кадфиз томонидан зарб этилган. Бу борада академик А. А. Асқаров ўз қарашларини қуйидагича келтириб ўтади: “Хитой манбалари ва археологик материаллар таҳлилига кўра, Кудзула Кадфиз 80 йил яшаб, милоднинг биринчи яримида подшоҳлик қилган. Рабатак сулолавий рўйхатига кўра, унинг ўғли Вима Такто “номаълум шоҳ” Сотер Мегас (буйук қутқарувчи) номи остида подшоҳлик қилади” деган фикрни билдиради[6:151]. Бизнингча ҳам Сотер Мегас тангаларини Кудзула Кадфиз эмас, балки , унинг ўғли дейилаётган Вима Такто томонидан зарб этилган.

Кушон ҳукмдорлари дастлаб камтарона “явига” титулини олишган. Явиг – раҳбар, етакчи ҳамда шаҳзода деган маъноларни англатади. Г. Пуллейбленк явига титулини туркий кўчманчи қабилалар кушонлардан “ябғу” шаклида қабул қилган деган хулосага келган[7:95]. Буни археологик тадқиқотлар натижасида топилган тангаларнинг нумизматик таҳлили ҳам тасдиқлайди. Жумладан, Кудзула Кадфиз ва Вима Кадфиз даврида зарб этилган тангаларда “Ябғу” (хитойча чжаоу) деган титуллар учрайди[8:114]. Кейинрок эса “Ҳукмдор Кадфиз” фахрий номи ва турли мақомлар билан тангалар зарб эттирган [9:32]. Кадфиз I ҳукмронлигининг иккинчи даврига келиб давлатчилик асослари анча кучайди, буни у зарб эттирган тангаларда ҳинд шоҳлари титули ҳисобланган “Махараджа” (буйук шоҳ) ва “Раджатираджа” яъни шоҳларнинг шоҳи, эллин даври ҳукмдорлари олиб юрган “василевс”(шоҳ), “василевс василеон”(шоҳлар шоҳи) каби титуллар пайдо бўлганлигидан билиш мумкин [10:346]. Ҳиндистон ҳукмдорлари олиб юрадиган титулларнинг зарб этилиши Кадфиз I Ҳиндистон ҳудудларини ҳам истило қилганлиги сабабли эгаллайди.

Кудзула Кадфиз энг кадимги турт хил тангасининг барчасида кхароштхи ёзувидаги матнларда “Kushana Yavugasa” яъни “Ябғу Кушон” титулида тангалар зарб эттиради[11:30]. Юнон ёзувидаги ҳудди шундай титул унинг тангаларида юнонча HIAOY (Zorçc), iobyo (бақтрияча) шаклларда зарб этилган бўлиб, бу титул кўчманчи қабилалар етакчиси ёки рахбари маъносини англатган. Таниқли тангашунос Жое Крибб Кудзуланинг бу турдаги тангалардаги HIAOY сўзини юечжи ва илк Кушонлар тарихига оид Хитой манбаларининг хиҳоу терминига ишора қилиб, кўчманчи қабила ҳукмдорлари олиб юрадиган ябғу титули сифатида кўрсатилган мақом деган фикрига қўшиламиз [12:15]. Чунки, ябғу титулини фақатгина кучманчилик асосида ҳаёт кечирувчи халқлар ҳукмдорлари олиб юрганлиги ёзма ва моддий манбалардаги маълумотлар буни яна бир бор тасдиқлаб турибти.

Таниқли топономист олим Т. Нафасов Жанубий Ўзбекистон ҳудуди топонимлари изоҳи ва таърифига бағишланган илмий адабиётларда Жобу қишлоғи номини келиб чиқишини олий ҳукмдорлик унвонларидан бири – ёбғу (йабғу) атамаси номи билан боғлаган. Т. Нафасов таъкидлашича, бу унвон қадимий туркларда қабила ва қабилалар иттифоқи бошлиғига бериладиган титул бўлган деган фикда.

Вима Тактонинг ўғли Вима Кадфиз даврида Рим империяси билан савдо-сотиқ алоқалари кенг миқёсида олиб борилган. У зарб эттирган олтин тангалар вазни 8 грамм бўлиб I-аср Рим империяси тангалари вазнига мос келади. Бу танганинг аверсида: бошида дубулға, қўлида ҳукмдорлик рамзи бўлган асо тутган ҳолда тасвирланиб, бузилган юнон ёзувида: ΒΑΣΙΛΕΥΣ ΟΟΗΜΟ ΚΑΔΦΙΣΗΣ ("Basileus Ooimo Kadphisis"): " Қирол Вима Кадпҳисес". Танганинг реверсида: Шиванинг ўнг қўлида узун тридент, чап қўлида эса йўлбар териси, чапда Вима Кадфиз монограммаси. Кҳароштҳи ёзувида: MAHARAJASA

RAJADIRAJASA SARVALOGA ISVARASA MAHISVARASA VIMA KATHPHISASA TRADARA [15:524](" Буюк подшоҳ, шоҳлар шоҳи, дунё хўжайини, Маҳисвара (ернинг хўжайини), Вима Кадфиз, ҳимоячи." каби титулар орқали унинг шахсияти янада илоҳийлаштирилган.

Канишка I (милодий 127\128-152 йиллар) ҳукмронлигининг илк босқичида юнонча ΒΑΣΙΛΕΥΣ ΒΑΣΙΛΕΩΝ ΚΑΝΗΡΚΟΥ яъни шоҳлар шоҳи Канишка титулида олтин танга зарб еттирди. Танганинг олд томонида, Канишка қурбонгоҳ устида қурбонлик қилаётган ҳолда тасвирланган бўлса, танганинг тескарисида тик турган Гелиос ва сулолавий тамға тасвири туширилган[16:142].

Будда тасвири туширилган Канишка I олтин тангасида эса “ÞAONANOÞAO KA NhÞKI KOÞANO” - “Шаонаношао Канишки Кушано” титулини зарб эттиради. Шаонано шао титули қадимги Бақтрия тилидан олинган бўлиб, “шоҳлар шоҳи” деган маънони англатган[17:265]. Айнан Канишка I тангаларидаги юнонча “василевс василеон” титулига эквивалент бўлган, сак-хутан тилидан олинган ва кадимги форсча шакли “Kshaathiyanam Kshayathia” – шоҳлар шоҳи титулини такрорлайдиган титул ўрнига бақтрияча “Шаонано шао” (Шаонаношао – шоҳлар шоҳи) титулига алмаштирди. Тангалардаги матнларда ҳинд титуллари ҳам деярли қўлланилмайди. Канишка I юнон титулларидан бутунлай воз кечади ва ўзининг келиб чиқишини бевосита Ўрта Осиё дунёсига тақайди. “Шаонано шао” титули форсча Kshâathiyânâm Kshâyathia- шоҳлар шоҳи титули формасини такрорласа-да, империя ўзига ҳос бошқарув усулига эга эканлиги билан фарқланган.

Адабиётлар рўйхати:

1. Sircar D.C.,1953, p. 138; Simonetta A.M., 1958, p. 171; Masson V.M., Romodin V.A.,1964, pp. 158
2. Бичурин Н.Я. Сведения о народах….
3. Ўзбекистон Миллий Енсклощедияси.Давлат илмия нашриёти. Тошкент.2000 йил.
4. Markowitz M. Coins of the Kushan Empire Coin Week 2019.
5. Асқаров А.А. Ўзбек халқининг келиб чиқиш тарихи. Тошкент нашриёти 2015 й.
6. Турсунов. С.Н.Сурхон воҳаси моддий маданият тарихи. Т. Муҳаррир нашриёти.2003 й.
7. G. Pulleyblank . The oonsonontal system..., 1» 2, p.95« 2, p. 256i B.G. Pulleyblank . Chinese and Indo—Buroneans.... p.28.
8. Зиёдулла Муқимов.Ўзбекистон давлати ва ҳуқуқи тарихи. Т. Адолат нашриёти. 2003й.
9. И.Исоков М., Пардаев К. Узбекистон тарихи Ўқув қўлланма. Тошкент нашриёти.2009 й
10. Ртвеладзе.Э.В. Титулы правителей государств и владений в Средней Азии в начале I тыс. до н.э. – III-IV вв. н.э 2009 г.Ўзбекистон нашриёти.
11. Chattopadhay B. The age of the Kushanas: A Numismatic study- Calcutta,1967. P. 22-28; Mukherjee. The Rise and Fall…P.
12. Cribb 1993, 130. Cribb has returned to the title, devoting to it a specific treatment in 2018, where HIAOY is expressly taken to render in Greek letters the Chinese xihou. Falk 2018 is of the same opinion (having changed since Falk 2015, 87, where H(I)AOY was felt to reflect ṣāhi for “king”). The derivation of the title from a Chinese original was already criticized by F. Thierry (2005, 462–463). The question is still a matter of debate, also due to the possible inferences on the ties between the Kushans and the Han (cf. Cribb 2018, 15; Falk 2018, 34).
13. Fussman 2014: 441-бет.
14. Cribb, Joe. “The ‘Heraus’ coins: Their attribution to the Kushan king Kujula Kadphises”,Essays in Honor of Robert Carson and Kenneth Jenkins. Price, M., A. Burnett and R. Bland. London (1993) .
15. Tarn, W. W. (1951).The Greeks in Bactria and India. 3rd Edition 1984. Ares Publishers, Chicago.ISBN 0-89005-524-6.
16. Sims-Williams, Nicholas and Joe Cribb (1995/6): "A New Bactrian Inscription of Kanishka the Great."Silk Road Art and Archaeology4 (1996), pp.
17. Cribb, Joe. “The ‘Heraus’ coins: Their attribution to the Kushan king Kujula Kadphises” New Dehli.

XX АСРНИНГ 20-30 ЙИЛЛАРДАГИ ГЕОГРАФИК ТАДҚИҚОТЛАРИ (ЎРТА ОСИЁ)

Толибов Н.А.
Шаҳрисабз педагогика институти Тарих кафедраси ўқитувчиси

XX асрнинг биринчи чорагида географик тадқиқотларнинг ривожлана бошлаганлиги ва махсус географик таълимни йўлга қўйилиши мавжуд назарий ишланмаларни материалистик диалектика нуқтаи назаридан қайта кўриб чиқиш масалалари долзарб бўла бошлаганди. Бу ҳолатни тезда пайқаган А.А. Григорьев табиий географиянинг назарий масалалари билан шуғулланишга астойдил киришди. А.А. Григорьев ўзининг бу борадаги фикрларини 1926 йилда “Природа” журналининг 5 ва 6 сонларида маълум қилди. Унинг “Задача комплексного исследования территорий” сарлавҳали ушбу мақоласида асосан “географик комплекс” ва “географик муҳит” тушунчаларининг мазмуни ва табиатни комплекс тадқиқ қилиш масаласи ёритиб берди[1; 233.].

XX асрнинг 20-йилларига келиб, кам ўрганилган вилоятлар ҳудудига экспедициялар ташкил қилинди. Янги экспедициялар ўзининг комплекслиги билан фарқланар эди. Бу вақтга келиб, чўл даштларга сув чиқариш, фойдали қазилмалардан оқилона фойдаланиш фаннинг энг муҳим вазифасига айланди. Олиб борилган экспедициялар асосида илмий ва хўжалик аҳамиятига эга бўлган жуда кўп маълумотлар тўпланди.

Ўрта Осиё табиати ва иқтисодий ресурслари СССР Фанлар академияси ҳамда Ўрта Осиё Давлат университетининг бир қатор географлари томонидан тадқиқ қилина бошланди. СССР Фанлар академияси томонидан амалга оширилган Ўрта Осиёдаги экспедициялар асосан чўллар тоғлар, саноат хом ашёси ҳисобланган фойдали қазилмалар (нефт, кўмир, темир, олтингугурт ва бошқалар)ни излаб топиш ва заҳирасини аниқлашга эътибор қаратилган бўлса, университет олимлари иштирокида амалга оширилган экспедицияларда эса табиатнинг барча компонентлари ўрганилганини кузатиш мумкин. Олиб борилган тадқиқотлар натижасида минтақа география фани соҳасига янги илмий маьлумотлар қўлга киритилди[2; 146-170.].

Осиёнинг ички ўлкалари: Колима - Индигирка ўлкаси, Помир, Помир - Олой, Тяншань тадқиқ этилди. Черский, Сунтарҳаёт тизмалари, баланд чўққилар - Народная, Ғалаба, Ленин, Коммунизм чўққилари кашф қилинди. Камчатка ўрганилди. Тоғли ўлкаларнинг ўрганилиши, чўл ҳамда баланд тоғли ерларнинг қишлоқ хўжалигида ишга солиниши муносабатп билан тоғ музликлари ўрганилди, гляциология (музликлар ҳақидаги фан) ривожланди. Колима - Индигирка тоғли ўлкасидаги музлик ҳудуди янгидан кашф этилди. Кўп йиллик музлоқларни ўрганиш юзасидан катта ишлар қилинди ва музлоқшунослик фани яратилди[3; 30.].

XX асрнинг 20-йилларда университет олимлари томонидан хусусан Ўрта Осиёда география фанининг етук арбоблари ҳисобланган Н.Л. Корженевский, Г.Н. Черданцев, Н.Г. Маллицкий, Р.И. Аболин, Ю.А. Скворцов ва С.Д. Муравейский ва бошқалар ўлка табиатни ўрганишда катта амалий ишларни адо этишган[4; 28.]. Хусусан, Н.Л. Корженевский ҳар йили ёз мавсумида турли ташкилот ва муассасалар (асосан, Туркмет – Средазмет) билан ҳамкорликда ўлканинг энг баланд тоғли ҳудудлари, қисман чўл зоналарига ҳам экспедициялар уюштириб, Ўрта Осиё географиясига кўплаб янгиликларни олиб кирган.

Ўрта Осиёнинг тоғ музликларидан энг каттаси Помирдаги Федченко музлигидир. Унинг узунлиги 71 - 77 км , умумий майдони 830 - 990 км2. бундан 600 - 690 км2 фирн областига тўғри келади; музнинг қалинлиги музликнинг ўрта қисмида 700 -1000 м [5; 274.]. Н.Л. Корженевский 1926 йил Федченко музлигини ўрганиб, бир қанча географик кашфиётларни амалга оширган. Тадқиқот давомида Музжилға чўққисидан жануби-ғарбда фанга номаълум бўлган тоғ тизмасини илк бор аниқлаб, бу тизмани Фанлар академияси тизмаси деб, унинг энг юксак чўққисини эса машҳур геолог академик Карпинский номи билан атайди. Олиб борилган тадқиқотлар давомида қўлга киритилган маълумотлар асосида “Мўксув ва унинг музликлари” (1927) номли географик асарини ёзган. Шунингдек, у 1930-

йилга келиб, Ўрта Осиё музликларининг каталоги (жадвали)ни яратди ва кўпгина тоғ музликларини биринчи бўлиб тавсифлади[6; 53.].

Қорақурумда (қуруқ иқлимли Марказий Осиёда жойлашганлигига қарамай) ғоят катта музликлар бор. Уларнинг умумий майдони 17800 км2. қор чизиғи жуда баланддан – 5000 - 6000 м дан ўтади. Энг катта музликнинг узунлиги 75 км. Бу музлик Евросиёдаги энг узун музликдир. Қорнинг қор чегарасида ноль баланси йиллик ёғин миқдори кам бўлганда ҳам, кўп бўлганда ҳам қарор топиши мумкин; биринчи ҳолатда табиийки, қор кам эрийди, иккинчи ҳолатда эса кўп эрийди. Демак, қорнинг тўпланиши ва унинг музга айланиши ҳамда музликларнинг ҳаракати тезлашиши ҳам, сустлашиши ҳам мумкин экан. С.В. Калесник ва П.А. Шумский **музланиш энергияси**, яъни қорнинг қор чегарасидан юқоридаги келими ва сарфи ҳажми ҳақидаги тушунчани фанга киритдилар[7; 272.].

Оролбўйи ҳудудларида Ленинград География институти ҳам кенг кўламли тадқиқотларни олиб борди. Изланишлар давомида Оролбўйи ва Устюртда қўлга киритилган география соҳасига доир янгиликлар Н.Л. Благовидовнинг «Устюртнинг табиий географик очерки» (1925 й.), И.П. Герасимовнинг «Устюртдаги ботаник-географик тадқиқотлар»(1925 й.), Я.Д. Зекель ва К.Д. Тироннинг “Гидрометеорологик ишлар” (1926 й.) номли илмий ишларида ўз аксини топди[8; 88.].

Кейинги йилларда изланишлар янада жадаллашиб, Ўрта Осиёнинг барча иттифоқдош республикаларида комплекс геологик-географик экспедиция ишлари олиб борилди. 1930 йилга келиб, Қорақумни ўрганиш учун СССР ФА комплекс равишда экспедициялар ташкил этди. Улар учта отрядга бўлиниб: СССР ФА томонидан Д.И. Шчербаков бошчилигидаги географик, Е.Н. Павловский бошчилигидаги чорвачилик, Б.А. Федченко раҳбарлигида ботаник соҳаларда илмий изланишлар олиб борилди[9; 95.]. Шунингдек, ўша йилларда В.А. Дубянский раҳбарлигида Қорақум чўлида географик изланишлар амалга оширилган.

Ўлкамизнинг табиий шароити ва бойликлари, хўжалиги ва аҳолисига таълуқли бўлган маълумотлар кўпайгани сари географик изланишлар ҳам мураккаблашиб борди. География фанига доир илмий тадқиқот ишлари 1933 йилдан бошлаб Самарқанд Давлат университети томонидан ҳам олиб борилган. Бу ишларга ботаник ва географ олимлардан М.Г. Попов ва Н.А. Меркуловичнинг изланишлари эътиборга лойиқ ишлардан ҳисобланади.

1933–1937 йиллар давомида Ўрта Осиё Давлат университетининг Биология ииститути ходимлари томонидан ҳам комплекс экспедициялар ташкил қилиниб, илмий изланишлар давомида П.А. Баранов ҳамда И.А. Райкова Ўрта Осиёдаги барча тоғли ҳудудларнинг иқлими, табиий шароити ва қишлоқ хўжалиги тўғрисида муҳим илмий маълумотлар тўплашган[10; 75.].

1935 йилга келиб, Ўрта Осиё Давлат университетида Геология-тупроқшунослик-география факультети ташкил этилиб ўлканинг табиий географиясини ўрганиш марказига айланди. Табиий-географик тасаввурларнинг ривожланишига факультет геологларидан А.С. Уклонений, В.И. Попов, Н.Ф. Безобразова, М.И. Брик, О.К. Ланге, А.С. Аделунг, Д.Й. Архангельский, Н.П. Васильковский, С.Н. Колов, О.И. Сергункова ва бошқалар ўзларининг тадқиқотлари ҳамда самарали ишлари билан муносиб ҳисса қўшдилар[11; 57.].

Шунингдек, факультет олимларидан М.А. Орлов бошчилигида географияга оид комплекс экспедициялар ташкил қилинган. Жумладан географ Н.Г. Маллицкий, ўлканинг табиати, Л.А. Молчанов эса иқлимини, гидробиолог-географ С.Д. Муравейский сув манбаи ва ўсимликлар дунёсини ўрганишган[12; 123.].

Хулоса ўрнида шуни айтиш мумкинки, XX аср географиясининг бош вазифаси табиий ресурслардан интенсив фойдаланиш ва ўзлаштирилган ерлар табиатини қайта ўзгартириш соҳасида жамиятга ҳар томонлама илмий хизмат қилишдир. Шу сабаб - географияда табиий муҳитни ва табиат ҳодисалари, аҳоли ҳамда ижтимоий ишлаб чиқаришнинг ўзаро алоқаларини миқдорий тадқиқ қилиш ва таърифлаш методлари бу даврда тобора кенг қўлланилди. Бундан ташқари 1920–1930-йилларда йирик илмий мактабларнинг шаклланиши

ҳамда табиий-географик ғояларнинг ривожланиши жуда тезлашди ва илмий тадқиқот ишларининг амалий аҳамияти тобора ортиб борди. Бу даврда ўлкада география соҳаси ривожи асосан фактик материаллар тўплаш ва илмий йўналишларнинг юзага келиши, шунингдек, кўплаб фундаментал асарлар яратилиши босқичи бўлди.

Адабиётлар рўйхати

1. Тошов Х.Р. Табиий география: тарихи ва баъзи назарий масалалари. Монография. – “Дурдона” нашриёти. 2021. – Б. 233.
2. Раҳимбеков Р.У, Донцова З.Н. Ўрта Осиё табиатини географик ўрганиш тарихи. – Тошкент: “Ўқитувчи”, 1982. – Б. 146-170.
3. Шубаев Л. П. Умумий ер билими .-Тошкент.“Ўқитувчи” 1975.-Б. 30.
4. Ҳасанов И.А, Ғуломов П.Н. Ўзбекистон табиий географияси. – Тошкент, 2006. – Б. 28.
5. Шубаев Л. П. Умумий ер билими .-Тошкент.“Ўқитувчи” 1975.-Б. 274.
6. Вологдин А.Г. Земля и жизнь. – М.: Недра, 1976. – 48 с.
7. Гаврилов В.П. Путешествия в прошлое Земли. – М.: Недра, 1976.– 272.
8. Гангнус А.А. Через горы времени. – М.: Мысль, 1973. – 88 с.
9. Громов В.И. Из прошлого Земли. – М.: Воениздат, 1958. – 95 с.
10. Кузнецов С.С. Как читают историю Земли. – Л.: Недра, 1973. – 75 с.
11. Монин А.С. Популярная история Земли. – М.: Наука, 1980. – 57 с.
12. Салиев А.С. Проблемы расселения и урбанизации в республиках Средней Азии. – Тошкент, 1984. – 123 с.

ЎТМИШДАН САБОҚ

Юсупова Ф.З.
Тошкент архитектура-қурилиш университети докторанти

Тарихни ўрганишда лозим бўладиган энг муҳим жиҳат – маданий мерос ва маънавият масаласидир. Ўз тарихини чуқур англаган, ўрганган ва билган ҳалқ ёки миллат ҳеч қачон ўзлигини йўқотмаслиги барчага аён. Тарихий–маданий меросни ўрганиш ёшларимизда тарихий онгнинг ривожланишига, ўз аждодларининг қандай бунёдкор бўлганлигини, халқимиз маданиятнинг жаҳон цивилизацияда тутган ўрнини англаб етишларида муҳим аҳамият касб этади. Ҳар бир халқнинг ўз тарихини ўрганишга интилиши, унинг ибтидосига мурожаат қилиши - бу табиий жараён. Тарихнинг хусусияти, аҳамияти шундан иборатки, у ўтмишдан сабоқ бериб, умуминсоний қадриятлар ва юксак маънавият тимсолида бунёдкорликка интилишни тарбиялайди. Архитектура факультети “Архитектура тарихи ва назарияси”кафедраси талабаларига танишув амалиётида раҳбарлигим даврида, Тошкентнинг муқаддас қадамжоларидан бўлмиш "Ҳазрати Имом" мажмуаси ва унинг атрофидаги махаллаларда танишув ишлари олиб борилди. Бу жароён, яъни ўз тарихимизни, маданий меросимизни ўрганиш ёшларимиз учун жуда қизиқарли эди. Амалиётнинг биринчи кунидан биз "Ҳазрати Имом" мажмуасига ва унинг атрофидаги махаллаларига бўйлаб изланишлар олиб бордик.

Тошкентнинг эски маҳалласи хисобланган Себзорда асрлар бўйи қурилиб келган тарихий-меъморий обидаларнинг тўлиқ мажмуасидан иборат Хазрати Имом майдони жойлашган. Олимлар фикрича, бу олдин Шош деб аталган шаҳар маркази бўлган. Тарихий бинолар мажмуаси Исломнинг Тошкентдаги биринчи тарғиботчиларидан бири Тошкентнинг биринчи имоми олим, Қуръон ва ҳадисшунос, шоир ва ҳунарманд Ҳазрати Имом (тўлиқ исми Абубакр Муҳаммад ибн Али Исмоил ал-Каффол аш-Шоший) мозори ёнида барпо этилди ва майдонга "Ҳазрати Имом " номи берилди. Тарихий манбаларга кўра, у қулфлар ва калитларни ишлаб чиқарувчи ҳам бўлган бунинг учун у "Каффал" лақабини олган, яъни "Қулфчи" деган маънони англатади. Абубакр Муҳаммад ибн Али Исмоил ал-Каффол аш-Шоший 903 йилда Тошкентда туғилган. Билимни у Бухоро, Самарқанд, Термиз

мадрасаларида олган, ва ислом илоҳиёти устунларидан бўлган имомал Бухорий ва Мухаммад ат-Термизийнинг маънавий издоши деб ҳисобланган. Каффол аш-Шоший бир неча марта маккага хаж қилган, Дамашқ, Бағдод ва Хижозда бўлган. 72 тилни эгаллаган ва эски Аҳдни (Таврот) Араб тилига таржима қилган. 976 йилда Каффол аш-Шоший қазосидан сўнг, унинг қабри табаррук деб ҳисоблана бошлади. 1541 йилда унинг қабри устига мақбара қурилди.

“Ҳазрати Имом” мажмуасида, Шарқ қўлёзмалари кутубхонаси ва Қуръони каримнинг энг қадимий ва мўътабар нусҳаларидан бири бўлган машҳур Хазрати Усмоннинг Қуръони сақланиб келинмоқда. Қуръонда 353 та катта пергамент варақлари бор. Дастлаб Қуръон Мадинада, кейин Дамашқ ва Бағдодда бўлган. Бағдоддан Самарқандга Қуръон Темурланг томонидан олиб келинган. 1869 йилда Усмон Қуръони Санкт-Петербургга олиб кетилган ва у эрда унинг ҳақиқийлигини исботланган. У ердан Қуръон Уфага топширилди ва шундан кейин Усмон Қуръони Тошкентга кўчирилган. Усмон Қуръони, Қуръони каримнинг сақланиб қолган ягона асл қўлёзмаси ҳисобланади. Буни ЮНЕСКО халқаро ташкилоти томонидан 2000 йил 28 августда берилган сертификат ҳам тасдиқлайди.

Бир қарашда шаҳримизнинг кенг, равон, ёруғ ва серқатнов кўчалари денгиздай мавжланиб тургандай кўринади. Ушбу кўчалар қадим пайтлардан Буюк Ипак йўли устида мавжуд бўлган. Шаҳримизнинг кўча ва махаллалари жуда кўп бўлган. Амалиёт даврида шундай маҳалла ва кўчаларнинг баъзилари билан танишиш учун “Ҳазрати Имом” мажмуасида атрофида жойлашган “Яккачўп” маҳалласига йўл олдик. Биз юрган биринчи манзил “Уйланиш” кўчаси эди. Маҳалланинг ичкари қисмига кирганимизда, биз совет давридан буён сақланиб қолган кўплаб эски иморатларга дуч келдик. Ушбу ҳудуднинг тарихини ўрганиб чиқиш учун биз, маҳаллий аҳоли билан суҳбатлашдик. Бу ерда бизнинг эътиборимиз дарҳол эски ўзбек услубида қурилган уйларга тушди. Маҳалла аҳолисининг таъкидлашича, бу ердаги кўпгина ховли уйлари қарийб бир асрдан ва ундан хам кўп йиллардан буён мавжудлиги ва фақат баъзи қисмларида ўзгаришлар киритилганлиги, шунингдек, ички макон, уларнинг сўзларига кўра, уй-жой қуришда эски ўзбек миллий урф-одатларига тўлиқ мос келиши ҳақида маълумот алмашдилар.

Иморатлардаги конструциялар турли хил эскича қурилмалардан иборатлиги элементларининг ғайриоддийлиги билан танишдик.

Яна бир тарихий кўчалардан бири “Тарих” кўчаси. Юқорида айтиб ўтилган кучалар бўйлаб канал оқиб ўтади, Бу ернинг тарихига оид халқ тилида “Тошкент Венецияси” деб аталувчи ҳудудда яъни, юқорида айтиб ўтилган кўчалар бўйлаб “Кайковус” канали оқиб ўтади. Уйлар канал бўйида жойлашганлиги ажойиб бир манзарани касб этади. Кайковус Тошкент тарихида энг қадимий каналларидан бири Шайхонтоҳур ва Олмазор туманларидан оқиб ўтувчи ушбу каналнинг узунлиги 5 км. атрофида. VI–VII асрларда Бўзсув канали кенгайтирилиб, ундан Кайковус канали чиқарилган ва Қорақамиш жарлигигача етказилган. Канал Фаробий кўчаси бўйлаб ўтиб, Чиғатой ариғига (ўнгга) ва Кўкча ариғига (чапга) бўлинади. Унинг бир ирмоғи Зарқайнар кўчасига яқин жойдан бошланган. Зарқайнар кўчаси бўйлаб Имомсоиб масжиди ва аҳоли зич яшайдиган маҳаллалар орқали ўтиб, Жангоб ариғига қуйилган. Тошкентнинг Регистон бозори (ҳозирги Чорсу)дан оқиб ўтганлиги учун Регистон ариғи - дея ном олган.[4] Регистон ариғининг шаҳарнинг марказий бозоридан ўтган қисмида ариқ бўйлаб ҳордиқ чиқариш жойлари, ошхона ва чойхоналар барпо этилган. Ариқлар ҳар бир ҳовлидан оқиб ўтиб турган. Шаҳарнинг Марказий қисми яъни шаҳристонга сув катта каналлар орқали кириб келган ва Жангоб, Бўзсув, Кайковус каналларига келиб қўйилган. Инқилобдан олдинги давр Тошкентда Кайковус канали орқали 48 та ариқ оқиб турган. Кайковус канали Тошкентнинг эски шаҳар қисмини сув билан таъминлашда муҳим рол ўйнаган.Унинг қирғоқларида тегирмонлар қурилган. [2]

Тарих кўчасида яшовчи Алишер аканинг уйига ташриф буюрдик. У киши билан сухбат давомида биз унинг маҳаллий даволовчи табиб эканлиги, унинг уйи тахминан 150 йил олдин қурилганлиги маълум бўлди, лекин у уйни қайта тиклаган бўлса хам уйнинг қайсидир

қисмларида қадимий элэментлар сақланиб қолинган. Унинг айтишича ушбу тарихий қимматга эга бўлган ховлида, унинг бобоси хам яшаган эканлар.

Хулоса қилиб айтадиган бўлсак, Тошкентнинг эски қадимий кўчалари ўтмиш кишилар донишмандлигининг бебаҳо хазинаси бўлиб қолмоқда, унинг сирлари йиллар ўтгани сайин янада очилиб боради. Кўчаларни ёзма ҳужжат сингари сақлаб қолиш зарур! Бугунги кунда бу масалалар бутун дунё меъморлари ҳал қилаётган энг долзарб муаммолар қаторида туради.

Ўзбекистон мустақилликка эришганидан сўнг кўҳна обидаларга ва тарихий кўчаларга эътибор янада кучайди. Кўплаб мадраса ва саройлар, турар-жой уйлари, ноёб ёдгорликлар таъмирланди. Уларни келажак авлодларга авайлаб асраб етказиш учун тинмай ғамхўрлик қилинмоқда. Маҳалланинг ҳаётимиздаги мавқейи юксак унинг қонуний, хуқуқий асослари ҳар томонлама мустаҳкам бўлиб ривож топиши учун барча моддий- молиявий шароитларташни ташкил қилиб борсак ўйлайманки, бу ўз олдимизга қўйган олий мақсадларга эришиш йўлида катта қадам ташлаган бўламиз.

Адабиётлар рўйхати

1. Ўзбекистон Республикаси Қонун ҳужжатлари маълумотлари миллий базаси: 06/18/5611/2430-сон 06.01.2019 й. // Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 5 январдаги “Ўзбекистон Республикасида туризмни жадал ривожлантиришга оид қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”ги ПФ-5611-сон Фармони.
2. Алимов У. “Ҳазрати имом”2008й.
3. Зияев А.А. “Тошкент” 1-2 часть.2012й.
4. Ташкент. Энциклопедия. Т., Изд.Узбекистан. 1983.

UYG`ONISH DAVRI SOPOL BUYUMLARINING O`ZIGA XOS XUSUSIYATLARI (Farg’ona viloyati misolida)

Mexmonxo’jayev O.A.
Namangan davlat universiteti magistranti

O’rta asrlardagi sirlab, jimjimador qilib tayyorlangan Quvaning nafis va go’zal shisha idishlari qo’lma-qo’lma bo’lgan. Ayrimlari hatto san’at asarlari darajasiga ko’tarilgan. O’rta asr odatlariga ko’ra, chiroyli buyumlarga ustalar o’z nomlarini qoldirganlar.

Sharqda, rabodlar shahristondan so’ng bunyod etiladi. Ya’ni, shahriston odamlar uchun tor bo’lib, undan tashqariga chiqa boshlaydilar. Quvada rabod milodiy VII–VIII asrlardan faoliyat ko’rsata boshlaydi. Chunki, shahriston tashqarisidagi hududda budda ibodatxonasi va uning yaqinida uy-joy qoldiqlari aynan shu davrda qurilgan. Demak, shu davrdan e’tiboran rabodda hayot qaynay boshlaydi. Ayniqsa, IX–X asrlarda shahardagi asosiy hayot rabodga ko’chadi. X asrdan keyingi o‘rta asr manbalarida Andijon shahri to‘g‘risidagi ma’lumotlar qisqaligi bilan ajralib turadi (al-Istahriy, al-Hamaviy va boshqalar). Ark, shahriston yoki rabod to‘g‘risida biron-bir ma’lumotlar uchramaydi. Faqatgina so‘nggi o‘rta asrlarga oid yozma manbalarda shahar to‘g‘risida mufassal ma’lumotlar beriladi. Shu sababli arxeologik ma’lumotlar Andijonning tarixiy topografiyasiga oid asosiy manba bo‘lib xizmat qiladi. Yaqin-yaqinlarga qadar shahar hududida 1X–X1 asrlarga oid madaniy qatlamlar qayd etilmagan edi. Shu bilan birga, Katta Farg‘ona kanali qurilishi davrida V.D.Jukov boshchiligidagi arxeologlar guruhi shahar devorining quyi qismidan yig‘ib olgan kulolchilik buyumlariga asoslanib, shaharning mazkur qismida X–XI asrlarga taalluqli bo‘lgan yirik ob’yekt mavjudligi to‘g‘risidagi taxmin ilgari surilgan edi.

Topilgan kulolchilik buyumlariga muvofiq, shahar o‘sha davrda so‘nggi o‘rta asrdagi Andijonga nisbatan janub yoki janubi-g‘arbda mavjud bo‘lgan. Hozirga taqqoslaydigan bo‘lsak, bu Oltinko‘l, Qizil Sharq va Tashkilot ko‘chalari hududiga to‘g‘ri keladi. Buni 2009-yilda Andijonning Eski shahar qismidan olingan arxeologik materiallar ham tasdiqlaydi[1:84-85]. Xususan, Traktor ko‘chasidagi shahriston hududida kunlik sathdan 1,20–1,70 sm chuqurlik darajasida ikkita sirlanmagan ko‘za aniqlangan. Ko‘zalarning bo‘g‘zi ajratilgan. Ulardan birinchisi – ikkita qolipda

quyilgan qismlardan yasalgan ko‘za alohida ahamiyat kasb etadi. Ko‘za disksimon asosga ega bo‘lib, yuqoriga qarab bir oz cho‘zilgan va yarim sfera shakliga ega. Bo‘g‘zi tor qilib ajratilgan va dastali. Idishning ostki qismiga dumaloq va rombsimon naqshlar solingan. Yuqori qismiga esa arksimon shaklda orasiga qushlar surati solingan bezak berilgan. Ingichka bo‘g‘zi cho‘zinchoq shaklda bo‘lib, dastagi qirqimda uchburchaksimon ko‘rinishda. Umuman olganda, O‘rta Osiyoda bu kabi ko‘zalar o‘rta asrlarga oid ashyoviy ma’lumotlar orasida ko‘p uchraydi va ular shubhasiz, X asr bilan belgilanadi.

Ko‘zaning boshqa bir bo‘lagi bo‘yiga qisqaroq bo‘lib, devorlari va tub qismi qalin qilib ishlangan. Tub qismi yapaloq, o‘rtasi silindrsimon, bo‘g‘zi ajratilgan. Kesik konusli yelkalariga ikki qator qilib takrorlanuvchi to‘pbarggul shaklidagi botiq bezak ishlangan. Qazib olingan ko‘za bo‘lagida dastak va bo‘g‘izning asosi ko‘zga tashlanmasada, aslida bu kabi cho‘zinchoq bo‘g‘izli ko‘zachalarning dastalari mavjud bo‘lgan. Yuqorida ta’riflangan namuna kabi mazkur ko‘za sopolagining rangi qizg‘ish, kulrang tusdagi angob qoplangan va qo‘shni hududlarda bo‘lgani kabi ushbu topilma ham 1X–X asrlar bilan belgilanadi. Tilga olingan topilmalar ta’riflanayotgan hududda tadqiq etilayotgan davrga oid moddiy madaniyatning qoldiqlari zamonaviy turarjoy binolari ostida qolib ketganligini ko‘rsatadi. Bu esa o‘z navbatida arxeologik izlanishlarni olib borishda qiyinchilik tug‘diradi. Aftidan, aynan shu shahar – Andukon to‘g‘risidagi ma’lumotlar yozma manbalarda (al-Istahriy) xabarlar mavjud.

Ark va shahriston o‘rnida XI–XII asrlarga oid arxeologik materiallar ko‘plab uchraydi. B. Abdulgaziyeva tomonidan bu yerda zamonaviy shahar hududida simob ko‘zacha ishlab chiqarilgan bir qancha ustaxonalar qayd etilgan. Mazkur ustaxonalarning mavjudligi rangli metallurgiya, zargarlik va farmasevtikaning rivoj topganidan dalolat beradi, deyish mumkin Tibbiyot instituti qoshidagi akademik liseyning o‘quv korpusi o‘rnida o‘tgan asrning 50–60- yillarida olib borilgan qurilish ishlari jarayonida yuqorida tilga olingan kulollar mavzesi ta’riflanadi. «Bu yerda umumiy ko‘rinishi dumaloq shakldagi kulolchilik xumdonlari qayd etilib, ularning konstruksiyasini to‘la-to‘kis aniqlashga muvaffaq bo‘linmadi». Andijondan topilgan va hozirda viloyat o‘lkashunoslik muzeyida saqlanayotgan shisha idishlar ham XI–XII asrlarga taalluqlidir[1:84].

IX–X asrlar sirlanmagan idishlar qizil loydan yasalgan buyumlar bilan ifodalansa, XI asr oxirida ushbu sopol idishlar o‘rnini mustahkam muhrlangan bo‘zrangli sopollar egalladi. Ular kumushdan yasalgan metall buyumlarning shakllari va bezaklariga taqlid sifatida yasalgan. Ushbu harakat uni ishlab chiqarishning texnologik xususiyatlarida ham, bezak uyg‘unligida ham sezildi.

Muhrlangan sopollarning tasvirini asosiy mavzulari geometrik, o‘simliksimon, epigrafik, shunigngdek, zoomorf shakllar kompozisiyalardan iborat edi. Hunarmandlar ushbu motivlarni birlashtirib, idishlar tanasini gorizontal ravishda bog‘laydigan bezak naqshlarni yaratdi. Muayyan turdagi motivlarning maromida takrorlanishi mazkur mahsulotlar bezak uslubining asosi hisoblanadi.

Bundan tashqari, islomgacha bo‘lgan eski tasvirlar va yangi bezaklar yagona dekorativ naqshga birlashadi. Ustrushonaning kulolchilik buyumlari, ayniqsa, go‘zal mahsulot bo‘lib, u idishlarning keng assortimentini ifodalaydi: muhrlangan bezakli bo‘zrangli sopol buyumlar, simob saqlash uchun sfero-konusli idishlar. Sopol idishlar foydalanishdagi maqsadi, shakli va bezaklari bilan turlicha edi. X–XI asrlarda bunday tipdagi buyumlar yasalgan manzilgohlar o‘chog‘i bo‘lgan Movarounnahrning markaziy va sharqiy hududlarida ko‘p topilgan – Samaqand, Bunjikat, Xo‘jand va Axsikent ushbu mintaqada islom dini tarqalishining dastlabki bosqichlarida ham olov kulti saqlanib qolganidan dalolat beradi[2:67].

Etnografik ma’ulmotlarga ko‘ra, ko‘zalarning yana suv saqlashdan tashqari, oziq-ovqat mahsulotlari saqlaydigan (moy ko‘za, katta ko‘za, katiq ko‘za, shinni ko‘za, nim ko‘za, chibit ko‘za, ko‘zacha), dasturxonga sharob qo‘yish uchun (sharbat, musallas, may ko‘zalar), gigiyena maqsadalari uchun(tahorat ko‘za) foydalanganlar. Suvni tejab, undan unumli foydalanish maqsadida suv tashish, saqlash, foydalanish ishlari uchun turli xildagi mahsus ko‘zalar ishlab chiqarilgan. Suv saqlashda xum va katta hajmli ko‘zalardan, uni tashishda o‘rtacha hajmli ko‘zalardan (obko‘za), ishlatishda kichik o‘lchamli ko‘zalardan (obdasta, oftoba), qaynatishda,

aksariyat hollarda jo‘mrakli bir dastali ko‘zalardan (qumg‘on) foydalanilgan. Rivojlangan o‘rta asrlarga kelib, bo‘z rangli sopol idishlarning tiplari ko‘payadi. Bo‘z rangli sopol idishlarning orasida eng ko‘p tarqalgani simob ko‘zacha va bosma naqshli (shtampli) sopol idishlardir. S. B. Lunina O‘rta Osiyoda bosma naqshli bo‘z rang sopol idishlar tayyorlash an’anasining kelib chiqish davrini milodning birinchi yuz yilliklariga ta’luqli deb hisoblaydi[6:291].

Arxeolog A.A.Anarbayev o’zining “Axsikent – Qadimgi Farg‘onaning poytaxti” nomli monografiyasida uzoq yillardan buyon ko‘hna shaharda olib borilgan tadqiqotlar natijasida aniqlangan bo‘zrangli buyumlarni batafsil ifoda etib ketadi. Qayd etilishicha, 1979–1980-yillarda qatlamlarga mos keladigan kulolchilik komplekslarining paydo bo‘lishini aniqlash uchun stratigrafik qazish ishlari olib borildi. Ushbu qazishmada bo‘zrangli idishlardan ko‘zaning og‘iz qismi parchasi, tuvak-xumchalar aniqlangan. Bitta kichik bo‘lakda qush tasviri borligi aniqlangan. Turfa xil xum idishlar ham uchraydi. Topilmalar orasida XII–XIII asr boshlariga mansub uch oyoqli bo‘zrangli bitta kichik idish topilgan. Muhrlangan bezaklar tushirilgan dastali ko‘zacha aniqlanadi. Ular orasida geometrik bezak berilgan, o‘yib ishlangan teshikli kichik qopqoq ancha qiziqish uyg‘otadi. XI–XII asrlarga oid bo‘zrang dastali, bo‘ynida geometrik bezak tushiril-gan tor bo‘yinli katta suv ko‘za ham ajralib turadi.

Adabiyotlar ro’yxati:

1. Матбобоев Б. Ҳ., Машрабов З.З. Андижон тарихи... – Б. 84–85.
2. Артиков У. Л. Ахсикатнинг Қорахонийлар даври бўз рангли сопол идишлари.... – Б. 67.
3. Августиник А.И. К вопросу о методике исследования древней керамики // КСИИМК. – М., 1956. Вып. 64. – С. 152–153.
4. Гражданкина Н.С. К истории керамического производства в Средней Азии.... – С. 183–190.
5. Пардаев М., Ғофуров Ж. Уструшонанинг илк ўрта аср қишлоқ маконлари (ёзма ва археология манбалари асосида). – Тошкент, 2016. – Б. 240–241.
6. Лунина С.Б. Гончарное производство в Мерве в XI–XIII вв. / Труды ЮТАКЭ». Т. XI. – Ашхабад, 1962. – С. 291.

ТУРКИСТОН ГЕНЕРАЛ-ГУБЕРНАТОРЛИГИДА ШАҲАРЛАР БЮДЖЕТИДАГИ ЎЗГАРИШЛАР

Ирисқулов Б.Ж.
Ўзбекистон-Финландия педогогика институти ўқитувчиси

Туркистонда земство бюджетидан ташқари бутун Россиядаги каби шаҳар бюджетлари ҳам мавжуд эди. Мазкур бюджетнинг ўзига хослиги бир томондан Туркистоннинг иқтисодий заифлиги бўлса, иккинчи томондан империянинг молиявий сиёсатига қарамлиги билан боғлиқ эди.

Таҳлил қилинаётган даврда Туркистонда жами 43 та шаҳар ва шаҳар посёлкалари бўлиб, Ички ишлар вазирлиги томонидан расман қайд этилган Россия империяси умумий аҳолисининг 4,0%ни ташкил этган [3:349]. 1911 йил 1 январда шаҳар аҳолиси Туркистон умумий аҳолисининг 13,8 фоизини ташкил қилган бўлса, Россия империясида бу кўрсаткич 1914 йилда 17,9 фоизга етган [4:144].

Туркистон ўлкаси шаҳарлари аҳолисининг ярмидан кўпи деҳқончилик билан шуғуланар эди. Туркистонда аҳолининг суст урбанизацияси империя ҳукумати мустамлакачилик сиёсатининг натижаси эди. Россиянинг Европа қисмидаги шаҳарлар XIX асрнинг иккинчи ярмида капиталистик ҳарактердаги шаҳарларга айланган пайтда Туркистон шаҳарлари асосан савдо, ҳунармандчилик ва маъмурий марказ бўлиб қолди. Шунга қарамай, Туркистон шаҳарларининг бюджетлари ортиб борди. Масалан, 25 йил ичида (1888 йилдан 1912 йилгача) Сирдарё, Самарқанд, Фарғона вилоятларининг бюджетлари беш баравардан ортиққа яъни 596,6 минг рублдан 3123,9 минг рублгача кўпайди [1:120]. Бу Россия империяси даврида Туркистон ўлкаси шаҳарларининг аҳолиси сезиларли даражада кўпайиши, янги шаҳар ва аҳоли пунктлари пайдо бўлганлиги билан изоҳланади. Фақат 1897 йилдан 1911 йилгача Туркистоннинг шаҳар аҳолиси 730,2 минг кишидан 1052,6 минг кишига яъни 44 фоизга ошди. Бироқ, бу саноатнинг ривожланиши билан боғлиқ эмас эди, чунки

унинг суръати арзимас эди. Яратилган заводларнинг катта қисми эса қишлоқ жойларда жойлашган эди, бу асосан алоҳида шаҳар марказларининг транспорт ва савдо операцияларининг ўсиши билан боғлиқ.

Бу даврда шаҳарларнинг ўсишида уларнинг аксариятида империя ҳукуматининг маъмурий-бошқарув муассасалари жамланганлиги ҳам катта рол ўйнади. Туркистон шаҳарларини бошқариш, жумладан, уларнинг молияси вилоят ҳокими томонидан тайинланган амалдорлар қўлида эди. Бундай тартиблар амал қилинмаган шаҳарлар сони ўлкада еттитани ташкил қилган. 1892 йилги умумроссия шаҳар регламенти амал қилган Верний шаҳри, 1892 йилги қонунга мувофиқ соддалаштирилган шаҳар тартиби жорий қилинган Еттисув вилоятининг 5 та шаҳри ва 1870 йилдаги соддалаштирилган шаҳар регламенти Тошкент шаҳрида баъзи ўзгаришлар билан кучга 1877 йилда киритилган. Бироқ, бу 7 шаҳарда ҳам қабул қилиш қонуни шаҳар бошқарувида рус бюрократияси ва капиталининг ҳукмронлигини таъминлади. Демак, 1870 йил низоми асосида тузилган Тошкент шаҳар ҳокимиятининг биринчи таркиби қуйидагича эди: насроний офицеридан 10, амалдорлардан 14, савдогарлардан 16, руҳонийлардан 1, фахрий фуқаролардан 1 ва майда буржуа 6, насроний бўлмаган сартлар 20, мусулмон амалдорлар 2 ва татарлар 2 нафар. Шундай қилиб, хокимият таркибининг атиги 1/3 қисми маҳаллий аҳоли вакиллари бўлиб, улар аҳолининг ўзига тўқ қатламларидан жалб қилинган [1:120]. Қолган 36 та шаҳар ва шаҳар посёлкаларида 1892 йилги қоидаларга кўра соддалаштирилган шаҳар ҳокимияти ҳам йўқ эди. Молиявий иқтисод уезд бошлиқлари қўлида бўлиб, улар таркибига аҳолидан “сайланган”, фақат маслаҳат овозига эга бўлган икки ўринбосар кирар эди.

Шундай қилиб, Туркистонда барча шаҳарлар молияси ва бюджетларини бошқариш чор амалдорлари ва буржуазия вакиллари, асосан руслар қўлида эди. Барча шаҳар бюджетлари губернаторлар томонидан тасдиқланарди.

Туркистон генерал-губернаторлиги шаҳарларининг молиявий аҳволини ўша даврдаги шаҳар раҳбарлари ниҳоятда оғир деб белгилаганлар. Буни шаҳарларнинг ҳисоб-китоблари ва ўша даврдаги шаҳар раҳбарларининг баёнотлари тасдиқлайди. Шифокор Сисин Туркистон ўлкаси шаҳарлари ҳақида шундай ёзган эди: “ўнлаб йиллар давомида шаҳарларнинг турли ҳатто энг кичик эҳтиёжлари ҳам ўз ечимини олишмади, чунки юқори мамурият тегишли харажатларни олиб ташлайди ва камайтиради” [5:16]. Ўз навбатида, Тошкент шаҳар ҳокими П.Маллицкий 1909 йилда Тошкент шаҳар бошқарувининг фаолияти тўғрисида шаҳар думасига йўллаган меморандумида ҳам шаҳарнинг молиявий тақчиллиги ҳақида айтиб ўтади [2:16].

Одатда, Туркистон шаҳарларида бир фуқаро учун шаҳар бюджети сарфи ўртача 2 рубл.84 тийин бўлиб, 5 рублдан ошмасди. Ўлкадаги 8 шаҳарда харажатлар 2 рублдан кам эди, фақат 6 та шаҳарда 5 рублдан ортиқ (Красноводск 11 руб.5 тийин, Скобелев 10 руб.17 тийин, Марв 9 руб.34 тийин, Тошкент 5 руб.98 тийин, Ашхобод 5 руб.74 тийин, Каттақўрғон 5 руб.67 тийин)ни ташкил қилган. Туркистон шаҳарларининг бундай кичик бюджет харажатлари унинг миллий чеккаларига нисбатан мустамлакачилик сиёсати сабабдир. Аҳолиси 100 дан 200 минг кишигача бўлган шаҳарлар учун тегишли кўрсаткичлар 11 рубл ва 6 рубл 50 тийинни ташкил этган.

Автократия миллий чеккаларни нафақат сиёсий ҳуқуқлар ва миллий маданиятнинг ривожланишини, балки шаҳар посёлкаларини тубдан ободонлаштиришда ҳам рад этди. Туркистоннинг 6 та шаҳрида бу харажат ҳар бир аҳолига 5 рублдан ортиқ бўлганлиги буни инкор этибгина қолмай, аксинча, бунинг аксини тасдиқлайди, чунки бу шаҳарлар Чор Россиясининг ҳарбий-мустамлакачилик аппаратининг таянч нуқталари бўлган. Ҳар бир аҳолига 4 рублдан ортиқ харажатлар бўлган 11 шаҳарнинг 5 тасида: Скобелев, Верион, Петро-Александровск, Пийпек, Пржевальскда рус аҳолиси кўп эди, 1898 йилда темир йўл кесишмаси яқинида жойлашган Каттақўрғонда туман муассасалари тўпланган эди: 8-Туркистон баталйони штаб-квартираси, пахта тозалаш заводи, вино заводлари, 10 та тери заводи, 30 та йоғ заводи, 7 та ғишт заводи, ва улар асосан Россия корхоналари эди [2:48].

Тошкент, Деҳқонобод, Красноводск Петро Александровск йирик ма’мурий марказлар эди. Бу шаҳарларнинг рус аҳолиси Туркистоннинг барча шаҳарлари рус аҳолисининг 40% ни ташкил қилган. Марв муҳим ҳарбий қалъа эди.

Шаҳар бўлимларига арзимаган маблағ ажратилганига қарамай, уларга бошқа маъмурий харажатлар билан бирга ушбу харажатларнинг сезиларли қисмини ташкил этадиган бир қатор давлат вазифалари юкланган. Шаҳар кўчмас мулкини, корхоналарни сақлаш, капитални шакллантириш ва қарзларни тўлаш, ўз навбатида, 17,2% ни ташкил этди. Бу мажбурий харажатлар эди. Ҳисоб-китобларни мувозанатлаш асосан маданият ва кўкаламзорлаштириш харажатларини камайтириш орқали амалга оширилган. Шу сабабли, бир қатор кичик шаҳарларда маданиятга харажатлар қилинмаган. Катта шаҳарларда ободонлаштириш ва маданият учун ажратмалар, баъзан ҳатто аҳамиятсиз бўлган маблағлар йилдан-йилга кечиктирилган. Масалан, Туркистон маркази Тошкент шаҳрида Пушкин бюсти пойдевор қуриш учун маблағ йўқлиги сабабли шаҳар ҳокимлиги омборида 10 йил давомида сақланган [2:137]. Шундай қилиб, маълумот мавжуд бўлган 38 та шаҳардан 9 тасида таълимга умуман харажатлар йўқ, 23 та шаҳарда улар 1 рублдан кам (3 тийиндан 91 тийингача) ва фақат 6 тасида 1 рублдан кўпроқ (1 рубл 3 тийндан 1 рубл 50 тийингача)ни ташкил қилган [1:125].

Худди шу шаҳарларда тиббий ёрдам учун харажатлар, одатда, ҳар бир аҳоли учун 1 тийиндан 81 тийингача бўлган. Ушбу маълумотларни баҳолашда шуни ёдда тутиш керакки, соғлиқни сақлаш сметасида ветеринария тиббиёти учун харажатлар ҳам киритилган. Бундай харажатлар қандай такомиллаштиришни таъминлаганлигини кўрсатиш учун шаҳар ёритилиши ҳақида маълумот бериш кифоя. Ҳатто Скобелевда ҳам ободонлаштириш ҳар бир одам учун 3 рубл 17 тийин бўлганига қарамай, 300 метрга битта керосин фонари тўғри келар эди.

Туркистон шаҳарларининг молиясига оид мустамлакачилик сиёсати шаҳар ичидаги харажатларни унинг ҳудуди бўйлаб тақсимланишига ҳам таъсир кўрсатди. Маълумки, кўпгина шаҳарларда ҳудуд Осиё (маҳаллий) ва Европа қисми (рус)га бўлинган. Шаҳар маъмуриятларида мавжуд бўлган арзимас маблағларнинг асосий қисми шаҳарнинг Европа қисмига хизмат кўрсатишга йўналтирилган. Буни Тошкент шаҳар бюджети тарихи ҳам тўлиқ тасдиқлайди. 1877 йилда 1270 та шаҳар регламенти киритилишидан олдин шаҳарнинг Европа қисми руслар бошқаруви томонидан бошқарилган. Маҳаллий қисмнинг бошқаруви маҳаллий маъмурият томонидан бошқарилган. Ушбу бўлимлар даромад ва харажатларнинг тегишли сметаларини тузиши керак бўлган. Шаҳарнинг маҳаллий қисми учун биринчи смета 1868 йилда 16 минг рубл миқдорида тузилган ва 1874 йилда 86,3 минг рублга етган. 1871 йилги аҳолини рўйхатга олиш маълумотларига кўра, шаҳарнинг махаллий қисмида 75,8 минг киши яшаган. Худди шу йил учун бюджет 45,6 минг рублни ташкил этди, бу ҳар бир аҳоли учун 60 тийинга тўғри келади. 1871 йилда шаҳарнинг Европа қисми учун харажатлар 17,5 минг рублни ташкил этди, бу аҳоли жон бошига (1871 йилги аҳолини рўйхатга олиш бўйича 2073 киши) 8 рубл 33 тийинни ташкил этди, яъни шаҳарнинг маҳаллий қисмига қараганда 12,2 баравар кўпроқ.

Хуллас, 1878 йилдан 1913 йилгача бўлган 33 йил ичида Тошкент шаҳри бюджети 7 баробар, маданият ва ободонлаштириш улуши 45,7 фоизга ўсди. 1915 йилда маданият ва ободонлаштириш харажатлари 724,2 минг рублгача ошди. Аммо ободонлаштириш ва маданият учун маблағларни шаҳарнинг маҳаллий ва Европа қисмлари ўртасида тақсимлаш, гарчи у бироз ўзгарган бўлса-да, XIX асрнинг 70-йиллардаги каби бўлиб қолган.

Адабиётлар рўйхати

1. Добросмыслов А. Ташкент в прошлом и настоящем: исторический очерк. – Ташкент: электро-паровая типолитогр О.А.Порцева, 1912.

2. Маллицкий Н. Докладная записка о деятельности Ташкентского городского общественного управления. – Ташкент, 1909.

3. Масалский В. Туркестанский край. – СПб., 1913.

4. Пален К. Городское управление. – СПб., 1910.

5. Сисин А. Города Средней Азии. // ИТГД. – № 1-2. – 1917.

XVIII ASRNING IKKINCHI YARMI – XIX ASRNING BIRINCHI YARMIDA SAMARQAND BEKLIGIDA HUNARMADCHILIKNING RIVOJLANISHI.

Mamanov M.D.
Sharof Rashodov nomidagi Samarqand davlat universiteti tayanch doktoranti.

Bu davrdagi Buxoro amirligi hayotida Samarqand bekligining ahamiyati katta edi. XIX asr boshiga kelib esa Samarqand yirik shahar qiyofasiga ega bo‘lgan. Ingliz ayg‘oqchisi Mir Izzatullaning guvohlik berishicha Samarqand kundan-kun rivojlanib borayotgan edi. Shaharning ijtimoiy-iqtisodiy yuksalishiga uning qulay geografik joylashuvi sabab bo‘lgan. Shahar Zarafshon daryosining janubida joylashgan bo‘lib, shimol, sharq va janubdan baland tog‘lar bilan o‘ralgan hamda g‘arbdan unga keng ekin maydonlari tutashgan edi. Manbalarda shahar ta’rifiga ko‘p ma’lumotlar keltirilgan. XIX asr birinchi yarmiga qadar Samarqand bekligi atrofidagi aholi asosan dehqonchilik bilan shug‘ullangan bo‘lsa, shahar aholisi asosiy qismi hunarmandchilik, savdo bilan mashg‘ul bo‘lgan. Bu davrda shahar O‘rta Osiyoning yirik hunarmandchilik rivojlangan markazlaridan biri hisoblangan. Masalan, XVIII asr oxirlarida shaharda 681 ta tuquvchilik, 45 ta egarchilik, 40 qog‘oz va qog‘oz buyumlar tayyorlovchi, 20 ta temirga ishlov beruvchi, 15 ta ipak buyumlarni tayyorlovchi, 30 teri mahsulotlari ishlab chiqaruvchi, 15 ta ipak yigiruvchi, 15 ta buyovchi ustaxonalar faoliyat yuritganligi, rasmiy manbalarda aks etgan.[1]

Ko‘rinib turganidek tuquvchilik eng keng rivojlangan soha bo‘lgan. Darhaqiqat, samarqandlik hunarmandlar ipak, yarim ipak va paxta matolarning turli hillarini tayyorlashgan. Bulardan olacha, xosa (yupqa yarim ipak mato), qalami (paxta matoning turi), chit, kanaviz, bo‘z, beqasam, tivitli salla, ipak va yarim ipak gilamlar, do‘ppilar bo‘lgan. Ta’kidlash joizki hunarmandchilikning to‘qimachilik yo‘nalishida mahsulot turining ko‘pligi va ushbu soha mahsulotlariga bo‘lgan talab barcha jamiyatlarda ham katta bo‘lgan. Ayniqsa, paxta va shoyi homashyosi ko‘p etishtiriladigan O‘rta Osiyo, shu jumladan, Samarqandda ham ushbu hunar sohasi keng taraqqiy etishi tabiiy jarayon edi. Lekin, biz shu jihatiga ham e’tibor qaratishimiz kerakki, Samarqandda etishtirilgan ba’zi to‘qimachilik mahsulotlari nafaqt mintaqada, balki boshqa davlatlarda ham katta talabga ega edi

P.I.Pashinoni ma’lumot berishicha Turkiston hunarmandchilik ishlab chiqarishida uyda bajaruvchi ishchilar mehnatidan ko‘p foydalanilgan, “qog‘oz ishlab chiqarishida bir sanoatchi o‘ziga ma’lum oilalarning biriga paxtani tozalash, boshqasiga – yigirish, uchinchisiga – tikish, to‘rtinchisiga buyash ishlarni tarqatgan. Bu esa o‘z o‘rnida undan ustaxonalar uchun joy tayyorlash, ustachilik dastgohlarini sotib olish, ishchilarni ishlamagan vaqtiga po‘l to‘lash majburiyatidan halos etgan”.

Shunga uxshash holat Samarqandda ham ko‘zatilgan. Ba’zi hollarda mehnatning katta qismi ayollar va bolalar zimmasiga tushgan. Ular paxtani tozalashgan, matolarga ishlov berishgan, iplarni o‘rashgan Zarafshon okrugida ipak ip asosan “tojik va eroni ayollar charh yordamida ishlab chiqarganlar, o‘zbek va qirg‘iz ayollari esa urchuq yordamida. Bir ayol bir yilda mazkur uskunalar yordamida 2 dan 4 pudgacha ipak yoki yungdan ip yigirishi mumkin edi”. Ko‘pchilik ayollar mazkur mahsulotlarni o‘z ehtiyoji hamda sotuvga chiqarish uchun ham ishlab chiqarganlar. Shunga qaramasdan ko‘pgina hunarmandlar va kasanachilarning oilalari moliyaviy jihatdan qiyin ahvolda bo‘lib, kam daromad hisobiga kun kechirganlar. Bunga barcha to‘quvchilarning do‘konlari yo‘qligi va o‘z mahsulotini to‘g‘ridan-to‘g‘ri bozorda sotish imkoniyatiga ega bo‘lmaganligi sabab bo‘lgan. Ko‘pchilik to‘quvchi hunarmandlar o‘z mahsulotlarini olib-sotuvchilar yordamida sotishgan. Bunda ular mahsulotni 30 % arzon narhda pullashga majbur bo‘lishgan. Bu holat to‘quvchilarning o‘zlarida ishlab chiqarishdan oldin mablag‘ mavjud bo‘lmagan holatlarda olib-sotuvchilardan pul olishga va olgan pulga mahsulotni arzon narhda berishga majbur bo‘lishgan.[2]

XIX asr birinchi yarmida Samarqandda adras to‘quvchi 63 ta to‘quvchilik dastgohi va 41 ta kanaviz to‘quvchi dastgohlar bo‘lib, ular qirq besh nafar kishining qo‘lida to‘plangan edi. Kanaviz ishlab chiqarish bilan o‘zbeklar va tojiklardan tashqari samarqandlik yahudiylarning bir qismi ham shug‘ullanganlar[3]. Umuman olganda, Samarqandda ishlab chiqarish mayda hunarmandchilik

ishlab chiqarishi xarakterida edi.

Tikuvchilik bilan asosan erkaklar shug‘ullanishgan. Samarqandda alohida tikuvchilik dastgohlarida bir nechta ustalar faoliyat yuritadigan qator ustaxonlar mavjud bo‘lib, ularda “... talabgir xalatlar, salla va belqarslarga ishlatiladigan ... faqat maxsus harir va sifatli matolar tayyorlangan”.

Arxiv ma’lumotlarida keltirilishicha, “Samarqandda maxsus ipak yoki yungni tozolovchi ustaxonalar kam bo‘lgan. Chunki tozalangan ipak yoki yungga ehtiyoji bo‘lgan mahalliy aholi ularni sotib olib o‘zlari uylarida tozalaganlar. Bu hunar bilan maxsus shug‘ullanuvchilar tikuvchilar uchun buyurtma asosida ishlaganlar va kamdan-kam holatlarda tozalangan yung yoki shu kabilarni bozorga olib chiqqanlar”.

Samarqandda ipakga ishlov berishda pichoqli quldan yasaluvchi uskunadan foydalanilgan. Ko‘pchilik hunarmandlar ipakga ishlov beruvchi uskunani o‘zlari yasashgan. Ipakni o‘zidan samarqandlik hunarmandlar bir necha hil mahsulotlarni ishlab chiqarganlar. O‘z vaqtida Samarqand o‘lkadagi yirik savdo mahsulotlarni etishtiruvchi va uning bozorlarida amirlikning yirik ipak mahsulotlari savdosi amalga oshirilgan. Ipak matolardan asosan kanaus, yarim ipak matolardan bekasam va adras tayyorlangan.

XIX asr birinchi yarmida Samarqandda matolar tayyorlash bilan bir qatorda matolarga buyoq berish sohasi ham yaxshi taraqqiy etgan. Buyoqchilik ishi bilan alohida ustalar shug‘ullanishgan. Samarqandda maxsus kuk rangli buyoqlar tayyorlangan. Yil davomida buyoq ishlab chiqarish shug‘ullanuvchi maxsus do‘konlar ham mavjud bo‘lgan. Umuman olganda buyoq tayyorlash bilan alohida usta va buyash bilan alohida ustalar shug‘ullanishgan. Buyoqchi ustaxonasida doimo buyoqlar to‘la chanlar bo‘lib, buyurtmachini oldida mato buyalgan va qurutilmagan holda egasiga qaytarib berilgan[4]. Buyoq sifati va mato xajmiga qarab mehnat haqi olingan. Buyoqning sifatiga qarab 2,5 funt (1 funt 570 grammga teng) matoni buyash 40 dan 60 tiyingacha baholangan.

XIX asrda kubli ipak buyash bilan asosan mahalliy samarqandlik yahudiylar shug‘ullanganligini ta’kidlanadi[5].Samarqandlik ustalar buyoqlarning turli ranglarini tayyorlay olganlar. Yahudiylar nil buyog‘ini tayyorlash bilan mashhur bo‘lgan.

Hunarlarning ayrim turlari muayyan ixtisoslashuvga erishgan. Temirchilar odatda bir necha hil mahsulotlarni ishlab chiarishga ixtisoslashgan: ba’zilari faqatgina ot va eshaklar uchun taqalar yasagan, boshqalari faqat tokarlik va chilangarlik asboblarini yasaganlar. Temir buyumlarning katta qismi Rossiyadan keltirilgan temirdan yasalgan. Qolaversa mazkur soha mahsulotlari hudud va umuman mintaqaviy savdoda ham asosiy tovar vazifasini o‘tagan. Shaharda alohida terichilar istiqomat qiluvchi mahalla ham mavjud bo‘lib, u Charmgaron deb nomlangan.

Samarqandda boshqa hunarlar qatorida qog‘oz ishlab chiqarish ham rivojlangan. XV – XIX asrlarda samarqand qog‘oz ishlab chiqarishning yirik markazi hisoblangan. Qog‘oz tayyorlashda ishlatilgan nasha o‘simligidan tayyorlangan kanop iplar homashyo bo‘lib xizmat qilgan. Ular tarqatilgan, taroshlangan va kecha davomida ohakli suvga botirib qo‘yilgan. Shu tariqa kamda bir hafta davomida homashyoga ishlov berilgan va keyin qog‘oz tayyorlangan. Samarqand qog‘ozi turli ranglarda tayyorlangan. P.P.Ivanovning ma’lumot berishicha shaharda yozuv qog‘ozini ishlab chiqarish keng rivojlangan[6]

Qog‘oz buyumlarini yasovchi ustaxonalarda qog‘oz homashyosini alohida va yozuv qog‘ozini alohida tayyorlashgan. Ba’zi hollarda esa mazkur mahsulotlarni alohida ustaxonalarda tayyorlab sotuvga chiqarishgan. Qog‘ozga yakuniy ishlovni maxsus mutaxassis – “murakashlar” amalga oshirganlar. 1869-yilda Samarqandda qog‘oz ishlab chiqaruvchi ustaxonalar soni 16 ta bo‘lgan.

XVIII asr oxiri XIX asr boshida Samarqandda qog‘oz sanoati inqirozni boshdan kechirgan. Bunga sabab, birinchidan Buxoro amirligidagi o‘zaro urushlar, ko‘chmanchi xalqlarning hujumlari natijasida yuz bergan talon-tarojlardan bezgan xalqning nisbatan tinch o‘lkalarga ko‘chib ketishi hamda qog‘ozsoz ustalarning katta qismi Qo‘qon xonligi hududiga borib makon topishi. Ikkinchidan, XIX asrda Rossiyadan katta miqdorda qog‘oz mahsulotlarning olib kelinishi mahalliy qog‘ozsozlarning inqiroziga ham ma’lum qadar hissa qo‘shgan. A.Vamberining fikricha Samarqand

qog‘ozi «Yangi ipakdan tayyorlangan…»[7], O‘rta Osiyo bo‘ylab 1866 yilda sayohat qilgan P.I.Pashino fikricha esa qog‘oz paxtadan tayyorlangan, A.Semyonov qog‘oz tayyorlashda eski latta va paxta tolalari, ipak va kanop chiqitlari ham qo‘llanilgan degan fikrni ilgari suradi. Ta’kidlash joizki har qanday mahsulot tayyorlanganda atrof-muhitda mavjud bo‘lgan xom ashyodan keng foydalanilgan. Shundan kelib chiqib, aytish mumkinki qog‘oz tayyorlashda XIX asr samarqandlik hunarmandlar asosan kanop, qamish, paxta, zig‘ir tolasi va ipakdan keng foydalanishgan[8], degan fikr o‘rinlidir.

Samarqand qog‘ozi suvsimon o‘zining maxsus belgisiga ega bo‘lgan. Mazkur belgi XVI asrda usta Mir Ibroximning o‘ziga xos muhri bo‘lgan. Bu belgi sunggi paytlargacha ham Samarqand qog‘ozining belgisi sifatida saqlanib qolgan va “Mir-Ibroxim” deb atalgan[9]

Samarqandda etnik birlik sifatida alohida hindlar ham istiqomat qilishgan. Ular Samarqandga savdo maqsadida kelishgan va shu erda o‘rnashib qolganlar. Ular asosan so‘dhurlik, hind mahsulotlarini sotish va shu kabilar bilan shug‘ullanganlar.

Adabiyotlar ro‘yxati

1. Файзиев А.Ф. История Самарканд а первой половины XIX века (учебное пособие). – Самарканд, 1992. – С. 5.

2. О некоторых технических производствах в Туркестанском крае. “Русский Туркестан”. Вып. 2. – С. 211.

3 Кипричников Н.А. Краткий очерк некоторых туземных промыслов в самаркандской области//Туркестанский сборник. – Ташкент, 1909. Т.527. – С.153.

4. Иванов П.П. К истории развития горного производства в Средней Азии. – М.-Л., 1932. – С. 64

5. Вамбери А. Путешествие по Средней Азии. – СПб., 1855. – Б. 211

6. Қиличев Р. Оламда яхши қоғаз самарқанддин чиқар… // Қуйи Зарафшон воҳаси: ижтимоий, маданий, маънавий ҳаёти тарихи (иккинчи китоб). – Тошкент: Фан, 2007. – Б. 93-97

7. Абрамов М.М. Из истории производства самаркандской бумаги (к 200-летию Самарканда). // Общественные науки в Узбекистане. 1968, №12. – С. 31.

8. Абу Тохир Хожа. Самария. Описание древностей и мусульманских святынь Самарканда. Пер. В.Л.Вяткина. – Справочная книжка Самаркандской области за 1889 г. Вып. IV. – Самарканд, 1889. – С. 161.

9. Ханыков Н.В. Описание Бухарского ханства. – СПб., 1843. – С. 100.

10. Сухарева О.А. Оборонительные стены Самарканда. В кН.: Культура и искусство народов Средней Азии в древности и средневековье. – М., 1979. – С. 85-89.

11. Саидқулов Т.С. Самарканд во второй половин XIX – начале XIX веков. – Самарканд, 1970.

3-ШЎЪБА
ЎЗБЕКИСТОНДА КЕЧГАН ҚАДИМГИ ВА ЗАМОНАВИЙ ТАРИХИЙ-МАДАНИЙ (ИЖТИМОИЙ, ИҚТИСОДИЙ, СИЁСИЙ, МАЪРИФИЙ, МИГРАЦИЯ, ЭТНОМАДАНИЙ) ЖАРАЁНЛАР

ПЕРЕСЕЛЕНЧЕСКАЯ ПОЛИТИКА РОССИЙСКОЙ ИМПЕРИИ В ТУРКЕСТАНЕ (ВТОРАЯ ПОЛОВИНА XIX СТОЛЕТИЯ И НАЧАЛА XX СТОЛЕТИЯ)

Гаффаров Ш.С.
доктор исторических наук, профессор. Самаркандского государственного университета.

Известно, что узбекский народ, как и другие центральноазиатские народы, в пространстве колониального времени последовательно подвергался обезличиванию, национальной дискриминации, отчуждению от своего тысячелетнего духовного наследия. Одним из звеньев этого стратегического курса выступала политика переселения русскоязычного населения, идеология которой, кроме решения проблемы избыточных людских ресурсов метрополии, была направлена на все более тесное привязывание региона к империи путем искусственного наращивания многонациональности состава населения края, целенаправленного «размывания» его тюрко-этнической однородности и сближения в этнокультурном отношении с Россией. Как, к примеру, писал видный царский чиновник, российский сенатор К.К.Пален: «...русского населения в Туркестане должно быть как можно больше для того, чтобы обеспечить господство империи в крае и навечно закрепить его за Россией»[1:408,504].

Многочисленные архивные материалы свидетельствуют о том, что царизм, учитывая неизбежную отрицательную реакцию Англии и ряда западноевропейских государств на продвижение России в глубь Центральной Азии, особенно в сторону Бухары, Хивы и границ Афганистана, тщательно скрывал свои военно-политические устремления. Так, заявляя о намерении ограничиться установлением своей власти только на пространстве от Семипалатинска до Ташкента, царизм в 1865 г. образовал Туркестанскую область и включил ее в состав Оренбургского генерал-губернаторства. Но одновременно шла подготовка к завоеванию остальной территории среднеазиатских ханств. К 1867 г. к Туркестанской области была «присоединена» значительная территория, входившая ранее в состав Бухарского эмирата, и в связи с этим было создано Туркестанское генерал-губернаторство, непосредственно подчиненное центральному правительству. Краевая администрация, возглавляемая К.П. Кауфманом, в соответствии со стратегическими планами царизма продолжило завоевательную политику. В 1876 г. было объявлено о «присоединении» Кокандского ханства к России и образовании на его месте Ферганской области. Бухарский эмират и Хивинское ханство оказались превращенными в вассальные Российской империи государства. Одновременно осуществлялась аннексия территорий казахов Среднего и Малого жузов, на базе которых в 1882 г. было образовано Степное генерал-губернаторство.

Достаточно откровенно высказался о стратегических целях политики переселения части российского населения в край граф К.К. Пален, ревизовавший Туркестан в 1908 году. Он, в частности, писал: «Если не считать мотивов политического характера, имевших значение для завоевания Туркестана, этот край с первых же дней присоединения его к России представлял для русского правительства двоякий интерес: 1) с точки зрения финансовой политики как источник государственных доходов и как новый рынок для продуктов внутреннего производства и 2) с точки зрения колониальной политики как новая область для перемещения избыточного населения из губерний»[1:496].

Стоит отметить, что тезис об «избыточности аграрного населения», оправдывающий колонизацию среднеазиатского региона, носил надуманный характер. Ведь почти три столетия у царской империи оставались малонаселенными огромные просторы Сибири и Дальнего Востока, нуждающиеся в хозяйственном освоении. Другой вопрос, что оно требовало колоссальных финансовых средств. Туркестан с его благоприятным климатом и

развитой хозяйственной инфраструктурой выглядел в этом отношении гораздо предпочтительнее.

Именно на данном этапе сложился механизм интенсивного стимулирования имперской администрацией возрастающего увеличения потока переселенцев из метрополии, призванных, во-первых, содействовать укреплению колониального господства России в крае, а во-вторых, обеспечивать безопасность тыла российских войск и предупреждать волнения среди коренного населения. За два с лишним года существования Туркестанской области колониальные власти создали откровенно великодержавную военно-административную систему управления, а также довольно разветвленную сеть русских поселений и добились динамичного притока российских переселенцев, оседавших преимущественно в городах области.

Преобразование Туркестанской области в одноименное генерал-губернаторство, подчинение его Военному министерству и предоставление фон Кауфману прав царского наместника в крае ознаменовали начало второго этапа переселенческого движения из метрополии в Сырдарьинскую и Семиреченскую области[2].

Этот этап, охвативший 1867-1881 годы, отличался существенным расширением территориального простора для переселенцев, так как за счет вновь завоеванных районов были созданы Зарафшанский округ (1868 г.), Амударьинский отдел (1873 г.), Ферганская область (1876 г.). В последующем в целях казачьей колонизации и масштабного заселения русским населением туркменских территорий царизм передал образованную в 1881 г. Закаспийскую область в ведение Кавказского наместничества, в составе которого она оставалась до 1898 г. Но еще до этого, в 1873 г., правительство империи согласилось с предложением Туркестанского генерал-губернатора о первоочередном заселении русскими переселенцами территорий по линиям: 1) от Оренбурга до Ташкента и 2) от Ташкента через Чимкент, Аулие-Ата и Верный до Семипалатинска[3:30].

Последним этапом в переселенческой политике и практике царского самодержавия в Туркестане явились, 1897-1917 годы. Этот этап, как показывают материалы исследования, стал самым тяжелым для коренного населения не только Туркестанского края, но и Бухарского эмирата, Хивинского ханства, значительная часть территорий которых отторгалась колониальной администрацией для заселения переселенцами из метрополии, а с 1914 – и для размещения иностранных военнопленных[4:1-2].

Данному этапу были присущи стремительное увеличение численности переселенцев христианского вероисповедания, усиление притеснения местного населения, которое инициировалось как самими переселенцами, так и колониальными властями, а также было узаконено имперскими указами и постановлениями российского правительства. Среди этих документов можно назвать принятые Сенатом 10 июля 1903 г. «Правила о добровольном переселении сельских обывателей и мещан на казенные земли в области Сырдарьинскую, Ферганскую и Самаркандскую»[5], Закон от 1910 г. «Об изъятии из пользования кочевников Туркестана излишних для них земель в целях обращения их под переселенческие участки и другие государственные надобности»[6:117].

Русская администрация стремилась с первых шагов переселенческой колонизации системно размещать переселенцев по всем областям завоеванного края. В связи с чем, особенно на начальном этапе, для российских переселенцев создавались льготные условия. Так, в 60-х – 70-х годах XIX в., до принятия первых официальных правил, регламентирующих порядок переселения и размещения крестьян и других категорий переселенцев, им предоставлялось от 7 до 10 десятин орошаемой земли. А в некоторых местностях Сырдарьинской и Семиреченской областей – и того больше: по 7-8 десятин на мужскую душу[7:17-18]. И это при том, что в расчете на семью местного сельского населения орошаемой земли приходилось всего от 0,4 до 0,7 десятины. Кроме того, русские сельские переселенцы на 15 лет освобождались от налогов, денежных податей, а мужчины – от воинской службы. Правда, поскольку в ряде районов, например, в Ферганской и Самаркандской областях, ощущалось острое малоземелье и конфискация земель у коренного населения вызывала особенно мощное сопротивление, русским крестьянам в них

предоставлялись меньшие земельные участки. Но зато они получали ссуды для дополнительной покупки земли.

Власти империи проявляли заинтересованность в том, чтобы русские в Туркестане в политическом, гражданском и хозяйственном отношении стояли выше коренного населения. И действительно, как указывалось в отчете К.П. Кауфмана, «... среди русских оседлостей здесь на первом плане выступают в настоящее время (отчет написан весной 1881 г. – Ш.Г.) не одни мелкие городки, населенные наполовину татарами (имеется в виду коренное население – Ш.Г.), и не одни редкие казачьи станицы с их сибирским полубродячим населением, а зажиточно на степном приволье благодатного края разрастающиеся крестьянские деревни и общины»[8:186].

В последующем царское правительство издавало все новые правовые акты, регулирующие переселенческие процессы. В их числе «Правила переселения» от 12 июня 1886 г.[9:161-163], Закон от 13 июля 1889 г., а также Закон принятый 10 июня 1903 г.[9:17-20], который был специально нацелен на заселение русскими основных земледельческих и экономически богатых областей края. Он назывался «Правила о добровольном переселении сельских обывателей и мещан на казенные земли в области Сырдарьинскую, Ферганскую и Самаркандскую»[10:742-743].

Так, к 1900 г. количество российского населения, прибывшего в Закаспийскую и Самаркандскую области после прокладки железной дороги, превысило 40 тыс. человек. Но особенно заметно возрастало число русских переселенцев и их поселков в Ферганской и Сырдарьинской областях. Например, к началу XX в. в Сырдарьинской области возникло 48 переселенческих поселков[10:115]. В Ферганском регионе в течение 1882-1900 гг. было образовано более 20 таких поселений[12:19-20]. Причем, наряду с заселением сельской местности, значительная часть переселенцев осела в городах, вблизи нефтепромыслов, угольных рудников и т.д. В последующие 15 лет количество переселенческих сел составило в Ферганской области свыше 60, в Самаркандской – 14, а в Сырдарьинской – 147[13:114].

Потребность в расширении переселенческого потока обуславливалась также необходимостью экономического освоения подневольного края. Приоритетное значение в этом отношении придавалось регионам возделывания хлопчатника и богатых минеральным сырьем. Вследствие чего царская администрация стала прибегать с начала XX в. к методам дифференцированного заселения, стимулируя прежде всего массовое переселение российских мигрантов в Сырдарьинскую, Самаркандскую и Ферганскую области.

В заключении доклада подведены основные итоги исследования, сделаны обобщающие выводы по изучаемой проблеме. Они сводятся к следующему.

1. Учитывая тюрко-этническое единство коренных народов Средней Азии, обладающих глубокими историческими корнями, высоким уровнем социальной организации, объединяющую роль ислама, а также богатые природные ресурсы края, царизм еще до завоевания Туркестана рассматривал фактор переселения в новую колонию значительного по численности и политически благонадежного российского населения в качестве важного условия утверждения здесь имперского господства России. В соответствии в чем царское самодержавие придавало огромное значение созданию в ходе колонизации Туркестана широкой сети полувоенных казачьих поселений, военных гарнизонов и поселков, преимущественно заселенных русскими крестьянами, торговцами, предпринимателями и т.д.

2. Стратегическим целям системной колонизации края, усилению позиций метрополии в Туркестане служила переселенческая политика царского самодержавия.

Переселенческий процесс протекал в разных формах и хронологически распадался на ряд этапов. В ходе эволюции, инспирированного властями переселенческого движения, смещались отдельные идеологические акценты в практической деятельности по его развертыванию. Неоднозначными были и долгосрочные последствия интенсивного заселения Туркестана российскими переселенцами. Однако базовые парадигмы стратегии и философии переселенческой политики царизма в принципе оставались неизменными. Они определяли создание из многочисленной армии переселенцев прочной опоры колониального строя, использование массового переселенческого потока в целях системной эксплуатации

природных богатств и сырьевых ресурсов завоеванного региона, обеспечение масштабных задач по воздвижению «русского Туркестана».

3. Колонизация Туркестана, переплетаясь с военно-административной системой управления и последовательно расширяющимся переселенческим движением из метрополии, оказала заметное воздействие на характер изменений в экономике края и социальном положении местного населения.

Материалы исследования свидетельствуют, что по ряду направлений русификаторской политики в духовной сфере колониальная администрация смогла частично решить поставленные задачи. Но в целом, несмотря на создание разветвленной сети идеологического контроля, притеснение традиционной системы образования, официальную поддержку христианского миссионерства, а также использование иных великодержавных акций, претворить стратегические цели царизма по духовному подчинению широких масс Туркестана не удалось. В силу прочности национального менталитета, твердой приверженности коренных народов этическим и вековым духовно-нравственным ценностям местное население активно сопротивлялось колониальным устремлениям царского самодержавия. В частности, оно всемерно поддерживало классическое мусульманское образование. В результате количество традиционных мактабов не только не сократилось, но и существенно возросло.

Литература

1. Пален К.К. Приложение к отчету ревизии Туркестанского края. Материалы к характеристике народного хозяйства Туркестана. Ч. 1, отд. 4. – СПб., 1911. – С. 408, 504.
2. Проект положения об управлении в Семиреченской и Сырдарьинской областях. – СПб., 1867.
3. Гинзбург А.И. Русское население в Туркестане. – М., 1991. – С. 30.
4. ЦГА РУз. Ф. И.-16, оп. 1, д. 711, лл. 1-2 об.
5. Закон Правительствующего Сената Российской империи от 10 июля 1903 года. – СПб., 1903.
6. Исхаков Ф. Национальная политика царизма в Туркестане. – Т., 1997. – С. 117.
7. ЦГА РУз, ф. И-1, оп. 9, д. 604, л. 17-18.
8. Кауфман К.П. Проект всеподданнейшего отчета генерал-адъютанта К.П.Кауфмана 1-го по гражданскому управлению и устройству областях Туркестанского-генерал-губернаторства. 7 ноября 1867 – 25 марта 1881 г.- Спб., 1885. - С. 186.
9. ЦГА РУз, ф. И-1, оп. 11, д. 703, л. 161-163.
10. Полное собрание законов Российской империи. Собр. 3-е, Т. XXIII. – СПб., 1905. – С. 742-743.
11. Государственный архив Ферганского вилоята. Ф. 276, оп. 1, д. 131, л. 19-20.
12. ЦГА РУз, ф. И-18, оп. 2, д. 118, л. 114.

МАРКАЗИЙ ОСИЁ ХОНЛИКЛАРИДА ДИНИЙ ТАШКИЛОТЛАР БОШҚАРУВИНИНГ ИЖТИМОИЙ-МАЪНАВИЙ АҲАМИЯТИ

Худойқулов Т.Д.
тарих фанлари доктори (DSc), проф. ШДПИ.

Тарихдан маълумки, XV асрнинг иккинчи ярми Марказий Осиёнинг исломий ҳаётида Хўжа Аҳрор фаолиятининг фаоллашуви билан изоҳланади. Кейинроқ эса, бу ҳудудлардаги маънавий-диний ҳаётда сўфийликнинг бир қатор йирик намояндалари шаклланади. Сиёсий ҳокимиятнинг шайбонийлар қўлига ўтиши натижасида темурийлар давридаги йирик диний уламолар янги диний вакиллар, хусусан, XVI асрнинг иккинчи ярмидан бошлаб жўйбор шайхлари билан алмашади. Марказий Осиёда ўрта асрлар анъанавий жамиятининг ижтимоий таркиби – турли ва мураккаб тузилишдан иборат ижтимоий табақа ва қатламлардан ташкил топган. Буларнинг орасида олий табақа ёки “олийнасаб” гуруҳлар, руҳонийлар, савдогарлар ва бошқа қатламлар жамиятда муносиб ўринга эга бўлган. У ёки бу ижтимоий қатламларнинг вазифалари ва роли билан боғлиқ масалалар бугунги кунда Ўзбекистон тарихида ўз ечимини топмаган илмий муаммолар жумласига киради. Ушбу масалани Марказий Осиёда ўзига хос мавқеига эга бўлган ўзбек хонликлари мисолида тадқиқ этиш янада муҳим аҳамият касб этади.

Табақавийлик тизими мустаҳкам илдиз отган Марказий Осиё хонликлари қаторида, Бухоро амирлигида ҳам асрлардан сақланган, анъанавий табақавий ҳуқуқ ва имтиёзлар билан ҳимояланган, ҳуқуқ ва мажбуриятлари одат ёки қонун билан мустаҳкамланган ижтимоий табақа ва қатламлар мавжуд эди. Шуларнинг орасида руҳонийлар қатлами кўп сонли ва таъсир доираси кенг бўлган табақа ҳисобланган. Руҳонийлар аҳолининг ўзига хос саводли, интизомли, вақф мулкларидан таъминот олувчи табақаси саналиб, ўша даврда сон жиҳатдан аҳолининг 3% ини ташкил этган [12:8]. Руҳонийлар орасида уламолар (манбаларда “уламо” (араб. “олим” сўзининг кўплиги) тушунчаси остида “сипоҳ” ва “раият”дан фарқли равишда умумий руҳонийлар қатлами тушунилган), яъни ислом илоҳиётчилари, ҳуқуқшунос ва олимлар жамоаси жамият ижтимоий-сиёсий ҳаётида кучли таъсирга эга бўлиб қолган. Зеро, ислом дини жамиятнинг асосий мафкурасига айланган бир шароитда, жамиятнинг барча соҳаларида дин ва одатлар асосида ўрнатилган нормалар, тартиб-қоидаларга амал қилиш ва уларнинг барқарор ривожида уламоларнинг роли муҳим бўлган.

Ижтимоий таркиби турлича бўлган уламолар бир-биридан наслий мавқеи, давлат бошқаруви поғоналарида эгаллаган амал ва мансаб даражалари, ҳуқуқ ва имтиёзлари, моддий таъминоти, вазифа ва машғулотлари билан ажралиб турган диний табақа вакилларидан иборат бўлган [14]. Бу табақа давлат бошқаруви, диний-ахлоқий, ҳуқуқий, маънавий-маърифий соҳалардаги вазифаларига кўра, шайхулислом, қози, муфти, раис, мударрис, имом, эшон ва шайхлар сингари ижтимоий тоифаларга бўлинган. Уламоларнинг олий табақасига сайид ва хўжалардан иборат олийнасаб гуруҳ вакиллари кирган, улар одатда ўзларини “оддий фуқаро” (қорача, қоралар)га қарама-қарши қўйган ва ижтимоий муносабатларни бирмунча ёпиқ олиб борган.

Олийнасаб уламоларнинг наслий ижтимоий мавқеига эга бўлиши, уларнинг давлат бошқаруви ишларида энг юқори амал поғоналарини эгаллаши баробарида, давлат ҳокимиятига сиёсий таъсири ҳам сезиларли бўлган. Бундай тоифа уламолар қаторига Маҳдуми Аъзам Косоний, Сайид Ота, Жўйбор хўжалари ва Хўжа Аҳрор хонадони вакилларини мисол келтириш мумкин [4:188]. Садри Зиё (Шарифжон маҳзум) рисоласида берилган маълумотга кўра, ҳукмдорларнинг олимлар ва сайидларга берган тўртта диний мансаблари бўлган. Шуларнинг орасида энг олий мансаб қозийлар амали бўлган. Улардан олий даражада шайхулислом, кейин қози улқуззот (қозикалон) ва ундан кейинда қозиаскар турган [13:139-140].

Руҳонийлар табақасининг ижтимоий-сиёсий, диний-аҳлоқий ва маънавий-маърифий ҳаётда тутган муҳим ўрнига мувофиқ, ҳукумат томонидан бу табақага кенг ижтимоий ҳуқуқ, имтиёз ва енгилликлар берилган. Буларнинг жумласига турли хил вақф мулкларидан тушган даромад ҳамда алоҳида нақд ва натура ҳисобидаги моддий таъминотлар кирган. Масалан, Амир Шоҳмурод (1785 – 1800) даврида вақф ҳужжатлари тикланиб, йирик ер мулкларини руҳонийлар фойдасига қайтариш сиёсати олиб борилган [4:188]. Унинг вориси Амир Ҳайдар (1800 – 1826) даврида, давлат томонидан таъминланганларнинг фақат 500 тасини нуфузли уламолар ташкил этиб, улар ўз мавқеидан келиб чиқиб 100 дан 300 танга миқдоригача ҳақ олишган экан [2:130].

Қўқон хонлигида XIX асрнинг 60 – 70 - йилларидан бошлаб руҳонийлар таъсири кучая бошлади. Қўшинларда қозий аскар, муфти аскар, имоми жилов, сўфийи жилов вазифалари яна ҳам обрў қозонди. Шайх ул-ислом давлатда энг мартабали киши бўлди.

Диний пешво эгаларининг солиқлардан озод бўлиш имтиёзлари тўғрисида архив ҳужжатлари маълумот беради [11:3]. Хусусан, Бухоро Қўшбегиси архивида шундай мазмун акс этган мактубларнинг бирида, Ҳазрати Шайх хонақоҳида мақсурхон (Қуръондан қисқа оятларни ўқувчи) бўлган Қори Очилди аъмо (кўр)га тегишли 8 танга таноб пули тўғрисида бўлиб, у давлати олий тарафидан маоф (кечиб юборилган) қилинган. Шунга ўхшаш маълумот қўшбеги томонидан Ҳасанмурод Ҳожига йўлланган бўлиб, эшон Абдураҳим мударрисда 55 танга хирожий таноб пули бўлиб, у давлати олий тарафидан маоф қилингани ва унинг пулларига дахл қилинмаслиги сўралган [10:4].

Шундай қилиб, Бухоро амирлигида уламолар табақасининг ижтимоий асосини – бошқарув, суд-ҳуқуқ, таълим тизими, диний-ахлоқий соҳаларда таянч амал ва вазифаларни бажарган ижтимоий гуруҳлар ташкил этган. Уламонинг жамиятдаги ижтимоий-сиёсий мавқеи, шунингдек наслий, табақавий мансублик (олийнасаб, уруғдор), меросий амал ва мансаб поғонаси ҳамда унинг ҳокимияти, қонуний ёки наслий мустаҳкамланган ижтимоий ҳуқуқ ва имтиёзлар, моддий таъминотга эга бўлиши сингарилар билан белгиланган.

Тарихда маълумки, Мовароуннаҳрга ислом дини кириб келиши билан диний таълим ва у билан боғлиқ илмлар ҳам ривожлана бошлади. Маънавиятда ҳурфикрлилик, илм-фанга ҳурмат-эътибор ва унинг қадр-қимматини юксак баҳолаш устунлик қилди. Айниқса, диний ва дунёвий илмлар узвий ҳолда тараққий этди. Айнан шу даврдан ҳудудларда мактаблар ва мадрасалар пайдо бўла бошлади. Мадрасалар қадимдан Яқин ва Ўрта Шарқ мамлакатларида алоҳида нуфузга эга ўқув маскани сифатида катта обрў-эътибор қозонган.

Кўҳна Бухоро ҳам ўзининг кўп сонли мадрасалари билан ном таратган. У турли ерлардан илм таҳсили учун талабалар ташриф буюрадиган шаҳар ҳисобланган. Бухорога XIX асрда сафар қилган Е.К. Мейендорф эса Бухоронинг ислом оламида тутган ўрнини қуйидагича таърифлайди: “Ўзининг кўплаб мактаблари, олимлари ҳамда муқаддас қадамжолари сабабли мусулмонларнинг зиёратгоҳига айланган. Эҳтимол шунинг учун у “шариф” номига сазовор бўлгандир”[8:79]. Рус сайёҳи Н. Ханыков ўз эсдаликларида Бухорони йирик илм-фан ва маърифат, диний билимлар маркази сифатида таърифлаб: “Бухоро илм тарқатувчи марказ ҳисобланган ва ҳисобланади”, дейди.

Хива хонлигида ҳам диний ташкилотларнинг асосий вазифаларидан бири мамлакатда шариат нормаларини ишлаб чиқиш ва у орқали ҳуқуқий муносабатларни тартибга солиш бўлган. Ҳуқуқ нормаларини амалга ошириш ва қўллашда мусулмон ҳуқуқи манбалари, яъни Қуръон, сунна, ижмо ва қиёсга таянган. Имом ал-Бухорий меросига мансуб ҳадислар тўплами “Ал-Жомеъ ас-Саҳиҳ” ислом динида Қуръони Каримдан кейин эъзозланадиган иккинчи манба ҳисобланган [6:185].

Давлат бошқаруви, қозиларнинг ҳукм чиқариш, айб эълон қилиш, ҳақ ундириш жараёнлари, умуман турли ҳуқуқ соҳаларининг муаммолари унда ёритилган ҳуқуқий қарашлар асосида ҳал қилинган [5:3-6]. Шунингдек унда мусулмон ҳуқуқида юзага келувчи барча муаммолар ечими фиқҳий далиллаш ва ҳолат-қиёсий услубларида очиб берилган. Бу жиҳатлар эса бошқа фиқҳий қўлланмаларда такрорланмаган.

Хива хонлигида диний ташкилотлар ҳуқуқий тизимининг тузилиши, оммавий ва хусусий ҳуқуқ соҳалари ва улардаги институтлар ҳақида тўхталар эканмиз, унда давлатнинг ички ва ташқи сиёсатига доир айрим маълумотларни кўрамиз, Хусусан, чет давлатларга юборилган элчилар хонлик номидан иш кўриш ҳуқуқига эга бўлган [9:71]. Сиёсий бошпана сўраб мурожаат этилган ҳолларда, истисно қилувчи ҳолатлар бўлмаса, имкон қадар қондирилган [1:204].

XIX аср ўрталарида Қўқон хонлигида 350 тага яқин мактаб фаолият кўрсатган. Мактаблар шаҳар ва қишлоқлардаги масжидлар ёнида фаолият юритиб, уларнинг асосий вазифаси болаларга бошланғич билимлар беришдан иборат эди. Хонликларнинг маънавий ва маданий ҳаётида давлат ташкилотининг бир бўлаги бўлган мадрасаларнинг аҳамияти катта экан, унда ўсмирлар 13 – 15 ёшдан бошлаб ўқий бошлаган. Мадрасаларда ўқиш муддати 15 – 20 йил бўлиб, мадраса таълими аниқ бир йўналиш ва режа асосида олиб борилмаган. Мадрасада 15 – 20 йил давомида талабаларга 137 дан ортиқ ўқув фани ёки китоблар ўқитилган. Фанлардан Қуръон қироати илми (ретитация, тажвид), “Калом илми”, “Ҳадис илми”, “Фикх илми”, “Пайғамбарлар тарихи”, фалсафа, араб тили грамматикаси, мантиқ, нотиқлик илми (риторика), ислом ақоиди, мерос ва бойлик тақсимоти, савдо-сотиқ муносабатлари учун “Фароиз илми” (математиканинг 4 амали ҳажмида) ва юқоридаги илмларга оид китоблар, назм ва насрда битилган асарлар ўқитилган.[7:3]

Юқоридаги таҳлилларга асосланиб мақоламизни хулоса қиладиган бўлсак, Марказий Осиё давлатларида диний ташкилотлар бошқарувининг ижтимоий-маънавий ҳаётга таъсири

катта бўлган, чунки Марказий Осиё давлатлари ислом дини жамиятнинг таянч мафкураси эди. Руҳонийлар ўз манфаатларидан келиб чиқиб, маънавий ҳаётнинг барча соҳаларини ислом ақидаларига тобе қилишга, дин ва шариат тамойилларини янада чуқурроқ сингдиришга интилар эдилар; маданий ҳаётда юзага келган бундай вазият XIX асрдан хонликларда илм-фаннинг аҳволига, айниқса бу соҳа ривожининг бир ёқламалилик хусусиятига сабаб бўлган; Марказий Осиё мадрасаларида кенг доирадаги мутахассислар тайёрланган. Битирувчиларнинг аксарияти мударрис, олим, адабиётчи, амалдор, элчи, ҳарбий, имом, рассом, мусиқашунос ва ҳатто маърифатпарвар бўлиб етишган; илк ва ўрта асрларда ислом дини доирасида мавжуд бўлган ҳурфикрлилик тафаккурини табиий фанлар ва дунёвий фалсафага ҳам йўллаган ва бу ўз ўрнида аниқ, табиий, ижтимоий ва гуманитар фанлар ривожини таъминлаб берган. Афсуски, сўнгги ўрта асрларга келиб, анъанавий ислом, ақидапарастликнинг таъсири кучайди. Илм-фан, таълим ва маърифат соҳаларида диний таълимотлар ҳукмронлик қила бошлади.

Адабиётлар рўхати

1. Баёний. Шажараи Хоразмшоҳий. – Т., 1991. – Б. 204.
2. Иванов П.П. Очерки по истории Средней Азии. – Москва, 1958. – С. 130.
3. История Узбекистана (XVI – первая половина XIX в.).–Ташкент: Фан, 2012. – С. 180.
4. История Узбекистана (XVI – первая половина XIX в.).–Ташкент: Фан, 2012. – С. 188.
5. Исхаков С. А. Бурҳониддин Марғинонийнинг «Ҳидоя» асари – муҳим ҳуқуқий манба (тарихий-ҳуқуқий тадқиқот): Юрид. фан. номз. … дис. автореф. – Т., 2002. – Б. 3 – 6.
6. Каримов И. А. Биз келажагимизни ўз қўлимиз билан қурамиз. Т.7. – Т.: Ўзбекистон, 1999. – Б.185.
7. Керанский О.М. Медресе Туркестанского края. – Санкт-Петербург: 1893. – С.3.
8. Мейендорф Е.К .Путешествие из Оренбурга в Бухару .– М:5791 . – С . 79
9. Ўзбекистон халқлари тарихи. II жилд. – Т.: Фан, 1994. – Б. 71.
10. ЎзР ДА, И-126 - фонд, 1- рўйхат, 92- йиғма жилд, 4 - варақ
11. ЎзР ДА, И-126 -фонд, 1-рўйхат, 92- йиғма жилд, 3 - варақ
12. Ходжаев Ф. К истории революции в Бухаре. – Ташкент: Узбекское государственное издательство, 1926. – С. 8.
13. Шарифджан-Махзум. Бухарский трактат о чинах и званиях (и об обязанностях носителей их в средневековой Бухаре). Перевод и комментарии А.А. Семенова // Советское Востоковедение. М.-Л.: АН СССР, 1948. T.V. – С. 139 – 140.
14. Normurodova G. Uluslararasi Turk Dunyasi Arastirmalari Sempozyumu. Semerkant 12 - 16 Ekim 2018. ISBN: 978-605-80938-2-9

РАЗВИТИЕ ТОРГОВЛИ МЕЖДУ БУХАРСКИМ ХАНСТВОМ И РОССИЕЙ В XVI-XVII ВЕКАХ

Кан Лина
PhD, старший преподаватель, институт Центральной Азии, Шэньсийский Педагогический университет, г. Сиань, КНР

Торговля между среднеазиатскими купцами и славянами восходит к IX-X векам и велась в основном в долине Волги и на побережье Каспийского моря. В русских документах зафиксировано посещение Нижнего Новгорода купцами из Бухары и Хивы в 1364 году, а в 1404 году русские купцы появились в Самарканде, откуда везли пряности, сухофрукты, шелка и драгоценные камни. В Новое время торговля России со Средней Азией стала еще более тесной, а в 1556 году, после присоединения Астраханского ханства, Россия открыла путь для торговли со среднеазиатскими ханствами. Причина, по которой русское

правительство придавало большое значение торговым отношениям с Бухарским ханством, заключалась в том, что, с одной стороны, будучи торговым центром Средней Азии, Бухара могла обеспечить Россию предметами первой необходимости и производства; с другой стороны, ханства вели тесную торговлю с Индией и Китаем, и Россия надеялась за счет этого укрепить экономические связи с великими державами Востока. В результате Бухарское ханство заняло видное место в среднеазиатской торговле с Россией.

После основания государства в 1500 году внешняя торговля Бухарского ханства сократилась в результате смещения сухопутных путей с Востока на Запад, особенно начиная с XVII века. Кроме того, войны Бухарского ханства с соседними Персией, Индией и Казахским степным регионом заставили его сместить торговые пути с "широтного" на "меридиональное" направление, сосредоточившись на расширении торговли с Россией на севере. В 1558 году английский купец Дженкинсон посетил Бухару в качестве посланника русского царя Ивана IV, и с тех пор между двумя странами были оформлены дипломатические отношения и начались торговые связи.

I. Мотивация установления торговых отношений между двумя сторонами

Анализируя ситуацию в Центрально-Азиатском регионе, можно сказать, что в конце XV - начале XVI веков открытие новых морских путей привело к смещению торговых маршрутов с Востока на Запад, и центральное место сухопутной торговли в Центральной Азии стало снижаться. Однако в XVI и XVII веках сухопутный Шелковый путь через Центральную Азию все еще оставался важной транспортной артерией с востока на запад, и Бухарское ханство, будучи важным государством в в Центральной Азии, по-прежнему пользовалось удобством торговли. С момента основания в 1500 году внешние связи Бухарского ханства в основном носили военный характер: частые сражения с Персией и Индией на юго-западе и нападения казахских степных кочевников на востоке. В результате торговля Бухарского ханства с Западом, Индией и Китаем была в определенной степени затруднена, в то время как на севере не было конфликта интересов с Росси. Более того, после того как в конце XVI века Амударья была отведена из Каспийского моря в Аральское, торговый круг Каспийского моря резко сузился, и сфера внешней торговли Бухарского ханства также стала ограничиваться. Поэтому во второй половине XVI века Бухарское ханство изменило свои внешнеторговые маршруты, сосредоточившись на укреплении торговых отношений с Россией на севере и стремясь к доминированию в торговле.

С русской стороны, во второй половине XVI века, после реформ Ивана IV, Россия становилась все более могущественной, расширяя свою территорию на восток и юг, присоединяя Казанское (1552), Астраханское (1556) и Сибирское (1582) ханства, и в конечном счете доведя южную часть России до границы с северной частью Центральной Азии, что дало России географическое преимущество в отношениях со странами Центральной Азии. Более того, чтобы способствовать социально-экономическому развитию этих недавно захваченных регионов, особенно малонаселенной и отсталой Сибири, российское правительство решило привлечь в регион среднеазиатских купцов, которые должны были снабжать местное население товарами, необходимыми для жизни и производства. В результате Россия начала укреплять свои экономические отношения со среднеазиатскими ханствами, особенно с Бухарским ханством, которое в то время было торговой державой Средней Азии. Центр торговли между двумя сторонами сместился на юг от городов Итиль и Болгар, расположенных на равнинах Восточной Европы и вдоль Волги, к городам Казань, Астрахань и Тобольск в соседних регионах Средней Азии, а Астрахань, в частности, стала превращаться в главный город торговли между двумя странами. Одновременно в этот период формируется "Камский" торговый путь между Сибирью и казахской степью. К этому времени торговля между Россией и Бухарским ханством нормализовалась. Об этом свидетельствует популярность в России в XVI веке единицы измерения Бухарского ханства - ансырь.

II. Развитие равноправных торговых отношений между двумя сторонами

Во второй половине XVI века Бухарское ханство укрепляло свое торговое господство путем обмена посланниками. В этот период Россия получила от Бухарского ханства в общей сложности 15 посланников, подавляющее большинство которых пришлось на период правления Абдулла-хана II, который в 1557 году, вступив на бухарский престол и получив фактическое управление страной, уделял особое внимание торговле с Россией, отправив в Россию несколько миссий для урегулирования торговых вопросов. В 1557 году Бухарское ханство впервые отправило посланника в Россию для обсуждения вопроса о свободе торговли в России. Это привело к ответному визиту Дженкинсона в 1558 году в сопровождении каравана из 1000 верблюдов в Среднюю Азию, а в 1559 году Абдулла-хан II отправил посланника в Москву через Астрахань, чтобы попросить Ивана IV предоставить бухарским купцам право свободно торговать в Казани, Астрахани и других городах.

В конце концов Иван IV согласился и выдал им торговые грамоты, а в 1563, 1566 и 1583 годах посланники Бухарского ханства совершили три визита в Россию, опять же с целью развития торговли между двумя сторонами. В 1585 году Абдулла-хан II отправил в Россию своего посланника Мухаммед Али, который подарил царю Федору Ивановичу 2000 сатинов разных цветов, 200 полотен, 100 бухарских шелков, 1500 лент и 40 пудов красителей. 1589 году бухарскому посланнику Достум была выдана лицензия на безналоговую торговлю на территории России.

В XVII веке Бухарское ханство находилось в состоянии упадка и политической нестабильности, но правители по-прежнему придавали большое значение торговле и коммерции с Россией; в 1619 году Имамкули-хан поручил братьям Эдем посетить Россию и в письме царю Михаилу Федоровичу выразил надежду на продолжение укрепления торговых связей между Бухарским ханством и русскими, которые всегда были дружественными. Бухарское ханство выразило желание и дальше укреплять торговые отношения между двумя сторонами. Однако во время визита русского посланника Ивана Хохлова в Бухару в 1620 году стороны поссорились из-за этикета приема. В результате отношения между двумя странами ухудшились и даже оборвались. Дипломатические отношения были восстановлены в 1639 году. В 1644 году Россию посетил посланник бухарского хана Козей Нагай, который в письме Надир Мухаммада царю Михаилу Федоровичу подчеркнул желание Бухары продолжать дружеские отношения с Россией и укреплять торговлю. Как видно, в XVI-XVII веках торговля между Бухарским ханством и Россией основывалась на равноправных политико-дипломатических отношениях, в которых Бухаркое ханство даже доминировало.

Русская оккупация юго-востока и, в частности, Сибири создала благоприятные условия для прихода бухарских торговцев и ведения бизнеса. С одной стороны, русское правительство рассматривало внешнюю торговлю как важное средство борьбы с нехваткой товаров в регионе и поэтому проводило политику защиты и поощрения торговли; в 1595 году царское правительство издало указ, разрешающий бухарским купцам свободно торговать во всех районах Сибири, а в 1596 году - еще один указ, разрешающий бухарским купцам торговать в Сибири беспошлинно и требующий от местных властей "обращаться со всеми купцами вежливо" и избегать случаев, которые могли бы вызвать их недовольство. Местным властям предписывалось "обращаться со всеми купцами учтиво" и не допускать случаев недовольства. После создания Сибирской таможенной системы российское правительство предложило среднеазиатским купцам 50-процентное снижение тарифов, 5-процентное снижение налоговой ставки с первоначальных 10 процентов и возможность платить налоги товарами, а не валютой. Такая политика и меры значительно облегчали и поощряли приезд бухарских купцов в Россию для ведения бизнеса. В 1619 году один бухарец привез 1 294 куска занданичи, 223 куска других тканей, 300 створок, 70 м ситца, 4,5 кг шелка, несколько рубах и кафтанов и 13 козьих шкур.

С другой стороны, русское правительство строило в Сибири один за другим новые города, такие как Тюмень в устье реки Тулы в 1586 году, Тобольск на реке Тобол в следующем году, Тара на реке Иртыш в 1594 году и Томск на реке Томи в 1604 году. Это создало для приезжавших сюда среднеазиатских купцов удобные условия: сократилось время в пути, улучшились условия рыночной торговли, увеличился объем продаваемых товаров. В результате многие бухарские купцы решили открыть здесь свое дело или обосноваться. В результате XVII век стал "золотым веком" бухарских купцов в России, которые не только поддерживали торгово-экономические отношения между Бухарским ханством и Россией, но и внесли значительный вклад в социально-экономическое развитие сибирского региона.

Со стороны Бухарского ханства религиозное и культурное сходство также побуждало бухарских купцов отправляться в юго-восточную Россию для ведения торговой деятельности. Помимо географической близости, жители юго-восточной России, в основном Татары или Башкиры, были схожи с жителями речного региона по языку, религии, обычаям и образу жизни. Поэтому купцы Бухарского ханства охотнее вели торговлю в этом регионе, и на юго-востоке России постепенно сформировался городской торговый круг с центром в Астрахани, распространявшийся на близлежащие города, такие как Тобольск, Тюмень и Тара. В результате со второй половины XVI века гражданская торговля между Бухарским ханством и Россией становится все более частой, и в основном она сосредотачивается в юго-восточной части России.

Кроме того, торговле с Россией способствовало и изменение ситуации в Бухарском ханстве: во второй половине XVI века, в период правления Абдулла-хана II, Бухарское ханство достигло своего расцвета, внутренняя и внешняя торговля велась довольно активно, а столица Бухара стала самым процветающим торговым центром в Средней Азии, куда прибывали караваны из Персии, Индии, Китая и России для торговли. Но в XVII веке при правлении династии Джанидов государство Бухарское ханство постепенно пришло в упадок, внутренние неурядицы привели к резкому сокращению иностранных караванов, город Бухара также постепенно утратил статус международного торгового центра. В результате местные бухарские купцы были вынуждены выезжать на заработки и даже выступать в роли посредника между Китаем, Индией, Персией и Россией при дальних перевозках. Одним словом, после присоединения Казанского, Астраханского и Сибирского ханств к России в Бухарском ханстве наблюдается стремительный рост гражданской торговли с Россией, в которой бухарские купцы играют важную роль.

Поэтому в XVI и XVII веках торговля между двумя странами в основном делилась на две категории: торговля официальных посланников и гражданская торговля, но в основном торговля посланников. Официальные посланники стали основной структурой торговли между двумя сторонами, они имели право на освобождение от налогов, в основном монополизировали внешнюю торговлю крупными товарами и редкими ценностями. Бухарское ханство вывозило в Россию сыпучие товары в основном всевозможные ткани, только в 1580 году в год экспортировалось в Москву около 5 000 кусков хлопчатобумажной ткани. Торговля между ханом и царем осуществлялась через посланников, и состояла она в основном из предметов роскоши в виде беспошлинного бартера. Ввозимые Бухарским ханством из России предметы роскоши предназначались в основном для членов ханской семьи и высших слоев общества: драгоценные соболя, столовое серебро, зеркала, моржовые клыки, соколы и т. д. Бухарское ханство экспортировало в Россию драгоценные камни, бархат, парчу, ковры и дорогое восточное оружие.

Гражданская торговля, напротив, была сосредоточена в юго-восточной России, особенно в Сибири. Товары, ввозимые в Россию караванами Бухарского ханства, в основном делились на исконно среднеазиатские и китайские, причем доля последних возрастала. К середине XVII века китайские товары составляли более половины всего груза караванов в

Сибирь. Бухарские караваны обменивали эти товары на сибирские меха и другие русские товары, которые отправлялись обратно в Среднюю Азию для продажи. Помимо текстиля, на русском рынке пользовались спросом продукты земледелия и скотоводства Бухарского ханства, особенно бараньи шкуры. Бухарские купцы поставляли соболиные шкурки, беличьи шубы, луки и стрелы и т.д., а на рынках Бухарского ханства также появлялись русские кожи, твид, изделия из дерева и другие товары. По данным таможенных тарифов Тобольска, в 1639-1674 годах на торг вышло 38 бухарских караванов, а всего их число доходило почти до сотни. Конечно, большое количество бухарских караванов появлялось и в других городах Сибирского региона, таких как Тара, Озеро Яма, Иркутск и другие. В то же время в этот период происходили два крупных ежегодных торговых события у Каспийского моря от Астрахани до порта Караганка, где бухарские купцы торговали своими товарами, а русские купцы ехали в Бухару, чтобы вести торговлю оттуда.

В целом, к XVII веку масштабы торговли между Россией и Бухарским ханством значительно возросли. По статистике, ежегодный объем торговли России со Средней Азией составлял около 100 000 рублей, что равнялось 1/5 экспортной торговли России через Архангельский порт.

В целом, после оформления дипломатических отношений в 1558 году экономическое и торговое сотрудничество между Бухарским ханством и Россией вошло в быстрое русло, и в XVI и XVII веках Бухарское ханство, как современная среднеазиатская держава, часто обменивалось посланниками, а торговля между двумя странами велась на основе равноправной дипломатии, причем Бухарское ханство проявляло инициативу в укреплении торговых отношений с Россией, в которых Ьухарское ханство даже играло доминирующую роль. Со второй половины XVI века в связи с расширением территории России, гражданская торговля между юго-восточной Россией и Бухарским ханством становилась все более активной, а бухарские купцы даже стали главными действующими лицами гражданской торговли. Одним словом, в этот период произошло углубление политических и дипломатических отношений между двумя странами, сопровождавшееся экономическим и торговым обменом и сотрудничеством.

Список литературы / References

1. Жуковский С. В. Сношения России с Бухарой и Хивой за последнее трехсотлетие. СПБ., 1915.
2. Зияев Х. З. Экономические связи Средней Азии с Сибирью в XVI - XIX вв. Ташкент: Фан, 1983.
3. Иванов П. П. Очерки по истории Средней Азии (XVI-середина XIX). М.: Издательство Восточной Литературы. Москва, 1958.
4. История таджикского народа. Т. 2, кн. 1: Возникновение и развитие феодального строя (VI-XVI вв.).Москва : Изд-во вост. лит., 1964.
5. Камолов Х. Ш. История вторжения кочевых племен Дашт-и Кипчака в Среднюю Азию (XVI в.) / диссертация доктора исторических наук. Душанбе, 2007.
6. Материалы по истории Узбекской, Таджикской и Туркменской ССР. Вып. 3. Ч. 1: Торговля с Московским государством и международное положение Средней Азии в XVI-XVII вв. Ленинград : изд. и тип. изд-ва Акад. наук СССР, 1932.
7. Миллер Г. Ф. История Сибири. Т.1. М. Л.: Изд-во АН СССР, 1937.
8. Мухамеджанова Л. П., Мирзакулов Б. Т. Дипломатические и торговые связи Бухары с Россией XVI-XVIII вв.// Молодой ученый. 2015. № 20 (100). С. 548-550.
9. Янжул И. И. Исторический очерк русской торговли с Средней Азией. М.: Университетская типография, 1869.
10. Chahryar Adle, Irfan Habibeds. History of Civilizations of Central Asia, Vol. V: Development in Contrast: from the Sixteenth to the Mid-nineteenth Century. Paris: UNESCO Publishing, 2003.
11. 殷剑平：《早期的西伯利亚对外经济联系》，黑龙江人民出版社1998年版。

СОВЕТ ҲОКИМИЯТИНИНГ ДАСТЛАБКИ ЙИЛЛАРИДА ТУРКИСТОНДА МАДАНИЯТ СОҲАСИДАГИ ТАШКИЛИЙ ЖАРАЁНЛАР

Мустафаева Н.А.
Т.ф.д., профессор, ЎзФА Ижтимоий-гуманитар фанлар бўлими раҳбари

Маданий тараққиёт шартларидан бири – бу соҳада ташкилий жараёнларни тўғри шакллантира олиш, илмий муассасаларнинг вужудга келиши ва илм-фан вазифаларини тўғри ташкил этилишидан иборат. Умуман, совет тузумининг маданият ва маориф соҳасида қабул қилган қонун ва қарорлари мазмунан ижобий характерга эга бўлса-да, бироқ уларнинг ижроси зиддиятли, қарама-қарши ҳолатлар, салбий асоратларга сабаб бўлувчи жараёнлар билан кечди. Айниқса, 1917 йил октябрь тўнтаришидан кейин Туркистон ўлкасида маданий жабҳада миллий зиёлилар томонидан амалга оширилган ҳар қандай ташаббуслар дарҳол марказ назоратига олинар, маданий ислоҳотлар дастури “юқоридан” келган бўлиши шартлиги белгилаб қўйилган эди. Шунга қарамай, совет йиллари ўзбек халқи маданияти тараққиётида илмий-ташкилий жараёнларнинг шаклланиши ва ривожланиши, тизимлаштирилганлиги билан аҳамиятли ҳисобланади, бироқ уларнинг ижро механизми қатъий ҳукмрон мафкурага бўйсундирилган эди.

Туркистон ўлкаси маданий ҳаёти ривожига салмоқли ҳисса қўшган дастлабки илмий муассаса бу – 1918 йилнинг бошларида Туркистон Халқ Маорифи Комиссарлиги қошида очилган “Туркий шўъба” (секция) ҳисобланади. Унинг ташаббускорларидан бири Тошкент жадидчилик ҳаракати йўлбошчиси ва раҳнамоси, таниқли маърифатпарвар Мунаввар қори Абдурашидхонов эди.

Бу бўлимнинг очилишига сабаб маҳаллий аҳоли учун тузилган мактабларда ўқитувчи мутахассислар, дарслик, ўқув қўлланмаларининг етишмаслиги бўлди. 1920 йилнинг бошларига келиб “туркий шўъба” миллатига қараб (ўзбек, татар, қирғиз, туркман) кичик бўлинмаларга тақсимланди ва уларда жаъми 15 киши фаолият олиб борди. Е.Чернявскийнинг таъкидлашича, улар орасида айниқса ўзбек ва татар бўлимларининг ишлари самарали бўлиб, улар томонидан бир қанча китоб ва дарсликлар тайёрланиб, чоп этилган[1.165].

Масалан, 1918-1919 йиллар давомида бу бўлимлар раҳбарлиги остида Ш.Раҳимийнинг “Совға” алифбе китоби, 1 – 2-синфлар учун “Арифметика”, “Бошланма жуғрофия”, тарих, этнография, геология, география ўқитувчилари учун қўлланма сифатида “Туркистон” китоби, кесма алифбо каби дарсликлар нашр қилинган[2.86.]. “Туркман бўлими” туркман миллатига мансуб ходимларнинг етишмаслиги туфайли фаолият кўрсатмаган, “қирғиз бўлими” ходимлари эса мустақил равишда, ҳеч ким билан келишмай ишлашга ҳаракат қилганлар. Бундай тартибсиз ҳолат “туркий шўъба”даги маданият ходимларини миллатига қараб гуруҳларга бўлиб эмас, аксинча уларни бирлаштириб, Халқ Маорифи комиссарлигининг барча ишларида баравар иштирок этишларини талаб этарди. Шу аснода Маориф комиссарлигининг янги тузилмасида “Илмий” бўлим таъсис этилди.

“Илмий” бўлим олий мактаб, архив ишлари, санъат ва тарихий ёдгорликларни қўриқлаш қўмиталарининг иш фаолиятларини назорат остига олди. Лекин унинг фаолияти, асосан, олий ўқув юртларини ташкил қилиш масаласидан иборат бўлиб қолди. Шу ўринда, унинг самарали фаолияти туфайли вужудга келган, Ўрта Осиё минтақасида олий таълимнинг илк дебочалари бўлган Туркистон Халқ Дорилфунуни ва ундаги Мусулмон бўлими, Туркистон шарқшунослик институтларини қайд этиб ўтиш ўринли. Зотан, ўша давр адабиётларида ушбу таълим муассасалари ҳақида кўплаб фикр-мулоҳазалар билдирилган[3.].

Шунингдек, Туркистон халқ дорилфунуни ва унинг мусулмон бўлими томонидан “Народный университет” ва “Халқ дорилфунуни” газеталари нашрининг йўлга қўйилганлиги ўлка маданий ҳаётида муҳим воқеа саналади. Чунки, улар ўзларининг қизиқарли материалларга бойлиги, ҳеч бир муболағасиз сиёсатдан йироқлиги, фақат илмий, маданий мавзудаги мақолаларни чоп этганлиги билан ажралиб туради. Унинг саҳифаларида

Туркистонда фаолият юритган йирик россиялик олимлар билан бир қаторда, Мунаввар қори Абдурашидхонов, Шокиржон Раҳимий, Мухтор Бакир сингари миллий зиёлилар ҳам иштирок этган эдилар. Бироқ бу газеталар бир йиллик фаолиятдан сўнг моддий маблағнинг етарли эмаслиги, ҳукумат томонидан қўллаб-қувватланмаганлиги сабабли ўз фаолиятларини тўхтатганлар ва шубҳасиз, бу маданият муаммолари тарихшунослигига ўз салбий таъсирини кўрсатди, деб айтишимиз мумкин.

Шу билан бирга, Туркистон Маориф Комиссарлиги ҳузуридаги “Илмий” бўлим ўқув дарсликлари тузиш, уларни чоп эттириш каби муҳим ишларга “туркий шўъба”дагидек эътибор бермади. Бу эса ўлканинг кўзга кўринган маданият арбобларини ташвишлантирди. 1921 йилнинг 17 апрелида Туркистон Республикаси Халқ Комиссарлиги кенгашига Н.Н.Иомудский томонидан “Миллий комиссиялар ва ўлка маҳаллий аҳолиси учун китоблар нашри масалалари”га доир ёзма маърузаси топширилади[4]. Бу маъруза ўта мулоҳазали, Туркистон маҳаллий халқининг маданий ривожланишида муҳим восита бўла оладиган назарий марказ тузиш заруриятини тўла англаган ҳолда ёзилганлигини таъкидлаш керак. Муаллиф илмий комиссияларнинг иш фаолиятларини таҳлил қилар экан, уларнинг вазифалари сермаҳсул ва ҳаётий бўлиши учун керакли шарт-шароитларни аниқлашга ҳаракат қилади. Унинг фикрича, комиссияларнинг ҳар бирини асосий вазифаси ўз она тилида ўқув-илмий ва илмий-оммабоп адабиётлар тузиш, ўқувчиларни Оврупа адабиётининг энг яхши намуналари билан таништириш, Туркистон географияси, тарихи, санъати, турмуш тарзи ва умуман, ўлка маҳаллий халқининг ўзига хос маданиятини ўрганишдан иборат бўлиши керак эди.

Н.Иомудскийнинг ушбу ёзма маърузаси Туркистон Республикаси Халқ Маорифи комиссарлигининг кенгайтирилган мажлисида тингланиб, муҳокама этилади. Шу асосда 1921 йилнинг июнида “Илмий бўлим” Маориф комиссарлиги ҳузуридаги “Илмий кенгаш”га айлантирилади[1.167]. Энди унинг низомида асосий вазифа этиб фан, педагогика, санъат, музей, архив ва кутубхона ишларининг назарий ва дастурий масалаларини бошқариш белгиланди. Шу билан бирга, асосан, туб ерли аҳоли учун маориф ишлари бўйича режа ва дастурларни ишлаб чиқиш каби муҳим масала ҳам белгилаб қўйилди.

Шуни айтиб ўтиш керакки, кенгашнинг бу тузилмаси собиқ “туркий шўъба”даги ишларнинг кенгайтирилган ва чуқурлаштирилган кўриниши эди. Илмий Кенгаш тузилиши жиҳатидан Туркреспубликадаги барча муассасаларнинг илмий ишларини мувофиқлаштириш вазифасини ҳам бажарган ва шунинг учун ҳам унинг таркибида ўлка маъмурий ташкилотлар, касаба уюшмаси кенгашлари, олий ўқув юртлари вакиллари аъзо бўлиб киритилган. Бундан ташқари, “Илмий кенгаш” таркибида саккиз асосий комиссиялар бўлиб, булар илмий-педагогик, илмий-сиёсий, этнографик, бадиий, музей, архив, кутубхона ишлари бўйича ва миллий комиссия (ўзбек, қирғиз, туркман)лар эди[1.167].

Бу комиссияларнинг ҳар бири аниқ вазифаларни бажариб, ўз ишларида илмий ёндашишга ва аниқ илмий усулларни ишлаб чиқишга ҳаракат қилганлар. Айниқса, миллий комиссиялар ҳар бир миллатнинг маданий кучларини ғоявий жиҳатдан бирлаштириш ҳамда уларни комиссия ишларидаги фаолиятини кучайтириш каби вазифаларни ҳам бажарганлар. Бироқ “Илмий кенгаш”нинг тузилишидаги баъзи ноаниқликлар, зарур илмий кучларнинг ва маблағнинг етарли эмаслиги унинг ишларига ўз таъсирини ўтказди. Шунинг учун ҳам “Илмий кенгаш”нинг янги низоми тузилди, бу эса унинг фаолият доираси анчагина торайишига олиб келди ва фақатгина Туркистон Халқ Маорифи комиссарлигининг назарий маркази сифатида сақланиб қолинди. Эндиликда бу муассаса Туркистондаги барча илмий жамиятларни рўйхатга олиш, илмий уюшмаларнинг фаолияти билан танишиш, шу билан бирга, бу ташкилотларга ёрдам бериш каби аниқ вазифаларни бажариши керак эди[1.168].

Шу ўринда Илмий кенгаш қошида самарали ишларни амалга оширган ўзбек миллий комиссиясининг ишларини алоҳида кўриб чиқиш зарур. Бу бўлим томонидан эски кутубхоналарни текшириш ва ғоят қимматли аҳамиятга эга бўлган қадимий китобларни

ўзлаштириш каби вазифалар амалга оширилган. Зеро, юртимизда азалдан кўп асрлик анъанавий кутубхоналар мавжуд бўлиб келган ва улардаги китоб бойликларини янги замонга мослаштириб, кутубхоначилик талабларига жавоб берадиган қилиб сақлаш, уларни илмий равишда қўлланилишини йўлга қўйиш ўша давр учун ўта долзарб ҳисобланарди. Бу муассасанинг яна бир муҳим тадбирларидан бири китоб ва дарсликлар етишмаётган бир шароитда дарсликлар тузиш бўйича конкурс эълон қилган эди. Конкурсга бир қатор дарсликлар, жумладан геометрия (бошланғич мактаблар учун), ёзув йўллари, ўзбекча ўқиш (уч кисмда), педагогика дарслиги (татар тилидан таржима), Туркистон географияси, алгебра дарслиги, маданият тарихи каби китоблар топширилган ва бу ёзилган ишларга маълум микдорда пул (пул мукофотининг ҳажми ҳар бир асар учун 300000 сўмдан ошмаган – *Н.М.*), шунингдек, буюмли мукофотлар белгиланган[5.195.]. Бироқ, Н.Архангельскийнинг таъкидлашича, “пул маблағларининг етарли эмаслиги натижасида муаллифлар меҳнати керакли даражада тақдирланмаган”[2.39.].

Шу билан бирга Фитрат, Элбек, Боту, Чўлпон каби ўзбек шоирларининг шеърий тўпламларини чоп этилиши айнан ўзбек миллий комиссиясининг хизмати бўлиб ҳисобланади. Бу комиссия томонидан бевосита Давлат илмий кенгашининг раҳбарлиги остида 1922 йилда ўзбек маданияти ва маорифи ходимларининг съездини ўтказилиши эса Туркистон ҳаётида катта бир воқеа эди. Бу анжуманда маданият ва маориф соҳасида юзага келган муҳим масалалар, жумладан тил ва имло, ўқув дарсликлари, мактабларда ўқитиш методикасида вужудга келган муаммоларни ҳал қилишга ҳаракат қилинди. Илмий-педагогик комиссия билан биргаликда ўзбек миллий комиссияси ҳам мактаб қурилишида халқнинг миллий урф-одатлари ва турмуш тарзидаги хусусиятларни ҳисобга олиб бир қатор дастур ҳамда қоидаларни ишлаб чиққан эди. Муассаса ўзбек ёшларини Москва, Петроград ва хорижга маълумот олиш учун ўқишга юборишга ёрдам кўрсатиш сингари вазифаларни ҳам бажарган. Бугунги кунда Ўзбекистон Республикаси Миллий архивида ўзбек миллий комиссиясининг раиси А.Ғози-Юнусовнинг ўзбек ёшларини хорижга юбориш тўғрисидаги ёзма маърузаси сақланмоқда[5. 329-330]. Маърузачи ҳукумат органи – Халқ Маорифи комиссарлигига Туркистон ўлкасининг келажакда илмий асосини ташкил этувчи камида 10та иқтидорли ўзбек ёшларини хорижга юбориш таклифини киритган эди. Унинг ёзишича, ёшлар фақатгина маълумот олиш билан чекланмасдан, шунингдек, у ердаги кутубхоналар, китоб бойликларидан фойдаланиб, Туркистон миллий мактаблари учун дарсликлар тузиш, уларни мукаммаллаштириш ишлари билдан хам шуғулланишлари керак. Ўзбек миллий комиссияси бу ишларни олиб бориш учун 1921 йилда Туркистон дорилфунунининг физика-математика факультетини якунлаган С.А.Усмонхўжаевни раҳбар қилиб тайинлайди ва дарсликлар тузишда унга маслаҳатчи этиб профессор В.И.Романовский белгиланади. Умуман, ўзбек миллий комиссиясининг фаолияти анча самарали бўлган. У томонидан “Билим ўчоғи” деб номланган илмий-оммабоп журналнинг нашри йўлга қўйилган ва дастлабки сонларидаёқ маданиятшунослик, тарих, таълим-тарбия, тилшуносликка оид қизиқарли мақолаларни чоп этиб борган. Афсуски, унинг икки сони чоп этилган, холос. Шунга қарамай, бу нашр Ўзбекистон маданияти тарихи ва тарихшунослигининг муҳим манбаси бўла олади.

Ўзбек миллий комиссиясидан ташқари Илмий Кенгаш ҳузурида фаолият кўрсатган бадиий театр, мусиқий-этнографик илмий комиссиялар маҳаллий театрларнинг вужудга келишини ўрганиш, халқ ўйинлари, мусиқаларини тўплаш, халқ ижодиётидаги этнографик ва тарихий материалларни йиғиш каби ишларни амалга оширди[6.]. Этнографик илмий бўлимда бир қатор юқори малакали рус олимлари – профессорлар А.Э.Шмидт, А.Л.Кун, М.С.Андреев, П.А.Фалев, этнограф А.А.Диваев, шарқшунослар Н.Г.Маллицкий, Н.Н.Иомудскийлар тўпланган эди. Бу бўлимга Россия Фанлар академиясининг илмий қизиқишлари катта бўлиб, маънавий ва моддий жиҳатдан қўллаб-қувватлаш белгилаб олинган. Чунки ўша даврлардаги иқтисодий жиҳатдан ночор аҳвол бу бўлимнинг марказдан

ёрдам олишга мажбур қилган эди. Фикримизнинг исботи ўлароқ, Чернявскийнинг “моддий тарафдан маблағларнинг етарли эмаслиги Илмий кенгаш қошида барча комиссияларнинг ишларига анча тўсқинлик қилган”, деган фикрларини қайд этиб ўтиш ўринли[1.172]. Бундан ташқари, архив ҳужжатларида кўрсатилишича, 1923 йилга келиб Давлат илмий кенгашининг аҳволи аянчли бўлиб, ўзига ажратилган маблағнинг фақатгина 15 фоизинигина олган. Бундай моддий етишмовчиликлар уни республикадаги кўплаб ташкилотлардан ёрдам сўраб маблағ ундиришга мажбур этган эди[7.].

Шунга қарамай, 1920-йилларнинг илк даврлариданоқ биринчи илмий марказнинг фаолияти, унда республикадаги илмий кучлар, зиёлиларнинг бирлашуви, ўзаро алоқада иш юритиш маданият ва фан тараққиётида маълум даражада олдинга силжиш бўлганлигидан далолат беради. Шунингдек, миллий зиёлиларнинг саъй-ҳаракатлари билан амалга оширилган барча ижобий ишлар, асосан, миллат равнақига, унинг манфаатига, маданияти ривожига қаратилган эди.

Адабиётлар рўйхати

1. Чернявский Е. История возникновения, структура и деятельность ГУСа // Наука и просвещение. 1922. №2. С.165.
2. Архангельский Н. Учебная литература на узбекском языке // Наука и просвещение. 1922. №2. С.86.
3. Тохтабаев И. К открытию мусульманского народного университета // Наша газета. 1918. № 92, 12 май; Еникеев А. Краткая история возникновения в Ташкенте мусульманской секции народного университета // Народный университет. 1918. № 31, 9 июнь; Хабар // Халк дорилфунуни 1918 йил 1-сон. 31 май; Черданцев Г. К истории первых лет Туркестанского университета (1918-1922) // Наука и просвещение. 1922. №2. С.94-98; Туркестанский восточный институт за первые четыре года своего существования (1918-1922) // Наука и просвещение. 1922. № 2. С.112-117; Рахимий Ш. Просвещение узбеков // Наука и просвещение. 1922. № 2. С. 76-88; Р а ҳ и м и й Ш . Маорифимизнинг ўтгандаги ва ҳозирги ҳоли. Тошкент,1923.
4. ЎзР МА. 34-фонд, 1-рўйхат, 1198-иш.
5. ЎзР МА. 34-фонд, 1-рўйхат, 735-иш
6. ЎзР МА. 34-фонд, 1-рўйхат, 1191-иш, 52-54-варақлар
7. ЎзР МДА. 34-фонд, 1-рўйхат, 1194-иш, 233-варақ.

XIX АСР ОХИРИ–XX АСР БОШЛАРИДА ҚАШҚАДАРЁ ВОҲАСИДА ИСТИҚОМАТ ҚИЛГАН КЕНАГАСЛАР ҲАҚИДА БАЪЗИ МУЛОҲАЗАЛАР

Холикулов А.Б.
ЎзМУ Ўзбекистон тарихи кафедраси мудири, т.ф.д., доц.

Ўзбек халқи таркибига кирувчи машҳур уруғлардан бири кенагаслар бўлиб, улар XIX аср охири–XX аср бошларида Шаҳрисабз воҳасида етакчи қавм саналган. XX асрнинг 20-йилларида кенагасларнинг умумий сони тахминан 35 минг кишини ташкил қилиб, улар Зарафшон тоғ тизмасининг жанубий ён бағрларида, Қашқадарёнинг юқори қисмида ҳамда Хоразм ва Фарғонада истиқомат қилганлар. Уларнинг асосий қисми, яъни 18 мингга яқини Шаҳрисабзда яшаган. Кенагасларнинг бир қисми Бухоро воҳаси ва Карманада, яна бир қисми Лангардарё ҳавзасида, чуют қавмидан бўлган кичик бир гуруҳи эса Самарқанднинг жанубида – Ургутнинг Кенагас қишлоғида ҳаёт кечирган. Ушбу қишлоққа 1856 йили амир Насруллоҳнинг Шаҳрисабзга қилган охирги юриши чоғида Шаҳрисабз кенагасларининг Ургутга қочган бир гуруҳи томонидан асос солинган. Бундан ташқари, кенагаслар Ургутнинг Терсак, Мингбулоқ, Таракли, Тегана, Очамайли ва бошқа қишлоқларида ҳам яшайдилар. Ургут ва Шаҳрисабз кенагаслари ўртасидаги қариндош-уруғчилик ришталари ҳозирга қадар сақланиб қолган[1:153].

Шаҳрисабз беклигида истиқомат қилувчи кенагаслар асосан очамайли, чуют, овоқли (туройи ва торағай деб номланувчи икки кичик шохчалари билан), тарахли ва қайраб солди каби гуруҳларга бўлинган[2:85].

А.Кун тарахли, темирчи, қайчили, дўрмон, ўртарахли, болғали, наймантарахли, қишлиқ, чиғатой, чутдатугал, сурум, қўшабоши, ёмончи, очамайли, ширачи, қандалиғали, туроп, қорақалпоқ, минжир ва чўббулоқ каби қавмларни кенагас уруғининг бўғинлари сифатида кўрсатиб ўтади ҳамда мазкур қавмлар дарё ҳавзасида, тоғ олди ва бир қисми дараларда аралаш ҳолда яшашини қайд этади[3:18].

XX асрнинг бошларида кенагаслар Қашқадарёнинг юқори оқими бўйлаб қуйидаги тартибда жойлашган:

Қашқадарёнинг юқори оқими бўйлаб тарахлилар 4275 киши;

Яккабоғдарёнинг юқори оқими бўйлаб очамайлилар 1545 киши;

Самарқанд тоғлари ён бағирларида чуютлар 4475 киши;

Яккабоғ беклиги тоғли ҳудудларида асосан овоқлилар 840 киши[4:192].

Кенагас уруғи ҳақида деярли барча этнографлар маълумот берса-да, аммо уларнинг қаердан келиб чиққанлиги ва кўчиб келиб жойлашиши масаласига тўхталмайдилар. Хусусан, Радлов кенагаслар Шаҳрисабз аҳолисининг асосий қисмини ташкил қилиб, Хивада ҳам яшашини қайд қилса, Хорошхин уларнинг Қашқадарё водийсида истиқомат қилиши ҳақида хабар беради.

Рус элчиси Яворскийнинг маълумотларга кўра кенагаслар Шаҳрисабз беклиги аҳолисининг асосий қисмини ташкил қилиб, улар манғит қабиласининг бир бўлими сифатида ажралиб чиқишган. Кенагаслар бешта гуруҳга бўлинади. Мазкур гуруҳлар шаҳар ва қишлоқларда аралаш ҳолда яшаб, бир қисми кўчманчилик билан шуғулланган. Жанубда овоқли, ғарбда чуют, шимолда тарахли қавмлари яшаган. Яворскийнинг саёҳатидан сўнг орадан эллик йил ўтгач ҳам ушбу гуруҳлар бошқа жойга деярли кўчишмаган.

Кенагас уруғи манғитлардан келиб чиққан деган фикр ҳақиқатга унча тўғри келмайди. Ушбу уруғ шохобчалари номларидан келиб чиқиб, кенагаслар туркий қабилалар иттифоқининг бир қисми эканлиги хусусида хулоса қилиш мумкин[4:193].

Бундан ташқари, кенагасларнинг келиб чиқиши номаълум бўлган чуют ва қайрабсолди (меркет (макрид) ва миришкор уруғлари қўшилишидан ҳосил бўлган) шохобчалари ҳам мавжуд. Шунингдек, кенагаслар қорақалпоқларнинг ўн тўрт уруғи таркибига ҳам кирган[4:194]. Н.А.Аристов ва А.Д.Гребенкинларнинг фикрича, кенагасларнинг тарахли шохобчаси келиб чиқиши жиҳатидан хитой уруғига бориб тақалади[5:82].

Шаҳрисабз беклиги аҳолисининг кўпчилигини ташкил этган, шунингдек, қўшни Китоб беклигида ва жуда оз қисми Ўзбекистоннинг бошқа вилоятлари ҳудудларида яшаган кенагаслар ўзбекларнинг йирик этник гуруҳларидан бири ҳисобланади. Кенагаслар Шаҳрисабз воҳасини ўзларининг юрти, ватани деб билганлар. Уларнинг қадимги Кеш-Шаҳрисабз воҳасига қачон ва қаердан келиб қолганликлари ҳамон мунозаралидир. Кенагасларнинг этник тарихи алоҳида илмий тадқиқот мавзуси сифатида ҳозиргача ўрганилмаган[6:154].

Қашқадарё воҳаси аҳолисининг XIX–XX аср бошларидаги этник таркибини ўрганиш асосида қуйидаги хулосаларга келиш мумкин:

- воҳада ўзбек ва бошқа элатларга мансуб аҳоли истиқомат қилиб, зироатчилик, чорвачилик, ҳунармандчилик ва савдо-сотиқ билан шуғулланиб келган, аҳолининг кўпчилигини (85 фоизини) ўзбеклар ташкил этган;

- воҳа аҳолисининг асосий қисми қишлоқ аҳолисидан иборат бўлиб, улар тоғ, тоғ олди ва даштларда истиқомат қилишган. XX аср бошларида Қашқадарё аҳолисининг 13,6 фоизи шаҳарларда ҳаёт кечирган;

- қишлоқ туманларида яшовчи аҳоли уруғ ва қабилалар бўйича жойлашган, аҳолининг шаҳар гузарларида жойлашуви, этник таркиби ҳамда ижтимоий мавқеи уларнинг ҳунармандчилик ва савдо фаолияти билан боғлиқ бўлган;

- XIX–XX аср бошларида Қашқадарё воҳасида яшовчи аҳолининг сонига доир маълумотларда баъзи ноаниқликлар ва чалкашликлар кўзга ташланади. Ушбу ҳолат мазкур муаммо бўйича тадқиқотларни давом эттириш ва масалага ойдинлик киритишни талаб этади.

Адабиётлар рўйхати

1. Маликов А. Из истории кенагасов Шахрисабза // Шаҳрисабз шаҳрининг жаҳон тарихида тўтган ўрни. Халқаро илмий конференция маърузалари тезислари. – Тошкент: Фан, 2002. – С. 153.
2. Семёнов-Тянь-Шанский В.П. Россия: полное географическое описание... – С. 381; Бекчурин. И. Шахрисябзское владение по разсказом Джура-бека и Баба-бека // Материалы для статистики Туркестанского края / под редакцию Н.А.Маева. – СПб, 1873. – Вып. II. – С. 85.
3. Кун А.А. Очерки Шагрисебзского бекства // ЗИРГО по отделению этнографии.– СПб., 1880. – T.VI. – С. 18.
4. Материалы по районированию Средней Азии. Территория и население Бухары и Хорезма. Кн.I. Ч.1. Бухара. – Ташкент, 1926. – С. 192.
5. Аристов Н.А. Заметки об этническом составе тюркских племен и народностей и сведения об их численности. – СПб., 1897. – С. 149; Гребенкин А.Д. Узбеки. Русский Туркестан. – М., 1982. – С. 82.
6. Бўриев О., Чориев Т., Раҳмонов Ф. Шаҳрисабз кенагасларини этнологик ўрганиш // Шаҳрисабз шаҳрининг жаҳон тарихида тўтган ўрни. Халқаро илмий конференция маърузалари тезислари. – Тошкент: Фан, 2002. – Б. 154.

МИГРАЦИЯ НАЦИОНАЛЬНЫХ МЕНЬШИНСТВ В ТУРКЕСТАН В ПЕРВЫЕ ГОДЫ СОВЕТСКОЙ ВЛАСТИ

Саипова К.Д. Д.и.н.
Национальный университет Узбекистана Исторический факультет

В теории нации и национальных отношений односторонний подход к анализу явлений в национальной сфере, отрыв от реальной жизни, её потребностей, привел к метафизическому-пониманию процессов национального развития. Национальный вопрос считался «решенным», национально-государственные процессы представлялись только с положительной стороны, «беспроблемно», как лишенные противоречий.

Февральская революция и, особенно, октябрьский переворот 1917 года в России, радикально оказало влияние на исторический ход развития Туркестана. Военные преступления, распространение инфекционных заболеваний, экономическое разрушение, опустошение многих хозяйств в 1917-1918 гг. привели к демографическому изменению республики.

К примеру, только за 1917 год в Фергане сельское население сократилось почти на 25% [1:26], а приток народов из восточной части Европы и Азии увеличилось, в особенности после провозглашения Туркестана Автономной Советской Социалистической Республикой. Среди них были: татары, башкиры, русские, украинцы, белорусы, армяне, персы, корейцы, китайцы, японцы, калмыки, чуваши, поляки, латыши, евреи, эстонцы, финны и др.[2:35].

Следует отметить, что национальная политика советской власти по отношению к нацменьшинствам, проводилась с большими трудностями, учитывая, что Туркестан был не только полиэтничным (более чем 65 различных народностей), но и поликонфессиональным краем. Национальный вопрос напрямую зависел от реализации партийных установок и от внутренних проблем, связанных с катаклизмами в виде коллективизации, массовых репрессий, принудительных переселений из приграничных районов в глубь страны [3:165].

Тем не менее, несмотря на трудности в ходе поставки работы в национальных бюро, в области политпросвет работы среди национальных меньшинств были сделаны значительные успехи. Под эгидой национальных комиссариатов выходили газеты и немногочисленные журналы на языках национальных меньшинств, создавались педагогические курсы, открывались рабочие дома, школы для европейской части национальных меньшинств,

клубы, передвижные библиотеки, красные уголки, распространялись листовки, плакаты с целью проведения агитационных работ по привлечению национальных меньшинств в культурно-просветительскую деятельность.

А также, через национальные бюро выявляли численность населения, совместно с Народным Комиссариатом просвещения вырабатывали план создания общеобразовательной школы, обеспечение общественно-политической литературой, организация общедоступных лекций, докладов и т.д. Несомненно, при объективном подходе изучения вопроса меньшинств показывает, что в 20-е годы также произошли положительные изменения.

В этот период самую многочисленную группу населения составляли русские, в том числе украинцы, белорусы. География русских переселенцев была весьма обширна. Особенно много было уроженцев Воронежской, Саратовской, Симбирской, Тамбовской и Харьковской, Оренбургской и Самарской губерний [4:71]. Восточных славян размещали, первоначально, в Самаркандской, а затем в Сырдарьинской областях. Так, к примеру, в Сырдарьинской области 8,0 % от общей численности населения составляли русские, 4,7% - украинцы и 0,2 % - белорусы; в Ферганской области 3,2% - русские и 2,2% - украинцы; в Самаркандской области 0,5% были русскими и 0,1% были украинцами [5:53].

В Туркестане также размещались и политические эмигранты, в основном из Китая, Персии и Афганистана. Среди них были 200-250 тыс. кашгарцев и дунган из Западного Китая; 60-100 тыс. персов, азербайджанцев, курдов из Персии [6:21]; 54 тыс. арабов; 6-7 тыс. Афганцев [14]; 18-20 тыс. выходцев из Турции, Монголии и некоторых других стран Азии [7:78].

Политические мигранты и добровольные переселенцы объединялись в «комитеты деревенской бедноты», в союз «уйгурских рабочих» [8:15], «краевой союз корейских эмигрантов», сельскохозяйственные коммуны [9:126] и т.д.

В 1918-1924 годы на территорию ТАССР прибывали также и военнопленные из западных национальных окраин России. 11-12 тыс. венгров, 10-11 тыс. южных и западных славян, свыше 5 тыс. австрийцев, 1,5 тыс. Румын [10:24]. Подавляющее большинство военнопленных являлось гражданами Австро-Венгрии и Чехословакии [11:16].

В эти годы в ТАССР большое количество национальных меньшинств из Европы. В основном они были политическими мигрантами. Среди них: тыс. поляков, 8 тыс. немцев, свыше 1 тыс. уроженцев прибалтийских губерний и Финляндии, 600 греков, 120 молдаван, 140 румын, 100 чехов, 120 словаков, 100 болгар, 80 выходцев из Франции и Швейцарии, 50 скандинавов, 60 итальянцев, 50 выходцев из Великобритании, 20 бельгийцев, около 20 югославов и т.д. [12:54]

Таким образом, причины миграций в ТАССР в первые годы становления советской власти дифференцировали как политические, так и экономические, и они находятся в тесной взаимосвязаны между собой. В эти годы в ТАССР было зафиксировано проживание представителей 20 наций.

Литература

1. Saipova K.D. The implementation of national policies among the national minorities of Turkestan / Humanities and Social Sciences in Europe: Achievements and Perspectives, 2015. - Austria, Vienna. – P.26-28.
2. Безруков Н.Т. Коммунистическая партия Туркестана и Узбекистана в цифрах 1918-1967 гг. – Ташкент: Узбекистан, 1968. – С.35.
3. Иноятова Д.М. История немецкой диаспоры Узбекистана (вторая половина XIX – начало XXI века). Дисс. … док. ист. н. – Ташкент, 2020. – С.165.
4. Гайсина Л.Р. Этнический состав населения «новых частей» городов русского Туркестана // Вестник Томского государственного университета, 2012. - №354. – С.71.
5. Отчет о деятельности СНК и Экономического Совета Туркестанской Республики. – Ташкент: ТЭС, 1922. – С.53.
6. Сологубов И.С. Иностранные коммунисты в Туркестане (1918-1921 гг.). – Ташкент: Уз ССР, 1961. – С.21.

7. Матвеев А.М. Участие зарубежных выходцев в общественно-политической жизни Туркестана в марте – сентябре 1917 г. / Материалы по истории и археологии Средней Азии. – Ташкент: Таш ГУ, 1975. Выпуск № 630. – С. 78.
8. Матвеев А.М. Зарубежные выходцы в Туркестане на путях к великому октябрю (1914 - октябрь 1917 годы). – Ташкент: Фан, 1977. – С.15.
9. Кабиров М.Н. Переселение илийских уйгур в Семиречье. – Алма-Ата: АН Казах ССР, 1951. – С.126.
10. НА РУз., ф. Р-86, оп. 1, д. 3332, лл. 24-25.
11. Комилов А.А. Деятельность Народного комиссариата по национальным делам Туркестанской АССР по решению национальных проблем в Туркестане. Автореф. на соис. уч. степ. канд. ист. наук. – Андижан, 1993. – С.16.
12. Серый Я.Н. Из истории образований и деятельности организации Чехословакии коммунистов в Туркестане (1920-1921) / Из истории Коммунистической партии Узбекистана. Выпуск 386. – Ташкент: Таш ГУ, 1970. – С.54.

XIX АСРНИНГ ИККИНЧИ ЯРМИДА БУХОРО АМИРЛИГИНИНГ ҚЎҚОН ХОНЛИГИ БИЛАН ОЛИБ БОРГАН САВДО МУНОСАБАТЛАРИ

Очилдиев Ф.Б. т.ф.д., доц.
Мирзо Улуғбек номидаги Ўзбекистон Миллий университети Тарих факультети

XIX асрнинг иккинчи ярмида Бухоро амирлигининг Қўқон хонлиги билан олиб борган савдо алоқалари алоҳида аҳамиятга эга бўлган. Бу хонлик ўзаро чегарадош бўлиши билан бирга, у ерларда яшаган халқлар тили, дини, маданияти ва тарихининг муштараклиги ўзаро савдо муносабатларининг ривожланишида муҳим омил бўлиб хизмат қилган. Амирликнинг ташқи савдосида Қўқон хонлигининг ўрни муҳим саналган. Қўқонлик савдогарлар Бухоро бозорларида эркин савдо-тижорат иши билан шуғулланиб, амирлик ҳудудидан ўтган карвон йўллари орқали Афғонистон, Ҳиндистон, Эрон, араб мамлакатлари, Туркия ва бошқа мамлакатлар билан савдо ишларини олиб боришган.

Бухоро шаҳрида Ўрта Осиёдаги энг йирик бозор жойлашган бўлиб, унда Эрон, Афғонистон, Ҳиндистон, Қашқар, Россия, Қўқон ва Хива хонликларидан келган савдогарлар ўзаро қизғин савдо ишларини олиб боришган. XIX аср бошларига оид келтирилган маълумотларга кўра, Бухорода ҳафтанинг душанба, сешанба, шанба кунлари улгуржи бозор ва шаҳар девори ортидаги Ҳожа Баҳовуддин Нақшбанд мозори яқинида чоршанба куни от бозори бўлганлиги таъкидланган[1] .

XIX асрнинг 60-йилларида Бухорода 60 тага яқин карвонсарой, 50 дан ортиқ катта-кичик бозорлар, шунингдек, пишиқ ғиштдан қурилган 5 та йирик бозор фаолият кўрсатган. Бу бозорларнинг энг йириги Регистон яқинидаги майдонда жойлашган бўлиб, бозор бу ерда сотиладиган маҳсулотлар номи билан аталадиган бир неча ўнлаб майда расталарга бўлинган. Н.Петровский XIX аср 70-йилларида Бухоро шаҳри бозорларининг бир йиллик савдо айланмаси 40 млн. рублга тенг бўлганини[2]. Қўқон хонлигидан Бухоро бозорларига хонликда тайёрланган хом ипак, ипак газлама ва ярим ипак матолар, калава ип, ҳўл ва қуруқ мевалар, рус темири ва чўяни ҳамда рус пўлатидан ясалган буюмлар, Қашқар ипаги ва ипак матолари, Хитой моллари – чой, чинни буюмлар, атторлик моллари ва ипак матолар олиб келинган

XIX аср 60-йилларида Қўқон хонлигидан Бухорога ҳар йили ўртача 1000 та туяда ипак олиб келинган унинг умумий миқдори 12 минг пуд атрофида бўлган. 1871 йилда нашр этилган Туркестанские ведомости газетасида берилган маълумотларга кўра Қўқон ипагининг энг сифатли тури “чилла” деб номланиб бир пуди Қўқон бозорларида 52 тилло (197 руб. 60 коп.), Бухоро бозорларида 1110 танга (222 руб.) дан сотилган[3] .

XIX аср 20-йилларида Ўрта Осиёда бўлган Е.К.Мейендорф “ қўқонлик савдогарлар бошқа савдо моллари билан бирга Бухорога бўяш учун оқ матоларни ҳам олиб келганликларини баён қилган[4]. Шунингдек, XIX аср 30-йилларига оид келтирилган маълумотларда Қўқондан амирлик бозорларига гуруч маҳсулоти ҳам олиб борилганлиги ва

унинг ҳар ботмони Бухоро бозорларида 42-44 тангадан сотилганлиги эътироф қилинган. Қўқон хонлигидан Бухоро бозорларига юк ташувчи ва зотли отлар ҳам олиб борилган. XIX аср 60-йилларда 35 пудда 13–14 пудгача юкни кўтара оладиган Қўқон отлари Бухоро бозорларида 5 тиллодан 15 тиллогача сотилган[5]. Қўқонлик савдогарлар асосан Бухородаги “Барра” деб номланувчи карвонсаройида тўхтаб шу ернинг ўзида савдо маҳсулотларини амирликдаги бозорларга тақсимлашган .

XIX аср бошларига келиб, Қўқон муҳим транзит шаҳарлардан бирига айланди, натижада, Россия, Хитой, Ҳиндистон, Бухоро давлатларининг ўзаро савдо алоқаларида қўқонлик савдогарлар ҳам етакчилик қила бошлади. Шунингдек, Қўқон хонлиги ҳудуди орқали Қашқардан хом ипак ва ипак матолар, Хитой чинниси, чойи, ипак матолари, кумуш ёмбиларини амирлик бозорларига олиб киришда уларнинг ўрни муҳим саналган. Манбаларда XIX асрнинг 30-йилларида Бухоро бозорларига Хитойдан Ёркент, Қўқон орқали 200 минг фунт “туқтачой ”(ғишт чой) ва “оққуйруқ” (кўк чой) навли чойлар олиб келингани таъкидланган[6]. Қашқар ипаги ҳам Қўқон орқали Бухоро бозорларига кириб келинган. 1871 йил август ойида берилган маълумотларга кўра 1-навли Қашқар ипагининг пуди Қўқон бозорларида 22 тиллога сотилган бўлса, амирлик бозорларида 20 Бухоро тиллосига сотилган. Қашқардан келтирилган бир кумуш ёмбиси эса 32 Бухоро тиллосида баҳоланган[7]. Қўқон хонлигининг ҳудудлари (чегара) кенгайиб, Сибирь сарҳадларига яқинлашган даврда қўқонлик савдогарлар Россиядан темир ва пўлат буюмларини ҳам Бухоро амирлиги бозорларига олиб киришда алоҳида ўрин тутган. Қўқон хонлигининг Оқмасжид қалъаси бозоридан бухоролик савдогарлар Қўқон савдогарларидан рус ва қозоқ молларини харид қилишган. А. К Гейнс 1852 йил Оқмасжидда Қўқон аскарлари билан бирга, 100 га яқин бухоролик ва қўқонлик савдогарлари фаолият олиб борганлигини баён қилган[8]. XIX аср 60-йилларида қўқонлик машҳур савдогар Содиқ Едигеров Россиядан келтирилган савдо молларини Қўқон хонлигидан ташқари, Хитой, Ҳиндистон ва Бухоро амирлигидаги бозорларда сотиш билан шуғулланган[9]. Келтирилган бу маълумотлардан қўқонлик савдогарлар Бухоро амирлигининг ташқи савдо алоқаларида ҳам фаол иштирок этганлигини кўрсатади. Бухоролик савдогарлар учун ҳам Қўқон бозорларидан катта фойда кўришган. Бухоролик савдогарлар йил давомида хонлик бозорларида қизғин савдо ишларини олиб боришган. XIX аср 70-йилларидаги маълумотларга эътибор қаратадиган бўлсак, Қўқон хонлигида закот солиғидан тушган даромаднинг катта қисми Бухоро амирлигидан келган савдо карвонларидан тушган[10].

XIX асрнинг иккинчи ярмига келиб Бухоро амирлигининг Қўқон хонлиги билан олиб борган савдо алоқалари анча ривожланди. Қўқон хонлигидан амирлик ҳудудига олиб кирилган савдо маҳсулотларининг тури ва олиб кириш ҳажмининг кўплиги билан Хива хонлигидан фарқ қилган. Қўқон хонлигида юқори баҳоланган машҳур туркман ва Машҳад гиламлари Бухоро амирлиги орқали келтирилган. Архив хужжатларида, Бухоро яқинидаги Ғиждувон шаҳрида Ўрта Осиёдаги энг йирик чорва бозори бўлиб, бу бозорга машҳур туркман отлари ҳам олиб келингани, қўқонлик савдогарлар ҳам бу отларни харид қилганлиги келтирилган. Шунингдек, Бухородан Тошкентга ҳар ойда катта савдо карвони Чиноз божхонаси орқали кириб борганлиги таъкидланган[11]. XIX аср ўрталарида Бухоро амирлигидан Тошкент бозорларига йилига 3 минг туяда пахта, 10 минг туяда бўз, гул босилган газлама, шойи ва ярим шойи газламалар, қоракўл, тулки мўйнаси, чопон, кўрпа, ҳинд, афғон, форс савдо моллари олиб борилган. Ҳар бир туядаги пахта 100–120 рубль, бошқа турдаги моллар ортилган ҳар бир туядаги юкнинг нархи 400 рубль атрофида бўлган. Бухородан Тошкентга келтирилган маҳсулотларнинг умумий қиймати 4 млн. 345 минг рублни ташкил этган. Бундан ташқари Самарқанддан Тошкентга ҳар йили 500 туяда қуритилган мевалар ҳам савдога чиқарилган[12].

Қаршида тайёрланган ош тузи Самарқанд орқали Тошкент бозорларига олиб келинган. Бу ош тузи XVIII асрдан бошлаб Ўрта Осиёда “Самарқанд тузи” номи билан машҳур бўлган. XVIII–XIX асрларда Қарши тамакиси ҳам Ўрта Осиёда машҳур ва ҳаридоргир бўлиб, Хива хонлиги, Тошкент ва Қўқон бозорларига олиб кирилган[13].

Тошкент шаҳридаги Исабек, Мулла Амамбай Раис карвонсаройлари Бухоро амирлигидан келган савдогарларга хизмат кўрсатган[14]. Россия империяси томонидан Бухоро амирлиги ва Қўқон хонлигини босиб олинганидан сўнг икки давлат ўртасида олиб борилган савдо алоқаларига сезиларли даражада салбий таъсир қилди. Эндиликда икки мамлакат савдогарлари уч мамлакат ҳудудида бож тўлашга мажбур бўлган. Хўжанд ва бошқа шаҳарлар Россия империяси таркибига киритилгандан сўнг Бухоро – Қўқон савдо карвонлари Россия божхонаси орқали ўтиб бож тўлашга мажбур бўлган. XIX асрнинг 60-йилларида Бухоро амирлигидан Қўқон хонлигига Хўжанд божхонаси орқали йилига 7 минг 500 туяда савдо моллари олиб ўтилган[15].

Архив манбаларида 1865 йил 1 июнда Дўстмуҳаммад исмли савдогар Бухородан Ўратепа орқали Қўқон хонлигига аравада ипак мато, қуритилган ўрик ва бошқа савдо молларни, 1866 йил 31 декабрда Аминбой исмли савдогар 2 та туяда чой, бўёқ ва мурч, Самарқанддан Саидбой исмли савдогар 50 та туяда чой, бўёқ ва ҳинд-инглиз маҳсулотларини, Муҳаммад Ризобой исмли савдогар эса 2 та аравада чой ва бошқа ҳунармандчилик маҳсулотларини, Назармуҳаммад исмли савдогар 1 та аравада ип-газлама савдо молларини олиб ўтганлиги учун бож солиғини тўлаганлиги баён қилинган[16]. А.Мухтаров 1868 йилда Ўратепа божхонаси орқали ўтган Бухоро –Қўқон карвонларидан 7 минг 309 руб. 70 коп. бож ундирилганини эътироф этган[17].

Амирлик ва Қўқон хонлиги ўртасида амалга оширилган савдода қишлоқ хўжалиги ва чорвачилик маҳсулотларининг улуши юқори бўлган. Бухоролик савдогарлар Қўқон бозорларидан катта фойда кўрган. Хонлик бозорларида йил давомида Бухородан келтирилган савдо моллари сотилган. Бухоро бозори Ўрта Осиёнинг йирик иқтисодий маркази бўлиши билан бирга, Хива ва Қўқон хонликларининг турли мамлакатлар билан савдо алоқаларини олиб боришда транзит вазифасини бажарган. Икки мамлакат савдогарлари уч томонлама катта миқдордаги бож тўлашлари ва уларга турли хил сунъий тўсиқлар қўйилганликларига қарамасдан савдо алоқалари заифлашиб ёки тўхтаб қолмади. Аксинча йилдан –йилга савдо хажми ошиб изчил равишда давом этиб келди.

Адабиётлар рўйхати

1. Путешествие Мир Иззат Уллы в Кокандское ханство в 1812 году / Труды САГУ. История Средней Азии и Узбекистана. Новая серия. 1956. Вып. LVXXVIII. Кн.II. – С. 48.

2. Петровский Н. Моя поездка в Бухару. – Т., 1872. – С. 237

3. Очилдиев Ф.Б. XIX асрнинг иккинчи ярми – XX аср бошларида Бухоро амирлигида ижтимоий-иқтисодий муносабатлар. – Тошкент, “FIRDAVS-SHOH” 2022. Б. – 193.

4. Мейендорф Е. К. Путешествие из Оренбурга в Бухару. – Москва, 1975. – С. 130.

5. Бухара // Туркестанский сборник. Том 30. 1870. – С. 111. 84

6. Записки о Бухарском ханстве. (Отчёты П.И.Демезона и И.В.Виткевича) – М.: Наука, 1983. С. 80 – 81-86.

7. Радлов В. Средняя Зарафшанская долина // Туркестанский сборник. Том 281. 1880. – С. 48.

8. Макшеев. Описание низовьев Сыр-Дарьи // Морской сборник. – №9. – СПб., 1856. – С. 509.

9. Махкамов А. А. Роль города Коканда в развитии экономических связей Средней Азии с Россией сопредельными странами в XIX – начале XX веков: Дисс... канд. ист. наук. – Т.: Инс. Истории АН Уз ССР, 1988.– С. 27.

10. Энгельгартдъ Н. Очерки Коканда // Туркестанский сборник. Том 458. 1908. – С. 47.

11. ЎзР МДА, И. 1-фонд, 20-рўйхат, 2940-иш, 66- варақнинг орқаси.

12. Очилдиев Ф.Б. XIX асрнинг иккинчи ярми – XX аср бошларида Бухоро амирлигида ижтимоий-иқтисодий муносабатлар. – Тошкент, “FIRDAVS-SHOH” 2022. Б. – 194.

13. ЎзР МДА, И. 1-фонд, 34-рўйхат, 172-иш, 27-варақнинг орқаси.

14. Тетеревников А. Н. Очерк внутренной торговли Киргизской степи. – СПб.: Тип. Майкова, 1867.– С.44.

15. Гейнс А. К. Управление Ташкентом при Кокандском владычества / Собрание литературных трудов. Том II. – СПб.:Тип. М.Стасюревича, 1898. – С. 532.

16. ЎзР МДА, И. 336- фонд, 1-рўйхат, 75-иш, 3-варақнинг орқаси, 4-варақ.

17. Мухтаров А. Очерк истории Ура-Тюбинского владения в XIX в. – Душанбе, 1964. – С. 86.

“ОҚ КИЙИМЛИЛАР” ҚЎЗҒОЛОНИ ВА МУҚАННА ҚАЛЬАСИНИНГ ЎРНИ ҲАҚИДА.

Хушвақов Н.О.
Тарих фанлари доктори. “Шаҳрисабз” давлат музей-қўриқхонаси Бош директори.

Ҳозирги Ўзбекистоннинг тарихий географик худудида кечган Муқанна бошчилигидаги “Оқ кийимлилар” қўзғолони ўзининг номаълум ва сирли тафсилотлари билан кўпчилик тадқиқотчиларнинг эътиборини тортади. Хусусан, қадимий Кеш тарихи билан шуғулланаётган археологларда Муқаннанинг қўрғони доимий илмий қизиқиш уйғотган. Сабаби;

1-дан, Турон аҳлини халифаликка қарши курашга руҳлантира олган шахс фаолияти,

2-дан, Муқанна жойлашган ёки бунёд этган асосий қаль ёки унинг қароргоҳига айланган қўрғоннинг ёзма манбаларда акс этган ўрни аниқ эмас.

В.Бартольднинг таъкидлашича, Сиём тоғларида “VIII асрнинг 70-йилларида пайғамбар Муқанна ўз издошлари билан қўрғонда қамалиб, бир неча йиллар давомида арабларнинг ҳужумларини муваффақиятли қайтарган” [1: 188].

Қутайба ибн Муслим Халифанинг Хуросондаги ноиби бўлгач, 704-705 йилларда Нақшаб ва Кешни истило қилишга қаттиқ киришади. 707-йили Қутайба Бухоро ва атроф-туманларни бутунлай яксон қилиб, бойликларни олиб Марвга қайтади. Шу орада унга Халифа Хажжожнинг мактуби келиб, яна ҳужум уюштиришга буйруқ берилади. Жангга отланган Қутайба лашкари билан Кеш ва Нақшаб сипоҳийлари курашни бошлаб юборади. Ҳажжож, Қутайбага Кеш ва Нақшабни бўйсундиришни тайин қилади. Хажжож, “Киссда (Кешда) фаҳм қил (кис), Насафда бўз (инсиф) ва Варданага юр (рид), айлана йўллардан сақлан, мендан ва айри йўлларга чиқиб қолишдан эҳтиёт бўл”, деган кўрсатмани беради [3: 90-98].

710-йилда Қутайба Кеш ва Насаф устига юриш бошлайди. Насаф қўлга киритилади. Кешда ҳам араб ноибининг омади юришади. Мовароуннаҳрда мустаҳкамланган Қутайба Кеш, Насаф ва Хоразм мулкларидан йигирма минглик қўшин йиғиб беришни талаб қилади. 716 йилда халифаликда ниҳоятда обрўси ошиб кетганлиги, ҳаддан зиёд бойликка ҳам эга бўлганлиги учун хавфли шахсга айланган Қутайба халифалик саройига алдов йўли билан чақириб олиниб ўлдирилади. Халифа Сулаймон ибн Абдул Малик Хуросон ноиби қилиб, Язид ибн Мухаллабни тайинлайди. Бу ўша Нақшаб даштида пистирмага дуч келиб, жон сақлаган киши эди. Кўп ўтмай халифалик уммавийлардан Аббосийлар тармоғига ўтади. Улар даврида ҳам Мовароуннаҳрга қилинаётган юришлар давом этди.

Саъид ал-Ҳароший Хуросон ноиби бўлган даврда, 723- йилда Кешга қарши қўшин тортади. Кешликлар ўн минг бош мол эвазига сулҳ тузадилар. Кешда катта товонни қўлга киритгач, Хузорни куч билан эмас, алдов, ҳарбий ҳийла билан таслим қилади [4: 90-98]. 751-йилда Мовароуннаҳрда, унинг жанубида араб фотиҳларига қарши норозилик ҳаракати яна жонлана бошлайди. Турк хоқони ўлимидан сўнг, анча сусайиб қолган қаршилик курашининг янги тўлқини кўтарилади. Аббосийлар ҳокимиятга келгач, олиқ-солиқлар миқдори янада ошиб кетади. Лалмикор ерлардан олинадиган ҳосилнинг ярми, суғориладиган ерлар берадиган маҳсулотнинг чораги, кўпинча эса учдан бири тўланиши шарт эди. Гоҳида эса солиқлар йилда икки марта ундириб олинган.752- йилда Кешда Араб жазо гуруҳи бошлиги Абу Довуд Холидга кескин қаршилик кўрсатилади. Аҳоли ўз ихридлари – подшоҳлари бошчилигида қаттиқ кураш олиб боради. Бу жанг Кешга яқин Киндик қишлоғи ҳудудида бўлади. Киндик қишлоғи ҳозирги Чироқчи тумани Жар қишлоғи ўрнида бўлган.

“Бухоро тарихи”да Муқаннанинг ўттиз олти киши билан Жайҳун дарёсидан ўтганлиги ва Кеш вилоятига борганлиги зикр этилиб, у вилоятнинг унга тобеъ бўлганлиги ва элининг рағбат қилганлиги тилга олинади. Милодий 777 -йилда Жайҳундан ўтиб, Кешга жойлашган Муқанна 778-йилда Кеш, Нақшаб ва Бухорода кўплаб тарафдорларни тўплаб, уларни арабларга қарши ғалаёнга бошлайди. Муқанна бош бўлган исён “Оқ кийимлилар” ғалаёни

тариқасида тарихда қолган. Исён узоқ давом этади. Муқанначилар бир неча йил мустақил ҳокимият юритади. Халифалик қийин аҳволда қолиб, бор куч-қудратини ғалаённи бостиришга қаратади.

“Оқ кийимлилар” қўзғалони тарихи ривожига эътибор берсак, 710 йилда Қутайба Шуман, Насаф ва Кешни босиб олиб, Самарқандга ҳужум бошлаш учун тайёргарлик кўради. 710-712 йилларда Кеш ва Нахшаб араблар томонидан истило қилинади. 775-йилдан бошлаб эса Мовароуннаҳрда арабларга қарши Муқанна бошчилигидаги халқ ҳаракати бошланади. Ушбу ҳаракатнинг асосий воқеалари Қашқадарё воҳасида, хусусан, Кеш вилоятида бўлиб ўтади. 783-йилда Муқанна қўзғолони бостирилгандан кейин Қашқадарё воҳаси аҳолисига ислом дини қабул қилдирилади. Лекин шунга қарамасдан Муқанна таълимотига амал қилган бир қанча мазҳаблар яна узоқ давр Кешнинг тоғли ҳудудларида яшаб қолишган. “Оқ кийимлилар” қўзғолони раҳбари Ҳошим ибн Ҳаким, яъни Муқаннанинг ким эканлиги тўғрисида турлича фикрлар мавжуд. Айрим манбаларда унинг газмол бўяйдиган бўёқчи эканлиги айтилса, бошқа манбаларда унинг ҳарбий киши бўлганлиги, Абу Муслим қўшинида катта мансабдаги саркарда бўлганлиги айтилади. Муқаннанинг кейинги бир неча йиллик фаолиятидаги ташкилотчилиги унинг кўпроқ ҳарбий киши бўлганлигидан далолат беради. “Бухоро тарихи”да зикр этилишича, Ҳошим ибн Ҳоким – Муқанна” Марв яқинидаги Коза қишлоғидан чиқиб, Хузорнинг Субах қишлоғига келади. Дастлаб Муқанна динига кирган ва унинг динини юзага чиқарган қишлоқ Кешнинг Субах номли қишлоғи бўлиб, у қишлоқ аҳолисининг улуғ киши Умар Субахий эди”, – деб ёзади Наршахий [6: 56].

Қўзғолон бошлиғи Муқанна арабларнинг исканжасидан қутилиш учун Кешга томон чекинишга мажбур бўлади. Курашнинг охирги босқичида Кеш водийсида тоғлар орасида жанглар жуда қизиб кетади. Муқаннанинг Сом қалъасидаги қароргоҳи қамалга олинади. Узоқ давом этган қамалдан сўнг курашдан тинкаси қуриган муқанначилар таслим бўладилар. Муқаннанинг укаси Қабзам 3000, Сом қалъаси мудофаасига қўмондонлик қилган Сарҳама 3300 нафарли қўшини билан Саид Ҳарошийга таслим бўладилар. Истилочиларга таслим бўлишни истамаган Муқанна ўзини ёниб турган тандирга ташлаб ҳалок бўлади. Ал-Беруний асарларида берилган ҳижрий 485-486 йил сана Муқаннанинг ўлими бўйича ёзма манбалардаги энг сўнгги ва ишончли сана ҳисобланади.

Муқанна қалъасининг қаерда жойлашганлиги муаммоси билан археолог олим А. Раимқулов ҳам шуғулланган. Олимнинг фикрича, Муқанна қалъасининг ўрни Яккабоғ тумани Ишкент қишлоғидан 2 км жанубда, Тирнасой дарёсининг чап соҳилида жойлашган, майдони 15-17 га бўлган Карнайтепадир [7: 219-224]. Муқанна қароргоҳ тутган ёки қурган қўрғоннинг ўрни ёзма манбаларда аниқ кўрсатилмаган. Қўрғон Кеш-Шаҳрисабз воҳасидаги тоғолди ҳудудида жойлашганлиги айтилгани билан тарихий топографик аниқликлар йўқ.

Муқаннанинг араб босқинчиларига қарши кураши Бухоро, Самарқанд, Сангардак йўналишларидаги аҳоли орасида кенг қўллаб-қувватланишида қўрғон катта аҳамиятга эга бўлганлигини ҳисобга олсак, у ҳолда изланаётган ҳарбий истеҳком турли тарафдаги йўллар кесишмасида қад кўтарган бўлиши керак. Бундан ташқари, Муқанна қўрғони арабларга қарши курашаётган қўшиннинг ҳаракатчанлиги, қўзғолон раҳбарини ҳимоя қилиш учун қулайлиги, мудофаа армиясига қўмондонлик қилган шахс қўрғонининг жойлашган ўрнига боғлиқлиги ҳамда ҳарбий ва иқтисодий буйруқлар бериладиган ўзига хос марказ вазифасини бажарганлигини ҳам инобатга олиш керак.

Араб миллатига мансуб Абдуллоҳ ибн Амр ўз қизини Муқаннага турмушга бериб, куёви билан Амударёни кечиб ўтиб, Нақшаб ва Кеш вилоятлари ҳудудида Муқанна таълимотини тарғиб этиш, Кеш халқини янги эътиқодга жалб қилиб арабларга қарши қўзғолонларга амалий ёрдам берган эди. Наршахийга кўра, “тарихнинг шу санасида кўп одамлар ҳақ йўлдан адаштирилган. Айниқса Кеш шаҳри ва вилоятидаги қишлоқларда Муқаннанинг издошлари кўпайган”. Тарихий сана нуқтаи назаридан олганда, Муқаннанинг Кешга келганидан сўнг кураш авжига чиқиб, Мовароуннаҳрнинг кенг аҳолиси Муқанна

ҳаракатининг фидойи ва ишончли тарафдорларини ташкил этган. Муқанна қўрғонининг қурилиш даври ҳам Кешга ташриф санаси билан боғлиқ. Шу санадан бошлаб Кеш ҳудудидаги маҳаллий аҳоли Муқанна таълимотининг ишончли ҳимоячисига айланган. Хронологик жиҳатдан бу санани қўзғолонга тайёргарлик босқичи деб ҳисоблаш мумкин, яъни 769-йилдан бошлаб Муқаннанинг Марвдан Мовароуннаҳрга келиш даври деб ҳисобласак, назарий жиҳатдан қўмондонликнинг марказий қўрғони 769-йилда қурилган бўлиб чиқади.

Қашқадарё воҳаси Саид Ҳароший ва Мусаййаб томонидан 780-йилларнинг бошида босиб олинган. Муқаннанинг Марвдан Мовароуннаҳрга қочган санаси ҳам тахминан шу вақт оралиғига тўғри келади. Айни вақтда Муқанна қўрғонини қамал қилиниши бошланиб, қиш фаслининг кириб келиши сабабли қамал тўхтатилди. Ҳароший буйруғи билан қўрғон атрофида арабларнинг уй-жойларининг қурилиши 782 йил кузига тўғри келиши мумкин. Бу санадан бошлаб Муқаннага қарши қўшин қўмондонлиги бутунлай ал-Ҳароший қўлига ўтади, Мусайёб эса Марвга қайтиб кетади.

Қўрғон қурилишининг бошланиш санасини аниқлашдаги қийинчилик-аниқ хронологик мезон йўқлигидадир. Масалан, Табарий ўзининг қисқа йилномасида қўзғолон бошланиши 777-778-йилларга тўғри келади, деб ҳисоблайди, “Шу йили содир бўлган воқеалар орасида Ҳаким ал-Муқаннанинг Хуросондаги нутқида руҳнинг кўчиши ҳақида гапириб ва ўзини назарда тутди. Кўпчиликни йўлдан оздириб, куч-қувватга тўлиб, Мовароуннаҳрга кўчди. У билан жанг қилиш учун ал-Маҳдий бир неча қўмондонларини юборди, улар орасида Муоз ибн Муслим ҳам бор эди. Ўша пайтда Хуросон ҳокими бўлган Муслим ва у билан бирга Уқба бин Муслим ал-Маҳдий Саид ал-Ҳарошийга ишониб, қўмондонларини берди. Муқанна эса Кеш яқинидаги қўрғонда қамалга тайёргарлик кўриб, озиқ-овқат йиға бошлади”, деб ёзади.

Наршахий асарларига асосланса, қўрғон қурилган вақтни белгилашнинг яна бир имконияти бор. Бу ерда Муқанна ҳақидаги Ричард Фрайнинг сўзларини таржимаси мақсадга мувофиқ: “He stayed in the castle with his women. He had the custom of eating and drinking wine every day with those women. So he passed fourteen years in this manner”. Н.Ликошин бу матнни қуйидагича таржима қилган: “Шундай қилиб, у (Муқанна – муаллиф) 14 йиллик қамалга то Ҳирот амири қўшини тарқаб кетгунича чидади”.

Аммо 14 йиллик қамал эҳтимолини тасаввур қилиш қийин, айниқса, Наршахий ёзганидек, “Саид Ҳароший қўрғон дарвозаси атрофида уй-жойлар қуриб, қиш ва ёзда яшагани” га ишониши қийин. Қизиғи шундаки, 14 йиллик қамал Беруний асарларида ҳам учрайди, Муқанна “Маҳдий қўшинини мағлуб этгунича, ҳижрий бир юз олтмиш тўққизинчи йили қамалга тушиб, ҳалок бўлгунча, ўн тўрт йил ҳукмронлик қилди”.

Фикримизча, 14 йиллик сана Муқаннанинг қўрғонда тўлиқ яшаган даврини англатса керак. Адабиётлардаги турли хил саналарни мантиқий кетма-кетликда қўйиб чиқсак, қўрғоннинг қурилиши санаси 768-йилдан кейинги вақтга тўғри келади. Яъни, Қаҳтабанинг Муқаннани ҳибсга олиш ҳақидаги буйруғи ва унинг Мовароуннаҳрга қочиб кетиши санасидан бошланади. Муқанна вафот этган санани ҳисобга олиб, ортга қайтсак, қўрғон қурилган санани аниқлашимиз мумкин бўлади. Муқанна вафот этган сана милодий 783 йил бўлса, Муқаннанинг Марв яқинида маълум муддат яширинганлигини ҳисобга олсак, Кеш ҳудудидаги қўрғон 769 йилда қурилган бўлиб чиқади.

Муқанна қўрғонининг қайси санадан бошлаб қурила бошланганини аниқлаш жуда мушкул, назарий жиҳатдан қурилиш 768 йилнинг август ойларида, Қаҳтаба қўмондон этиб тайинланган вақтда бошланган бўлиши мумкин, чунки унинг асосий вазифаси “тақиқланган диний ва ҳарбий ҳаракат раҳбарини қўлга олиш эди”. Шу санада қўрғоннинг қурилиши бошланган деб ҳисобласак, унда қўрғон қурилиши учун жуда қисқа вақт қолади, чунки тоғли ҳудудда октябрь ойининг иккинчи ярми ва ноябрь ойининг бошларида ёғингарчилик ва совуқ бошланади.

Қўрғоннинг қайси қишлоқ ёки шаҳар яқинида қурилгани ҳақида ҳам манбаларда аниқ маълумот йўқ, аммо барча тадқиқотчилар қўрғон Кеш яқинида қурилган деган фикрни қўллаб-қувватлайдилар. Муқаннага қўшилиб, унинг таълимотини қабул қилган илк ҳудудлардан бири Субаҳ қишлоғи эди. Субаҳ қишлоғи деҳқони Амр бошчилигидаги қўзғолонда асли араблардан бўлган тақводор амир қатл қилинган. Самъоний ва Ёқут ал-Ҳамавий ўз асарларида Субаҳ қишлоғи Ғузор ҳудудида, Насафдан 6 фарсаҳ узоқликда жойлашганини қайд этганлар.

В.В.Бартольд Истаҳрийнинг асарига асосланиб, Субаҳни Насафдан Балхга олиб борадиган асосий йўлнинг биринчи чорраҳасида жойлашган, деб ҳисоблайди. Ибн Ҳавқал асарида эса унинг Кешдан 2 фарсаҳ масофада жойлашганлиги ҳақида маьлумот мавжуд. Аммо В.Бартолд ибн Ҳавқал “2 фарсаҳ” деб адашган, бу маълумотни Истаҳрий асарида кўрсатилгани ҳақиқатга яқин” деб ҳисоблайди. Хуллас, Субаҳ Ғузор ҳудудида жойлашган. XIX асрда тузилган дастлабки хариталар, совет даврида яратилган, шунингдек, ҳозирги хариталарда ҳам Саубак деб номланган қишлоқ мавжуд, аммо қишлоқ ҳудудида қўрғон ўрни топилмаган ва ёзма манбалар билан солиштирилганда, топографик жиҳатдан тўғри келмайди.

Арабларга қарши курашда қурилган мудофаа қўрғони ичимлик суви ва озиқ-овқат билан таъминланган географик қулай бўлиши муҳим аҳамиятга эга. Наршахий “Сом тоғларида жуда мустаҳкам қўрғон бўлиб, унда сув, дарахтлар ва экин майдонларини таъминлайдиган ариқ мавжуд” деб ёзган. Ўрта асрда яшаган тарихчилар ва тарихий асарлар яратган муаллифларнинг ишларида “Сом” номи турлича берилган. Масалан, Гардизий Сином, ёки Сунном деб атаган. Қизиқарли маълумотлардан бири, ибн Ҳавқал Кеш вилояти орасида Сином ёки Сунном номини ҳам ишлатган.

Наршахий Муқанна қўрғони ҳақидаги қисқача тавсифида “у ерда ариқ, дарахтлар ва экин майдонлари бор эди”, деб қайд этади. Унинг маълумотлари орасида кўпчилик тадқиқотчилар эътиборга олмаган жумла учрайди: “У (Муқанна – таъкид муаллифларники) қайта қуришга буйруқ берган, янада кучлироқ бошқа қўрғон ҳам бор эди. У ерда у жуда кўп бойлик ва сон-саноқсиз нарсаларни тўплади ва қўриқчиларни қўйди”. Аммо, иккинчи қўрғон ҳам Сином ёки Сунном тоғида жойлашгани аниқ эмас. Назарий жиҳатдан, “Сином ёки Сунном” номи тоғли ҳудуд ёки рустоқда иккинчи қўрғон ҳам жойлашган бўлса, яна бир бошқа тоғ ҳақида фикрлаш мумкин эди.

Наршахий Муқанна ўз атрофидагилар билан ўрнашган иккинчи қўрғонни таърифлаб, “Қўрғоннинг ичида сув манбаи (булоқ – муаллиф), дарахтлар ва экинзорлар бор эди. Унинг кучли қўшини яқин сафдошлари ва саркардалари билан бирга қўрғонда жойлашган”. Яна бир қизиқарли томони шундаки, Наршахий қўрғон ичида жойлашган манба, дарахтлар ва экин майдонларини икки марта, биринчи марта – қўрғонни тасвирлаётганида ва иккинчи марта Саид Ҳароший томонидан қамал жараёнида таърифлайди: “Саид ал-Ҳароший ёки форс манбаларида Саид Ҳароший қўрғон дарвозалари атрофида катта қўшин жойлаштирган, у уйлар ва ҳаммомлар қурди, у ерда ёз ва қишда турди. Қўрғоннинг ичида сув, булоқ, дарахтлар ва экинлар бор эди. Қўрғонда кучли қўшинга эга бўлган ҳарбий раҳбарлар бор эди. Қўрғоннинг ичида тоғ тепасида яна бир қўрғон бор эди. Бу қўрғонга ҳеч ким кира олмасди. Муқанна қўрғонда аёллар билан бирга эди”. Бироқ, савол туғилади: қўрғон таърифи такрорланишига қарамай, қўрғон аҳолиси иқтисодий жиҳатдан мустақил бўлганми?

Наршахий асарининг тўлиқ матни шубҳага асос беради. Яъни ички қўрғонда Муқаннани Суғд, Кеш, Нақшаб деҳқонларининг қизларидан иборат аёллари – хотинлари бўлган ва тахминларга кўра, қул аёл бўлган, айрим жойларда унинг исми Хожиб деб аталади. “Озиқ-овқатга келсак, қўрғон дарвозаси ҳар куни бир марта очилиб, ташқарида ҳамма нарсани тайёрлайдиган ишончли одам бор эди. Қул бу одамни чақириб, қўрғонга овқат олиб келтирарди ва эртаси кунигача қўрғон дарвозасини яна қулфлаб қўярди”. Табарийнинг ҳам “Муқанна Кеш яқинидаги қасрда қамалга тайёргарлик кўриб, озиқ-овқат йиға бошлагани”

ҳақидаги маълумоти қўрғоннинг иқтисодий жиҳатдан ташқи таъминотга боғлиқлигини кўрсатади. Демак, қўрғон ичидаги иқтисодий ресурслар қўрғон ичидаги аҳолини боқиш ва таъминлаш учун етарли бўлмаган.

Гардизий маълумотларида Муқанна Кеш вилоятининг Сиём қўрғонини танлагани ва бу қўрғон девор билан ўралганлигини қайд этади. Муқаннага эргашган маҳаллий аҳоли Ҳарошийнинг ҳарбий қўшини билан тўқнашувдан сўнг катта талофатга учрагани, омон қолганлар эса Муқанна билан биргаликда Кеш шаҳри томон чекингани тасвирланган. Шу муаллифнинг яна бир асарида Муқаннанинг Сиём тоғида жойлашган қўрғони қамал қилингани, қўрғон атрофида хандақ мавжудлиги ва маҳаллий аҳолининг мусулмонлар билан жангга киришгани қайд этилади: “Муқанна тарафдорлари танг аҳволда қолиб, очарчиликдан “бир-бирининг терисини ея бошлаш” даражасига тушгунига қадар чидаганлар. Ҳолдан тойгач, Муқаннага билдирмасдан Ҳарошийдан сулҳ сўраганлар ва у бунга рози бўлган. Ўттиз минг кишилик аскарлар қамалдан чиқиб таслим бўлди, Муқанна эса ўзига содиқ икки минг қул ва аёллари билан қўрғонда қолди”.

Мазкур матнда қизиқарли нарса хандақ ҳисобланади. Мазкур хандақ Ибн Асир асарларида ҳам учрайди. У қамал пайтида “мусулмонлар қўрғон ариғини босиб ўтдилар”, деб ёзади. Амалда қўрғон тоғда жойлашганлигини ҳисобга олсак, мудофаанинг хандақли техник услуби фақат тошлардан бунёд этилган бўлиши мумкин. Шуни таъкидлаш лозимки, тоғ ва тоғолдига хос минтақада тошлоқ, тупроқли жойда хандақ қазиш мумкинлигини тасаввур қилиш қийин. Табиий чуқурликлар ҳам хандақ деб ҳам талқин этилган бўлиши мумкин, аммо ҳар ҳолда, хандақнинг мавжудлиги ёки унинг излари манбаларда айтилган қўрғоннинг белгиларидан биридир.

Майданак тоғидан шарққа бироз оғишда Қизилтом номли кичик қишлоқ Турнасой дарёси қирғоғида жойлашган. Қизилтомдан сўқмоқ йўл Турнасой бўйлаб шимоли-ғарбийга йўналган. Шу йўналишда Дарвоза деб номланган ҳудуд бўлиб, Ҳисор тоғидаги дара ҳисобланади ва пастидан Турнасой оқиб ўтади. От ва эшак йўли Турнасойнинг ўнг қирғоғида жойлашган. Ҳудуд қалин арча ўрмони билан қопланган, буталар жуда қалин ва ям-яшил. Сентябрь ойининг охирида қуриган ўтлар билан қопланади, баъзи жойларда анча баланд. Баҳор ва ёзнинг бошида бу жойлар Европанинг Алп тоғидаги ўтлоқларга ўхшайди – чорвачилик учун жуда қулай ва бой яйловлар мавжуд. Маҳаллий аҳолининг айтишича, қишда эса қалин (1 м дан ортиқ) қор қатлами билан қопланади, чорва ва чорвадорлар учун яшаш учун имконсиз ҳолга келади. Чўпонларнинг сўзларига кўра, Турнасой тоғининг қарама-қарши томонида кўл бор, укеч кузда қуриб қолади, шундан сўнг сув танқислиги сабабли чорва моллари текисликка ҳайдаб кетилади.

Юқорида таъкидлаганимиздек, қўрғон чуқур дара билан бўлинган тепалик устида жойлашган, унинг пастидан Турнасой дарёси оқиб ўтади. Бу дарё бўйлаб шимолда Тутак ва Ишкент қишлоқлари шимоли-ғарбда, тахминан қарийб 5 км. узоқликда жойлашган. Бу қишлоқларга олиб борувчи йўл ва аҳоли манзили қўрғондан яққол кўринади. Қўрғондан олисда жойлашган шимолий йўналишда Китоб ва Шаҳрисабзнинг яшил воҳалари аниқ кўриниб туради. Жуда олисдаги Зарафшон тизмаси ортида Самарқанд Суғди кўринади. Маҳаллий аҳолининг маълумотларига кўра, жануби-шарқий йўналишда Турнасой водийси орқали кўриниб турган тоғлардан наридаги йўл Сурхондарё вилояти ҳудудида жойлашган Сангардакка олиб боради.

Хулоса қилиб айтганда, Муқанна қўрғони ҳақидаги муаллифлар томонидан топилган археологик ёдгорликлар ёзма манбалардаги маълумотлар билан таққосланилса, жуда кўп ўхшашликларга дуч келиш мумкин. Баланд қоя устида жойлашган қўрғон ҳудудидан душманнинг барча ҳарбий ҳаракатлари аниқ кўриниб туради ва йўлларни назорат қилиш имкони мавжуд. Вайрон этилганидан сўнг сақланиб қолган девор қолдиқларига қараганда, жанубий қисмдаги шаҳристон девор билан ўралган. Шаҳристон шимолдан жанубга чўзилган ва периметри бўйлаб тош девор билан мустаҳкамланган табиий йўл устида жойлашган эди.

Бу ҳолат девор билан ўралган баланд тош устида икки қисмли шаҳар тузилишига эга, деб айтиш мумкин. Гардизий ва Асир асарларидаги хандақ, айрим муаллифлар таъкидлаганидек, “кўзга кўринмайди”, аммо шимолдан жанубга чўзилган ва ёдгорликни тавсифлашда таъкидланганидек, мавжуд табиий жарлик хандақ вазифасини ўтайди. Эҳтимол, ўрта аср муаллифлари айнан мана шу қисмни ариқ деб ҳисоблаган бўлишлари мумкин. Бундан ташқари, мавжуд ариқ ҳам сўнгги ўн икки аср давомида рельеф жиҳатдан ўзгарган бўлса керак. Демак, мазкур ёдгорлик манбалардаги “Муқанна қўрғони” эканлиги борасидаги фикрларни ёзма манбалар маълумотлари ва археологик изланишлар натижалари тасдиқлайди.

Адабиётлар рўйхати

1. Бартольд. В.В Туркестан в эпоху монгольского нашествия. Сочинения. – Москва. 1963. С. 188.
2. Большаков О.Г. 1976: Хронология восстания Муканны // Эпиграфика Востока, – С.90-98.
3. Большаков О.Г. Хронология восстания Муканны…– С.90-98.
4. Большаков О.Г. Хронология восстания Муканны…– С.90-98.
5. Tabari Annales quos scripsit Abu Djafar Mohammed ibn Djarir at Tabari / M.J. De Goeje (ed.). Lugduni Batavorum1892. – С.14.
6. Наршахи Мухаммад 1897: История Бухары / Пер. с перс. Н. Лыкошина; под ред. В.В. Бартольда. Ташкент.
7. Раимқулов А.А. Яккабоғ туманида 2017 йилда Муқанна қалъаси муаммоси бўйича ўтказилган изланишлар хусусида. Ўзбекистонда археологик тадқиқотлар. 2015-2016 йиллар, 10-сон, Самарқанд, 2018, – Б.219-224.
8. Украшение известий. Зайн ал-ахбар.– С.72.
9. Маҳмуд Қошғарий. Туркий сўзлар девони. (Девони луғатит турк). III жилд. Таржимон ва нашрга тайёрловчи С. Муталлибов. Тошкент. 1963.– Б.233.

ЖИЗЗАХ ЎРДАСИНИНГ XIX АСР ТАРИХИГА ОИД МАЪЛУМОТЛАР

Пардаев А.Ҳ.
т.ф.н., доцент. ЖДПУ

Жиззах Ўрдаси воҳанинг энг улкан ва энг қадимги шаҳар ёдгорлиги Қалиятепадан 6 км. шимоли-ғарбда, Сангзор дарёсининг ўнг қирғоқ ҳавзасида, ҳозирги Жиззах шаҳрининг «Эски шаҳар» деб аталган мавзейида жойлашган. Ўрда жойлашган ер ўзининг текислиги, кенглиги, унумдорлиги ва Сангзорга нисбатан нишаб томонда жойлашганлиги билан бир қатор қулайликларга эга бўлган. Шунингдек, Ўрда Мирзачўлни кесиб ўтган карвон йўли йўналишида, Нурота - Фориш - Ўтрор йўлининг бошланишида жойлашган. Ўрда Жиззах воҳасини ғарб, шимоли-ғарб, шимол ва шимоли-шарқ томондан муҳофаза қилган. Бу томонлардан воҳага кириб келган ҳарбий куч, Ўрданинг қаршилигига учраган. Сўнгги ўрта асрларнинг маълум даврида жануб ва шарқдан келган босқинчиларга Қалиятепа ҳимоячилари қаршилик кўрсатган. Демак Ўрданинг бунёд этилиши ҳар томонлама пухта ўйланган воҳа муҳофазаси жиҳатидан, энг керакли ва зарур жойда барпо этилган.

Я.Ғ.Ғуломов илмий асарларининг бирида «Жиззах истеҳкоми (Ўрдаси) қадимги Жиззах шаҳри ўрнида қад кўтарган» - деб таъкидлайди.[4:92-96б] Шубҳасиз, қадимги Жиззах шаҳри тушунчаси орқали қадимги ва ўрта асрлардаги Жиззах шаҳри - Дизак назарда тутилмоқда. Таниқли олимнинг фикрича, Жиззах Ўрдаси ўрнида деярли XX-асрлик тарихга эга шаҳар мавжуд бўлган.

Археология илмий ҳисоботлари маълумотларига қараганда Ўрданинг микрорельефи шаҳар ёдгорлигига хос бўлиб, унда арк (ҳоким саройи), шаҳристон, мудофаа истеҳкомлари, маҳаллалар, майдонлар, ариқ ва ҳовузлар ўрни аниқ ажралиб турган. Пишиқ ғиштлардан қурилган ўрта аср сардобаси, бир неча масжид ўрни ҳам аниқланган. Ўрдадан топилган ашёвий буюмлар, кулоллик идишлари намуналари IX-XII; XIV-XVI; XVII-XIX асрлар билан даврланади.[5:17б]

Ўрдада ўтказилган планиграфик қазувлар натижасида XVIII-XIX асрга оид ер ости йўлаги - лағм (туннел) қолдиқлари топилди. Кузатилишича, лағм Ўрда аркидан бошланиб шимоли-шарқий яъни мудофаа девори томон йўналган. Лағм квадрат шаклидаги (32х32х6 см; 30х30х6 см; 28х28х5 см; 26х26х5 см) пишган ғиштлардан қурилган. Унинг эни 1,8 м, баландлиги 2,2 м, устки қисми арксимон шаклда ёпилган. Ер ости йўлагининг ҳар икки ён деворида маълум масофада (6-8 м) юқорида қайд этилган ўлчамли ғиштлардан махсус токчалар ишланган ва унда ёритиш учун машъалалар ўрнатилган бўлган. Маҳфий ер ости йўлаги ҳарбий ҳаракатлар даврида Ўрда ҳокими ва унинг яқинлари муҳофазаси учун хизмат қилган. [8:136б]

Ерости туннели ҳозирги ер сатҳидан 2,70-2,75 м чуқурликда барпо этилган. Ўз вақтида бу иншоат ер сатҳидан деярли 4,0 м пастда бўлган. Унинг ўлчамларига қараганда, ундан нафақат одамлар балки отлиқ суворийларнинг (отини етаклаган ҳолда) ҳам бемалол ҳаракат қилиши мумкин бўлган.

Бухоро амирлигининг шарқий сарҳадидаги муҳим, ҳарбий стратегик шаҳар Жиззахдан рус истилочи генераллари ўз қўшинларининг Самарқанд ва Бухорога юриш олдидан ва кейинги даврлар учун ҳам, қароргоҳ сифатида фойдаланишган. Жиззахда қурилган «янги шаҳар» эса (фақат руслар ва русий забон аҳоли яшайдиган) ушбу мавзеда дастлаб қурилган бинолардан бири бўлиб, ҳозирга қадар «казарма» деб номланади. Мазкур солдат ва офицерлар яшайдиган қароргоҳ октябр давлат тўнтаришидан кейин «қизил казарма» номини олган.[8:135б] Демак, рус генераллари Жиззах, хусусан унинг маъмурий маркази Ўрдадан истиқболдаги, кейинги истилолчилик саъй-ҳаракатларида ҳам фронт орқасидаги муҳим қароргоҳ сифатида фойдаланишган. Бу ерда кейинги ҳарбий ҳаракатлар плани тузилган, ўқ-дори заҳираси йиғилган, ярадорлар ва қўшимча озиқ-овқат заҳираси сақланган. Ҳарбий ҳаракатлар пайтида кутиладиган муваффақиятсизликларда Жиззахни муҳим «плацдарм» вазифасини ўташи режалаштирилган.

Ўрда мудофаа деворлари шунчалик узун, баланд ва энлик бўлганки, соқчилар девор устида от қўшилган қўқон аравада айланиб юришиб шаҳарни қўриқлашган. Қарама-қарши томондан келган соқчилар араваси бир-бирига халақит бермасдан ўз йўлини давом эттирган. Топографик план бўйича Ўрда мудофаа деворларининг умумий узунлиги 4 км.га етган. Мудофаа деворлари тизимида маълум масофада мудофаа буржлар мавжуд бўлган. Ярим айланасимон шаклдаги ушбу буржлар асосан Ўрданинг шимолий ва шарқий деворларида зич жойлашган. Бу эса азалдан Ўрдага таҳдид солувчи кучларни қай йўналишдан кўпроқ келишганини, ҳаракатда бўлишганини (Қўқон хонлиги, Ўратепа беклиги, кўчманчилар ... ва ниҳоят руслар) кўрсатади.

Аҳмад Донишнинг ёзишича, Тошкент руслар томонидан босиб олингандан сўнг, амирлик чегараси, Самарқанд дарвозаси ҳисобланган Жиззахда қўшимча мудофаа девори қуриш учун юз минг танга ажратилган.[2:45с] Демак, 1865 йил 17 май, яъни Тошкент босиб олингандан кейин Жиззах Ўрдасининг иккинчи девори қурилиши бошланган ва деярли бир ярим йилда бу иш амалга оширилган.

М.А.Терентьев ҳам Жиззах Ўрдаси дарвозалари ҳақида хабар бериб қуйидагича ёзади, - «учала дарвоза - Самарқанд, Ўратепа, Қамишқўрғон ёки Тошкент дарвозалари ичкаридан тупроқ уюми билан зичлаб беркитиб ташланган ва гарнизоннинг чиқиш йўли тўсиб қўйилган. Амирнинг буйруғига кўра, қалъа коменданти шаҳарни сўнгги кучи қолгунча ҳимоя қилишга аҳд қилган». [9:373с]

Ўрда ҳокими қароргоҳи - арк бизнинг давримизгача нисбатан яхши сақланиб етиб келган тарихий иншоотдир. Унинг ҳозирги микрорельефи, ўлчамлари, баландлиги топографик планда қайд этилган маълумотларга деярли тўғри келади. Ушбу маълумотлар асосида айтиш мумкинки, аркнинг дарвозаси унинг шимол томонида бўлган. Арк дарвозаси, Тошкент дарвозасининг рўпарасида, Самарқанд дарвозаси билан бир йўналишида, унинг ўнг томонида жойлашган. Арк ҳам мудофаа деворлар билан ўраб олинган. Унинг жанубий ва

шарқий қисмидаги дарвозасининг икки ёнида мудофаа буржлари бўлган. Ўрда ичида ҳоким саройидан ташқари квадрат шаклидаги катта ҳовуз (ўлчамлари тахминан 50х50 м.), масжид ва ўқ-дори омбори жойлашган.

Жиззах Ўрдасининг босиб олиниши учун кечган жанглар тарихий маълумотлар бўйича асосан унинг шимолий ва шарқий томонида шиддатли кечган. Буни ушбу томондаги дарвозалар ва маҳаллалар вайронагарчилигидан ҳам билса бўлади. Ғарбий Самарқанд дарвоза ва унинг атрофидаги маҳаллалар штурм пайти бу мавзеда аҳоли истиқомат қилишни маълум пайтгача давом эттирган ёки рус тистилочи ҳарбийлари жойлаштирилган. Чунки, топографик харитада ушбу маҳаллалар ва дарвоза ўз фаолиятини давом эттираётган мавзелар сифатида тасвирланган.

1868 йилда Жиззахга ташриф буюрган А.П.Федченконинг ёзишича, - «Жиззах унча катта бўлмаган шаҳар, унда беш минг аҳоли яшайди».[10:48,63с]

А.П.Федченко Ўрда олингандан кейин ҳам баҳоли - қудрат унда яшаб турган аҳоли ҳақида маълумот берган. Воҳаланки, Ўрданинг ташқарисида жойлашган Заргарлик, Мискарлик, Темирчилик, Кулоллик, Совунгарлик, Кўнчилик, Қассоблик каби маълум касб-корга ихтисослашган маҳаллалар, ёзда дала ҳовлида, қишда Ўрдада яшовчи Ўратепалик, Мўлканлик, Тошкентлик, Ховослик, Оққўрғонлик ... каби маҳаллалар аҳолисини ҳисобга олсак, XIX асрнинг биринчи ярмида Ўрда аҳолиси таниқли географ-сайёҳ А.П. Федченко кўрсатган сондан бир неча маротаба кўп бўлган.[8:55-56б]

Сўнгги ўрта аср шаҳар аҳолисининг ҳам ҳунармандчилик, ҳам деҳқончилик билан шуғулланиши Бухоро амирлигининг бошқа шаҳарларида ҳам қайд этилган.[1:49-50б]

Сўнгги ўрта асрларда Жиззах Ўрдасининг анъанавий тарзда муҳим ҳарбий стратегик мавқега эга бўлганлиги, аксарият ҳолларда чегара ҳудудлари шу воҳа билан белгиланганлиги туфайли, Жиззах Бухоро амирлиги ва Қўқон хонлиги ўртасида талаш бўлди. Бунинг оқибатида кўплаб жангу-жадаллар, вайроналикка сабаб бўлган ҳарбий ҳаракатлар бу ўлка заминида содир этилди. Бу ҳодисаларнинг излари юқорида қайд этиб ўтилган археологик изланишларда ҳам ўз аксини топган.

Ўрда стратиграфиясини ўрганиш учун амалга оширилган кесимда, шаҳар фаолиятининг сўнгги даврлари XIX асрнинг биринчи ярми маданий қатламларида кучли вайроналик, қаттиқ ёнғин излари, катта ҳажмли кул қатламлари қайд этилган. Сўнгги давр вайронагарчилиги Россия истилоси билан боғлиқлигини юқорида эслатиб ўтдик. XIX асрнинг биринчи ярмидаги Жиззах Ўрдасидаги вайронагарчилик эса 1828-1829 йилларда Бухоро амири Насруллонинг Жиззахга келган ҳарбий юриши билан боғлиқдир.[8:136-137б]

Ёзма манбаларнинг хабар беришича, Бухоро ҳукмдори амир Ҳайдар Қўқон хонлигига қарши урушда ўзига содиқ иттифоқчи қилиб олиш мақсадида Ўратепа ҳокими Муҳаммад Раҳим оталиқ ихтиёрига Зомин, Ём, Пешоғар, қалъалари билан бир қаторда Жиззахни ҳам инъом қилган эди. Амир Ҳайдарнинг вориси Амир Насрулло (1826-1860 й) тахтга ўтиргач, отаси инъом қилган шаҳар ва қўрғонларни «тинч йўл билан қайтариб олиш» ҳаракатига тушади. Бир қанча расмий нома ва музокаралардан сўнг амир ушбу масала бўйича Ўратепа ҳокими Муҳаммад Раҳим оталиқдан ижобий жавобни олади ва махсус фармон билан манғит Ғозибек мирохўрни Жиззахга ҳоким этиб тайинлаб, уни бир қанча аъёнлар билан Жиззахга юборади. Бу пайтда аҳолисининг асосий қисмини юз ва қирқ уруғи ташкил қилган жиззахликлар манғит уруғи вакили Ғозибек мирохўрни ҳокимликка қабул қилишмайди. Ғозибек мирохўр шармандали аҳволда Бухорога қайтиб кетади. Ўз фармонини амалга ошмаганидан ғазабланган Амир Насрулло 1828-29 йилларда Жиззхга ўн беш минглик қўшин билан юриш қилади. Жиззахни қамал қилиб бир неча кун тўпга тутади. Катта вайронагарчилик ва кўп қурбонлар эвазига Жиззах босиб олинади. Амир фармонидан бўйин товлаган икки нафар амалдор аҳоли олдида тўп оғзига боғланиб отилади, 72 нафари қатл этилади, юз уруғига мансуб аҳоли Самарқанд тарафга кўчирма қилинади. Шу тариқа Жиззах қайтадан Бухоро амирлиги тасарруфига ўтади.

Адабиётлар рўйхати

1. Агзамова Г.А. Шаҳрисабз-иқтисодий ва маданий ҳаёт маркази (XVI-XIX асрнинг биринчи ярми) // Шаҳрисабз шаҳрининг жаҳон тарихида тутган ўрни. Халқаро илмий конференция. Т: «Фан» 2002, 49-50 б.
2. Ахмад Дониш. Трактат Ахмада Даниша «История мангитской династии». Перевод, предсловие и примечание И.А.Наджафовой. Д.: «Дониш», 1967. - 45 с.
3. Бердимурадов А.Э. Раннесредневековые археологические памятники Джизакского оазиса (Северо-Западной Уструшаны V-X вв).: Автореф. дисс. канд. ист. наук - М., 1985. 23 с; Пардаев М.Х. Северо-западная Уструшана в эпоху раннего средневековья (по материалам нижнего течения р. Сангзор). Автореф. дис. канд. ист. наук. Самарканд, 1995. - 24 с.
4. Гулямов Я.Г. Кладбище Кулпи - Сар // ИМКУ., Вып. 2, Т: «Фан», 1961, с. 92-96.
5. Исхаков М. Отчет о рекогнисировочный исследованиях в горной полосе Зааминского района Джизакской области в июле-августе 1977 г // Архив об**ҳ**.охр.пам.истории и культуры Узбекистана. Т: 1977. 17 с.
6. Мирза Абдулазим Самий. История мангытских государей. М., 1962, с. 62.
7. Пардаев А., Пардаев М. Жиззах ўтмиши ўрганишда //Ўзбекистон қадимда ва илк ўрта асрларда. М.Б. Самарқанд, 1992.: 55-56 б.
8. Пардаев М., Пардаев А. Жиззах Ўрдаси //Қадимий Қарши - Ўрта Осиё шаҳарсозлиги ва маданияти тарихи. Халқаро илмий анжуман материаллари. Қарши, «Насаф», 1999, 134-135
9. Терентьев М.А. История завоевания Средней Азии. Т. I. Спб. 1906, с. 373.
10. Федченко А.П. Путешествие в Туркестан. М., 1950. с. 48, 63

БУХОРО АМИРЛИГИ ҚИШЛОҚ ХЎЖАЛИГИНИНГ РОССИЯ ИМПЕРИЯСИ ТАДҚИҚОТЧИЛАРИ ТОМОНИДАН ТАҲЛИЛИ
(Д.Н.Логофетнинг “Страна без правая”асари асосида)

Қобулов Э.О.,
т.ф.д., проф. Термиз иқтисодиёт ва сервис университети илмий ишлар ва инновация проректори
Қобилов К.Э.
Термиз иқтисодиёт ва сервис университетининг ўқитувчиси.

Маълумки, Ўрта Осиё Россия томонидан истило қилингач кўплаб амалдорлар, ҳарбийлар, шарқшунослар ва саёҳатчилар ташриф буюриб, ўлкамиз тарихига доир кўплаб маълумотлар ёзиб қолдирганлар. Улар томонидан ёзилган асарлар, мақолалар, эсталиклар Россия империяси манфаати нуқтаи назаридан ёзилган бўлса-да, аммо улар ўша давр ҳақида маълумотларга бойлиги билан диққатга сазовор.

Россия империяси амалдорлари орасида Бухоро амирлиги ҳақида энг кўп асар ёзган ҳарбий амалдор Д.Н.Логофет асарларини танқидий ўрганиш бугун тарихимиз учун муҳим аҳамиятга эга. Д.Н.Логофет тадқиқотлари орасида “Страна без правая” номли асари эътиборга молик. Рус амалдори айниқса қишлоқ хўжалигининг реал ҳолатини таҳлил қила олган. Жумладан шундай ёзади:” Ҳозирда Бухоро мулкини ташкил этган Амударё олди давлати қадимдан қишлоқ хўжалиги учун йирик серҳосил жой ҳисобланган. Бунинг асосий сабаби Ҳисор, Зарафшон ва Помир тоғ тизмаларидаги музликлардан бошланган катта-кичик дарёлар деҳқончиликни сув билан таъминлаган.Амударё, Панж, Вахш, Қизилсув, Кофирниҳон, Сурхон, Зарафшон ва уларнинг кўп сонли ирмоқлари катта кенгликда ерларга ишлов бериш учун қулай имконият яратган”"[1:45].

Маълумки қадимда давлатлар иқтисодининг асосини қишлоқ хўжалиги ташкил этган. Шу сабабли, қишлоқ хўжалиги ривожланган Шарқий Бухоро ерлари ширин таом(лакомым куско) саналиб, қўшни Эрон, Афғонистон ва Ҳиндистон тўхтовсиз ҳарбий ҳаракатлар олиб борганлар. Бухоро амирлиги тарихи бўйича манбаларда XVI – XVIII асрларда ҳам қишлоқ

хўжалигининг етакчи тармоғи ғаллачилик, хусусан , нон ғаллачилиги бўлганлиги қайд қилинади. “Агротехника тракти”нинг III-IV бобларида донли экинлар экиш ва унинг ҳосилини йиғиштириб олиш бўйича тўлиқ маълумот берилган. Донли экинларнинг 20 дан ортиқ тури экилгани таъкидланади. Жумладан, заъфарони(сарғиш), сафидча(оқ), маккаи, баҳори қизил буғдой, сеистон ясмиғи, туятиш, канаб гандум, гала гандум(бу буғдойнинг бир томони оқ, бир томони қизил), гул гандум(қишга чидамли, тоғ олди ҳудудларида экилади), пунг гандум, сиёҳ дона(қора), сурх хуше(оқ буғдой оиласига мансуб), шинг (кузги буғдой), кахм ёки гав-и (декоратив ўсимлик, чорва учун озуқа саналган), адас(ясмиқ), арзан ва жоварс(баҳор ва кузда сепилган) ва бошқа турлари [2:120].

Бухоро амирлиги аҳолисининг катта қисми дарё водийлари бўйлаб жойлашгани учун бу ердагилар йил бўйи деҳқончилик билан шуғулланганлар. Яхши уруғ, серунум тупроқ ва экин суғориш учун сувнинг етарлилиги мўл ҳосил олиш учун имкон бергани ҳолда, Шарқий Бухоро ҳудуди нафақат тоғли Помир ва Дарвозни балким ғарбий Бухорони ҳамда узоқ Хиваликларни ҳам ғалла билан таъминлаган [3:46].

Шарқий Бухоронинг тоғли ҳудудларида дон лалми ҳолда етиштирилган. Дон уруғи ерга сочилгач, ёмғир сувлари остида суғорилган. Бу кам меҳнат талаб қиладиган ва катта майдонда экиладан ғалла сувли майдондагидек ҳосил бермасада, аммо аҳолининг нонга бўлган талабини қондиришда муҳим аҳамият касб этган. Баландликларда буғдой, арпа ва соя экилган бўлса, пасттекисликларда дарёлардан олинган ариқлар ёрдамида жўхори, тариқ, кунжут ва пахта экилган.Энг муҳим ўша давр учун чигирткага қарши курашда ожиз бўлган деҳқонлар, баландликларда экилган қишлоқ хўжалик экинларидан талофатсиз ҳосил олишга эришганлар.

Шуни қайд этиш лозимки, буғдой ва арпа май ойида йиғиштириб олиниб, яна қайта экин экилган. Қайта экилган экинлардан сентябрь ойида ҳосил йиғиштириб олинган. Аммо оддий меҳнат қуроллари билан ишлов бериш юқори ҳосил олиш имконини бермаган. Оғир ва қаттиқ ёғочдан тайёрланган плуг асрлар оша қишлоқ хўжалигидаги асосий меҳнати қуроли саналса-да деярли унга ҳеч бир янгилик киритмасдан фойдаланиб келганлар. Бу эса ёввойи ўтлар илдизларининг қолишига сабаб бўлгани ҳолда, юқори ҳосилдорликка эришиш имконини бермаган.Шундай бўлсада ғаллачиликда хусусан бедадан юқори ҳосил олиш имкони бўлган. Апрел ойидан то октябр ойигача беда етти марта ўрилган.

Нон савдосида асосий марказлар Гарм, Болжуан, Кулоб, Қабодиён, Ҳисор ва Ғузор ҳисоблани, у ерларда ғалла тўпланиб, сўнгра Бухоронинг ғарбий қисмига, Хивага, шунингдек Карки, Термиз ва Чоржўйга рус гарнизонларига жўнатилган. Пахта ва кунжут тўғри Бухорога жўнатилган.

Бухоро амирлигида ғаллачиликдан ташқари яна йирик тармоқ бу узумчиликдир. Бухорода боғ термини узумзорни англатади. Узумзорларда узумнинг ҳалили, ҳалили сафид, ҳусайни, шакар ангур, кишмиш, жаус, маско, ангури сафид, биҳишти, сахиби, тойпи, шибирғони, ангури сиёҳ каби 13 тури парваришланган [4:222]. Айниқса, Сурхон воҳаси бекликларининг тоғ ва тоғ олди қишлоқларида узумчиликка алоҳида эътибор берилган. Ҳисор тоғ этакларидаги Ҳовуз,Сина, Вахшувор, Бойсун бекликлигидаги Қорабоғ, Зарабоғ, Новбоғ қишлоқлари узумчилик маркази сифатида машҳур бўлишган. Узумнинг ҳусайни, оқ кишмиш, қора кишмиш, наҳол, қора бахтиёри, аллаки, тойпи, султони, авақ, шувурғони, кампир узум, бешқадоқ, сопидак, қизил сурхон, гов сурхон, оқ гов сурхон, чилги, от бағри сурхак, милдир узум, дил каптар, эшвой, сабзак, қанёруғ, туятиш, обоки, келинбармоқ ва бошқа турлари экилган [5:119]. Узум қуритилган ҳолда Россия ва Франция бозорига кириб борган.

Бухоро амирлиги, хусусан, Сурхон воҳасининг Боботоғ этакларидаги пистазорлардан йиғилган писталар тоғ халқининг асосий даромад манбаи ҳисобланган.Писта ҳосили яхши бўлган йиллари 4-5 пудгача писта териш мумкин бўлган. Савдогарлар пистанинг ҳар бир

фунтини 7 тийиндан сотиб олиб, чет давлатларга, хусусан Россия бозорларига олиб бориб катта фойда кўришган. Одессада 1 фунт писта 60 тийин-1 рублгача сотилган [6:128].

Қишлоқ хўжалигида етиштирилган буғдойдан ташқари, аҳолининг бозорга олиб бориладиган барча маҳсулотларидан маҳаллий беклар хирож йиғиб олишган ва у амир фойдасига тушган. Ҳамма ғалла йиғиб бўлингандан кейин ғалла нархи қўйилган ва шундан кейин бозорга кирган. Ғалла сотиб олиш учун Бухорога савдогарлар август ойидан кела бошлашади. Карки, Термиз, Чоржўйдан Бухорога келган савдогарлар катта партиядаги донни туяларда, қисман Амударё орқали қайиқларда олиб кетишади.

Бухоро бозорида буғдойга қўйилган нарх тахминан қуйидагича бўлган: 1 ботмон буғдой(16 пуд) 32 тангадан-50 тангагача яъни 5 рубль 30 копеекдан- 7 рубль 50 копеекгача, 1 ботмон арпа 20 тангадан 40 тангагача яъни 3 рублдан 6 рублгача бўлган. Ғалла нархи ҳосилнинг қандай бўлиши билан боғлиқ бўлган. Масалан, тоғли ҳудудларда ҳосил нархи деярли бир хил бўлган. Аммо водийларда эса ҳаммаси чигиртка балосининг таъсирига боғлиқ бўлган. Чунки, бу ҳашарот экинга катта зиён етказган. Аҳоли томонидан ортиқча ғаллалар ертўлада сақланган. Баъзи ҳолларда ертўла захлари ғалла сифатига таъсир кўрсатган ва дон яроқсиз ҳолга келган. Яъни ёқимсиз ҳид таратиб чиринди ҳиди келиб қолган.Шуни қайд этиш лозимки, юқорида қайд қилганимиздек, Шарқий Бухоро йирик ғалла маҳсулотлари етказиб берувчи марказ вазифасини ўтаган. Масалан биргина Сурхон воҳасининг Бойсун, Денов, Шеробод бекликларида аҳоли эҳтиёжидан ташқари 41 минг пуд ғалла маҳсулотлари бўлган.

Хуллас, олиб борилган тадқиқот ишлари ва ёзилган тарихий асарлар шуни кўрсатадики, Шарқий Бухоро деҳқончилик ва боғдорчиликда ўзига хос мактабга эга бўлганлигини кўрсатади.

Адабиётлар рўйхати

1. Логофеть. Страна без правая. – Петербург, 1909.- С. 45.
2. Қобулов Э. Сурхон воҳаси хўжалиги. – Тошкент:Академнашр, 2012. – Б.120.
3. Абдураимов М.А. Очерки аграрных отношений в Бухарском ханстве в XVI- первой половине XIX века. Т.1. – Ташкент: Фан, 1966. –С.222.
4. Кармишева Б.Х. О торговлы в Восточных бекств Бухарского ханства в начале XX в. В связи с хозяйственной специализацией. – Москва: Наука, 1979. – С.119.
5. Ханыков Н.В. Описание Бухарского ханства. – СПб, 1843. – С. 128.
6. Покотило. Отчёт о поездке в пределы Центральной и Восточной Бухары в 1886 . – Ташкент, 1888. – С. 63.

МИГРАЦИЯ ПОЛЯКОВ В ТУРКЕСТАН В ГОДЫ ПЕРВОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЫ.

Дорошенко Т.И.
кандидат исторических наук, доцент кафедры Новейшая история Узбекистана Национального университета Узбекистана им. М.Улугбека.

Первая мировая война, начавшаяся в 1914 году, продолжалась уже больше года. Число жертв крупных битв шло на десятки и даже сотни тысяч. Их оплакивали семьи по обе стороны фронта, однако бои разворачивались далеко от Царства Польского, входившего в тот период в состав Российской империи.После указа Николая II, в 1915 году в Российскую империю хлынула многомиллионная волна беженцев, среди которых были жители польских земель. Откликом на их трагедию стала беспрецедентная гражданская поддержка. Была, однако, и враждебность: люди говорили, что беженцы принесут болезни и преступность, что они много требуют и не хотят работать.

По-русски беглецов назвали беженцами. Это новое определение приклеилось к крестьянам, которые летом 1915 года наводнили все дороги. Свои хозяйства массово покидали и помещики. Их дома тоже горели, а чтобы получить позже компенсацию, нужно было находиться в России. Когда, преодолев изнурительный путь, они добрались до России,

гуманитарные организации констатировали, что с западных оконечностей империи (с польских, белорусских, украинских, литовских, латвийских и эстонских земель) прибыло более трех миллионов беженцев. Царство Польское покинуло больше 600 тысяч человек. Самый масштабный исход населения затронул восточную часть Белостокской области Гродненской губернии, которая невходила вего состав: оттуда бежало 800 тысяч человек, больше, чем из всего Царства. Белостокский, Бельский и Сокольский уезды лишились большей части своих жителей. Россия не справлялась с потоком беженцев и их, также как и военнопленных стали отправлять на окраины Российской империи.

В Туркестане беженцы появились в 1915 г. Их численность составила около 80 тыс. (из них примерно 14 тыс. человек – в Ташкенте) [1:15]. В основном это были поляки и польские евреи (8–10 тыс. человек), а также прибалты (1,5–2 тыс. человек). В сводке за ноябрь 1915 г. указывалось, что беженцы проживают в Закаспийской области (Асхабад – 5533 человека, Кизил-Арват – 801, Мерв – 5931, Иолотань – 756, Теджен – 520, Каахка – 500, Красноводск – 457 человек); Сыр-Дарьинской области (Ташкент – 14 000 человек, Ташкентский уезд – 2584, Черняев – 2833, Аулие-ата – 2038, Перовск – 585, Казалинск – 588 человек); Ферганской области (Скобелев – 8500 человек, Скобелевский уезд – 1267, Коканд – 2163, Наманган – 2900, Андижан – 3360, Ош и Ошский уезд – 1440 человек); Джаляль-Абадском районе (807 человек, в том числе 258 человек в Базар-кургане); Самаркандской области (Самарканд и Самаркандский уезд – 8400 человек, Каттакурган – 2849, Бухарские владения – 792 человека) [2:24]

Нахождение в Туркестане почти 150 тыс. военнопленных и прибытие беженцев существенно ухудшили материальное положение коренного населения, привели к продовольственному, промтоварному и жилищному кризису, ухудшили санитарные условия местности.

С одной стороны, туркестанские власти были крайне обеспокоены большим количеством военнопленных и беженцев на территории края, ведь в случае каких-либо беспорядков их присутствие могло усугубить ситуацию. В некоторых городах количество военнопленных стало превышать число гражданского населения. Например, в г. Скобелеве гражданское население составляло 7 тыс. человек, в то время как военнопленных насчитывалось 15 тыс. человек [3: 303]. Только с лета 1916 г. военнопленных и беженцев начали вывозить в центральные районы России. К началу 1917 г. в Туркестане осталось около 42 тыс. военнопленных. [4: 65]

С другой стороны, администрация Туркестана проявляла достаточно лояльное отношение к военнопленным, особенно к офицерам славянского происхождения (они получили доступ в частные дома в качестве преподавателей, врачей и других специалистов). Коренное население относилось к иностранным военнопленным и беженцам весьма дружелюбно, привлекало их к выполнению сельскохозяйственных работ и оказывало им посильную помощь.

С марта 1915 г. военнопленных начали отпускать из лагерей. Так, были утверждены правила, разрешающие им отлучаться на работу на частные промышленные предприятия. Фактически с этого времени для них было отменено лагерное положение. Труд военнопленных широко применялся на железной дороге, в строительстве, сельском хозяйстве и в других отраслях.

К 1917 г. в Туркестане оставалось немногим более 41 тыс. пленных. Около 38 тыс. из них являлись военнослужащими многонациональной австро- венгерской армии, 3 тыс. – военнослужащими германской армии. [5: 98] В 1917–1918 гг. из-за частичной эвакуации, самовольного отъезда, смерти от ран, болезней и по другим причинам численность пленных постепенно снижалась

Свержение самодержавия привело к политизации военнопленных. На них все больше влияния стали оказывать революционно настроенные русские солдаты и рабочие. Следуя их

примеру, некоторые военнопленные стали устраивать забастовки, требуя улучшения условий жизни, повышения заработной платы и т. д. Временное правительство не могло не считаться с переменами в сознании военнопленных, а также с мнением демократически настроенных кругов, выступавших в их защиту. Поэтому закономерными стали меры, предусматривавшие улучшение положения военнопленных.

Немалое число военнопленных поляков состояло в образовавшихся после свержения самодержавия социал-демократических организациях.

Под влиянием революционных настроений и агитации большевиков во многих городах Туркестана, военнопленные стали выступать против собственных офицеров, устраивать забастовки. Например, в Ташкенте в июне 1917 г. под предводительством И. Келлера и А. Бондорского , военнопленные устроили забастовку и выдвинули требования: не наказывать провинившихся отсылкой в лагерь; увеличить выдачу хлеба; повысить жалованье и уравнять его для всех; выдать всем новое белье; выдать всем мыло.[6:267]

После Октябрьского переворота 1917 г. большая часть европейских выходцев, в том числе и поляков, уехала к себе на Родину, оставшиеся же включились в конструирование новых органов власти, выдвигались и выбирались в Советы, в исполнительные комитеты и другие общественные и государственные организации. Например, в Ашхабаде, в 1917 г. в исполнительный комитет были включены поляки: в. Лункевич, Ч. Янковский, А. Добжинский. Председателем бюро народного контроля был также поляк С.Э. Гранский, помощником С. Жилинский. В Ташкенте в марте 1917 г. в состав Городской Думы был включен поляк, из бывших ссыльных А.В. Букраба, в Ташкентский продовольственный комитет был избран С.Д. Ясковичев. Председателем СНК Туркреспублики в 1918 г. был поляк Фигельский В.Д. В январе 1919 г. в числе 14 туркестанских комиссаров он был расстрелян в Ташкенте во время мятежа, руководимого бывшим комиссаром по военным делам К. Осиповым.

В 1918 г. после подписания Брестского договора, Польша стала независимой, и многие поляки уехали на Родину. Советские органы Туркестанской республики зачастую препятствовали выезду квалифицированных поляков, так как в крае не хватало учителей, врачей, инженеров [7: 28].

Подводя итог, надо отметить, что в целом эмиграция в другие страны явилась, в сущности, прямой потерей для тех этносов Российской империи, которые приняли в этой эмиграции наиболее активное участие (поляков, литовцев, немцев, финнов). Она привела к сокращению их удельного веса в населении Российской империи, лишила их своих наиболее предприимчивых сыновей и дочерей. Будучи рассеяны среди численно преобладающих этносов, российские мигранты за рубежом постепенно ассимилировались, и этот процесс продолжается и ныне.

Литература

1. Матвеев АМ. Зарубежные выходцы в Туркестане на путях к Великому Октябрю. Ташкент: Фан; 1977. 115 с.
2. НАУз.Ф.И-621,оп.1,д.5,л.24
3. Бахтурина АЮ. Окраины Российской империи: государственное управление и национальная политика в годы Первой мировой войны (1914–1917 гг.). Москва: РОССПЭН; 2004. 392 с.
4. НАУз. Ф. 1. Оп. 3. Д. 1270. Л. 65.
5. Россия в первой мировой войне 1914–1918 гг. (в цифрах). М.: Центр.стат. упр. отд. воен. статистики, 1925. 103 с.
6. НАУз.Ф. 737. Оп. 1. Д. 54. Л. 267.
7. Материалы по истории, историографии и археологии. Сборник научных трудов № 630.Ташкент: ТашГУ имени В. И. Ленина; 1972. 118 с.

БУХОРО АМИРЛИГИ ЖАНУБИЙ БЕКЛИКЛАРИДАГИ ИЖТИМОИЙ – СИЁСИЙ ЖАРАЁНЛАР (XIX АСР ОХИРИ XX АСР БОШЛАРИ)

Холмуминов Х.Э.
Термиз давлат университети Жахон тарихи кафедраси доценти, тарих фанлари доктори

XIX асрнинг иккинчи ярми- XX асрнинг бошларида Бухоро амирлиги жанубий бекликларидаги ижтимоий-сиёсий жараёнлар ўзига хос тарзда кечган. Жумладан бу даврдаги ички низолар, хонликларнинг истилочилик юришлари мамлакатнинг ижтимоий -сиёсий жараёнларига таъсир кўрсатган [1.203]. Марказлашган давлат бошқарувининг мавжуд эмаслиги, барча соҳалар каби аҳоли ижтимоий турмуш тарзига ҳамда демографик жараёнларга хам ўзига хос тарзда таъсир кўрсатган. Мамлакатда хукмрон табақа вакилларининг олиб борган бир томонлама сиёсати халқ оммасининг турмуш даражаси оғирлашувига, ижтимоий жараёнларнинг издан чиқишига ҳамда аҳоли демографик жараёнларига ўз таъсирини кўрсатди. Шунингдек, бу даврда қўшни мамлакатлар зўравонлиги ва талончилиги ҳамда турли табиий офатларнинг мамлакат ижтимоий-иқтисодий жараёнларига ва ўз навбатида аҳоли турмуш даражасига салбий таъсир кўрсатган эди[2.93].

Бухоро амирлиги манғитлар ҳукмронлиги даврида амир томонидан бошқарилган ва монархия бошқарувига асосланган эди. Амир тўлиқ амалда дунёвий ва диний ҳокимият эгаси ҳисобланган. Амирлик ҳудуди вилоятларга, кентларга бўлиб бошқарилган. Бу ҳудудларни эса амир томонидан тайинланган беклар ва амлокдорлар бошқарган ва улар ўз навбатида амирга бўйсунган[3.28].

XIX асрнинг иккинчи ярми – XX аср бошларида Бухоро амирлиги маъмурий-ҳудудий бўлиниши жиҳатидан 27 та беклик (вилоят) ва 11 тумандан иборат бўлиб[4.4], ҳар бир беклик, ўз навбатида амлокликларга бўлинган ва бек томонидан тайинланадиган, лавозимидан озод этиладиган амлокдор томонидан бошқарилган. Амлокдорликлар эса, бир неча қишлоқлардан ташкил топган бўлиб, уларни қишлоқнинг ёши улуғ ва тажрибали оқсоқоллари бошқарган. Ҳар бир амлокдорлик асосий мансабдор, яъни мироб, закотчи ва доруғабошилар орқали бошқарилган. Мироб – ҳудуднинг суғориш тизимини кузатиш ва сувни тақсимлаш вазифасини бажарган бўлса, закотчи солиқ ва йиғимларни назорат қилиб турган. Бу даврда Бухоро амирлиги жанубий ҳудудларидаги бекликларда ижтимоий жараёнларда бошқарув тартиблари ўзига хос тарзда бўлган. Жумладан, Китоб беклиги – 9 та, Шаҳрисабз беклиги – 14, Якккабоғ – 11, Чироқчи – 6, Ғузор – 6 та, Бойсун беклиги – 4 та, Денов беклиги – 6 та, Шеробод беклиги – 6 та амлокликдан иборат бўлган[5.164].

Жанубий воҳаларидаги демографик жараёнлар, урбанизация ҳамда миграция масалалари, манзилгоҳлар жойлашуви, аҳоли сони миллий таркиби ва ижтимоий ҳолатларини илмий тадбиқ этиш жуда муҳим масалалардан бири саналади. Жанубий воҳалар бекликлари ҳамда ундаги шаҳарлар нафақат бошқарув тизимида балки, бутун амирликнинг сиёсий-маданий ҳаётида муҳим аҳамият касб этган[6.338].

Давлат бошқаруви идоралари марказий ва маҳаллий тизимлардан ташкил топган. Махаллий бошқарувда вилоятларни амир томонидан тайинланган беклар бошқарган, бекликлар ўз ўрнида амлокликларга бўлинган. Амлокликлар ўз таркибига бир неча қишлоқларни қамраб олган. Амлокдорлар бек томонидан тайинланган. Қишлоқларни қишлоқ оқсоқоллари бошқарган. Оксоқоллар қишлоқларнинг катта-кичиклигига қараб тақсимланган. Бек ўзига топширган ҳудудда маъмурий, суд, миршаблик ва молия ишларини ўз қўлида сақлаб турган. Бек ўзига топширилган ҳудудни назорат қилиш ва қўриқлаш учун бир неча ўнтадан бир неча юзга яқин сарбозга эга бўлган. Турли босқинчи тўдалар ва деҳқонларнинг норозилик чиқишлари шу қўшин ёрдамида ёки амир юборган сарбозлар ёрдамида бостирилган[7.56].

Бу даврда хонликлар томонидан жанубий ҳудудларни эгаллаш мақсадида бир неча бор юришлар олиб борилган[8.72]. Жумладан Термиз ҳақиқатан ҳам Бухоро хонлигининг муҳим стратегик мустаҳкам қалъага эга шаҳарларидан бири бўлиб, бир томондан Амударёнинг кенг қирғоқлари, иккинчидан томондан бўйсунмас ва исёнкор қўнғирот уруғининг турли қабилалари уни янада кучли ҳимоя қилар эди[9.214]. Ана шундай мустаҳкам қалъани эгаллаш орқали Убайдуллахон ўзининг хукмронлиги даврида (1702 – 1711йиллар) икки мақсадни амалга оширишни кўзлаганди. Биринчидан, Балх йўлидаги мустаҳкам қалъага эгалик қилиш, иккинчидан, бўйсунмас ва исёнкор қўнғиротлар ҳукмдори Шералини ҳокимиятдан четлатиш. Мазкур сабаблар туфайли Термизга ҳарбий юриш амалга оширилиб, қўнғиротлардан бўлган шаҳар ҳокими вазифасидан олинди, найман уруғидан Неъматуллабий мазкур вазифага тайинланди. Ушбу сиёсий воқейликлар даврида Шералихон Шеробод шаҳрига асос солди. Жанубий воҳалар бекликлари ҳудудида жойлашган Шеробод кейинчалик амирликнинг энг муҳим ўрин тутувчи шаҳарларидан бирига айланди[10.160].

Демографик жараёнларининг таҳлили шуни кўрсатмоқдаки, жанубий ҳудудлар аҳолиси бу давра асосан ўтроқ ва кўчманчи ҳаёт кечириб, XX бошларига келиб, чарводор аҳолининг кўпроқ ўтроқ турмуш тарзига ўтиши жараёни янада жадаллашди. Бу омиллар натижасида жанубий воҳаларда аста-секинлик билан маъмурий марказлар ҳисобланган шаҳарларда аҳоли сонининг ортиши билан изоҳланади. XIX аср охири - XX аср бошларида жанубий воҳалардаги катта шаҳарлар сони бир неча ўндан ортиқ бўлиб, булардан Қарши, Шахрисабз, Китоб, Бойсун, Термиз, Юрчи, Денов, Сарижўй, Шеробод шаҳарлари муҳим ўрин тутган. Бу шаҳарларда аҳоли сони муттасил ортиб борган. Жумладан маълумотларга кўра Қарши шаҳри аҳолиси 1897 йилларда 15198 кишини ташкил этган бўлса, [11.63] 1926 йилга келиб 37587 кишига ортганлигини кўришимиз мумкин[12.224].

Хулоса қилиб айтганда, тадқиқ этилган даврда Бухоро амирлиги ва бекликлари ҳудудларида бошқарув тартиби ҳамда шаҳарларнинг ижтимоий-иқтисодий ва маданий ривожланиш ҳолати амирликнинг маъмурий тузилиши ҳамда ҳудудларнинг географик ҳолатига кўра амирликнинг жойлашуви ва савдо-иқтисодий алоқаларида муҳим ўрин тутган эди. Хусусан, жанубий-шарқий ҳудудларда жойлашган бекликлар маъмурий ҳамда геостратегик жиҳатдан ҳам муҳим аҳамият касб этганлиги сабабли доимий равишда сиёсий манфаатлар тўқнашган муҳим ҳудудлар ҳисобланган.

Адабиётлар рўйхати

1. Хожа Самандар Термизий. Дастур ул-мулук. – Тошкент: Шарқ. 2001. – Б. 196 – 203;.
2. Иванов П.П. Очерки по истории Средней Азии. – Москва: Из. Восточной литературы, 1958. – С. 93.
3. Ўзбекистон Миллий Архиви, Р-86-жамғарма, 1-рўйхат, 2393-иш, 28 варақ.
4. Населенные пункты Бухарского эмирата // Ответственный редактор – академик АН РУз А.Р.Мухамеджанов. – Ташкент: Университет, 2001. С. 4.
5. Қабулов Э.Сурхон воҳаси хўжалиги. Т Akademnashr.2012,Б 164
6. Зияева Д. Ўзбекистон шаҳарлари XIX асрнинг иккинчи ярми – XX аср бошларида.–Тошкент, 2013.– Б. 338.
7. Турсунов С.Н. Рашидов.Қ. Бойсун. Академнашр нашриёти.2011 Б 56.
8. Иванов П.П. Очерки по истории Средней Азии. – Москва: Из. Восточной литературы, 1958. – С. 72.
9. Мир Мухаммад Амин Бухорий. Убайдулланома / Перевод с тадж. предис. прим. и указат. Проф. А.А.Семёнова. – Ташкент, 1957. – С 214.;
10. Бартольд В.В. Аму-Даръя. – Т. III. Москва: Наука, 1965. – С. 160.
11. Ата-Мирзаев О., Гентшке В., Муртазаева Р. Узбекистан многонациональный: историко-демографический аспект. – Т.: Медицинская литература им. А.А.Ибн Сина, 1998.С-63
12. Узбекская ССР. Экономика-географические очерки. Госиздат УзССР,1963-Ташкент.С-224

АҲМАД ДОНИШ ВА ҒУЗОР БЕКЛИГИ

Эрназаров А.Х.
Тарих фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD), доц.в.б.

XIX асрнинг иккинчи ярми XX аср бошларида Бухоро амирлигида ва бекликларидаги ижтимоий-сиёсий вазият хақида улуғ маърифатчи олим, машхур ҳаттот бўлган Аҳмад Дониш асарлари муҳим маълумот беради.

Маълумки, Аҳмад Дониш 1827 йилда Бухорода туғилиб Мадраса таълимини олган. 1827-1860 йилларда манғитлар сулоласини бошқарган Насрулла саройида бош ҳаттот ва рассом ҳам бўлган. 1856 йил, 1869, 1874 йилларда Бухоро амирлари Насрулло ва Музаффархон унинг чуқур билимларини ҳисобга олиб Бухоро давлатининг элчиси сифатида Москва ва Петербургга сафарга юборади[2:69].

Бу сафарлар ундаги ҳукмрон доираларга нисбатан бўлган танқидий муносабатни янада чуқурлаштиради.

Инқилобий фикр-мулоҳазаларга эга бўлган Ахмад Донишни мамалакат пойтахтидан узоқроқда ушлаб туриш учун уни Музаффархон 1876 йилнинг охирларида Ғузор вилоятига қози қилиб юборади.

Аҳмад Дониш Ғузор вилоятида икки йилдан кўпроқ ишлаган, шу йиллар ичида у ўлканинг тарихини, жуғрофиясини, табиати ва ер тузилишини мукаммал ўрганиб чиқади. У «Рисолаи тарихи амирон манғития» («Манғит амирлари тарихи ҳақида рисола»), «Наводир ал-вақое» («Нодир воқеалар»), «Манозир ал-кавокиб» «Тақвим соли асб» каби машҳур асарлар ёзди[5:56].

У ўзининг «Рисолаи тарихи амирон манғит» асарида Насруллохонни «У вазмин ва қўрқмас, қаттиққўл ва зукко ҳукмдор эди. Эл ва улусда фитна чиқаришда ном чиқарган ё илгари амирларга нисбатан кўрнамаклик қилганнинг барчасини жазолади, ўз тарафдорларини сийлади» деб ёзганди.

1860-1885 йилларда Амир Музаффархон ҳукмронлик қилган йиллар манғитлар сулоласи ва улар хукми остида яшаган Ғузор вилояти ахолиси учун тахликали давр бўлди. Ўша йиллар Бухоро ва Қашқадарё воҳасида қурғоқчилик бўлиб, экинлардан олинган ҳосил тўрт баробар камайиб кетди. Кўпгина экин майдонларида экинлар экилмай қолиб кетди. Қурғоқчилик сабаб ҳалқнинг иқтисодий аҳволи ҳаддан ташқари оғирлашди. Бунинг устига - устак амир амалдорлари халқдан олинадиган солиқлар миқдорини ка-майтириш ўрнига, ҳатто экилмай қолган ерлардан ҳам соликлар ундириш пайида бўладилар. Натижада эзилган халқнинг норозилиги янада ошди.

Фаолиятини отаси замонида мансабдор бўлган амалдорларни бўшатиш ва мол-мулкларини мусодара қилишдан, амир Насрулло томонидан ўз вақтида Карманагача сургун қилинган кишиларни яна пойтахтга қайтариб юқори лавозимларга тайинлашдан бошлаган амир Музаффар, гарчи шу тариқа ўз мавқеини мустаҳкамлашга уринган бўлсада, аслида бу билан киши билмас давлат ва сулола қудратига катта зарба берганди. Карманадан қайтарилиб, юқори давлат вазифаларига тайинланган Аҳмад Дониш сўзи билан айтганда ўз фаолиятларида «халқнинг қонини сўрганлар». Айниқса юқоридаги каби солик йиғишларда.

Бундай адолатсизликлар ва амирнинг халққа қилган зулми Аҳмад Донишга каттиқ таъсир қилди. Халқнинг аҳволини яхшилаш, янги ва эски ерларга сув олиб чиқиш мақсадида Амударё бўйларига Керки ва Келиф томонларига бир неча марта сафар қилди. Ушбу машаққатли сафарлар ва атроф-муҳитни ўрганишлар натижасида Аҳмад Дониш Ғузорда Амударёдан Қашқадарё ва Бухоро чўлларига сув чиқариш лойиҳасини ишлаб чиқди ва уни амир Музаффарга тақдим этди. Аммо маишатга, майхурликка берилган амир Аҳмад Дониш лойиҳасини эътиборсиз қолдирди. Амир халқ ғамини ўйлашдан кўра, ўз шахсий манфаатини устун қўйди. Аҳмад Дониш «Рисола» асарида амир Дониёрдан тортиб то Абдуллаҳадгача бўлган (амир Шоҳмуроддан ташқари) барча Бухоро амирларини давлат ва унинг фуқаролари фаровонлиги йўлида эмас, балки фақат ўз шахсий манфаати йўлида қайғурган нўноқ сифатида тавсифлайди[3:79]. «Улар деб ёзади у нима топишса, ўшани олиб қўйишар, бева-бечоралар шамчирофидаги оловдан тортиб вақф омборидаги ғаллагача ўғирлашар, қорин ғами ва қувончу хурсандчиликларига хизмат қилса бўлди эди. Ҳеч ким қаршилик кўрсатишга журъат этмасди. Амирлар ва ҳокимлар орасида қиморбозлик майхўрлик ва бузуқчилик авж олди, деҳқон ва ҳунармандларда эса шафқатсизлик эзиш, солиқлар ва аминона, вакилона каби йиғимлар сероблигидан на туриш на юришга ҳол қолди».

Аҳмад Дониш Ғузорда қози вазифасида ишларкан, аҳолининг ғариб аҳволини англашдек оғир юк унинг елкасига тушганди, у мамлакат қолоқлигининг сабабларини олдинроқ англаб етганди. Бунинг сабаблари амирнинг жиноятқорона, ўта адолатсиз сиёсатининг натижасидир. Мамлакатни қолокликдан, қурғоқчиликдан қутқариш учун бирон-бир чора кўриш қобилиятидан ҳам маҳрумлигининг оқибатидир. Сув таъминотини яхшилаш, сув иншоотларини қайта таъмирдан чиқариш, янгиларни қуриш, дехқончилик аҳволини яхшилаш бўйича амир Музаффархоннинг хонлик даврида ҳеч қандай тадбир кўрилмади. Аҳмад Дониш Бухоро хонлигида барча тармоқларда ислохот лойиҳаларини ишлаб чиққан эди[4:46].

У ислоҳотларни муҳим ҳаётий соҳа суғоришдан бошлашни таклиф этади. У Келиф ва Карки туманида Амударёдан суғориш канали ўтказиш лойиҳасини келтиради. Адолатли, демократик давлат ўрнатишни, ер ишларини ирригация тадбирларини амалга ошириш йўли билан Амударёдан улкан канал қазиб Қарши ва Бухоро чўлларига сув чиқариш мамлакатдаги ер ости бойликларини қидириб топиш ва ишга солиш, тушириш, фан ва маорифни ривожлантириш кераклигини кўрсатиб берди.

Яна мазкур тарихчи гувоҳлик беришича, амир Музаффар Ҳисор ва Қўконга қилган ҳарбий юришларида (1863-1865) мағрурланиб кетган ўзидан бошқани тан олмай қўйган. «Ўзбилармонлик ила кеча кундуз айш-ишратга берилиб, хотинбозлик қилиб, оламдан ғофил ва ҳатто ўзидан кетиб қолиб, ўзини **Фирдавси Намруд** - деб биларди. Дўстни душмандан фарқ қилмади». Булар камдек амир қўшин қудратини ошириш ўрнига заифлаштирадиган чораларини кўрди. Аҳмад Донишнинг ёзишича, амир аскарларга берилаётган маошни 60 тийиндан 20 тийинга туширди. Амир «умрида милтиқ ва тўп товушини эшитмаган кишиларни ҳарбий лавозимларга» тайинлаган Амир Музаффар ўз атрофига нопок одамларни тўплаган. Билимдон, кучли Аҳмад Донишдек шахсни марказдан узоқроқда Ғузор вилоятига қозилик ловозимини бошқаришга жўнатган. Амир атрофидаги қобилиятсиз кишиларга таяниб «зулм - жабрни зўрайтириб, хазинани тўлдириш пайига тушди. Ишбилармон ва тажрибали ҳукумат кишиларни, жумладан ҳокимларни ишдан олиб, уй-жойлари ва мулкларини мусодара қилиб, ўзларини бадарғага жўнатди. Шу тарзда икки юздан ортиқ уй-жойлар давлат ихтиёрига олинди... айш-ишратга берилиб, мамалакат ишларига аралашмай хукумат бошқарувини саводсиз, жоҳил ва золим беклар, сипоҳлар ва хушомадгўй муллаларга топширди. Бухоро мамлакатини таназзулига сабаб бўлди. Фуқаронинг ихлоси амирдан қайтди». Амирлик марказидаги ушбу бошбоқдоқлик унинг чекка ўлкаси бўлган Ғузор вилоятида ҳам ўз аксини топди.

Шунингдек унинг даврида лашкар ҳам заифлашган, отаси замонида ҳарбий юришларда пишган саркардаларни қатл эттириб, ўринларига «таги паст кишиларни ва ғуломларни» тайинлаган. «Русия ўлкага бостириб кирганда эса, - деб давом этади Аҳмад Дониш, таги паст, нодон ва ғайратсиз саркардалар жуфтакни ростлаб қолдилар, (то шу вақтгача улардан) озор чекиб келган аскарлар ғуломларга хизмат қилишни ор билиб тарқаб кетдилар. Натижада барча вилоятлар Русия қўлига тушди»[6:20].

Хулоса ўрнида шуни айтиш мумкинки, Ғузор беклиги даврида адабиёт соҳасида кўплаб шоирлар етишиб чиқди. Улар амирлик адабиёти ривожига эмас, балки Ватанимиз маданиятига ҳам катта ҳисса қўшдилар. Хусусан, Аҳмад Дониш даври маърифатпарварлиги, хусусан, Бухородаги ижтимоий-сиёсий ҳаёт, унинг меҳнаткаш халқ руҳиятига таъсирини ўрганиш, миллий ўзликни англашда, тарихимизни ўрганишда катта аҳамиятга эга

Адабиётлар рўйхати

1. Ахмад Дониш. Рисола ёхуд манғитлар хонадони салтанатининг қисқача тарихи. Т. “Ўзбекистон Миллий энциклопедия” ДИН. 2014. Б.8.

2. Раҳмонов Т., Орзиев М. Икки тарихий сиймо: Аҳмад Дониш ва Садриддин Айний. Бухоро. “Дурдона”. 2015., Б.4.

3. Трактат Аҳмада Дониша. История Мангытской династии // Пер. предисл. и прим. И.Н.Наджафовой. - Душанбе: “Ирфон”, 1967.

4. Абдуваҳобова М.Р. Қушбеги архивида тарихий топонимлар ва Бухоро амирлигининг маъмурий-ҳудудий тизими (илмий рисола). Т. ТДШИ нашриёти. 2006.

5. Бобожонова Ф. Бухоро амирлигида таълим тизими (XIX аср охири -XX аср бошлари). – Т: “Адиб” 2014.

6. ЎзМА. И-126, 1-Рўйхат, 15-иш, 20-варақ

XIX АСРНИНГ ИККИНЧИ ЯРМИ – XX АСРНИНГ БОШЛАРИДА ЭТНОМАДАНИЙ ЖАРАЁНЛАР (ҚАШҚАДАРЁ ВОҲАСИ МИСОЛИДА).

Бердиев Ж.П.
Қарши давлат университети доценти

XIX асрнинг иккинчи ярми – XX асрнинг бошларида бўлгани каби ҳозирги даврда ҳам Қашқадарё воҳасидаги аҳоли масканларининг катта бир қисмини этник номлар билан аталувчи қишлоқлар ташкил этади. Гарчи ушбу воҳадаги йирик аҳоли масканлари – шаҳар ва қўрғонлар (беклик ёки туман марказлари) номида бу ҳолат деярли кўзга ташланмаса-да, воҳа аҳолисининг катта қисми қишлоқларда яшаб, этник номлардан шаклланган аҳоли масканлари сезиларли даражада кўпчиликни ташкил этади.

Қашқадарё воҳасига қўнғиротлар асосан Бухоро амирлиги ва ундан бироз олдинги даврда, яъни XVII – XVIII асрларда Сирдарёнинг ўрта ҳавзасидан Ўрта Зарафшон орқали воҳага кўчиб келишган.

Қашқадарё воҳаси қўнғиротларининг кўпчилиги Ғузор ва Қамаши тумандарида яшаб, Қамаши тумани қўнғиротлари ўзларини «олтмиш олти ота қўнғирот» деб айтишган[1: Б117–119]. Бу анъана Деҳқонобод ва Сурхондарё вилоятидаги қўнғиротлар орасида ҳам сақланган бўлиб, қўнғиротларнинг ички тармоқ уруғ ва тўплари билан аталувчи этнотопонимлар анча кўпчиликни ташкил этиши мисолида ҳам ўз тасдиғига эга. Қашқадарё воҳасида Қўнғирот номли қишлоқлар Касби, Ғузор, Яккабоғ туманларида [А2: Б. 397] мавжуд бўлган. Шунингдек, ушбу уруғнинг тармоқ номлари билан аталган қуйидагича қишлоқлар воҳа бўйлаб тарқалганига гувоҳ бўламиз: Авжин, Беш-калтак, Беш-кўса, Беш-ўғил, Бўгажил, Гала-ботир, Ойинни, Қора-қўнғирот, Қўштамғали ва ҳ.к[3: Б. 37, 58, 60, 72, 79, 190, 389, 402.].

И.П.Магидович ўзбек ва қозоқ қўнғиротларининг уруғ номларини таққослаб ўрганган. Унинг фикрича, хоразмлик ўзбеклар қадимдан шу ерда яшаб келаётган қўнғиротлардир, қозоқ қўнғиротлари эса кейинроқ шаклланган. Шайбонийхон истилосида қозоқ қўнғиротлари эмас, балки айни шу хоразмлик қўнғиротлар иттифоқи иштирок этган. Қашқадарё ва Сурхондарё ҳудудидаги қўнғиротларнинг хоразмлик уруғдошлари орасида ўхшаш 13 та уруғ номлари, қорақалпоқлар билан мувофиқ келадиганлари эса 32 тани ташкил этган.

XVI аср бошларида Мовароуннаҳрга кўчиб келиб жойлашган кўчманчи ўзбек уруғлари номларининг бир қисми мўғулча этнонимлар бўлиб, улар уруғлар аллақачон тил, маданият ва этник таркиби жиҳатидан туркийлашиб кетган эдилар. Қашқадарё воҳасидаги Дурман, Керайит, Макрит, Мўғул, Найман, Қовчин ва ҳоказо каби этнонимлар[3: Б. 96, 159, 173, 177, 376]. Бу шунинг билан изоҳланадики, дастлабки мўғул ўзаги атрофига кўплаб туркий қабилалар тармоқлари ва шохобчалари бирлашган. Кейинчалик эса улардан фақатгина мўғулча номгина сақланиб қолган, бироқ уларнинг луғавий маъноси унутилган [4: Б15]. Бунга тескари ўлароқ Қашқадарё воҳасидаги ўзбекча этнотопонимларнинг кўпчилигини туркий негизли жой номлари ташкил этади ва уларнинг луғавий маъноси маҳаллий аҳоли орасида турлича изоҳланади: Сарой, Қарлуқ, Қозоёқли, Қутчи, Қипчоқ, Қўнғирот ва ҳоказо[3: Б. 228, 359, 378, 396-397].

Қашқадарё воҳасининг энг чекка – шимоли-шарқий қисмида жойлашган Китоб беклигида воҳадаги бошқа бекликлардан бирмунча фарқли этнотопонимлар учрайди. Қизиғи шундаки, уларнинг бир қисми воҳанинг қадимги туркий этнонимларини бошқаларига қараганда кўпроқ акс эттиради. Жумладан, ушбу бекликда Арлот, Жалойир, Макрит, Мўғул, Қангли, Қовчин, Чиғатой ва ҳоказо каби этнотопонимлар учраб [3: Б. 45, 104, 159] уларнинг кўпчилиги кўчманчи ўзбек уруғлари воҳага кириб келмасдан олдинги туркий ва турк-мўғул уруғлари билан алоқадордир. Аҳамиятлиси шундаки, ушбу этнотопонимларнинг бир қисми Қашқадарё воҳасининг Қарши беклигига қарашли бўлган Касби ва унга қўшни ҳудудларда мавжуд бўлиб, бунинг акси ўлароқ бундай этноним билан аталган қишлоқлар Чироқчи беклигида деярли учрамайди. Бу бекликка кўпроқ Шайбонийлар даври ва ундан кейин келиб

ўрнашган уруғлар билан боғлиқ этнотопонимлар хосдир: Аймоқ, Найман, Найман-сарой, Чуют ва ҳоказо [3: Б177–313]. Шу билан бирга, Чироқчи беклигида ҳам бирмунча қадимийроқ этнотопонимлар ҳам учраб, Барло**с** қишлоғи бунга мисол бўла олади[5: Б52]. Шу ўринда айтиб ўтиш керак, Чироқчи туманидаги ушбу қишлоқ географик жиҳатдан Китоб туманига яқин жойлашган бўлиб, Ҳисор тоғ тизмасиннг Қалқама тоғ ёнбағрида жойлашган.

Амударё – Сирдарё оралиғи ва унга қўшни ҳудудларда нисбатан кам учраган “батош” уруғи билан боғлиқ этнотопонимлар ҳар иккала воҳада учраб, фақатгина Бухоро (Бухоро ш., Когон) [А6: С. 79]. ва Келифда ушбу уруғ вакиллари ўзларининг аҳоли масканларига эга бўлишган. Қашқадарёда Қарши, Ғузор, Яккабоғ бекликларида, Сурхон воҳасида эса Шўрчи ва Олтинсой туманларида Батош номли қишлоқлар учраб [5: Б. 53] улар ўзаро бир-бирига қариндош бўлган.

Батош этнонимн каби минтақада нисбатан кам учрайдиган Қовчин этнотопонимн ҳам Қашқадарё воҳасида бирмунча кенг тарқалган этник ном ҳисобланади. Қарши беклигида кўп учраб, бир қатор Манғит ва Батош қишлоқлари билан қўшни ёки бирмунча яқин жойлашган Қовчин этнотопонимлари Қарши беклигидан ташқари Яккабоғ, Китоб, Ғузор бекликларида ҳам тарқалган. Зарафшон воҳасида эса Қовчин этнотопонимн фақатгина Самарқанд вилоятининг Тайлоқ туманида, Бухоро вилоятининг эса Ғиждувон ва Когон туманларида учрайди [7: С 77].

Қашқадарё воҳасининг айрим бекликларида қисман қадимий туркий этнонимлар (мас. Қарлуқ, Турк) сақланган бўлса-да, қатағон, тоғчи, силжиут каби Темурийлар даврига алоқадор этнотопонимлар бирмунча кам учрайдди.

Қашқадарё воҳаси топонимикасида Қишлиқ этнотопонимн учраб [7: Б81], Ғузор ва Яккабоғ беклигида 1 тадан шу номдаги аҳоли маскани мавжуд бўлган. Қашқадарё вилоятининг Китоб, Шаҳрисабз, Яккабоғ ва Қамаши туманларида Қишлиқ номли қишлоқлар мавжуд [5: Б375]. Бухоро амирлиги ҳужжатларида Қашқадарё воҳасидан бошқа воҳаларда бундай қишлоқ номининг учрамаслиги, шунингдек, минтақанинг бошқа ҳудудларида ҳам бундай этнотопонимга деярли дуч келинмаслиги ушбу топонимнинг энтолокал хусусиятга эгалиги ва мазкур уруғ вакилларининг бу ерда ўринлашиб қолганидан дарак беради. Шу ўринда айтиб ўтиш керак, қишлиқ этнонимн “92 бовли ўзбек уруғи” рўйхатларида ўрин олиб, ўзбек ва нўғой уруғлари ёки дашти қипчоқлик туркий уруғлардан бири сифатида қайд этилган [8: Б489].

Қашқадарё дарёсининг юқори ҳавзасидаги Китоб, Шаҳрисабз, Яккабоғ, Чироқчи, Қамаши туманларида “қипчоқ-сарой”, “қўнғирот”, “уз”, “чуют”, “қутчи”, “минжир”, “қовчин”, “барлос” уруғларининг вакиллари анча кўпчиликни ташкил этиб, улардан ҳар бири ўзларининг ўнлаб қишлоқларига эга бўлган. Бунинг акси ўлароқ Юқори Қашқадарёда “қангли”, “нудучи”, “ховоти”, “қора-ғасмоқ”, “болғали” каби уруғлари вакиллари анча озчиликни ташкил этган. Чироқчи тумани аҳолисининг кўпчилигини “қипчоқ-сарой”лар ташкил қилса, Қамаши тумани аҳолисининг катта бир қисми “қўнғирот”лардан иборат бўлган. “Барлос”лар кўпроқ Китоб туманининг тоғлиқ қишлоқларида, “қовчин”, “месит” уруғига мансуб аҳолининг деярли барчаси Яккабоғ туманида, “ачамайли”, “тароқли” (тарахли) уруғи вакиллари собиқ Мираки туманида (Китоб туманига қўшиб юборилган) яшаганлар [9: Б 3-4].

Ушбу уруғларнинг деярли кўпчилиги XX аср бошларида ўзларининг қишлоқларига эга бўлиб, XXI аср бошларигача ҳам уларнинг кўпчилиги муайян этнотопоним сифатида сақланиб қолганлиги кўзга ташланади. 30 дан ортиқ йирик этноним орасида сезиларли қисми бирор этнотопоним шаклида учраса, айримлари эса аҳоли сони жиҳатидан кўпчиликни ташкил этса-да, муайян аҳоли маскани сифатида деярли учрамайди. Масалан, Чироқчи туманидаги “уз” уруғи ўнлаб йирик қишлоқларга эга бўлса ҳам улар бирор-бир этноним билан эмас, географик хусусиятларига кўра номланган аён бўлади: Мойлижар, Талоқ-тепа, Хўшали, Қора-янтоқ (Кўкдала) ва ҳ.к. [10: Б.169, 239, 286, 387.] Юқори Қашқадарёда

фақатгина 1 та қишлоқ "Уз" этноними билан юритилиши аниқланган. У ҳам бўлса Яккабоғ туманида жойлашиб, “уз” уруғи вакиллари кўпчиликни ташкил этадиган Чироқчи туманининг шимоли-ғарбий ва жануби-ғарбий ҳудуди – Кўкдала ва унга қўшни қишлоқлардан анча узоқда жойлашган.

Қуйи Қашқадарёда – Қарши, Косон, Касби, Миришкор туманларида эса бунга бирмунча зид ҳолатни кўриш мумкин. Бу ҳудудда кўпчилик аҳоли ўзбеклардан иборат бўлса-да, Юқори Қашқадарёга қараганда этнотопонимлар анча кўп учраши кузатилган. Буни ушбу ҳудудда сезиларли миқдорда тожик, араб ва туркман аҳоли вакиллари мавжуддлиги билан ҳам изоҳлаш мумкин. Шунингдек, Қуйи Қашқадарёда турли ўзбек уруғлари ўзаро қўшни яшаганликлари туфайли ҳам бу ҳудудда этник номлар билан аталган аҳоли масканларининг кўплаб учрашини кўришимиз мумкин. Бундан ташқари, Қуйи Қашқадарёда қадимий аҳоли масканларининг кўп бўлиши бу ҳудудда этнотопонимлар бирмунча кўпайишига олиб келган. Яъни Шайбонийлар, Аштархонийлар ва Манғитлар сулоласи даврида бир неча ўнлаб қадимий қишлоқларга эга Қуйи Қашқадарё ҳудудига ўнлаб кўчманчи уруғи келиб жойлашар экан маҳаллий аҳоли ва кўчиб келганларнинг ўзлари янги пайдо бўлган аҳоли масканларини этник мансублигига қараб номлашган. Қуйи Қашқадарёда “ўзбек” номи билан аталган қишлоқлар анча камчиликни ташкил этиши, Қуйи Қашқадарёда бунинг акси ўлароқ “Ўзбек”, “Ўзбек-Дарча”, “Ўзбек-Пистакент”, “Ўзбек-Файзобод” каби қишлоқ ёки маҳалла номларининг ўртага чиқиши сўнгги ўрта асрларда юз берган этномаданий жараёнлар маҳсулидир. Ушбу аҳоли масканларининг бир қисми ёки қўшниси ўлароқ тожик ва араб аҳоли яшайдиган аҳоли масканларининг борлиги бундай этнотопонимларнинг пайдо бўлишига олиб келган.

Хуллас XIX асрнинг иккинчи ярми – XX аср бошларида Қашқадарё воҳасида этномаданий жараёнларнинг ўрни масаласида шуни айтиб ўтиш керакки, қаерда этнотопонимлар кўпчиликни ташкил этса ўша ҳудуд аҳолисининг этник жиҳатдан турличалиги кўзга ташланади. Шунингдек, бир-биридан фарқли этник номларга эса аҳоли вакиллари истиқомат қиладиган ҳудудларда ўзаро қўшничилик ҳолати мавжуд бўлса ўша ҳудудда этнотопонимларнинг кўп эканлиги, аксинча ҳолатда эса этноним билан аталувчи қишлоқларнинг анча кам учраши аён бўлади.

Адабиётлар рўйхати

1. Норбўтаев П. Қашқадарё воҳасида достончилик анъаналари шаклланган ҳудудлар аҳолисининг этник таркиби // Этнос ва маданият: анъанавийлик ва замонавийлик. «Академик Карим Шониёзов ўқишлари» туркумида этнологларнинг V республика илмий конференцияси материаллари. – Тошкент, 2009. – Б. 117–119.

2. Населенные пункты Бухарского эмирата (конец XIX – начало XX в.) / Материалы к историческойгеографии Средней Азии. – Т.: Университет, 2001. – С. 85; Нафасов Т. Қашқадарё қишлоқномаси. – Б. 397.

3. Нафасов Т. Қашқадарё қишлоқномаси. – Б. 37, 58, 60, 72, 79, 190, 389, 402.

4. Усмонов М. Жанубий Ўзбекистон қўнғиротлари (XIX аср охири – XX асрнинг биринчи ярми, тарихий-этнологик таҳлил) ..., б. 15.

5. Населенные пункты Бухарского эмирата (конец XIX – начало XX в.). – С.

6. Нафасов Т. Қашқадарё қишлоқномаси. – Б. 52.

7. Сухарева О.А. К истории городов Бухарского ханства. – Т.: АН УзССР, 1958. – С. 79; Сухарева О.А. Квартальная община позднефеодального города Бухары (в связи историей кварталов). – М.: Наука, 1976.. – С. 105, 126, 152, 160, 163, 166, 224

8. Населенные пункты Бухарского эмирата (конец XIX – начало XX в.). – С. 77.

9. Туйчиев У. История расселения народов Узбекистана (по данным топонимии Зарафшанской долины).: Автореф. Дисс…канд.ист.наук. – Т.: ТашГУ, 1990. – С. 16-21; Маликов А.М. Тюркские этнонимы и этнотопонимы долины Зерафшана… - С. 143-184.

10. Трепавлов В.В. История Ногайской Орды. – Казань, 2016. – С. 489.

АМИР ТЕМУР ДАВЛАТИ ВА МИН СУЛОЛАСИ ЎРТАСИДАГИ САВДО-ИҚТИСОДИЙ АЛОҚАЛАР.

Кўчаров Ж.Қ.
(PhD) ҚарДУ.

Қадим замонлардан турли мамлакат ва минтақаларда яшаган халқлар ўзаро иқтисодий ва маданий муносабатда бир-бирларига узвий боғлиқ бўлганлар. Бу эса, албатта, сиёсий ҳаётга ҳам ўз таъсирини ўтказмай қолмаган. Шарқ халқларининг ўзаро иқтисодий, маданий ва дипломатик алоқаларининг йўлга қўйилиши, шаклланиб ва ривож топиб боришида Хитойнинг қадимги пойтахти – Чанъан (ҳозирги Сиан) шаҳридан бошланиб, Ўртаер денгизининг шарқий соҳиллари минтақаси, Олд Осиё мамлакатларига қадар чўзилган Буюк ипак йўлининг аҳамияти каттадир. Бир ярим минг йилдан зиёд вақт давомида бир-биридан узоқда жойлашган турли халқларнинг мулоқот воситаси сифатида хизмат қилган бу йўл милоддан аввалги даврлардан бошлаб XVI асрда ўз аҳамиятини йўқотгунга қадар Хитой ва Марказий Осиёда яшаган халқлар ҳаётида муҳим ўрин тутган. Бу ҳудудда юз берган деярли барча ижтимоий ва сиёсий муносабатлар шу йўл орқали қўшни мамлакатларга ўз таъсирини ўтказган.

Ўрта асрларда Буюк ипак йўлининг қадимги даврдагига нисбатан серқатнов ва гавжум бўлиши эътиборга молик. Бунга эса Тан империяси (618-907 йй.), Араб халифалиги (632-1258 йй.), Сомонийлар давлати (865-999 йй.) каби Хитой, Марказий Осиё ва Яқин Шарқда ташкил топган йирик империяларнинг савдо-сотиқ ривожига ҳомийлик қилганлиги сабаб бўлган. Узоқ асрлар давомида ҳаракатда бўлган Ипак йўли савдоси XIII асрга келиб Хитой ва Марказий Осиё мамлакатлари тараққиётига салбий таъсир кўрсатган мўғул истилоси натижасида бир муддат пасайиб, унинг фақатгина шимолий тармоғи тараққий этганлигини__кўриш мумкин.

Академик В.В. Бартольд XIII асрдаги энг сўнгги йирик халқаро савдо карвони (албатта, Хоразмшоҳ ва Чингизхон ўртасида қисқа муддатда олиб борилган иқтисодий, дипломатик муносабатлар бундан мустасно) сифатида Саъдий Шерозийнинг “Гулистон” асарида тилга олинган, 1209-1210 йили Кошғарга борган Хоразм савдо карвонини эътироф этади[1.462]. Бизнинг фикримизча, В.В. Бартольднинг фикрлари у қадар тўғри эмас. Чунки, мўғуллар истилосидан кейин Плано Карпини, Гильом де Рубрук, Марко Поло, Рикольдо де Монте Кроче, Иоанн де Монтекорвино, Фома Мангазола, Франциск ва Раймонд Руф ҳамда бошқа кўплаб европалик христиан элчилари, савдогар, миссионерлари айнан савдо карвонлари орқали Марказий Осиё, Хитой ҳудудларига кириб борганлар. Уларнинг айримлари қолдирган маълумотлардан савдо-иқтисодий алоқаларнинг умуман тўхтаб қолмаганлигини англаш қийин эмас[2.14-16].

XIV асрга келиб Хитой ва Марказий Осиё мамлакатлари савдоси қайта авж олиб, янги шароитларда ривожлана бошлаган. Бундан, албатта, Олтин Ўрда ва Эрондаги Хулагу улуси (Элхонийлар давлати номи билан ҳам маълум, 1256-1358 йй.) ҳукмдорлари манфаатдор бўлганлар. Аста-секинлик билан қадимги Ипак йўлининг шимолий тармоғи асосий йўл сифатида юксала бориб, ушбу йўл бўйлаб XIV асрда Олтин Ўрда пойтахти – Сарой шаҳридан Устюрт ҳудуди, Урганч, Ўтрор, Тошкент, Олмалиқ орқали Хитойга томон савдо карвонлари доимий равишда қатнаб турган3. Айни пайтда бу йўлда Кавказ орқали Яқин Шарқ мамлакатлари билан, шимолда эса Рус князликлари ва Шарқий Европа давлатлари билан савдо-сотиқ ишлари олиб борилган.

Бироқ, XIV асрнинг 60-йилларига келиб халқаро вазият ўзгариши билан иқтисодий муносабатларда ҳам ўзгариш кузатилади. Энг аввало, шу даврда Олтин Ўрдада бошланган тож-тахт учун курашлар йигирма йил давом этган. Нисбатан кучсизроқ ҳисобланган Чиғатой улусида ҳам бундан илгарироқ бўлиниш юз берган бўлиб, мамлакатнинг ғарбий қисми – Мовароуннаҳрги сиёсий тарқоқлик ҳалокатли вайронагарчиликларга сабаб бўла бошлаган. Еттисув ва Шарқий Туркистондан иборат бўлган Мўғулистон (Шарқий Чиғатой улуси ёки Жета, 1347-1705 йй.)да бирмунча вақт мавжуд бўлган осойишталик муҳити 1363 йилда Туғлуқ Темурхон (1347-1363 йй.) вафоти муносабати билан якун топган.[3.88].

Ўн йилга яқин вақт давомида олиб борилган курашлар икки қисмга бўлинган улуснинг ғарбида 1370 йили Амир Темур ҳокимиятининг ўрнатилишига олиб келган.

Амир Темурни қўшни мамлакатларда юз бераётган воқеалар, албатта, бефарқ қолдирмаган. Чунки, бу воқеалар Мовароуннаҳрдаги ижтимоий-иқтисодий ҳаётга ҳам бевосита таъсир этарди. У дастлаб Жўчи авлодидан бўлган Тўхтамишхон (1380-1395 йй.)ни Олтин Ўрда тахтига ўтқазишни қўллаб-қувватлаган бўлса, кейинроқ бу икки ҳукмдор ўзаро низолашувчи қўшниларга айланганлар. Амир Темур 1395 йилда Тўхтамишхонга қарши қилинган юриши вақтида қуйи Волгабўйи ва унинг марказий шаҳарлари ҳисобланган Сарой Берка, Сарой Боту ва Ҳожитархон (Астрахан) шаҳарларини эгаллаган. Амир Темур қўшинлари томонидан Олтин Ўрданинг ушбу маданий марказларига берилган зарба шимолий тармоқдаги савдо-сотиқ ишларига путур етказган. Натижада Олтин Ўрданинг йирик шаҳарлари узоқ муддат давомида ўзини иқтисодий жиҳатдан тиклай олмайди. Шу тариқа, Хитойни Яқин Шарқ мамлакатлари__билан боғлаган шимолий савдо йўллари тармоғига кучли зарба берилган[4.20]. Эндиликда бутун савдо қатнови Темурийлар империяси (1370-1507 йй.)нинг йирик савдо-маданий шаҳарлари орқали ўта бошлаган.

Мовароуннаҳр ва Хуросонда ўз даврининг йирик ва аҳолиси кўп шаҳарлари қад ростлаган бўлиб, Самарқанд, Бухоро, Тошкент, Балх, Ҳирот ва бошқа шаҳарлар шулар жумласидандир. Темурийлар давлатининг пойтахти – Самарқанд шаҳри ташкил топган даврдан бошлаб то ҳозирги кунгача Марказий Осиёда муҳим маъмурий ва иқтисодий марказ бўлиб келган. Бу шаҳар XIV-XV асрлар Ипак йўли чорраҳасида жойлашган энг йирик шаҳарлардан ҳисобланган. Амир Темур ва темурийлар даврида Самарқанд минтақанинг маъмурий марказига, буюк империянинг пойтахтига ва юқорида таъкидлаганимиздек, Хитой, Яқин Шарқ ва Марказий Осиёни ўзаро боғлайдиган савдо йўллари чорраҳасида жойлашган йирик савдо шаҳрига айланган.

Самарқандга Хитой, Ҳиндистон, Дашти Қипчоқ, Эрон, Кавказорти ва Яқин Шарқ мамлакатларидан келган савдо карвонлари доимий равишда қатнаб турган.[5.257] Савдо-сотиқ ҳажмининг ўсишидан темурий ҳукмдорлар ҳам манфаатдор бўлиб, хазинага асосий даромаднинг катта қисми ташқи савдо божидан келганлиги туфайли улар ташқи савдонинг ривожига ҳомийлик қилганлар. Шунингдек, хусусий тадбиркорлик фаолияти ҳам қўллаб-қувватланган ва бунинг натижаси ўлароқ, марказий осиёлик савдогарлар турли хорижий мамлакатларга бориб, савдо-сотиқ ишларини йўлга қўйганлар.

Амир Темур давлатининг ташкил этилиши билан айни бир пайтда Узоқ Шарқда ҳам сиёсий ўзгаришлар содир бўлган.

Амир Темур давлатининг ташкил этилиши билан айни бир пайтда Узоқ Шарқда ҳам сиёсий ўзгаришлар содир бўлган. 1351 йилда Хитойдаги мўғулларнинг Юань империяси зулмига қарши бошланиб кетган деҳқонлар уруши миллий-озодлик ҳаракатига айланиб, 1368 йилда хань (хитой) миллатининг ўз мустақил давлатини ташкил этиши ва Хитойдан мўғулларнинг қувиб чиқарилиши билан якунланган. Янги тузилган Мин давлати айни пайтда ғарбдаги мамлакатлар билан савдо алоқаларини йўлга қўйишга киришган. Жумладан, Шарқий Туркистондаги Хами (Қумул), Турфон ва Бешбалиқда ташкил топган кичик давлатлар билан фаол иқтисодий муносабатлар йўлга қўйила бошланган5. Бу давлатларнинг шаклланиши Юань империясининг парчаланиши билан боғлиқ бўлиб, бу ҳудуддаги кичик давлатлар ҳукмдорлари Мин императорига шимоли-ғарбий вилоятларга хавф солиб турган ойратларга қарши иттифоқчи сифатида ҳам зарур эди.

Хитойнинг шимолдаги мўғуллар билан кураши қийин кечиб, дашт, чўл ҳудудларида истиқомат қиладиган мўғуллар билан курашларда қўшин учун отлар зарур бўлган. Уруш ҳолатида мўғуллар ўз рақибларига отларни сотиши деярли имконсиз бўлган. Шу сабабли Мин сулоласи Шарқий Туркистондаги давлатлар ва улардан ғарброқда, Мовароуннаҳрда ташкил топган Амир Темур салтанати билан савдони рағбатлантириш ва отлар сотиб олишни қўллаб-қувватлаш йўлидан борган. Натижада Мин сулоласи даврида шимолда мўғуллар билан рақиблик давом этган бир даврда армияни отлар билан таъминлаш давлат аҳамиятидаги вазифа бўлиб қолган. Мовароуннаҳрда чой қадрланганлиги сабабли,

“қўшниларга чой сотиш орқали уларни хурсанд қилиш” ва чойга от алмаштиришга оид тадбирлар белгиланган[6.191]. Албатта, от савдоси муҳим даромад бўлган

Хулоса қилиб айтганда, XIV асрнинг иккинчи ярмига келиб таназзулга юз тутган Мўғуллар империяси (1206-1368 йй.) ҳудудларида вужудга келган Мин империяси ва Амир Темур давлати ўртасида фаол савдо-иқтисодий алоқалар йўлга қўйилган. Ҳар икки томоннинг манфаатдорлигига асосланган бу муносабатларда ўрта асрлар Шарқининг йирик савдо ва ҳунармандчилик шаҳарлари муҳим рол ўйнаган. Икки минтақани ўзаро боғлайдиган савдо йўллари устидаги Шарқий Туркистон шаҳарлари ҳам халқаро тижоратда алоҳида аҳамият касб этган. Бу эса Хами, Турфон, Бешбалиқда ташкил топган кичик мустақил князликларнинг иқтисодий қувватини ошириб, уларнинг сиёсий нуфузини ҳам мустаҳкамланишига сабаб бўлган. Узоқ Шарқ ва Марказий Осиё минтақаларини боғлаган халқаро савдо йўлларида ўз даврининг моҳир ҳамда ҳар қандай таваккалчиликдан қайтмайдиган савдогарлари олис йўл босиб, фаол халқаро савдони ривожлантирар эдилар. Иқтисодий муносабатларни ривожлантириш орқали ҳар иккала давлат ҳукмдорлари ўз мамлакатларининг сиёсий нуфузини оширишга уринганлар.

Адабиётлар рўйхати

1. Бартольд В.В. Туркестан в эпоху монгольского нашествия // Сочинения. Т.1. – М.: Издательство Восточной Литературы, 1963. – С.462.

2. Орзиев М.З., Латипов Ж.Л. Мўғуллар истилоси ва темурийлар даврида динлараро муносабат. – Бухоро: Дурдона, 2018. – Б.14-16.

3. Филанович М.И. Ташкент – город на северо-восточных границах империи Амира Темура // Общественные науки в Узбекистане. №7-10. – Т.: Издательство “Фан” Академии Наук Республики Узбекистан, 1996. – С.88.__

4. Муҳаммаджонов А. Темур ва темурийлар салтанати (тарихий очерк). – Т.: Қомуслар Бош таҳририяти, 1994. – Б.20.__

5. Chan, Hok-lam. The Chien-wen, Yung-lo, Hung-hsi, and Hsuan-te reigns, 1399-1435 // The Cambridge history of China. Vol.7: The Ming dynasty 1368-1644, part 1. / ed. by F.W. Mote and D.Twitchett. – Cambridge: Cambridge University Press, 1998. – P.257.

6. Хўжаев А. Буюк ипак йўли: муносабатлар ва тақдирлар. – Т.: “Ўзбекистон миллий энциклопедияси” Давлат илмий нашриёти, 2007. – Б.191.

ҚАРШИ ШАҲРИДА САВДО-СОТИҚНИНГ РИВОЖЛАНИШИ.

Мўминов У.
ҚаршиДУ. Т.ф.ф.д (PhD)

Шаҳарлар йирик савдо марказлари сифатида ҳам муҳим аҳамият касб этган. XVIII асрнинг иккинчи ярми – XX аср бошларида шаҳар аҳолиси асосий қисмининг асосий машғулоти савдо-сотиқ эди. Воҳадаги энг йирик савдо шаҳри бўлган Қарши бутун Бухоро амирлигининг савдо алоқаларида катта ўрин тутган. Қарши шаҳри катта карвон йўлининг чорраҳасида жойлашганлиги туфайли бу йўл орқали шаҳар шарқ ва ғарб, жануб ва шимолий ўлкалар ва мамлакатлар билан доимий алоқада бўлган. Қарши шаҳри Бухоро воҳасини Шаҳрисабз ва Ҳисор билан боғлаб турувчи Бухоро амирлигидаги муҳим аҳамиятга эга шаҳар ҳисобланади.

Қарши шаҳри қуйи Қашқадарёдаги барча кўчманчи чорвадорлар учун асосий савдо маркази эди. Қаршида катта мол бозори мавжуд бўлиб, бу бозорда ҳатто Амударё бўйларида яшовчи туркманлар ҳам ўз қўйларини ва машҳур туркман отларини сотиш учун олиб келишган.[7;25] Манбаларда Қарши шаҳрида жун ва жундан тайёрланадиган маҳсулотлар сотиладиган савдо расталари жуда катта майдонни эгаллаганлиги қайд этилади.[[17;109]

Шунингдек, Қарши бозорига Сурхон воҳасидан келтирилган деҳқончилик маҳсулотлари, ҳунармандчилик буюмлари ҳам кўплаб сотилган. Манбаларда Ҳисордан олиб келинган олача, Шероботдан келтирилган турли хилдаги гиламлар, ҳисорлик усталарнинг бутун амирликда машҳур бўлган пичоқ ва ханжарларини Қарши бозорларида сотилганлиги ҳақида маълумотлар мавжуд.[5;34, 4;377] Қарши бозори орқали воҳанинг бошқа жойларига

Самарқанд ва Бухоро ҳунармандларининг маҳсулотлари қимматбаҳо ипак буюмлари ҳам тарқалган.[8;90]

Кўпинча четдан келтирилган маҳсулотлар Қарши бозори орқали бутун воҳага тарқалган. Масалан, Россиядан чинни идишлар, металл ва металл буюмлар келтирилган.[2;366] Россиядан келтирилган металл, хусусан сариқ мисдан маҳаллий ҳунарманд усталар мисгарлар турли турдаги маҳсулотларни тайёрлашган. Қарши шаҳрининг қўшни кўчманчи чорвадор аҳолиси Амударё бўйи туркманлари ва Қарши чўлида яшовчи чорвадорлар билан доимий алоқада бўлганлиги боис, Россия ҳамда шарқ мамлакатларига етказиб берадиган молларининг кўп қисми тери ва тери маҳсулотлари ҳисобланган. Жумладан, Россияга Бухородан 1840 - 1850 йилларда, яъни 10 йил давомида Оренбург йўли орқали 427 797 дона, Троицкий орқали эса 60 583 дона қоракўл териси олиб кетилган.[3;295] Бухоро қоракўл териси экспорти орқасидан шуҳрат топган ва давлат хазинасига катта даромад келтирган.

Ҳиндистондан келтирилган турли матолар ҳам Қарши бозори орқали воҳага тарқалган. Хусусан, Панжобдан келтирилган оқ матога аҳоли орасида талаб катта бўлган.[17;114] Қаршида Ҳиндистондан келтириладиган пахта, ипак иплари, матоларни бўяшда ишлатиладиган бўёқ индиго ҳам сотилган.[8;92] Ҳиндистондан келтирилиб, Қарши бозори орқали воҳага тарқаладиган маҳсулотлар ичида кўк чойни ҳам айтиб ўтиш ўринли бўлади.[17;115] Қаршида шунингдек, Россиядан (XIX аср сўнгида), Эрон, Ҳиндистон ва Афғонистондан келтирилган доривор ўсимлик илдизлари, ўтлар ва дори дармонлар сотилган.[19;51] Қарши бозорида воҳа аҳолисининг бой ва ўзига тўқ оилалари Хитойдан келтирилган чинни идишлар-пиёла, чойнак, коса-товоқларни кўплаб харид қилишган.[8;92]

Шу тариқа, Қарши Амударёга қадар чўзилган улкан дашт чўл зонасидаги йирик савдо маркази сифатида катта аҳамиятга эга эди. Бундан ташқари Қарши Бухоронинг Афғонистондаги (Балх, Ҳирот, Қобул) ва Ҳиндистон шаҳарлар билан бўлган савдо алоқаларида муҳим ўрин тутарди. География кашфиётлар натижасида сув йўллари очилган бўлса-да, XVIII аср иккинчи ярми – XX аср бошларида аҳамияти анча катта бўлган карвон йўлларидан хорижий савдогарлар тўхтовсиз равишда қатнаб турган. Шарқ ва ғарбни боғловчи мана шу йўлнинг бир неча тармоқлари Қарши шаҳрида кесишиб чорраҳа ҳосил қилган. Шунинг учун ҳам Қарши шаҳри Бухоро амирлиги хазинасига мана шу савдо йўллари катта даромад келтирган. Бу шаҳар карвонсаройларида тўҳтаган савдогарлар ҳар бир сотиладиган маҳсулот учун амирлик хазинасига бож тўлаганлигини тарихий маълумотлардан билиш мумкин. Масалан, бу ерда савдо карвонлари 1 та туя юки учун 105 танга, 1 та туянинг ўзи учун 51 танга, от учун 32, эшак учун 15, қулларнинг ҳар бири учун 88 тангадан закот тўлаган.[15;32]

Бухородан Эронга қоракўлнинг олиб кетилиши 1844 йилдан (1851 йилгача) бошлаб илгарига қараганда янада кучаяди.[15;32] Чунки Бухоро амирлиги томонидан инглизлар билан савдо алоқаларининг таъқиқланиши боисидан Англия ҳукумати тўғридан-тўғри эмас, балки Эрон савдогарлари воситачилигидагина қоракўл сотиб олишга мажбур бўлган эди. Бундан кўриниб турибдики, қоракўл Эрон орқали Англияга, Англия орқали эса бутун Европа мамлакатларига етиб борган. Унинг Европа бозорларида олтин баҳосида сотилишида Россия савдогарларининг ҳам хизматлари катта бўлган, албатта.

Қаршининг савдо-сотиқ муносабатларда тамаки маҳсулотининг ҳам ўрни беқиёс бўлган. Бутун Ўрта Осиёда етиштириладиган тамакининг энг сифатлиси, деб тан олинган Қарши тамакиси «оқ тамаки» номи билан савдога чиқарилган.[8;89] У доимий равишда қўшни бекликлардан ташқари, Тошкент, Қўқон ва Хивага олиб кетилган. XIX асрнинг 80-йилларида Хива хонлигидаги бозорларда Қарши тамакисини 1 пуди 7 сўмдан, Шаҳрисабз тамакисини 1 пуди эса 5 сўмдан сотилган.[13;91] Шероз тамакиси Эронда қанчалик машҳур бўлган бўлса, Қаршининг тамакиси Ўрта Осиёда худди шундай шуҳрат қозонган.

Қарши шаҳри ўзидагина тўқиладиган гиламлар учунгина эмас, балки машҳур Кашмир шолларининг халқаро савдо бозорига, жумладан, Россия ва Европа мамлакатларига чиқарилиши учун ҳам воситачи бозор вазифасини ўтаган. Чунки Қобул орқали Бухорога келтириладиган Кашмир шоллари Қарши шаҳри орқали олиб ўтилган. Бу жараён ўз

навбатида Қаршида унинг амирликнинг бошқа жойларидагига нисбатан арзон бўлишига, бошқа юртларга тўғридан тўғри шу ернинг ўзидан ҳам олиб кетилишига имкон яратган. Манбаларда ёзилишича, 1 йилда Бухорога олиб келинадиган 3000 донадан зиёд кашмир шолларидан 2000 таси Россияга жўнатилган.[1;77] Бу даврда Бухоро амирлигидан Эронга энг кўп олиб кетиладиган маҳсулотлар ичида қоракўлдан кейин иккинчи ўринни Кашмир шоллари эгаллаганлиги ҳам маълум. Юқорида айтганимиздек, бу савдода Қарши шаҳрининг ўрни беқиёс бўлган.

Қаршининг пичоқсозлик буюмлари ҳам бутун Ўрта Осиёга кенг тарқалган бўлган. Ҳаж сафарига жўнаётганлар томонидан Эрон, Арабистон ва Туркияга ҳам олиб кетиладиган бу пичоқсозлик маҳсулотлари бошқа мамлакатларда ўз жойидагига нисбатан 3-4 марта қимматроқ нархда пулланган. Айниқса, дастасига олтин, кумуш қоплаб, қимматбаҳо тошлар билан безатилган пичоқ ва қиличлар чет элларда жуда қадрланган.[3;170,171] Пўлатдан ясалиб, дастасига олтин ёки кумуш қопланган Қарши пичоқлари XX аср бошида 7-8 сўм атрофида баҳоланган.[16;4]

Воҳаниинг кўп қисми чўл ҳудудлардан иборат бўлганлиги ва карвон йўли устида жойлашганлиги боис бу ерда асосий транспорт воситаси ҳисобланган туяларга бўлган талабнинг катта бўлишига сабаб бўлган. Шунинг учун ҳам Қарши бозорларида туя ҳам кўплаб сотилган ва харид қилинган. Атроф чорвадорлари, қўшни бекликлар ва туркманлар томонидан кўпайтирилган бир ва икки уркачли тезюрар туялар асосан юк ташишга қулай восита сифатида ҳатто Афғонистонга ҳам сотилган.[9;104] Қарши шаҳридан савдо карвонлари юк олиб юриш учун туяларни ёллашган. Қаршилик туя билан юк ташувчилар 1 тош масофага 1 кумуш танга ҳақ олиб карвонларга хизмат қилган.[12;70] Туяларда юк ташишнинг йўлга қўйилганлиги ва Қарши шаҳрини карвон йўллари устида жойлашганлиги ўз навбатида шаҳар бозорларида туя савдосининг ўсишига хизмат қилган.

Қарши бозорида чидамли, юк ташишга қулай транспорт воситаси сифатида кўплаб эшаклар ҳам сотилган ва харид қилинган. Уларнинг оқ ранглиси бошқа рангдагиларига қараганда қимматроқ бўлган. Ҳатто ҳажга кетаётган зиёратчилар бу ердан ўзлари билан Эрон, Боғдод, Дамашқ ва Миср каби давлатларга кўплаб эшакларни ҳайдаб кетадилар, деб ёзади А. Вамбери.[3;293] Қарши чорва моллари бозорида қорамол, эчкиларнинг ҳам ҳар хил зотдагилари сотувда бўлган.

Хуллас, XVIII – XX аср бошларига келиб, оммавий истеъмол молларига бўлган талабнинг ошиши, ташқи савдонинг ривожи ишлаб чиқариш ҳажмининг кенгайишига олиб келди. Қарши шаҳридаги бозорларда маҳаллий маҳсулотлар билан бирга чет эл маҳсулотлари сотилган бўлиб, савдо-сотиқ ишлари шаҳар аҳолиси ва амирлик хазинасига катта даромад олиб келган.

Адабиётлар рўйхати

1. Eversman E. Reise von Orenburg nach Buchara. —Berlin. 1823. p. 77.
2. Борнс А. Путешествие в Бухару. – М.: Издание П.В. Голубкова, 1848. Ч.1.с. 366.
3. Вамбери А. Путешествие по Средней Азии. Москва «Восточная литература» РАН 2003. с – 295.
4. Галкин А. Военно-статистический очерк средней и южной частей Сурханской долины 1889г., составленный Генерального Штаба подполковником Галкиным. //Сборник географических, топографических и статистических материалов по Азии Вып. LVII. СПб.,1894. с.377.
5. Гинтелло. Сведения по интендатской части, собранные в Бухаре капитаном Генерального Штаба Гинтелло в 1885 г. // Сборник географических, топографических и статических материалов по Азии. Вып. XX1. СПб. 1866. С. 34; Маев Н. Город Карши. 1879. № 24.
5. Ефремов Ф. Девятилетнее странствование. —М.: Гос изд-во геогрлит., 1950. с. 26, 30-32.
6. Крестовский В.В. В гостях у эмира Бухарского. СПб. 1887. с. 222
7. Маев Н. Города Карши. //Туркестанские ведомости. 1879. № 25.
8. Массон М.Е. Столичные города в области низовьев Кашкадарьи с древнейших времен. Т. Фан; 1973. с.92.
9. Мейендорф Е. К. Путешествие из Оренбурга в Бухару. М.: Наука, 1975. с. 104.
10. Насриддинов Қ. Қарши регистони. Т.2014 б.116
11. Пален К. К. Отчет по ревизии Туркестанского края, проведенной по высочайшему повелению сенатором гофмейстром графом К. К. Паленом. 4.2. Спб., 1909. с. 172.

12. Сагдуллаев А. Мавлонов Ў. Маҳкамова Д. Ўрта Осиёда ўрта асрлар савдо-сотиқ тизими. Тошкент. Академия. 2012. б.70

13. Садыков А. С. Экономические связи Хивы с Россией во второй половине XIX – начала XX вв. Т. 1965. с.91

14. Сухарева О.А. К истории городов Бухарского ханства.,Тошкент. 1958.с.127.

15. Таниева Г. Қарши беклиги тарихидан лавҳалар.Тошкент.2006.б. 32.

16. Тўраева М. Миллий қадриятларимизни асраб авайлашда халқ амалий санъатининг ўрни. “Миллий қадриятлар, тарихий хотира: тарихий-маънавий ўқитишнинг долзарб муаммолари” Республика илмий-амалий конференцияси материаллари. Қарши – 2021. б.4.

17. Ханыков Н. Описание Бухарского ханства. СПб 1843. с. 114.

18. Ҳамидова М. Кашқадарё воҳаси ҳунармандчилиги тарихи (XIX — XX аср бошлари). Т. 2009.б.104

19. Записки о Бухарском ханстве. (отчеты П.И.Демезона и И.В.Виткевича). М. Наука,1983. с. 51.

МАЗДА ЯСНА ДИНИ ШАКЛЛАНИШИДА ТУРОНЗАМИН ТУРКИЙ ХАЛҚЛАРИНИНГ АҲАМИЯТИ ҲАҚИДА БАЪЗИ ФИКРЛАР.

Абдуллаев Б. Н.
Тарих фанлари бўйича PhD, доцент Низомий номидаги ТДПУ

Дунёда бирор бир пайғамбар тарихи ва унинг диний таълимоти йўқки у Зардушт ва унинг диний таълимоти каби ўз издошлари ва турли олимлар тамонидан таълимотнинг асл туб моҳияти шу қадар бузиб юборилган бўлса. Зардушт шахсининг тарихи, унинг яратган асл монотеистик таълимоти унинг улимидан сўнг кескин ўзгариб кетди. Зардушт яратган таълимотдан деярли асар ҳам қолмади. Бу ходиса дин хизматчилари бўлмиш мубадлар, динни қабул қилиб унга эргашувилар томонидан икки ярим минг йил мобайнида давом этган бўлса, икки ярим аср оралиғида Зардушт ва унинг таълимотини тадқиқот объекти сифатида ўрганган олимлар томонидан билиб, ёки аксинча билмаган холда амалга ошириб келинмоқда дейди авесташунос А.Иванов [1:36]. Дарҳақиқат, олим фикрига тўлиқ қўшилиш мумкин. Зардушт тириклик чоғида тарғиб қилган диний таълимотдан деярли ҳеч нима қолмади. Зардушт диний-ғоявий таълимоти замонга, давр ижтимоий-сиёсий қарашлар, сиёсий элита, ҳукмрон табақалар, маъмурий бошқарув, дин тарқалиб улгурган ҳудудларда халқларнинг ментал тафаккур тарзи ҳамда жамият эхтиёжлари каби манфаатларига мослаштириб борилган. Бу ходиса икки ярим минг йилдан кўпроқ вақт давом этган. Шубха қилмаса ҳам бўладики, зардуштийлик дини каби бирор бир жаҳон дини бунчалик катта трансформацион жараёнларни бошидан кечирмаган. Зардушт таълимотининг туб моҳияти айнан унга тегишли бўлган Авеста матнларининг Гоҳлардагина ўз аксини топган. Гоҳлардан ташқари Авеста матнларининг барча бошқа қатламларининг ижодкори Зардушт бўлганлиги фикрини соҳа мутахассислари бир овоздан маъқулламайдилар. Гоҳларда тилга олинган илоҳий тушунча ва илоҳий персонажлар ҳинд-арий халқларининг диний тафаккур меваси билан бир ҳил. Бу каби улкан диний мифологик тушунчалар базаси бир ёки икки аср ичида шаккланиши мумкин эмас. Бу диний тушунчалар ҳинд-арий босқичига етиб келгунга қадар бир неча минг йиллик тарихий тажриба йўлини босиб ўтган. Унинг тарихи илдизлари ибтидоий даврларга туташишига шубҳа қилмаса ҳам бўлади. Фанга маълум бўлган зардуштийлик дини эса Зардушт ўлимидан анча кейин шаклланган. Зардуштийлик динига кириб борган минглаб диний муқаддас тушунчалар, маросимлар, элементлар каердан пайдо бўлган деган савол тадқиқотчини қийнайди. Чунки Зардушт диннинг муқаддас унсурлари бўлмиш ер сув олов хавони улуғ билиш, уларни чиркинлик билан қориштириш гуноҳ бўлиши, ит ёвуз кучлар ва уларнинг руҳий оламига қарши курашишда энг муқаддаслаштирилган хайвон эканлиги, одам ўлимидан сўнг унинг жасади қуш-қузғун ва хашоратларга ем қилиниши, суяклари эса остаданларда сақланиши ва шу каби кўплаб зардуштийлик динига хос бўлган урф одат ва маросимлар Зардушт Гоҳларидан ўрин олмаган. Бу каби қарашлар Зардушт диний

таълимотини кенг ёйилиши билан баробар жойларда махаллий халқлар диний муқаддас тушунчалари билан қоришиб бориши асосида шаклланган деб ҳисоблаш мумкин.

Одатда зардуштийлик дини ёки Авеста атрофида олиб борилган барча тадқиқотларда ушбу диний-маънавий мерос эгалари қадимий эроний тилли халқлар деб баҳо берилади. Негадир, Евро-Осиё ерларида автохтон бўлган туркийгўй халқларнинг тарихий-цивилизацион жараёнлардаги иштироки, ахамияти умуман кўрсатилмайди. Собиқ шўро даври тарихий лингвистика тадқиқотлари ва уларнинг таъсирида ривожланган тарих фанида Ўрта Осиёнинг қадимги халқлари тили масаласида уларни эроний тилли халқ сифатида талқин қилиб келинди. Чунки, Ўрта Осиё ва унинг жанубида яшовчи қадимги аждодларнинг муқаддас китоби Авеста ва Ригведа тили Европа халқларининг тиллари билан қариндош эканлиги ҳақида фикрлар ўртага ташлангач, бу минтақанинг туб аҳолисини барчаси Авеста ва Ригведа ёзма манбалари тилидан келиб чиққан холда “эроний” деб қабул қилиниб, бу заминда қадим замонлардан улар билан бирга қон-қариндош, қўни-қўшни ва қуда-анда бўлиб яшаб келган туркчиликка ҳеч қандай ўрин қолдирилмади. Хатто эроншунос олимлар ҳинд-европа назариясидан келиб чиққан холда неолит, энеолит ва бронза даврида Ўрта Осиёдан то Байкалгача бўлган минтақаларда эроний тил муҳити хукмрон эди, деган асоссиз қарашни илмий жамоатчилик онгига сингдириб борди [2:27].

Бугунги кунда қадимий туркий халқларнинг умумцивилизациявий жараёнларидаги аҳамиятини очиб беришга уринаётган тадқиқотчилар сони кўпайиб бормоқда. Лекин, тафаккур қолипига ўрнашиб қолган панираністик қарашлар бу тадқиқотчиларнинг илмий ижод меваси кенг жамоатчилик фикрини тубдан ўзгартириб юбора оладиган холга келганича йўқ хали. Ўз навбатида мазкур холат ушбу йўналишда хали тадқиқотлар давом этиши кераклигини англатади.

Ҳозирги Ўзбекистон ҳудудларида тарихан таркиб топган ва қадимги ёзма манбаларда тилга олинган Суғд, Бақтрия, Қадимги Хоразм, Чоч, Парғана, Уструшона каби иқтисодий-хўжалик, сиёсий ва моданий цивилизация ўчоқлари жойлашган эди [3:7].

Уларнинг тарихан шаклланиши ва ривожланиши қадимги Туроннинг икки азим дарёлари – Амударё ва Сирдарё ва улар ирмоқларининг сув захиралари билан боғлиқ. Бу дарёлар ҳавзаларида қадимдан таркиб топган манзилгоҳлар, қишлоқлар ва қадимги шаҳарлар қад кўтарган [3:7].

Қадимдан Туронзаминнинг туркий халқлари иқтисодий-ҳўжалик хаётини ташкил этган суғорма деҳқончилик, чорвачилик, кўп тармоқли хунармандчилик, ички ва ташқи савдо-сотиқ асосида юксак даражада таркиб топган шаҳарсозлик маданияти ва ўзбек давлатчилиги икки йўналишда ривожланган. Уларнинг биринчиси Амударё ҳавзаларида таркиб топган бўлса, иккинчиси Сирдарё ҳавзаларида шаклланган [3:8].

Археологик ва қадимги ёзма манбалар талқини ва илмий таҳлилига кўра энг қадимги замонлардан Амударё ҳавзаларида Бақтрия-Тохаристон, Марғиёна, Парфиёна, Суғд ва Қадимги Хоразм ҳудудлари жойлашган бўлиб, бу ҳудудларнинг моддий маданияти Қадимги Шарқ цивилизацияси анъаналари асосида ривожланган. Уларда Авестада тилга олинган суғдий, боқтарий, марғиёний, парфиёний, хоразмий ва сак этник бирликларининг тили асосида қадимги эроний тил муҳити ташкил топган [3:8].

Сирдарё ҳавзалари ҳудудларида эса Чоч, Парғана, Уструшона каби тарихий-маданий ўлкалар жойлашган бўлиб, бу тарихий-маданий ўлкалар Қадимги Шарқ тарихий-маданий ўлкаларининг таъсирисиз маҳаллий аҳоли маданий ҳўжалик анъаналари асосида ривожланиш босқичларини босиб ўтган. Сирдарё ҳавзалари минтақаларининг этномаданий ва этносиёсий ҳаётида азалдан ўтроқ туркийликка хос этник анъаналар ва хаёт тарзи устувор бўлиб келган. Чунки Сирдарё ҳавзалари жуда қадим-қадим замонлардан икки ҳўжалик (деҳқончилик ва чорвачилик) жамоаларининг, икки тил соҳибларининг (қадимги эроний ва прототуркий тилли) қабилаларининг чегара ҳудудлари, тўқнашув макони, икки тиллик этник гуруҳларнинг алоқа майдони бўлиб келган. Буни баъзи тадқиқотчилар симбиоз ҳудуд деб

номлашга мойилдирлар. Илк ўрта асрлардан бошлаб бу ўзаро алоқа майдони Сирдарёдан Амударёнинг юқори ва ўрта ҳавзаларига кўчиб, бу икки дарё оралиғида ҳамда уларга туташ ҳудудий зонада аста секин туркийлик муҳити шакллана бошлаган [3:8].

Аслида Туркий халқларнинг аждодлари Евро-Осиёнинг кенгликларида, шу жумладан Ўрта Шарқ минтақасида энг қадимги даврлардан мавжуд бўлиб, цивилицацион тарих босқичида уларни биринчи тарихий ходиса дейиш тўғридир. Милоддан аввалги II-минг йиллик ўрталарида арийларнинг шарққа томон, жумладан Ўрта Осиёга миграцияси тарихан иккинчи ходисадир [4:184;5:408]. Бу пайт Ўрта Осиё худудлари ҳаддан ташқари серхосил, яйловлари бўлиқ, табиати бой бўлганлиги туфайли чорвадор арийлар имкон қадар бу ерда ўрнашиб колишга харакат қилган. Ўрнашиб қола олмаган қисми Ўрта Шарқ орқали бир гуруҳи Ҳиндистонга [5:27], бошқа бир гуруҳи эса қадимги Эламга кириб бордилар. Ўрта Осиё, Ҳиндистон ва Форс ўлкасига кириб бориб, ўрнашиб, бу ерлардаги махаллий ахоли билан қориша бошлаганлар. Ушбу бўлиниш содир бўлгандан бир неча асрлар ўтиб жойларда арийлар тили негизида ўзаро қариндош, айни дамда бир биридан фарқ қилувчи эроний тиллар камари юзага келди [7:4-5]. Шунинг учун бу ерда эроний тилларнинг таъсири доимий равишда кучли бўлди. XI-асрга келиб Шарқий эроний тиллар – суғдий, хоразмий, бақтарий тиллари туркий тил томонидан сиқиб чиқарилишига қарамай, форсий тилнинг таъсири XX асрнинг бошларига қадар кучли бўлган.

Остадонларда дафн қилиш маросими шубҳасиз зардуштийликка хосдир. Лекин зардуштийларда бу одат бўлмаган дейишимизга асос кўп. Остадонларда дафн қилиш маросими кўпроқ Ўрта Шарқ минтақасига хос бўлиб, улар айнан шу ердан археологлар томонидан кўплаб топиб ўрганилган. Масалан, Аҳамоний подшолар Аҳура Маздага эъдиқод қилган бўлсаларда [8] (Бехистун қоятош ёзувлари бунга ёрқин исбот) уларнинг дафн қилиш жойи тоғ этакларининг қояларида ўйиб ишланган махсус сағаналарда амалга оширилган. Остадонларда дафн қилиш амалиёти Эронда деярли сезилмайди. Бу каби диний тушунчалар айнан туркий халқларни зардуштийлик динини қабул қилиши билан боғлиқ деб хисоблаш масала атрофида пайдо бўлган саволлар ўз ечимини топгандек бўлади. Ҳинд-арий халқларининг диний мифологик маънавий меросини улар билан бирга ёнма ён яшаган туркий халқлар Зардушт таълимотини қабул қилиш билан баробар бу динни равнақ топиб шаклланиши ва ривожланишида ўз хиссаларини қўшганликлари Ўрта Шарқ минтақасида яшаётган халқларнинг хаёт тарзига сингиб кетган минглаб ноисломий маросимларда кўриш мумкин. Бу диний урф одат ва маросимлар исломий нуқтаи назардан хозирда бидъат хисобланса, улар асос эътибори билан Зардушт таълимотига ҳам хос эмас. Демак, Зардушт диний таълимоти Турон замин туркий ахолиси томонидан қабул қилиниш билан бирга, туркийларга хос бўлган диний эътиқод тушунча ва элементлари билан тўлдирилган.

Туркийларни Ўрта Шарқ минтақасидаги тарихини Турк хоқонлиги давридан бошлаб ўрганиш фикри фанда ўрнашиб қолган. Бундай ёндашувлар тўғри эмаслиги хатто қадимги Ҳиндистон мисолида ҳам асосланган [8:118-126].

Авеста Гоҳларида Мазда дини душманлари сифатида Карапанлар [9:18; 10; 11:162-168] тилга олинган. Ушбу карапанлар хусусида тадқиқотчилар турли фикрлар билдирганлар. Назаримизда Зардушт даврида дин душманлари сифатида тилга олинган бу карапанлар айнан туркийларга тўғри келса керак деган тахмин қилишга асос бор. Карапанларни Стеблин Каменский “вайсақилар” деб талқин қилган [11:46]. Авеста тили ва туркий тилнинг хусусиятларини ҳар хил эканлигини хисобга олсак, Зардушт атрофида бирлашган қавм учун туркий тилли халқларнинг ибодатлик матнлари ва тил хусусияти бегона кўринган бўлиши эхтимолдан холи эмас. Бунинг устига Зардушт дин душмани (карапан) Туронлик Рвахш-тур [12:117-118; 14:47; 15:11] томонидан ўлдирилгани манбаларда тилга олинади.

Зардуштийлик динининг шаклланишида эроний тилли халқлар билар биргаликда туркий тилли халқларнинг аҳамияти хусусида баъзи фикрларни илгари сурган холда

муаммоли масалани ўртага ташлашга жазм қилдик. Ушбу масала кейинги тадқиқотлар учун кенгроқ тахлил ва мунозара объекти бўлиб хизмат қилади.

Адабиётлар рўйхати

1. Иванов А.М. Заратустра говорил не так. https://www.rulit.me/books/zaratustra-govoril-ne-tak-read-288140-1.html электронная версия. – С. 36.
2. Асқаров А. Ўзбек халқининг келиб чиқиш тарихи. Тошкент. “O‘zbekiston” нашриёт-матбаа ижодий уйи. 2015. – Б. 27.
3. Асқаров А. Қадимги Турон энеолит, бронза ва илк темир даври цивилизациялар тарихидан лавҳалар. Тошкент. Фан. 2023. – Б. 7.
4. Аркаим – Синташта: древнее наследие Южного Урала. К 70-летию Геннадия Борисовичи Здановича. Сборник научнқх трудов. Часть 2. Челябинск 2010. – 184 с;
5. Геннинг В.Ф., Зданович Г.Б., Геннинг В.В. Синташта. Челябинск 1992. – 408 с.
6. Чайлд Г. Арийцы. Основатели Европейской цивилизации. М.: Центрполиграф. 2007. С. 27.
7. Абаев В.И. Бехистунская надпись Дария I. Перевод с древнеперсидского. https://avesta.tripod.com/other/Behistun-02.htm
8. Джуманиязова Ф.Д. Тюркский фактор на Индийском субконтиненте в раннем средневековье. материалы IV форума гуманитарных наук «Великая степь». Нур-Султан. 2019. – С. 118-126.
9. Авесто: Яшт китоби. М. Исҳоқов таржимаси. – Т.: «Шарқ», 2001. – Б. 18;
10. Malandra W. Karapan // Encyclopaedia Iranica [Electronic resource]. 2012. URL http:// www.iranicaonline.org/articles/karapan. Date of access : 21.03.2013
11. Абдуллоев Ш.Б. “Авеста”да Карапанларнинг талқини // Учинчи ренессанс: илм-фан ва таълим тараққиёти истиқболлари. 2021 декабрь. – Б. 162-168.
12. Гаты Заратуштры. Перевод с авестийского, вступительные статьи, комментарии и приложения И.М. Стеблин-Каменского. – СПб.: Петербургское Востоковедение. – 192. – С. 46.
13. Оспанов С.И. Зороастризм – один из исторических источников изучения культуры тюркских народов // Вестник ЯГУ, 2009, том 6, № 1. – С. 117-118.
14. Мэри Бойс. Зороастрийцы. Верования и обычаи. М., Наука. 1987. – С. 47;
15. Соколов С.Н. Зороастризм // Авеста в русских переводах (1861-1996) / Сост., общ. ред., примеч., справочный раздел И.В. Рака. – Изд. 2-е, исправл. – СПб.: Нева; Летний Сад, 1998. – С. 11.

SHAYBONIYLAR DAVRIDA JIZZAX VOHASIDAGI SIYOSIY JARAYONLAR

Mirzayev B.N.
Tarix fanlari bo`yicha falsafa doktori, JDPU.

1480-yilda Muhammad Shayboniyxon (1501 – 1510) bobosi Abulxayrxon (1428 – 1468) tomonidan Dashti Qipchoqda tuzilgan va uning vafotidan so’ng tarqab ketgan “O’zbeklar mamlakati”ni qayta tiklaydi. Aynan Abulxayrxon 1428 yilda mazkur dasht hududidagi aslzoda-bekzodalardan tashkil topgan harbiy guruxlarni birlashtirib, aslzoda beklarning harbiy davlatini barpo etgan va bu ishda u asosan mang‘it qavmlariga tayangan edi[4,478-479]. Shu bois bu yerda harbiylashgan chorvador aszoda-bekzodalarga nisbat berilmoqda. «O‘zbek eli», “O‘zbek davlati”ning tashkil topishi munosabati bilan, XV asrdan boshlab, u davlatning hukmdori Muxammad Shayboniyxon yetakchiligida turk-mo‘g‘ul qabilalari Movarounnahr va Xurosonda ichki siyosiy kurashlar avj olgan bir davrda Shaybon ulusi (Ural, Sirdaryo va Chu daryo vodiysi atroflari)dagi o‘zaro ichki kurashlarga ham barham berib, Movarounnahr va Xurosonga e’tiborini qaratadi[5,15-16]. Shayboniyxon Movarounnahrdagi yerlarni bosib olishda, bu yerdagi muhim strategik shaharlar hisoblanmish Samarqand, Buxoro, Toshkent bilan bir qatorda Jizzax va vohada joylashgan Zomin, Ravot, Sabot, Yom, O’ratepani egallashga alohida e’tibor beradi. Chunki bu hududlar strategik muhum va yirik shaharlari hisoblanmish Toshkent, Farg’ona vodiysi va Samarqand o’rtasida darvoza va ayni bir vaqtda tayanch markazlar edi[6,57-58].

Shayboniyxoning Jizzax, Zomin, O’ratepa hududlariga yurishi 1501-yilda bo’lib o’tadi. Unga ko’ra Shayboniyxonning temuriylardan tortib olgan Samarqandni Bobur mirzo 1500-yilda

egalashga muvaffaq bo’ladi. Oqibatda Shayboniyxon Buxoroga chekinadi va har ikki tomon bo’lg’usi hal qiluvchi jangga tayyorlana boshlaydi. Bobur mirzo Toshkent hokimi Sulton Mahmudxondan yordam so’raydi. Bunga javoban Sulton Mamudxon 1501-yilda Bobur mirzoga o’z qo’shini bilan yordamga keladi. U yordam manzili sifatida Jizzaxda turadi.

O’z navbatida shuni aytish lozimki, XVI asrning boshlariga oid Muhammad Solihning (1455-1535 y.) «Shayboniynoma»sida Jizzax haqida ancha ma’lumotlar keltirilgan. Jizzax Shayboniyxon yoki unga muxolif kuchlarning lashkargohi, muhim harbiy strategik makon sifatida ta’riflanadi. Xususan, Shayboniyxon «Samarqandni olg’an yilining qishinda mo’g’ul ustig’a cherik tortib Xonikaxonni viloyatlarin, Shahruhiyani chopturg’onda» uning lashkari Jizzax qal’asiga to’planadi[3, 24-25].

Bobur mirzo “Boburnomada” Ilono’tdi (Ilono’tti - Nurota va Morguzar tog’lari orasidagi tor dara bo’lib, Zarafshon vohasini Ustrushona, Choch-Iloq, Farg’ona bilan bog’lovchi yagona yo’l shu yerdan o’tgan. Daraning sharqiy qismi Jizzaxdan 13 km janubiy-g’arbda joylashgan. Ilono’ttining umumiy uzunligi 12 km.ni tashkil qiladi) orqali Jizzaxga kelgani, u yerda Do’ldoylar oilasida 3 – 4 kun mehmon bo’lgani haqida qayd etiladi[8,83-84]. So’ngra Bobur mirzo Zomin muzofoti mavzelaridan bo’lgan Pashag’orga ham kirib, u yerda Otun (o`z enagasi)ni uchratgani, u yerdan to’g’ri O’ratepaga borib, Daxkat (Dizak)ga joylashganini yozadi. Bu haqda “Tarixi elchi Nizomshoh” asarida ham uchratish mumkin [9,150-151]. Bobur mirzoning yengilishi, Shayboniyxonning yana qayta Samarqandni egallashi, Shayboniyxon qudratining ortishiga va Jizzax, Zomin muzofotlarining himoyasiz qolishiga olib keldi. Oqibatda Shayboniyxonning bu hududlarga yurish qilish imkonini berdi[6,58].

Darhaqiqat, Hofiz Muhammad do’ldoy Sulton Malik Qoshg’ariyning o’g’li, Ahmad Xo’jabekning ukasi bo’lib, eshik og’asi lavozimida Farg’onaga yuborilgan. Keyinroq Samarqandga Sulton Ahmad Mirzo xizmatiga jo’nagan va bir muncha vaqt o’tgach O’ratepa begi lavozimini olgan. Toshkentdagi mag’lubiyatdan so’ng Umarshayx Mirzo Samarqandga yurish qiladi va yurish chog’ida O’ratepa begi Hofiz Muhammad do’ldoy unga O’ratepa taxtini peshkash qilib uning xizmatiga kiradi. Samarqandni Sulton Ahmad Mirzodan tortib olgan Sulton Mahmudxon Hafiz Muhammad do’ldoyga Mirzaxonni tarbiyasini ishonib topshiradi va buning evaziga Jizzax bekligini unga in’om etadi. Bobur keyingi 1501-1502 yillar voqealarini yozar ekan buni quyidagi so’zlar bilan «... Bu paytda Dizakda Hafiz Muhammadbek do’ldoyning o’g’li Tohir do’ldoy edi» deb tasdiqlaydi. Hafiz Muhammad do’ldoy Hindiston orqali haj safariga chiqadi va yo’lda vafot etadi. Uning o’rniga o’g’li Tohir do’ldoy Jizzax hokimi bo’lib qoladi. Demak, Bobur ajdodlari bilan Tohir do’ldoy ajdodlarining tarixan yaxshi munosabati sababli Shayboniyxondan cho’chimay Jizzax hokimi quvg’indagi Boburni yaxshi munosabatda kutib olganligi haqida tadqiqotda kuzatilgan[3, 52]. XVI asrning boshida Jizzax hududi tom ma’noda lashkargoh sifatida muhim strategik hudud bo`lganligini ko`rish mumkin. Chunki bu davrda Shayboniyxon qo’shinlari va temuriy shahzodalar o’rtasida toj-taxt uchun jiddiy harbiy to’qnashuvlar avjiga chiqqan edi. Muhammad Solih o’z asarida dastlab Jizzax mulki Shayboniyxonga qarshi kuchlar, ittifoqchilar Xonikaxon va Ahmad tanbal qo’shinlari bilan to’lib-toshganligi haqida yozadi, keyinchalik esa Shayboniyxonni Jizzaxga «butun saltanat, mulozimlar ahli bilan borganligini qayd etadi[7, 94-95]. Bu voqealar 1501-1502 yillarda sodir bo’ladi. Demak Jizzaxni Shayboniyxon o’ziga 1502-1503 yillarda Samarqandni o’z poytaxtiga aylantirgandan so’ng bo’ysundirgan. Lekin bu davrda Jizzaxda kim hokim lavozimida turgani haqida manbalarda qayd etilmagan.

Aynan 1503-yili qish fasli qattiq sovuq bo’lgani sababli Shayboniyxon tomonidan amalga oshiriladigan keyingi yurish sifatida ko`zda tutilgan Shohruxiyani egallash biro z muddatga to’xtatiladi. Shu tariqa Shayboniyxonning Jizzax, Zomin, O’ratepa hududlariga amalga oshirgan yurishi natijasida Jizzax, Zomin egallandi va shu davrdan Jizzax vohasi shayboniylar sulolasi boshqaruvi ostidagi muzofotlaridan biriga aylandi. Shayboniyxon qo’shini bilan yoz faslida yurishni boshlaydi va Jizzaxdan orqali, Zomin muzofotidagi Sabotdan o’tadi.

Zomin muzofotidagi Sabot dashtida bir necha kun xordiq chiqargan Shayboniyxon askarlari O’ratepa qal’asiga hech qayerda to’xtamay to’g’ri kirib boradilar. Bu vaqtda O’ratepa hokimi Xonikaxon (Sulton Mahmudxon)ning noibi Muhammad Husayn Ko’ragon edi. O’ratepa bu vaqtda Ustrushonadagi eng mustahkam qal’alardan biri bo’lib, Muhammad Solih “Shayboniynoma” asarida bergan ma’lumotlarga qaraganda, shahar (qal’a) mustahkam devor bilan o’ralgan, devorlari suv to’ldirilgan xandaqlar bilan ihotalangan, qal’a himoyasida 2 ming askar bo’lgan [7, 132]. Shayboniyxon amalga oshirgan uzoq vaqtlik qamaldan so’ng Muhammad Husayn Ko’ragon sulh so’rashga majbur bo’ladi. Evaziga Xonikaxonga elchi bo’lib borib, Shayboniyxon bilan sulh tuzishga ko’ndirishini aytadi. Shayboniyxon vaqtinchalik O’ratepaga Muhammad Husayn Ko’ragon hokimligicha qoldiradi. Ammo 1503-yilda Xonikaxon va unga yordam berish maqsadida kelgan Mo’g’uliston xoni Olachaxon (Olachaxon — Mo‘g‘iliston xoni Yunusxoning yana bir o‘g‘li, Sulton Mahmudxoning ukasi, asl ismi Sulton Ahmadxon (“Tarixi Rashidiy” asari mualifi Mirzo Muhammad Haydar Ayoziy uni Olachaxon nomi bilan tilga oladi. Bu vaqtda u Mo‘g‘ulistonni katta o‘g‘li Sulton Mansurxonga tashlab, akasiga yordamga kelgan edi)larning Bobur mirzoga xiyonat qilib, Andijon taxtini egallab olgan amaldor Ahmad Tanbalga qarshi hujum qilib Andijonni jiyani, Bobur mirzoga olib berish uchun Toshkentdagi asosiy qo’shindan ayrilganligidan foydalanib, Shayboniyxon ular ustiga qo’shin tortadi va g’alaba qozonadi. Shundan so’ng ularga bu vaqtda yordam berayotgan O’ratepani to’liq o’ziga bo’ysundiradi. Ba’zi mutaxassislar bu davrda Zomin, Yom, Peshog’or, Jizzax va O’ratepa hududlari Xoja G`ozi mang’itni hokim etib tayinlanganligi haqida e`tirof etadilar[11,32]. Shu tarzda Shayboniyxon Jizzax vohasidagi barcha qal’alarıını egallaydi. Ammo, Jizzax vohasining Jizzax, Zomin va boshqa qal’alariga kimni hokim qilib tayinlagani asarlarda uchramaydi. Shunday bo’lsada, manbalarda ta’kidlanishicha, Shayboniyxon bosib olgan hududlarini o’z yaqinlariga inom etar ekan, tarkibida Jizzax vohasi mavjud bo’lgan Samarqand viloyatini Ko’chkunchixonga doimiy merosiy mulk etib beradi.

Ko‘chkunchixon nomi tarixda xongina emas, adabiyot, fan va madaniyat homiysi sifatida ham qolganligini ham e’tirof etish joizdir. Xususan, manbada aytilishicha, “Ko‘chkunchixon Samarqandda davlat boshqaruviga kirishgan ilk kunlarining birida shahar ahli va binolarini ko‘rmoq istagida o‘zi o‘tirgan qasrining oftob misol tomi ustiga chiqib o‘tirgach, qal’aning o‘ng-so‘l tomoniga qarab, juda ko‘p uy va son-sanoqsiz koshonalarni ko‘rib, vaziriga shunday deganki, - “Agar bu ko‘rinayotgan barcha ayvon va uylar bizga qarashli bo‘lsa, har uydan bir tovoq va bitta non chiqarilsa, lashkar oziq-ovqati uchun yetarli bo‘lishini, qo‘shin uchun ortiqcha xarajat qilib o‘tirmasligini”[16,154-155] ta’kidlab o‘tgan ekan. Bundan anglash mumkinki, mazkur hukmdor uzoq dasht kishisi bo‘lsada xalqi farovonligi yo`lida ham e`tabor qaratganligini ko‘rish mumkin. Ko‘chkunchixon hijriy 936-yil rabiussoniy oyining yigirma beshinchisi (1529-yil 21-oktabr)da Ubaydulloh sulton tomonidan Hirot egallangan yilida vafot etadi. Ko‘chkunchixondan uch nafar farzandlari va bir necha nabiralari qoldi [16,154-155]. Ko‘chkinchixonning o‘limidan so‘ng uning o‘g‘li Abu Sa’id sulton davlat boshqaruvi tepasiga keladi. Hijriy 936-yil rabiussoniy oyining yigirma beshinchisi (1529-yil)da Ubaydulloh sulton Hirotni egallashi arafasida Ko‘chkunchixonning vafot etganligi to‘g‘risidagi xabarni eshitishi bilanoq Samarqandga tashrif buyurib, ushbu ta’ziya marosimida qatnashadi. Marosim tugagach, Abu Sa’id sultonning egnidagi a’zadorlik libosini yechib, o‘sha yilning jumadilavval oyining birinchi sanasi (1530-yil) juma kunida yoshi ulug‘ligi sabab xonlik taxtiga o‘tkazilib, juma namozida uning nomiga xutba o‘qittiriladi, hattoki uning nomidan zarb etiladigan tangalar ham butun Movaraunnahr bo‘ylab zarb etishga buyuriladi. Ammo Abu Sa’idxon ikki yilu ikki oy 1530-1533 yillarda boshqardi. Uning davrida Movarounnahrda shayboniylar o‘rtasida Buxoro va Samarqand taxti uchun o‘zaro nizolar davom etgan.

Shu orada Ko’chkinchixondan mulk qilib olgan Abdullatif sulton Jizzax vohasining o’ziga xos tabiatga ega bo`lgan Zominga alohida e’tibor beradi. U Zominga tez-tez tashrif buyurib, u yerning sof musaffo havosida dam oladi, hatto obodonlashtirish ishlarini amalga oshirib, bog’-rog`lar bunyod ettiradi. Bu bog’lar keyingi yuz yillar davomida Zominga tashrif buyurgan

hukmdorlarga dam olish uchun so’lim maskan vazifasini o’tagan[6,60-61]. Hofiz Tanishning yozishicha 1579-yil Abdullaxon Bobo sultonga qarshi olib borgan yurishlari chog’ida Zomindagi Abdullatifxon tomonidan qurilgan bog’ga to’xtab hordiq chiqarganligi fikrimizning yaqqol dalili bo`la oladi [14,358]. Shayboniylar davrida boshlangan siyosiy barqarorlik Jizzax vohasi aholisining osoyishta yashashini taminlaydi[17,37-38].

Ko’chkinchixon o`g`li Abu Said vofotidan so’ng Ko’chkinchixonning o’g’li Abdullatifxon xon (1540 – 1551) qilib ko’tariladi. Bu vaqtda Movaraunnahr rasman ikki hukmdor tomonidan boshqariladigan qo`shhokimiyatchilikka bo`linib ketadi. Ya`ni, 1541-yildan Samarqandni Buxoro xonligidan mustaqil deb e’lon qilgach, mamlakatda shu tarzda ikki hokimiyatchilik yuzaga kelgan (1540-1550 yy.). To Abdullatifxon 1551-yil vafot etguniga qadar davom etadi. Shu tarzda xon bo`lib, Samarqandda boshqaruvda bo`lgan vaqtda o`zining dastlabki boshqargan Jizzax vohasi qal’alariga o’g’li Gadoyxonni hokim qilib tayinlaydi.

Abdullatifxonning qator yaxshi hislatlari va ko‘pgina ijobiy ishlari ham bo‘lgan. U o‘z axloq-odobi bilan shuhrat topib, yig‘ilish va ziyofatlarni olim, fozillarsiz o‘tkazmasdi. Uning davrida Samarqand shahri ancha obod bo‘ldi. Shuningdek, ushbu davrda boshqa shayboniy sultonlar ham ushbu madaniy-ma’rifiy sohalarda ancha ibratamuz ishlar olib borganligini ham ko‘rish mumkin. Xususan, Abdullatifxon ibn Ko‘chkunchixon tarix fanini yaxshi bilar, o‘z zamonasining ilmlaridan xabardor edi, gohida shoirlar va fozillar bilan suhbat qurar edi. O‘zi esa she’r yozish bilan kam shug‘ullanib, “Xush” taxallusi bilan she’rlar yozgan. Abdullatifning topshirig‘iga binoan Ma’sud ibn Usmon Ko‘histoniy “Tarixi Abulxayrxoniy” nomli asar yoziladi[18,31-32].

Xulosa qilib aytganda, Jizzax vohasi shayboniylar davrida ma’muriy va iqtisodiy markaz sifatida muhim rol o`ynadi. Harbiy to’qnashuvlar davrida Movarounnahr keyinchalik Buxoro xonligining harbiy bandargohi, jangchilar to’planadigan lashkargoh sifatida katta strategik ahamiyat kasb etdi.

Adabiyotlar ro‘yxati

1. Mirziyoyev Sh. M. Buyuk kelajagimizni mard va olijanob xalqimiz bilan birga quramiz. – Toshkent, O`zbekiston, 2017.

2. Шаниязов К.Ш. К этнической истории узбекского народа (историко-этнографическое исследование на материалах кипчакского компонента). Т: «Фан», 1974.

3. Pardayev A.. Jizzax bekligi - O’rta Osiyo xonliklari davrida (XVI asrdan - XIX asrning 60 - yillarigacha) Tarix fanlari nomzodligi dissertatsiyasi. – Toshkent, 2004. B.

4. Асқаров А.А. Ўзбек халқининг келиб чиқиш тарихи. Тошкент, Ўзбекистон, 2019.

5. Асқаров А. Ўзбекистон халқлар тарихи. Т.: Фан, 1993.

6. Sangirov Jumaniyoz. Shayboniyxon va avlodlari hukmronligi davrida Jizzax vohasi. // Talqin va tadqiqotlar ilmiy-uslubiy jurnali № 29. 8.2. 2023

7. Muhammad Solih. Shayboniynoma. Toshkent. 1989.

8. Бобур З.М.. «Бобурнома» Т; «Юлдузча», 1989.

9. Hamdamova M.. “Tarixi elchi Nizomshoh” Markaziy Osiyoning XV – XVI asrdagi tarixiga oid muhim manba sifatida. Tarix fanlari nomzodi ilmiy darajasini olish uchun yozilgan dissertatsiya. Toshkent. 2008.

10. Абулғози Баҳодирхон Шажарайи турк. –Тошкент, Чўлпон, 1990.

11. Мухтаров А. История Ура-Тюбе (конец XV - начало XX вв.) М.: 1998.

12. История Узбекской ССР. т. I. Т., 1967.

13. Mirzo Muhammad Haydar Ayoziy Tarixi Rashidiy. Toshkent. 2010.

14. Hofiz Tanish Buxoriy. Abdullanoma. Toshkent. Brinchi jild. 1999.

15. Qarang: Abdullanoma. Birinchi jild. 61-bet; “Tarixi elchi Nizomshoh” Markaziy Osiyoning XV – XVI asrdagi tarixiga oid muhim manba sifatida. 161-bet.

16. Муҳаммадёр ибн Араб Қатаған. Мусаххир ал-Билод. – Тошкент, Янги аср авлоди, 2009.

17. Muqminova R.. To‘rt asr oldingi Toshkent. Toshkent. 1984.

18. Ҳасанхожа Нисорий. Музаккири аҳбоб. Т.: Халқ мероси наш., 1993.

19. Бозоров Ҳ. Жиззах музофатининг қадим ҳокимлари ҳақида // «Жиззах ҳақиқати», 2000. 8, 15, 22 апрел.

O’ZBEKISTON QADIMGI TARIXINING DOLZARB MASALALARI XUSUSIDA

Samadova N.M.
Tarix fanlar bo’yicha falsafa doktori(PhD).

O‘zbekistonda so‘nggi paytlarda olib borilgan arxeologik tadqiqotlar mintaqadagi qadimiy sivilizatsiyalarning turli qirralarini yorituvchi muhim kashfiyotlar ochib berdi. Samarqand, Buxoro, Termiz kabi obidalarda olib borilgan qazishmalar o‘tmishdagi jamiyatlarning shaharsozlik, me’morchilik va kundalik hayotiga oid tushunchalarni ochib berdi. Arxeologik tadqiqotlarni kuchaytirish uchun yangi metodologiyalar, jumladan masofadan zondlash texnologiyalari va buzilmaydigan tahlillar qo'llanildi. Geologiya va antropologiya kabi boshqa ilmiy fanlar bilan fanlararo hamkorlik arxeologik yozuvlarni yaxlit tushunish imkonini berdi. Bu yutuqlar O‘zbekistonda qadimiy savdo yo‘llarining tiklanishiga, madaniy o‘zaro aloqalarga, imperiyalarning yuksalishi va qulashiga xizmat qildi.

Arxeologiya sohasida O‘zbekistonda so‘nggi paytlarda olib borilgan tadqiqotlar qadimgi sivilizatsiyalarning turli jihatlarini o‘rganib chiqdi. O‘rta Osiyoning eng qadimiy aholi yashaydigan shaharlaridan biri Samarqandda olib borilgan qazishmalar natijasida qadimiy manzilgohlar, saroylar, istehkomlar qoldiqlari topilgan. Bu topilmalar o‘tmishdagi shaharsozlik va arxitektura yutuqlarini, jumladan, pishiq g‘ishtdan foydalanish va bezakli koshinkorlarni yoritib beradi. Buxoroda olib borilgan arxeologik tadqiqotlar qadimiy shaharning maketini ochib berdi, aholi turar-joylari, savdo mavzelari, diniy majmualar tashkil etilganligini aniqladi.

Amudaryo sohilida joylashgan Termiz shahrida olib borilgan qazishmalar turli sivilizatsiyalar o‘rtasidagi madaniy almashinuv va o‘zaro ta’sirlar haqida ma’lumot berdi. Termizda buddist monastirlari, islomiy inshootlar va qadimiy istehkomlarning topilishi mintaqaning boy tarixiy gobelenini namoyish etadi. Bundan tashqari, qadimiy nekropollar va dafn etilgan joylarni o'rganish dafn etish odatlari, dafn marosimlari va ijtimoiy ierarxiyalar haqida qimmatli ma'lumotlarni berdi.

O‘zbekistonda etnologik tadqiqotlar mintaqadagi turli etnik guruhlarning madaniy xilma-xilligi, an’analari va ijtimoiy dinamikasiga e’tibor qaratadi. Oxirgi tadqiqotlarda til, folklor, marosimlar, an’anaviy san’at va hunarmandchilik kabi mavzular o‘rganildi. Etnografik dala ishlari va og‘zaki tarix bo‘yicha suhbatlar O‘zbekiston jamoalarining nomoddiy madaniy merosi haqida qimmatli ma’lumotlarni taqdim etdi. Fanlararo yondashuv sotsiologlar, tilshunoslar va tarixchilar bilan hamkorlikni osonlashtirib, O‘zbekistonning turli jamiyatidagi madaniy murakkabliklar va o‘ziga xoslik shakllanishini chuqurroq tushunishga yordam berdi.

O‘zbekistondagi etnologik tadqiqotlar mintaqada istiqomat qiluvchi turli etnik guruhlarga e’tibor qaratadi. Tadqiqotchilar an’anaviy madaniyatning turli jihatlarini, jumladan, til, folklor, musiqa, raqs va hunarmandchilikni hujjatlashtirgan. O‘zbekistondagi o‘zbeklar, tojiklar, qoraqalpoqlar, qozoqlar kabi etnik guruhlarni o‘rganish ularning ijtimoiy tuzilishi, oila tuzilmalari va jamiyat dinamikasining nozik tomonlarini ochib berdi.

An’anaviy bilimlar, og‘zaki ijod namunalari va nomoddiy madaniy merosni asrab-avaylash va hujjatlashtirish maqsadida mahalliy hamjamiyat vakillari bilan dala ishlari va suhbatlar o‘tkazildi. Bu sa’y-harakatlar O‘zbekistondagi turli etnik guruhlarning o‘ziga xos madaniy ifodalari va amaliyotlarini asrashga qaratilgan. Etnologlar, shuningdek, modernizatsiya, globallashuv va urbanizatsiyaning an'anaviy madaniyatlarga ta'sirini o'rganadilar, jamoalarning o'zgaruvchan ijtimoiy-madaniy landshaftlarga qanday moslashishini o'rganadilar.

O‘zbekistonda numizmatikani o‘rganish qadimgi va o‘rta asrlardagi O‘rta Osiyoning iqtisodiy tizimlari, savdo tarmoqlari va madaniy o‘zaro aloqalarini ochishga xizmat qildi. Oxirgi numizmatik tadqiqotlar O‘zbekiston tarixi davomida qo‘llanilgan tangalar va pul birliklarini tahlil qilish va talqin qilishga qaratilgan. Tarixiy kontekstni va tangalarni zarb qilish amaliyotini ochish uchun rentgen nurlanishi, metall tarkibini tahlil qilish va raqamli tasvirlash kabi ilg'or usullar qo'llanilgan. Bu tadqiqotlar O‘zbekistonning o‘tmishini shakllantirgan pul tizimi, iqtisodiy siyosat va madaniy ta’sirlarga oydinlik kiritdi.

O‘zbekistonda numizmatik tadqiqotlar o‘z tarixi davomida qo‘llanilgan tangalar va valyutalarni o‘rganishga qaratilgan. Turli davrlarga oid tangalar qadimgi va o‘rta asrlardagi Markaziy Osiyoning iqtisodiy tizimlari, savdo tarmoqlari va madaniy o‘zaro aloqalari haqida qimmatli ma’lumotlar beradi. Tadqiqotchilar tangalardagi metall tarkibi, yozuvlari va tasvirlarini tahlil qilib, ularning kelib chiqishi, muomalasi va tarixiy sharoitini aniqlaydi.

Kushonlar, So‘g‘dlar va Temuriylar kabi turli imperiyalar tomonidan zarb qilingan tangalar O‘zbekiston o‘tmishidagi siyosiy va iqtisodiy dinamika haqida tasavvur beradi. Numizmatik tadqiqotlar pul tizimining rivojlanishi, mahalliy valyutalarning paydo bo‘lishi, qo‘shni viloyatlarning O‘zbekiston tanga zarb etilishiga ta’sirini tushunishga ham yordam beradi.

Arxeologik yodgorliklar, etnografik artefaktlar va numizmatik kolleksiyalarni saqlash va saqlash O‘zbekiston madaniy merosini muhofaza qilishda muhim o‘rin tutadi. So'nggi paytlarda atrof-muhitni muhofaza qilish bo'yicha barqaror amaliyotlarni, jumladan, saytni boshqarish rejalarini, hujjatlashtirish texnikasini va atrof-muhit va inson tahdidlarini yumshatish uchun profilaktika choralarini ishlab chiqish bo'yicha sa'y-harakatlar amalga oshirildi. Tadqiqotchilar, davlat idoralari va mahalliy hamjamiyat o‘rtasidagi hamkorlik O‘zbekiston madaniy merosini asrab-avaylash uchun egalik va mas’uliyat hissini uyg‘otdi.

O‘zbekiston madaniy merosini asrab-avaylash arxeologiya, etnologiya va numizmatika sohasidagi tadqiqotlarning muhim yo‘nalishi hisoblanadi. Tabiatni muhofaza qilish harakatlari arxeologik yodgorliklar, artefaktlar va numizmatik kolleksiyalarni buzilish, shikastlanish va talon-taroj qilishdan himoya qilishga qaratilgan. Tabiatni muhofaza qiluvchilar madaniy yodgorliklarni hujjatlashtirish, barqarorlashtirish va restavratsiya qilish uchun eng zamonaviy usullardan foydalanadilar.

Tadqiqotchilar, davlat muassasalari va mahalliy hamjamiyat o‘rtasidagi hamkorlik madaniy merosni asrab-avaylash muhimligi haqida xabardorlikni oshirishda muhim ahamiyatga ega. Jamiyatning ishtiroki egalik va mas'uliyat hissini uyg'otadi, tabiatni muhofaza qilish harakatlarining uzoq muddatli barqarorligini ta'minlaydi. Bundan tashqari, ob'ektlarni boshqarish rejalarini ishlab chiqish, muzeylar va madaniyat markazlarini tashkil etish, ta'lim dasturlarini amalga oshirish O'zbekiston madaniy merosini saqlash va targ'ib qilishga yordam beradi.

Arxeologiya, etnologiya va numizmatika sohalari O‘zbekistonning tarixiy va madaniy merosini tushunishimizga salmoqli hissa qo‘shishda davom etmoqda. Yangi izlanishlar, metodologiyalar va fanlararo hamkorlik orqali tadqiqotchilar O‘zbekistondagi qadimiy sivilizatsiyalar, madaniy xilma-xillik va iqtisodiy tizimlarning murakkabliklarini ochib berishmoqda. Ushbu fanlardan olingan bilimlar nafaqat O‘zbekiston haqidagi bilimlarimizni boyitibgina qolmay, balki jahon miqyosidagi arxeologiya, etnologiya va numizmatikaning keng yo‘nalishlariga ham hissa qo‘shadi.

Adabiyotlar ro‘yxati

1. Ushbu maqola internet materiallari asosida tayyorlandi.

O’ZBEKISTONDA JAHON POYTAXT SHAHARLARINING O’RGANILGANLIK DARAJASI VA ILMIY-NAZARIY ASOSLARI

Bayqabilov X.M.
Geografiya fanlari bo’yicha falsafa doktori, dotsent. ShDPI

Birlashgan Millatlar Tashkiloti (BMT) Bosh Assambleyasining 2015 yilning 27 sentabrida Barqaror rivojlanish bo‘yicha o‘tkazilgan Sammitida qabul qilingan 70-son rezolyutsiyasiga muvofiq “2030 yilgacha bo‘lgan davrda BMT Global kun tartibining Barqaror rivojlanish maqsadlari”dir. Unda BMTga a’zo davlatlar uchun mazkur masala bo‘yicha 17 ta maqsad va 169 ta vazifa tavsiya etilgan. Dasturning 11-maqsadi aynan “barqaror shaharlar va aholi yashash joylari”ga tegishlidir[2].

Birlashgan Millatlar Tashkilotining aholi punktlari bo‘yicha markazi (Habibat) aholi istiqomat qiladigan joylarning barqarorlashuvi, taraqqiyot siyosatini ishlab chiqish, qurilish uchun imkoniyatlar yaratish, bilimlarni to‘plash va hukumatlararo hamda fuqarolik jamiyatlari bilan hamkorlikni mustahkamlashga yordam beradi [3].

Mamlakat taraqqiyoti yo‘lida eng avvalo, poytaxtlar alohida ahamiyatga ega ekanligini nazarda tutgan holda, ilk bora Yaponiya tajribasida poytaxtni rivojlantirish ishlari ko‘zda tutilgan – “Poytaxt taraqqiyoti” nomli shaharlarni rejalashtirish loyihasi ishlab chiqilgan [4].

Aholi punktlarining shahar kategoriyasiga o‘tkazilishi asosan aholining soni va mashg‘uloti, sanoat korxonalari va davlat uy-joy fondining mavjudligi, savdo va umumiy ovqatlanish, maktab, sog‘liqni saqlash, kommunal xo‘jalik va maishiy xizmat korxonalari hamda madaniy-oqartuv muassasalari tarmoqlarining rivojlanganligiga bog‘liq. Aholi punktlarini shahar kategoriyasiga o‘tkazish ma’lum qonuniy tartibda amalga oshiriladi va shahar chegarasi belgilanadi. Bu turli mamlakatlarda xilma-xildir: ayrimlarida asosan aholi soni rol o‘ynasa (3 mingdan ortiq aholiga ega bo‘lish), boshqalarida esa shahar uchun zarur bo‘lgan sifatlar hisobga olinadi.

Har bir fanning nazariy hamda amaliy asoslari takomillashib, rivojlanib borgan sari uning obyekti, predmeti, vazifalari aniqlanib boradi. Tabiiyki, taraqqiyot davomida har bir fanda fanlararo integratsiya hamda differensiatsiya jarayonlari kechadi, jahon tarixi fani ham bundan mustasno emas. Biz bu jihatni poytaxt shaharlar misolida aniq aytishimiz mumkin. Boisi poytaxt shaharlar tadqiqiga bag‘ishlangan tadqiqot ishimizda tarixiy poytaxtshunoslik bilan iqtisodiy-ijtimoiy geografiya uzviy bog‘liq.

Tabiiy sharoitni shaharsozlik nuqtai nazardan o‘rganishning ilmiy-uslubiy asoslarini poytaxt shaharlar misolida ishlab chiqish va umumiy xulosalar berish kelajakda poytaxt shaharlarni joylashtirishda ahamiyati katta. Shaharlar rivojlanishining tabiiy geografik jihatlari bilan rus olimlaridan V.V.Pokshishevskiy (1952, 1963), Y.G.Saushkin (1953), V.V.Vladimirov, A.S.Kryukov (1963), A.M.Kolotiyevskiy (1962), mamlakatimizda N.V.Smirnov, T.Raimov, A.Soliyev, G‘.Pardayev, A.Soatov, P.Qurbonov, M.Egamberdiyeva va boshqalar shug‘ullanishgan. Ularning ilmiy ishlarida ayrim shaharlar shakllanishiga tabiiy geografik tavsif, shaharlarning geomorfologiyasi va mikro-iqlimiga ta’rif berilgan. Ammo O‘zbekistonda poytaxt shaharlar bo‘yicha ilmiy ishlar mukammal darajada yakunlanmagan.

Albatta har qanday jarayonning o‘zgarishi va rivojlanishi uning tarixiyligini isbotlab beradi. Shu nuqtai nazardan qaraganda urbanizatsiyaning tarixiy jihatlari yaqqol ko‘zga tashlanadi. Chunonchi, tarix fanining tadqiqot obyektlaridan biri shaharlarning paydo bo‘lishi, ularning turli davrlarda mamlakat va boshqa hududlarni ijtimoiy, iqtisodiy va siyosiy rivojlanishiga ta’siri va ayniqsa, qadimgi ilk urbanizatsiya muammolari ushbu fanning dolzarb muammolaridan biri hisoblanadi. Sababi – shaharlar, mavjud va turli sabablar natijasida rivojlanishdan to‘xtab qolgan qadimgi shahar xarobalarini o‘rganish asosida tarixchilar mamlakatlarning o‘tmishini retrospektiv o‘rganish yordamida asoslab beradi. Demak, tarix nuqtai nazaridan va ularning qoldiqlari (madaniy yodgorliklar) o‘tmishning tirik guvohi hisoblanadi. Aynan shu masalalar bo‘yicha V.V.Bartold, V.M.Masson, Y.F.Buryakov, E.V.Rtveladze, S.P.Tolstov, A.A.Asqarov, A.R.Muhamadjonov, T.SH.Shirinov, R.H.Murtazoyeva, B.J.Eshov va boshqa tarixchi olimlar tadqiqotlar olib borishgan.

Dunyo tarixida shaharlar va poytaxt shaharlarning paydo bo‘lishi uzoq davom etgan ijtimoiy jarayondir [5]. Davlat yoki shahar-davlat ma’lum hududlarni o‘z nazoratiga olishi va bu hududlarni kengaytirib borishi natijasida chegaralar paydo bo‘lgan. Makon taraqqiyoti nazariyasi – J.Triarning shahar-davlatdan tadrijiy ravishda davlat hudud orqali davlat-qit’alarga geosiyosiy aylanish haqidagi ta’limot [6].

Dunyoda ilk shaharlarning paydo bo‘lishi eramizdan avvalgi III-II ming yilliklarda Mesopotamiya, Misr, Hindiston va Xitoyda bo‘lgan. Bu shaharlarda eng avval hunarmandchilik va savdo markazlari vujudga kelgan. Keyinchalik shaharlarda shaharlarni boshqaradigan ma’muriyat, siyosiy hokimiyat markazi paydo bo‘ldi. Bu davrlarda eng katta shaharlar yirik davlatlarning poytaxti bo‘lgan. Dunyo shaharlarining o‘sishi feodalizm davrida X-XI asrlarga to‘g‘ri keladi.

A.S.Soliyev ta’biri bilan aytganda, “shaharlarning rivojlanishi (urbanizatsiya) ko‘p jihatdan hozirgi fan-texnika inqilobi va umuman ijtimoiy taraqqiyot taqozo etadigan umumjahon jarayon” hisoblanadi [7].

Sharif Idrisiy (493-560) Gollandiya qiroli Uilyam I ga shaharlar taqvimi haqida “Ravzatul uns va nuzhatun nafs” nomli kitob yozib bergan. Geograf va tarixchilar shaharlarni diqqat bilan tavsiflagan. Uning tarixiga, tabiatiga, yetishtiriladigan mahsulotlariga, tijoratlarigacha alohida e’tibor berishgan. Sharif Idrisiy (493-560) “Nuzhatul mushtoq fiy ixtiroqil ofoq” nomli kitobida shaharlarni ajoyib tavsiflaydi. Ularni o‘rganishga katta e’tibor qaratadi. Qurtubani: “...Andalusning asosiy kenti bo‘lib, beshta shahar bir-biriga qo‘shilib ketgan, ular orasi devor bilan ajratilgan. Har bir shaharda yetarlicha bozor va mehmonxonalar bor. Qurtuba Andalusdagi eng katta shahar hisoblanadi”, deya ta’riflaydi [8].

Ibn Havqal (294-367) “Surat ul-arz” kitobida bir necha shaharlarni tavsiflaydi. Jumladan, Fustotni shunday sifatlagan: “Fustot Bag‘dodning uchdan biricha keladigan katta shahar. Maydoni bir farsax atrofida, shahar obod, farovon, to‘kin-sochin. Bozorlari katta, do‘konlari hashamdor, shahar ko‘rinishi ko‘rkam, havosi toza, bog‘-rog‘lari, ko‘ngilochar joylari ko‘p. Shaharda beshta masjid, ikkita hammom bor. Binolari g‘ishtdan qurilgan, past qavatli uylarda deyarli odam yashamaydi, ikkita masjidda juma o‘qiladi [o‘sha asarning 4-beti].

Geografiya faniga katta hissa qo‘shgan sayyoh olimlardan yana biri Ibn Battutadir (703-779). Uning sayohatnoma asarlari “Rihlati Ibn Battuta” yoki “Tuhfatun nazzor fiy g‘aroibi amsor va ajoyibi asfor” deb nomlanadi. U Hama shahrini shunday tavsiflaydi: “Shomning eng ulkan va ajoyib shaharlaridan biri, go‘zal manzaraga ega, bog‘ va bo‘stonlar o‘rab turadi, chiroyli charxpalaklari bor. Osiy nomli daryo shaharni ikkiga ajratib turadi. Shahar atrofi “Mansura” deb nomlanadi. Shaharda to‘kin bozorlar va chiroyli hammomlar bor” [o‘sha asarning 5-beti].

Ibn Xaldun (732-808) asarlari ichida eng mashhuri “Muqaddimati Ibn Xaldun”dir. Muallif shaharlarni tavsiflash bilan birga ularning joylashuvi, strategik ahamiyati haqida to‘xtaladi. Musulmonlar to‘rt xalifa, umaviylar va abbosiylar davrida Arabistondan tashqarida ikki yuzdan ortiq shahar qurganlar. Muallif bu shaharlarning tavsifidan tashqari, ularga foyda keltirishi mumkin bo‘lgan jihatlariga e’tibor qilib, shu bilan birga zarar va xavf ehtimolini ham bayon qiladi. Musulmonlar shaharni bahavo joylarda qurishga e’tibor qaratishgan. Ibn Xaldun joyi yaxshi tanlanmagan bir qancha shaharlarni misol keltiradi, shulardan biri sifatida Marokashdagi Qobis shahrini qalamga olgan. Ibn Xaldun yozadi: “Dengiz sohilida shahar qurish uchun tog‘li mintaqa yoki aholisi ko‘p hududda yaqin joy tanlanadi. Chunki sohil bo‘yi shaharlariga harbiy kemalar hujum qilish ehtimoli yo‘q emas”. Aholi sonining doimiy sur’atda o‘sib borishi o‘ziga yarasha muammolar keltirib chiqaradi. Ibn Xaldun o‘z kitobida shu mavzuga to‘xtalib o‘tadi. Hukumat aholi o‘sishiga e’tibor berishi haqida u shunday yozadi: “Shaharlarning o‘sishini davlat nazorat qilishi lozim. Shahar barpo etgan davlat uning kelajagini ham o‘ylaydi. Agar mukammal reja bilan qurilsa, kelajagi porloq bo‘ladi, aks holda shahar obodligi uzoqqa bormaydi. Bag‘dod kabi puxta qurilgan shaharlar obod bo‘lib, aholi o‘sgan sayin yashnab ketaveradi” [o‘sha asarning 6-beti].

Shaharlarni darajalarga bo‘lishni musulmonlar boshlab bergan. Ular shahar hududidan kelib chiqib “shaharcha”, “shahar”, “katta shahar”ga ajratishgan.

Shaharlarning paydo bo‘lishi va rivojlanishi to‘g‘risida juda ko‘p iqtisodiy geograf olimlar izlanishlar olib borgan. Sobiq Ittifoq davridagi olimlardan N.N.Baranskiy, V.G.Dubrovin, YE.N.Persik, G.M.Lappo, B.S.Xorev va boshqalar shular jumlasidandir. O‘zbekiston shaharlarini T.R.Raimov, A.S.Soliyev, O.T.Ata-Mirzayev, E.A.Ahmedov singari olimlar o‘rgangan. Shaharlar geografiyasi bilan xorijlik olimlardan D.Stamp, K.Korpenter, J.Bojyo-Gornye, J.Shabo va boshqalar shug‘ullangan. Shahar tizimini yaxlit geografik o‘rganish xorijda ancha rivojlanganligini Yanitsskiy, Petrov, R.Park, A.S.Visharenko, F.Zeman, S.Yorgensson, E.Best, P.Lavn ishlarida ko‘rishimiz mumkin.

O‘zbekistondagi dastlabki geourbanistik tadqiqotlar XX asrning ikkinchi yarmiga to‘g‘ri keladi. N.Smirnov tomonidan 1962 yilda “Farg‘ona vodiysi shaharlari” nomli asarining yaratilishi

bu boradagi ilk qadam bo‘ldi. Z.Akramov, T.Raimov, O.Ota-Mirzayev, A.Soliyev, E.Ahmedov, A.Qayumov va boshqalarning O‘rta Osiyo, xususan, O‘zbekiston shaharlarining rivojlanishiga oid ilmiy asarlari mamlakatimizda o‘ziga xos urbonologlar ilmiy maktabining shakllanishiga asos bo‘ldi. Hozirgi kunda respublikamizda o‘nlab mutaxassislar ushbu sohada ilmiy izlanishlar olib borishmoqda.

Yo‘ldoshev I.T. “Farg‘ona vodiysida shaharsozlik madaniyatining shakllanishi va rivojlanishi tarixi” (2011), Qurbonov P.R. “Janubiy O‘zbekistonda urbanizatsiya jarayoni rivojlanishining omillari va iqtisodiy geografik asoslari” (2012) Egamberdiyeva M.M. “Bozor iqtisodiyoti sharoitida shaharlar rivojlanishining mintaqaviy muammolari” (Toshkent viloyati misolida) (2008).

Shu o‘rinda o‘zbek geograflari tomonidan ham shahar aholisining demografik xususiyatlari, relyefni shaharsozlik nuqtai nazardan baholash, shahar aholi punktlari rivojining geografik jihatlarini o‘rganishga bag‘ishlangan qator ilmiy ishlar amalga oshirilganini ta’kidlash joiz. Ammo Toshkent shahri misolida respublika poytaxti vazifasini o‘taydigan shaharlarni kompleks iqtisodiy-geografik tadqiq etish uslubiyotini ishlab chiqish, mazkur turdagi aholi punktlarini rivojlantirishda geografik omillarni har tomonlama hisobga olish zarurligini ilmiy jihatdan asoslab bergan taniqli poytaxtshunos olim – geografiya fanlari nomzodi, professor Tursun Iminovich Raimovdir. U Moskvada XX asrning dunyoga taniqli iqtisodiy geograflaridan biri Y.Saushkin rahbarligida poytaxt shaharlarni kompleks iqtisodiy-geografik tadqiq etish masalalari bo‘yicha ilmiy izlanishlar olib borgan. Jumladan, T.Raimov poytaxt shaharlarni geografik jihatdan o‘rganishning metodologiyasini ishlab chiqdi. “Respublika poytaxtining kompleks iqtisodiy-geografik tadqiqoti (Toshkent shahri misolida)” mavzusida 1964 yilda Moskva davlat universiteti Geografiya fakulteti Ixtisoslashgan ilmiy kengashiga bir vaqtning o‘zida geografiya fanlari nomzodi va geografiya fanlari doktori ilmiy darajalarini olish uchun taqdim etdi. Bajarilgan tadqiqot ishida T. Raimov Toshkent shahri va boshqa qator respublikalar poytaxtlari misolida poytaxt shahar fenomeni va funksiyalarining o‘ziga xos xususiyatlarini kompleks tadqiq etdi. T.Rahimov Toshkent va O‘rta Osiyo respublikalarining boshqa poytaxtlari misolida poytaxt shahar hodisasining o‘ziga xos xususiyatlarini, poytaxt vazifalarini o‘rgandi.

1992 yilda Z.Rayimjonov geograf olimlar T.Raimov va O.Ota-Mirzayevlar ilmiy rahbarligida “O‘rta Osiyo resurs shaharlarining rivojlanishi” mavzusida nomzodlik dissertatsiyasini muvaffaqiyatli himoya qildi.

Adabiyotlar ro‘yxati

1. O’zbekiston Respublikasining konstitutsiyasi – T.: «O’zbekiston» NMIU, 2014. – 73 б.
2. O‘zbek tilining izohli lug‘ati: 80 000 ga yaqin so‘z va so‘z birikmasi. J. III. N – Tartibli. – T.: “O’zbekiston milliy ensiklopediyasi” Davlat ilmiy nashriyoti, 2010. – 688 b.
3. Arzikulova D. Zamonaviy shaharlar – T.: «O’zbekiston milliy ensiklipediyasi» Davlat ilmiy nashriyoti, 2019, - 80 b.
4. Raxmatullayev Sh. O‘zbek tilining etimologik lug‘ati. 3-jild. (forscha, tojikcha birliklar va ular bilan hosilalar) – T.: «Universitet», 2009. – 282 b.
6. O‘zbekiston Milliy Ensiklopediyasi. 7-jild. Parchin – Soliq. –T.: «O‘zbekiston Milliy ensiklopediyasi» DIN, 2004. –704 b.
7. Raxmatullayev Sh. O‘zbek tilining etimologik lug‘ati. 3-jild. (arabcha so‘zlar) – T.: «Universitet», 2000. – 282 b.
8. Miller B.V. Persidsko-russkiy slovar. Gosizdat in. i nats. slovarey. M.: 1953.
9. Raxmatullayev Sh. O‘zbek tilining etimologik lug‘ati. 1-jild. (turkiy so‘zlar) – T.: «Universitet», 2000. – 282 b.
10. Vse stolitsi mira / Avtori-sost. O.V.Zikina, L.A.Burlutskaya, G.A.Galperina, N.V.Ivanova. – M.: Veche, 2004. – 592 s. (ill 16).
11. Gorkin A. Dunyo mamlakatlari. Ensiklopediya.–T.: «Davr nashriyoti», 2013.–296 b.
12. Mamadaliyev R. Dunyo mamlakatlari.–T: «Muharrir», 2012.–500 b.
13.Ommabop geografiya mazmun-mohiyat, tushuncha va ma’lumotlar A.N.Hojimatov va boshq.–T.: «Zuhra Baraka biznes», 2017.–132 b.

ТУРКИСТОН ЎЛКАСИДА ХОРИЖИЙ ФИРМАЛАР ФАОЛИЯТИ ТАРИХИДАН

Рахимов Б.Э.
СамДУ Ўзбекистон тарихи кафедраси катта ўқитувчиси.

Ўзбекистоннинг Россия империяси мустамлакачилиги давридаги тарихи ҳақида сўз кетганда, ўлкада саноат корхоналарининг юзага келиши, уларнинг фаолият соҳалари ва минтақадаги ижтимоий-сиёсий жараёнларда тутган ўрни борасида тўхталмасликнинг иложи йўқ. Айниқса, ушбу даврдаги хорижий фирмаларнинг фаолиятини ўрганиш алоҳида аҳамият касб этади.

Россияни ўлка билан боғлаган темир йўллар ишга туширилгач, рус ва чет эл капиталининг Туркистонга кириши учун катта имкониятлар очилди. Ўлкада кўплаб чет эл фирмалари фаолият юритган. Улар орасида жаҳонга машҳур “Зингер” фирмаси алоҳида ўрин тутади. “Зингер” компанияси 1851 йилда Нью-Йорк штатида Исаак М. Зингер ва Эдвар Кларк томонидан ташкил этилган бўлиб, улар 1863 йилда уни “Singer Manufacturing Company” акциядорлик жамиятига айлантирдилар ҳамда акцияларнинг 40 %ни ўзида сақлаб қолдилар, 1875 йилда Зингернинг вафоти фирма номига таъсир қилмади.1901 йилда инглизчадан оддий нусха бўлган рус компаниясининг номи “Зингер акциядорлик жамияти” деб ўзгартирилди.1914 йилга келиб, яъни компаниянинг фаолиятида 50 дан ортиқ марказий филиаллар мавжуд эди: Европа Россиясида -38, Сибирда-6, Кавказорти ва Ўрта Осиёда 3 тадан. Боку ва Тошкент бўлимлари тегишли равишда Эрон ва Хитойда савдо операцияларини олиб борган[11, 204]. Тикув машиналари ва улар учун эхтиёт қисмларни сотиш бўйича йирик опреацияларни мамалга оширган“Зингер” компаниясининг Тошкент ва Самарқандда бўлимлари ва йиғув цехлари, Марказий Осиёнинг деярли барча шахарларида 24 та дўконлари бўлган.

Бундан ташқари ўлкадаги банклар билан кенг алоқалари ёрдамида катта миқдорда пахта сотиб олиш билан шуғулланган “Ака-ука Н. ва А. Терь-Микиртичевлар», «Форс ширкати», «С.Х.Кеворковлар», «Б. Арзуманов». [8, 115], «Вадьяевлар савдо уйи» [9, 30, 31], Асхабад ва Марв шахарларида фаолият юргизган Германиянинг “Герхард ва Гей Акционерлик жамияти” каби пахта фирмалари яхши фойда кўрган [10, 118]. Туркистонда пахтачиликка йўналтирилган саноат бирлашмаларидан бири Ярослав Катта мануфактураси эди. XIX аср 80-йилларида Туркистон ўлкасида пахтачилик саноати кескин суръатларда ривожланиб бораётганини кўрган ширкат раҳбарияти минтақада ўз конторалариниочишга киришди. Дастлаб бош контора Тошкентда очилди ҳамда Самарқанд, Сирдарё ва Фарғонада пахта тозалаш заводлари қуриб ишга туширилди. Ширкат 1890 йилга келиб Россиянинг Европа қисмидаги фабрика-заводлари орасида ишлаб чиқариш бўйича 9-ўринни, тўқимачилик саноати бўйича эса 4-ўринни (Николской, С.Морозова ва К.Кренгольмский, В.Морозовдан сўнг) забт этди. XIX аср охирида компания мақомини олган Ширкатнинг капитали 6 млн. рублни, заҳира маблағи эса 1,5 млн. рублни ташкил этди.. [4, 24-33].

Туркистон ўлкасини бошқариш тўғрисидаги 1894 йилда қабул қилинган қонунда «Туркистон ўлкасида ер ва умуман кўчмас мулкни сотиб олишга фақатгина насроний динидаги рус фуқароларидан Туркистон ва у билан чегарадош Ўрта Осиё давлатлари фуқароларидан тузилган пайчилик асосидаги ширкатлар ва акциядорлик жамиятларигагина рухсат этилади» - дейилганди. Шу қонунда чет элликларга ёки яхудий динига эътиқод қилувчи шахсларга кўчмас мулкни сотиб олиш тақиқланган,уларни фақат вақтинча фойдаланиш учун сотиб олишига рухсат берилиши кўрсатилган. [11, 98].

Бундан ташқари 1907 йили Туркистон ўлкасидаги акциядорлик жамиятлари ўзларининг Низомларидан «жамиятнинг акцияларига чет эллик шахслар эгалик қилишлари тақиқланади» деган жумлани олиб ташлашни сўраб, Савдо ва саноат министрига мурожаат қилганлар. Бу масала хусусида Туркистон генерал-губернатори ўлкага чет эллик сармоядорларнинг кириб келишига қаршилик билдиради, Ҳарбий вазирлик ҳам бу фикрни қўллаб,ўлкада шаклланаётган рус тадбиркорлигини хориж капиталидан ҳимоя қилиш керак, дейди. Лекин Савдо ва саноат министри Россиянинг ички пул бозорини оғир аҳволи хориж капитали ҳисобидан яхшиланади, деб Низомлардан юқоридаги жумлани олиб ташлаган.1 июлъ куни эса бу масала юзасидан Николай II ўз розилигини билдирган.

1907 йил 30 октябръ куни министрлик: «Россия ҳудудида кўчмас мулкка эгалик қилувчи жамият бошлиқлари фақат яҳудий динига мансуб бўлмаган шахслар бўлишлари мумкин» деган қарор чиқарган. [1, 61]. 18 декабр куни эса Николай II нинг имзоси билан Савдо ва саноат министри орқали Франция, Англия, Германия ва Белгия давлатлари акциядорлик жамиятларининг Россия ҳудудида иш олиб боришига рухсат берилди.

Шундан сўнг Хивага банк капиталининг кириб келиши биланоқ хорижий капитал ҳам ўз фаолиятини бошлаб юборди. Маълумки, Подшо Россияси йирик банкларининг аксарияти француз ва немис капиталига тобе эди. Мисол учун, Рус-Осиё банкининг 36,7 % ва Сибир савдо банкининг 40 % капитали асосан французларга тегишли эди. Москва ҳисоббанки,Савдогар ва Тижорат-саноат банкларининг 40%, Азов-Дон банкининг 40% капитали немис, француз, инглиз ва бошқа хорижий акциядорларга тегишли бўлган. Рус-Осиё банкининг Янги Урганч бўлими ўз савдо операцияларини «Адолф Тайлгеймер» номли Гамбург фирмаси ва Нъю-Йоркнинг «Гейман ва К°» фирмалари орқали амалга оширган. [7, 158].

Хива хони ва унинг аъёнлари немис-меннонитлар (Эмилъ Ризен ва бошқалар)нинг хизматидан кенг фойдаланишган. Хорижий фирмалар билан бўлган савдо операциялар шуларнинг ёрдамида амалга оширилган. Хоннинг ёзги қароргоҳи Нуриллабой саройи,шифохона ва савдо-телеграф конторасининг қад ростлаши учун қурилиш материалларини Москва ва Германия фирмалари етказиб берган. Хон саройи учун безак материал ва электр жиҳозларни,шу жумладан, қандиллар ҳам Поллак,Вестингауз ва Умумжаҳон электр компанияси каби немис фирмалари орқали Берлиндан келтирилган. Хон ва унинг аъёнлари Германиядан чиниворлар,пиширикlар,конфетлар (Кентц, Крупп ва Эйнеман), Лейпциг сигаретлари ва Миср папиросларини сотиб олишган [7, 160].

Немис тадбиркорларини Туркистон фойдали қазилмалари ҳамда шифобахш ўсимликлари жуда қизиқтирган. Ушбу тадбиркорлар уларни сотиб олиб, Германияга жўнатганлар. Немис фармацевт тадбиркорларининг ичида энг машҳури Драгендорф бўлган. Фойдали қазилмалар ичида озокерит (тоғ табиий муми)га талаб катта бўлган. У немис фирмалари томонидан сотиб олиниб, Боку ва Ботуми орқали Германияга юборилган. 1912 йилда озокерит қазиб олиш билан фақат битта Люборад фирмаси шуғулланган. 1913-1914 йилларда Люборад билан бирга Фейсфлог, Бахши-Бахшиев фирмалари ҳам озокерит қазиб олишган[6, 88].

Ўлкада кўплаб чет эл фирмалари фаолият юритган. Германия ва Австро-Венгрия фуқаролари бўлмиш савдо ва саноат фирмаларининг эгалари (Гергард ва Гей, ака-ука Крафтлар, ака-ука Кноплар, Луи Зальма, ака-ука Шлоссберг ва ҳ.к.) сохта савдолар, рус фамилияли шахсларни, рус фуқароларни акциядорлар таркибига киритиш, ўз корхоналарини қайта номлаш каби чоралар ёрдамида ўз мол-мулкларини қисман ёки тўлиқ секвестр қўйилишидан сақлаб қоладилар ва даромад олишда давом этганлар. Мисол учун, 1915 йил май ойида «Ака-ука Кноплар» савдо уйи «Волокно» («Тола») жамиятига қайта номлаган, «Гергард ва Гей» фирмаси - «Русское транспортное общество» («Рус транспорт жамияти»), 1917 йилдан бошлаб ҳарбий кийимлар тикувчи «Луи Зальма» фабрикасининг эгаси, деб Петр Вахрушев эълон қилинган [3,36].

Ватанимиз билан Германия фирмалари ўртасидаги иқтисодий алоқалар анъаналари чуқур илдизга эга эканлигини Биринчи Президентимиз И.А.Каримов қуйидагича таъкидлаган: “Асримиз бошидаёқ “Сименс” фирмаси Тошкентдаги биринчи телефон станциясини барпо қилишда иштирок этган эди.” [2, 236]. Афсуски ўшанда бошланган алоқалар кейинчалик ривожланмай қолди.

Бундан ташқари Россия сармоядорлари Туркистонда ипакчилик соҳасига катта қизиқиш билан қараганлар..Шунингдек, Туркистонда жами 583 та ипакчилик пунктлари бўлиб, улардан 84 таси Сирдарё, 157 таси Самарқанд, 304 таси Фарғона вилоятида жойлашган эди. Ипак толалари фирмалар томонидан сотиб олинар ва Россияга жўнатиларди. Биргина Фарғона вилоятида шундай фирмалардан 3 таси фаолият юритар, улардан Туманьянц фирмаси энг кўп ипак сотиб олар эди. Фирмалар орқали 1904 йилда Фарғона вилоятидан 84246 пуд ипак олиб кетилган. Ипак толасини нафақат руслар,балки французлар

ҳам кўплаб сотиб олишган. [5, 145-149].

Хулоса қилиб айтсак, хориж капиталининг кучайиб кетаётганидан хавфсираган Туркистон генерал- губернатори Самсонов 1911 йили: “ўлкадаги кўпгина корхоналар русларнинг эмас, чет элликларнинг қўлига ўтяпти” деб ёзган. Мазкур маълумот негизида саноатга хориж капиталининг кириб келаётганидан империя маъмурларининг хавотирланаётганлигини ва Туркистонни “фақат руслар учун“ сақлаш йўлларини қидирганини сезишимиз мумкин. XIX аср охири ва XX аср бошларида кириб келган хорижий тадбиркорлар ва савдогарларнинг бир қисми кейинчалик Туркистон генерал-губернаторлигининг вилоятларида муқим ўрнашиб қолдилар. Туркистон ўлкасининг кўп миллатли минтақа сифатида шаклланишида хорижий фуқаролар вакилларининг ҳам ўрни бор. Хорижий тадбиркорлар авлодларининг тақдири келгусида минтақамиз тарихи билан чамбарчас боғланиб кетди.

Адабиётлар рўйхати:

1. Жамолхожи И. Туркистонда рус ва хорижий нефтъ ширкатларининг фаолияти //Ўзбекистон тарихи илмий журнали, 2004 йил 2-сон. 61-бет.
2. Каримов И.А. “Ватан саждагоҳ каби муқаддасдир” Тошкент.”Ўзбекистон”, 1995. 236-бет.
3. Матвеев А. М. Зарубежные выходцы в Туркестане на путях к Великому Октябрю. Ташкент: Фан, 1977. – С. 36.
4. Мирзаев А. XIX аср охири – XX аср бошида Ярослав Катта мануфактураси ширкатининг Фарғона водийсидаги фаолияти //Ўзбекистон тарихи илмий журнали, 2011 йил 4-сон. 24-33 бетлар.
5. Мустабид тузумнинг Ўзбекистонда миллий бойликларини талаш сиёсати: тарих шоҳидлиги ва сабоқлари (1865-1990 йиллар).Т.; “Шарқ”, 2000. 145-149 бетлар.
6. Обзор Закаспийской области за 1912-1913-1914.-Асхабад. 1916 -С.88
7. Садыков А. С. Экономические связи Хивы с Россией во второй половине XIX –начале XX вв.Т.,”Узбекистан”, 1965. 158, 160- бетлар.
8. ЎзМДА, Ф-И-3, 461-иш, 115- бет:
9. ЎзМДА, Ф- И, 461-иш , 30.об, Ф.- И, 1496-иш, 31, 31 об.
10. ЎзМДА, Ф- И-3, 461-иш, 118 об.
11. Ғаффоров Ш.С. Тарих ва тақдир: Россия империясидан Туркистонга кўчирилганлар. Тошкент.”Фан”нашриёти, 2006, 98- бет.
12. Холлиев А.Г. Россия XIX асрнинг охирги чораги- XX аср бошида:хорижий мамлакатлар билан иқтисодий алоқаларни ташкил қилиш ва амалга оширишнинг тарихий тажрибаси (Буюк Британия ва АҚШ мисолида) // тарих фанлари доктори (DSc) lдиссертацияси, Тошкент 2023, 204 бет

ИСЛОМ МАДАНИЯТИ ТАРАҚҚИЁТИДА ҚАДИМИЙ ОБИДАЛАР ВА ЁДГОРЛИКЛАРНИНГ АҲАМИЯТИ.

Юлдашева Г.К.
ТДПУ “Ижтимоий-сиёсий” фанлар кафедраси доценти

Ўрта Осиё, хусусан, Ўзбекистон жаҳон маданиятининг кўҳна ўчоқларидан биридир. Ислом дини кириб келишидан аввал (VII асргача) ҳам Ўрта Осиё халқлари бой меъморлик ва ҳунармандлик анъаналарига эга эдилар. “Минтақага ислом дини кириб келгач, маҳаллий анъаналар исломий маданият билан уйғунлашиб, юксалиш палласига кирди. Илм-фан, савдо-сотиқ, қурилиш ва қишлоқ хўжалиги мисли кўрилмаган даражада тараққий этди. Илк ислом давридаги мавжуд сиёсий ва иқтисодий муҳит бу жараёнга ижобий таъсир кўрсатди. IX-X асрларда ҳунармандлик ва савдо-сотиқ ривожланди, шаҳарлар кенгайди.” Уларнинг марказларида йирик, муаззам иморатлар қурилди. Саройлар, қасрлар ва девонхоналар билан бир қаторда савдо расталари, дўконлар, карвонсаройлар ҳам қурила бошлади. Меъморликнинг ажойиб ютуқлари ва намуналари, айниқса, масжид ва мадрасалар қурилишида кўпроқ намоён бўлди. Ўша даврларда диёримизга келиб-кетган сайёҳу олимлар шаҳарларга

таъриф бературиб, асосий бинолар сифатида масжид ва мадрасаларни тилга олганликлари шундан далолатдир. Масжид бинолари ёнида ҳашаматли ва улуғвор минора, хонақоҳ, уламою авлиёларнинг мозорлари устига мақбаралар қурилди. Бундай жойларни зиёрат этувчиларнинг сони кўп бўлганлигидан махсус ҳужралар ҳам бино этила бошланди. Иқтисодий аҳволнинг яхшиланиши, шаҳарлар аҳамиятининг ортиб бориши натижасида IX асрга қадар асосан лой ва хом ғиштдан қуриб келинган бинолар ўрнига энди сифат жиҳатдан юксак бўлган уйларга талаб кучайди. Шаҳарсозлик ишларида биноларнинг маҳобати ва умрини оширишга хизмат қилувчи пишиқ ғишт ишлатила бошланди.

Аҳоли орасида ҳозиргача «мусулмон ғишт» деб юритиладиган ушбу қурилиш ашёси сариқ лойдан тайёрланиб, махсус хумдонларда пиширилар эди. Янги меъморий услубда яратилган энг нодир ва қадим ёдгорлик, шубҳасиз, Бухородаги Исмоил Сомоний мақбарасидир (IX-X асрлар). Мақбара тўғри тўрбурчак шаклида, пишиқ ғиштдан қурилган, деворлари устига гумбаз бино қилинган. Кейинги беш аср давомида Мовароуннаҳрда худди шу усул қўлланилди. Бино лойиҳасининг пухта ўйланганлиги унга минг йил давомида сақланиб қолиш имконини берди. Бинода ҳамма нарса ўзаро монанд, бўртма ғиштлар иморатга беқиёс жозибадорлик бахш этади. Исмоил Сомоний мақбараси Ўзбекистон Республикаси худудидаги тарихий ёдгорликлар орасида биринчилардан бўлиб ЮНЕСКОнинг умумжаҳон маданияти мероси рўйхатига киритилганлиги ҳам тасодиф эмас.XI-XII асрлар сайёҳларининг эсдаликларида Бухоро, Самарқанд, Термиз, Урганч каби йирик шаҳарлар гўзал иморатларга бой, ҳунармандлик ва савдо-сотиқ ривожланган, аҳолиси кўп, бозорлари тўкин-сочин шаҳарлар сифатида тасвирланган. XI-XII асрларда пишиқ ғиштдан бинолар қуриш маҳорати юксак даражага етди.

Масалан, ҳозир Мағоки Аттори масжиди жойлашган ерда XII асрда қурилган масжиднинг гўзалликда тенги йўқ пештоқ қисми сақланиб қолган. Бинонинг қурилишида силлиқланган майда ғиштларни нақшинкор қилиб териш, гул солинган сополдан фойдаланиш ва ганчкорлик усуллари кенг қўлланилган. Безакли тасвирлар орасида ўсимликлар олами, турли ҳандасавий шакллар ва ҳуснихат алоҳида ўрин эгаллаган. Усталарнинг маҳорати ва безак бериш санъати уйғунлашиб, ўзига хос ажойиб бадиий асар яратилган. Фитр ва Қурбон ҳайитларида жуда кўп одам тўпланадиган Намозгоҳ масжиди (XII аср) даставвал шаҳар ташқарисида бўлиб, катта ҳовлиси ҳамда боғи бўлган, атрофи эски девор билан ўралган. Ҳозирда бу масжиднинг ғарбий тарафдаги девори ва меҳробигина сақланиб қолган. Девор ўша замонлардаги одатий услубда, яъни қизил, сарғиш рангли ғиштчалар воситасида ясалган турли шакллар ва ёзувлар билан безатиб қурилган. Меҳроб теварагидаги ёзувда бир неча бор «Аллоҳнинг мулки» деган жумла қайтарилган, аркнинг деворига эса Пайғамбар (с.а.в.) ва хулафои рошидийнларнинг номлари битилган. Мамлакатнинг кўрки ва бинобарин, сайёҳлар учун энг севимли обидалардан яна бири Бухородаги Масжиди Калон жомеидир. У аслида XII асрда қурилган бўлиб, ҳозирги ҳолатда XYI асрда қайта бунёд қилинган. XII асрга оид меъморий мажмуадан 1127 йилда барпо этилган ва баландлиги 50 метр келадиган Минораи Калон сақланиб қолган. Унинг деворлари ғиштни жимжимадор қилиб териш услубида бажарилган бўлиб, ҳақиқий санъат асари намунаси ҳисобланади. Термиз шаҳри яқинидаги Жарқўрғон минораси (1108 й.) ҳам ўзига хос услубга эга. Юқори қисми Қуръони каримдан келтирилган оят ёзилган белбоғ билан ўралган. Ўн олти устун миноранинг асосини ташкил қилади. Миноранинг энг баланд қисми вайрон бўлган, лекин сақланиб қолган 47 асоснинг бўлаклари орасидаги мутаносиблик обиданинг дастлабки жозибаси хусусида тасаввур бера олади.

Ўрта Осиё меъморий санъати тарихида Амир Темур ва Темурийлар ҳокимияти даври алоҳида, ўзига хос босқични ташкил қилади. Бибихоним масжиди, Шоҳизинда мажмуи, Гўри Амир мақбаралари мажмуи Амир Темур ҳукмронлиги йилларида бунёд этилган энг машҳур ва кўркам обидаларидандир. Шоҳизинда мажмуидаги энг қадимий обидалар Пайғамбаримизнинг (с.а.в.) амакиваччалари Қусам ибн Аббос ҳамда Хожа Аҳмад мақбаралари бўлиб, сирланган сопол парчалари – кошинлар билан қопланган, унинг ичкарисига

гўзалликда беқиёс бўлган пештоқ остидан ўтиб кирилади. “Пештоқлари ва деворлари сирли кошин, бўртма ғиштлар ёрдамида турли шакллар ва ўсимлик тасвирлари ҳамда ёзувлар билан безатилган Туркан оқа (1371-1372 й.), Туғлу Текин (1375 й), Ширинбека оқа (1385 й.), Амирзода (1386 й.) мақбаралари узун йўлканинг икки томонига жойлашган. Шаҳрисабзда қурилган маҳобатли Оқсарой ҳамда Самарқандда ўша даврлар учун йирик масжид ҳисобланган Бибихоним жомеи дунёда тенг йўқ иншоотлардандир”. Афсуски, ҳозирги кунларда ушбу икки маҳобатли бинодан айрим қисмларигина сақланиб қолган. Соҳибқирон Амир Темур кўрсатмаси билан бунёд этилган сўнгги обидалардан бири унинг уруш вақтида (1402 й.) вафот этган суюкли набираси Муҳаммад Султонга атаб қурдирган сирли ва фусункор мақбара бўлди. Мақбаранинг Самарқанд осмони билан уйғунлашиб кетган мовий гумбази, ташқаридан саккиз бурчакли, ичкаридан эса тўрт бурчакли, деворлари ортиқча майда безаклардан ҳоли бўлган, мармар ва тошдан ясалган панжарадан тушаётган ёруғлик ила ойдин, яшма, олтин суви 48 юритилган тасвирлар билан безатилган хонақох жаҳонни ларзага солган ҳукмдор салоҳиятига мангу ёдгорликдир.Фақат шуниси маълумки, Самарқанддаги Улуғбек мадрасаси рўпарасида қурилган Улуғбек хонақоҳи Бобурнинг ибораси билан айтганда, «дунёда энг улкан гумбазга эга эди». Бу қисм хонақоҳ XYI-XYII асрлар ёдгорликлари бўйича маълум тизимда қурилганини кўрсатади: марказда хочсимон шаклдаги ва усти гумбазли зикрхона, бурчакларда кичкина ҳужралар, бинонинг олд томонида гумбазли чуқур токчалар ва кираверишда пештоқ бўлган. Ўрта Осиёда темурийлар давридан мерос қолган меъморий обидалар диний-мемориал иншоотлар: мақбара, мўътабар диний арбоб, аслзода ва руҳонийлар қабрини ўз ичига олувчи тўсиқ-хазира, авлиёларнинг қадамжолари, дахма (исломдан аввалги бу атама хилхона ва қабртошлардан иборат тепаликни англатган) алоҳида гуруҳни ташкил этган.Амир Темурнинг топшириғи билан қурилган салобатли ёдгорлик иншоотларидан бири Туркистон (қадимги Ясси) шаҳридаги Аҳмад Яссавий мақбарасидир. Бу ёдгорлик оддий мақбара бўлмай, балки асосий мажмуа иншоот ҳисобланади. Ясси шаҳри Ўрта Осиёнинг шимоли-шарқий ерларидаги тарихий савдо йўлларида жойлашган. Шарафуддин Али Яздий маълумотларига кўра, қурилиш 1379 йилда бошланиб, 1399 йилда тугалланган. Аҳмад Яссавий мақбараси – диний ёдгорлик мақсадларга мўлжалланган мураккаб мажмуадир. У дунё томонларига мўлжаллаб тўғри тўртбурчак шаклида қурилган; у йўлаклар воситасида ўзаро боғланган тўққиз хонага бўлинади. Марказида чуқур гумбазли пештоқли миёнсарой, ундан кейин жамоатхона қозонли хона (унинг ўртасида улкан қозон – «Назр-ниёз қозони» борлиги учун шундай аталган), ундан кейин даҳма-гўрхона, ундан ғарброқда масжид, шарқда Оқсарой деб аталган зиёратхона жойлашган. Қозонли хонанинг икки томонидаги икки қаватда кичик ҳужралар, кутубхона, кичик Оқсарой бор. Пештоқнинг икки томонида – ошхона ва қудуқхона жойлашган. Деворнинг у ер бу ерида иккинчи қаватга ва томга чиқиладиган зиналар бор. Бино тарҳи ихчам, йиғинчоқ бўлиб, кутиладиган турли мақсадларга жавоб беради. Ҳали айтганимиздек, жамоатхона ўртасида улкан бронза қозон қўйилган, унинг ҳошиясида турли ёзув ва нақшлар бўлиб, у ўша даврдаги мисгарлик санъатининг мўъжизаси ҳисобланади. Муқаддас кунлари ва ҳайитларда бу дошқозонда ҳалим қилиниб, ош дамланиб, зиёратчиларга тортилган. XVII аср давомида Регистоннинг ҳозири кўринишига сабабчи бўлган яна икки муаззам бино қуриб битказилган. Булар Шердор ва Тиллакори мадрасаларидир.

Амир Темур даврида Бухорода Чашмаи Айюб («Айюбқудуғи») қадамжойи (мақбараси) қурилган. Ривоятга кўра, бу ердан Таврот (Библия)да тилга олинган пайғамбар Айюб (Иов) ўтган; у ҳассанинг учи билан ерга урганда шу жойдан булоқ отилиб чиққан экан. Унинг суви шифобахш ҳисобланган. «Мадрасада таълим уч босқичга бўлинар эди: адно, ёки паст қадам – кичик бўлим, авсат, ёки миёна – ўрта бўлим, ало, ёки пеш қадам – олий бўлим. Қобилиятли шогирдлар ҳар бир бўлимда 4-5 йил ўқишар ва 12-15 йилда мадраса таълимини тугатишар эди. Пойтахт Бухорода қозилик ёки маъмурий девонхонадаги иш жойларига давогар бўлган мадраса битирувчилари учун оммавий имтиҳон ташкил этилиб, имтиҳондан сўнг улар мансабларга номзод гувоҳномасига эга бўлишар эди. Ўрта Осиёнинг муқаддас зиёратгоҳларини тадқиқ этиш 1991 йилдан кейинги даврларда кенг йўлга қўйилди. Натижада хорижлик тадқиқотчилар билан ҳамкорликда муқаддас зиёратгоҳларни ўрганиш бўйича самарали

изланишлар олиб борилди. Тадқиқотчи М.Хашимов фикрича,“Диний бағрикенгликни ривожлантиришдаги республикамиз ютуқларини жаҳон ҳамжамияти олдида тарғиб қилиш, Ўзбекистон тажрибасини чет давлатлар билан қиёслаб кўриш ва тажриба алмашиш, илмий-назарий жиҳатдан ўрганиш тарих, фалсафа, маданиятшунослик, социология, диншунослик каби фанларнинг мутахассислари томонидан тадқиқ қилиниши давр талабига айланди”.

Сўнгги вақтларда айнан республикамиз ҳудудида жойлашган обидалар, ёдгорликлар тарихи, маданияти бўйича бир қатор илмий тадқиқотлар амалга оширилди, асарлар ёзилди. Масалан, тадқиқотчи С.Джураева ўз диссертациясида Сурхондарёдаги муқаддас зиёратгоҳларнинг шаклланиш, ривожланиш тарихини ўрганиш ҳамда уларнинг аҳоли маънавий ҳаётида тутган ўрнини тадқиқ этади.”Зиёратгоҳлар билан боғлиқ шахслар – шайх, авлиё, эшон кабиларнинг зиёратгоҳлар маданиятидаги мавқеини аниқлаш; аҳолининг муқаддас зиёратгоҳлар билан боғлиқ амаллари ва маросимларини тадқиқ этиш; зиёратгоҳларнинг анъанавий маънавий маданиятимизда тутган ўрнини ёритиб бериш билан боғлиқ вазифалар белгиланганлиги жиҳатидан аҳамиятлидир”. Президентимиз айтганларидек “Ислом илоҳиёти, тасаввуф фалсафаси, ҳадис илми бўйича буюк аждодларимиздан қолган меросни изчил ўрганиш ва ижодий ўзлаштириш нақадар муҳим бўлса, бундай табаррук зотларнинг ҳаёти ва вафоти билан боғлиқ қадамжолар тарихини ўрганиш ҳам шунчалик муҳимдир”

Ислом маданияти ва тарихини акс эттирувчи тарихий обидалар Сурхондарё вилоятида ҳам асрлар мобайнида асраб-авайлаб келинди. Термиз туманидаги ал-Ҳаким ат-Термизий, Кокилдор ота, Қирқ қиз, Султон Саодат, Шероботдаги Атоулло Саид Ваққос, Узун туманидаги Абу Ҳурайра, яъни Оқ Остона бобо ва бошқа зиёратгоҳлар шулар жумласидандир. Мустақиллик йилларида Сурхон воҳасидаги зиёратгоҳлар қайтадан таъмирланди ва уларни тавоф қилувчилар сони тобора ошиб бормоқда. Бу мақбаралар маҳаллий аҳоли доимий равишда зиёрат учун борадиган муқаддас қадамжолар,руҳий покланиш ҳамда маънавий юксалиш масканлари бўлиб ҳисобланади.]Мустақиллик йилларида ислом маданияти билан боғлиқ оламшумул аҳамиятга эга бўлган меъморий ёдгорликларимиз – Бухородаги Масжиди Калон ва Минораи Калон, мадрасалар, Хожа Баҳоуддин зиёратгоҳи, Самарқанддаги Регистон майдони,Шоҳизинда мажмуи, Гўри Амир, Тошкентдаги Кўкалдош мадрасаси, Зангиота зиёратгоҳи каби кўплаб обидалар тўлиқ таъмирдан чиқди. Кармана шаҳридаги Қосим Шайх Азизхон мақбараси, Самарқанддаги Имом Бухорий ёдгорлик мажмуи, Имом Мотуридий қабри, Марғилондаги Бурхониддин Марғиноний ёдгорлиги ва бошқа бир қанча зиёратгоҳлар қайта қурилди. Вақт синовидан ўтиб, бизнинг давримизга етиб келган тарихий мерос объектларини, воситаларини, манбаларини тарбиявий мақсадларда ўрганиш ҳозирги кунда ҳам, фан нуқтаи-назаридан долзарб масаладир.

Адабиётлар рўйхати

1. Мирзиёев Ш.М. Миллий тараққиёт йўлимизни қатъият билан давом эттириб, янги босқичга кўтарамиз. – Тошкент: “Ўзбекистон” НМИУ, 2017.

2. Мирзиёев Ш.М. Нияти улуғ халқнинг иши ҳам улуғ, ҳаёти ёруғ ва келажаги фаровон бўлади. – Тошкент: “Ўзбекистон” НМИУ, 2019.

3. Алимова Д.А. Тошкент тарихи (қадимги даврлардан бугунги кунгача) / Д.А.Алимова, М.И.Филанович; [Масъул муҳаррир Ю.Ф.Буряков]. Т.: «ART FLEX», 2007.

4. Аҳмедов Б. Ўзбекистон тарихи манбалари (Қадимги замон ва ўрта асрлар): Тарих муаллимлари, талабалар ва юқори синф ўқувчилари учун қўлланма. – Т.: Ўқитувчи, 2001.

5. Бартольд В.В. Сочинения в 9 томах. Том ВИ. Изд. «Наука». Главная редакция восточной литературы. – М., 1966.

6. Бартольд В.В. Культура мусульманства. – М., 1998.

7. Жураева С Сурхондарё вилояти зиёратгоҳлари тарихи,монография. Тошкент. 2021.

8. ХашимовМ.И ЮНЕСКО фаолиятида диний бағрикенглик тамойиллари (Ўзбекистон Республикаси мисолида). Тошкент. 2009.

ХИВА ХОНЛИГИДА БАНКЛАР

Саъдуллаева Ф.А.
ЎзФА Тарих институти докторанти, тарих фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD)

Хива хонлиги Туркистон минтақасининг иқтисодий ривожланиши паст, ишлаб чиқариш ва саноати саноқли, темир йўл ётқизиш жуда қийин, ҳудудий жиҳатдан ҳам кичик бўлган ҳудудидир. Бу ҳудудда банкнинг очилиши иқтисодига таъсир қилмаган. Банк бойиш учун кириб келган рус савдогарларига хизмат қилган. Чет-эл ва рус тадбиркорларига пахтачилик билан шуғулланишлари учун қулайликлар яратиш мақсадида империя ҳукумати банк муассасаси, савдо уйлари, савдогарлар идорасини ташкил қилган. Бу муассасалар пахта салмоғини оширишга кўмаклашган.

Бу даврда пахта савдоси билан бирга Қўқон пахта ва пахта ёғи, Бухоро Қоракўл тери, Самарқанд қуритилган мева, Янги Урганч беда экспорти билан шуғулланган ва катта миқдорда банклардан қарздорлик вужудга келган. Хива хонлигида ҳам сармоядорлар ва банк кредитидан фойладанган талабгорлар бундан мустасно эмас.

Янги Урганчда 1909 йил Рус-Хитой банки, 1910 йилда Рус-Осиё банки, 1915 йилда Сибир савдо тижорат банки ва Москва савдо тижорат банклари фаолият кўрсата бошлаган. Ушбу банклар хизматидан савдогарлар, саноатчилар, хон ва унинг амалдорлари ҳамда саноқли маҳаллий бойлар фойдаланган.

Рус-Хитой банки пахта, шакар, чой ва беда маҳсулотлари савдоси учун кредит беришни йўлга қўйган. Банкнинг ҳисобида етарли миқдорда маблағ ажратилмаган. Шу сабабли мижозлар банкнинг бошқа бўлимларига мурожат қилган. Масалан Янги Урганчда яшаган миллати яҳудий бўлган ака-ука Ризаевлар савдо уйи Англияда чой савдоси билан шуғулланган. Савдо уйининг 1910 йил 4 январда банк раҳбарига йўллаган мурожаатида Хитойнинг Шанхай шаҳридан ва Эрондан олиб келинган Лондондаги омборларида сақланаётган турли товарлари учун банкнинг Лондондаги бўлимидан бир йил муддатда 8-10 000 фунт стерлин миқдорида кредит ажратишларини сўраган.

Россия-Осиё (олдинги Рус-Хитой) банкининг Янги Урганчдаги бўлими хизматидан 120 нафар маҳаллий бойлар фойдаланганлиги келтирилган. Улар орасида Хиванинг энг катта ер эгалари бўлмиш Муҳаммад Мурод девонбеги ўғиллари - Ҳусайнбек, Шихназарбой, Омонкелди, ака-ука Баққоловлар, ака-ука Мадяровлар, шунингдек, катта савдогар ва саноатчи ака-ука Оллоқуловлар, Худайбергановлар ва бошқалар бўлган. Масалан, 1909 йилда М.Ю.Баққолов 200 000 рубль, А.Мадияров 100 000 рубль миқдорда кредит олган.

Банк 1910-1911 йилларда умумий пахта миқдорининг 20 фоиздан ортиқ қисмини сотиб олган. 1914-1917 йилларда банк асосан товарлар ва транспорт харажатлари учун бериладиган кредитга талаб катта бўлган.

1916 йил 16 май ҳолатига кўра, саккиз маҳаллий мижоз банкнинг омонатлар ва жорий ҳисобварақларнинг 40 фоизига эгалик қилган. Жумладан, М.Авезниязматов йиллик 6 фоиз ставкада 50 000 рубль, А. Исчанов йиллик 5,5 фоиз ставкада 50 000 рубль, Х.Бобожонов йиллик 5,5 фоиз ставкада 158 915 рубль, Хива хони Асфандиёрхон йиллик 5,5 фоиз ставкада 150 000 рубль, М.К.Тожиниязов йиллик 3,5 фоиз ставкада 113 000 рубль, А.Мадияров йиллик 3 фоиз ставкада 70 140 рубль, Х.Абдулжабборов йиллик 3 фоиз ставкада 51 682 рубль, К.А.Мануйилов йиллик 3 фоиз ставкада 50 803 рубль жами 694 540 рубль миқдорда омонат қўйган.

Сибир савдо ва Москва савдо тижорат банклари ҳам пахта олди-сотдисида иштирок этган. Қисқа вақт фаолияти давомида заводчи бойларга кредит-ссудалар ажратган.

XX аср бошларида Туркистон минтақасида рус ер банклари ҳам фаолиятини бошлаган. Булар Нижний Новгород-Самара ер банки, (1899 йилда тузилган унинг бошқаруви Москва шаҳрида) ва Полтова ер банки (бошқаруви Украинанинг Полтова шаҳрида) бўлган. Бу банклар тижорат банклардан фарқли ўлароқ, ўз муассасасига эга бўлмаган, ўз фаолиятини агентликлар орқали ташкил қилган. Иккала банкнинг ваколатхоналари Тошкент, Қўқон,

Самарқанд шаҳарларида ҳамда Фарғона вилоятининг Федченко темир йўл вокзалида жойлашган эди. Аммо банкнинг тармоқларини кенгайтириш мақсадида Бухоро амирлиги ва Хива хонлиги худудларида ҳам ўз ваколатхоналарини очиш ва улар орқали пахтачилик ҳамда қишлоқ хўжалигининг бошқа турлари (ерни яхшилаш ва аҳолини зарур машиналар билан таъминлаш)ни ривожлантириш учун кам фоизли қисқа муддатли ипотека кредити билан таъминлаш лойиҳалари илгари сурилган.

1914 йилда Туркистон минтақасида фаолият юритган рус банклари бўлимлари жами 59 та (Каспийорти ва Семириченская ҳудудлари бундан мустасно)ни ташкил этган. Жумладан, Фарғона вилоятида 28 та, Сирдарёда 10 та, Самарқандда 9 та, Бухоро амирлигида 11 та, Хива хонлигида 1 та банк филиаллари очилган ва асосан даромад олиш мумкин бўлган товарлар учун қарз берган.

Хулоса қилганда, Янги Урганчда ташкил топган банклар маҳаллий экспортни назорат қилишга ҳаракат қилган. Айниқса, Рус-Осиё банки пахта экспортини 20 фоизга, бедани эса қисқа муддатга бутун ҳосилнинг 40-45 фоизини назорат қила олган. Биринчи жаҳон уруши даврида банк раҳбарияти турли фирибгарлик йўли билан мижозлар маблағи устидан назорат қилган ва банк маблағларини кўпайтиришга эришган.

Адабиётлар рўйхати

1. Ўзбекистон миллий архиви, И-1-фонд, 12-рўйхат, 2033-иш, 3-варақ.

2. Қўшжонов О., Полвонов Н. Хоразмдаги ижтимоий сиёсий жараёнлар ва ҳаракатлар (XIX аср иккинчи ярми – XX аср биринчи чораги). – Тошкент: Abu matbuot-konsalt. 2007. - Б.129.

3. Центр и регионы: экономическая политика правительства на окраинах Российской империи (1894–1917). 2-е издание. Ответственный редактор М.В. Ходяков. - Санкт-Петербург. 2021. С.324.

4. Хотамов Н. История банков и предпринимательства в Средней Азии (60-е годы XIX в. – 1917 г.). – Душанбе: “ЭР-граф”, 2014. – С. 108.

5. Юшков К. Деятельность банковских кредитных учреждений Российской империи в Средней Азии с 90-х гг. XIX в. - по 1914 г. // Научная электронная библиотека «КиберЛенинка».

6. https://cyberleninka.ru/article/n/deyatelnost-bankovskih-kreditnyh-uchrezhdeniy-rossiyskoy-imperii-v-sredney-azii-s-90-h-gg-xix-v-po-1914-g

МАВЗОЛЕЙ ШЕЙХА ШАМС АД-ДИНА КУЛЯЛА

Гильманова Н.В.

Докторант (DSc) Ташкентского архитектурно- строительного университета

Мавзолей Шейха Шамс ад-дина Куляла является наиболее древним сооружением ансамбля Дорут-Тиловат в Шахрисабзе, который дошел до наших дней с большими утратами. По данным письменных источников, он был построен Амиром Темуром в честь своего духовного наставника, являясь одним из первых сооружений, построенных после его воцарения.

На основании предшествующих исследований проследим историю сложения архитектурного комплекса Дорут-Тиловат:

I период. Первоначально у южных ворот Шахристана, при правлении Караханидов (XI-XII вв.) сооружается соборная мечеть с внутренним двором и крытыми галереями. От мавзолея Шамс ад-дина Куляла также сохранились фундаменты и кирпичная кладка XI-XII вв.

II период. В 1370 году Амира Амира Темура провозгласили правителем Мавераннахра. В этом же роду умер Шейх Шамс ад-дин Кулял, являющийся пиром эмира Тарагая и духовным наставником самого Амира Амира Темура. По повелению правителя, на месте входного помещения в мечеть, соорудили мавзолей Хазрети Шейха Шамс ад-дина Куляла, на оси Запад-Восток. Перед мечетью образовалось кладбище, кельи паломников, напоминавшие медресе, что явилось предвестником архитектурной композиции в комплексе Ахмада Яссави в Туркестане, где связующим звеном архитектурно-планировочной

композиции, как и в Дорут-Тиловат, служит мечеть. Расположение зала мечети перед усыпальницей Шейха, ряд келий, сооруженных для отшельников, чтецов Корана, обнаруживает в этой функциональной структуре одно из основных суфийских правил организации обители у могил святых [7:10].

Между порталами мечети и мазара Шейха Куляла находился колодец с чистой водой. В комплексе Ахмада Яссави колодец заменен огромным бронзовым казаном для хранения воды. Размещение усыпальницы Шейха Куляла на центральной оси комплекса свидетельствует о ее главном месте в идеологической функции здания.

Отца Амира Темура - эмира Тарагая, как принято, похоронили в ногах духовного учителя Шейха Шамс ад-дина Куляла. Был ли сооружен мавзолей или это была рядовая келья? Поскольку мемориальный комплекс Дорут-Тиловат застраивался на территории мечети по повелению Амира Темура, похоронить Тарагая могли либо в одном мавзолее с Хазрети Шейхом, в его ногах, либо в специальной усыпальнице, построенной с южной стороны мавзолея Шамс ад-дина. По поводу строительства мавзолея Тарагая написал в своем дневнике Клавихо, указывая на то, что Темур построил специальную капеллу при мечети, в которой был похоронен «Отец Тамурбека» [4:232-243].

III период. У мавзолея Хазрети Шейха уже к началу XV столетия сложилось небольшое кладбище, от которого уцелело несколько прекрасных мраморных намогильных плит, покрытых чудесной резьбой [1:61]. Сильное разрушение построек Шахрисабза явилось основанием для значительных строительных работ, предпринятых Улугбеком.

На месте разрушенной Караханидской мечети Улугбек от имени своего отца – Шахруха осуществляет строительство соборной мечети «Джами» (1435/36 г. н. э.) площадью 66 х 33 м и мавзолея «Гумбази Сайидан» -«усыпальницы потомков благословенного Султана», гласит перевод надписи, сделанный М.Е. Массоном [1:64].

Для придания законченности сложившемуся ансамблю Дорут-Тиловат, Улугбек реконструирует усыпальницу Шамс ад-дина Куляла. Видимо, перекладывается купол мавзолея, меняется керамическая облицовка портала, интерьер мавзолея расписывается, дополняется искусной эпиграфикой.

IV период в жизни ансамбля следует отнести к средине XVII века, когда оживает строительная деятельность. В этот период к восточному фасаду мавзолея Шамс ад-дина Куляла пристраивается ханака с купольным залом и пролетом более девяти метров. К этому времени мавзолей Хазрети Шейха получил значительные разрушения. Мавзолей ремонтируют, разрушенный купол и ярус арочных парусов разбирают, кирпичем закладывают арочные ниши в стенах четверика и возводят новый ярус арочных парусов, более низкий по сравнению с первоначальным. Купол возводится без барабана. В таком виде мавзолей простоял до конца XIX века. Его форма запечатлена на архивных фотографиях.

V период отНосится к XX -му столетию. В связи с землетрясением разрушается купол и ярус парусов. При очередном ремонте разрушенный купол не восстанавливался, поэтому в мавзолее Куляла устанавливают плоское перекрытие на деревянных балках с двумя деревянными колоннами (XVIII-XIX вв.). В таком виде мавзолей дошел до наших дней.

VI период - начало научной реставрации, начинается в 50-е годы XX столетия и продолжается до настоящего времени.

Сильные разрушения мавзолея не позволяли с достаточной точностью судить об его архитектуре, но сохранившаяся нижняя часть, заложенные ниши в стенах четверика, фиксируемые отметки пят, ликвидированных впоследствии арочных сводов давали материал для анализа и сопоставления [8:52].

Согласно сведениям историка конца XVII в. Мухаммада Бади Малихо, в Кеше-Шахрисабзе имелось множество построек, возведенных джагатайскими султанами. Среди них – соборная мечеть, построенная Мирзо Улугбеком, мазар Шейха Кулара, располагавшиеся рядом с медресе Дорут-Тиллават, где находится погребение Эмира Тарагая.

Впервые краткие историко-архитектурные данные об этом сооружении приводит А.П. Кун, в 1925 г. он исследован В.В. Бартольдом и В.А. Вяткиным. В 1927 г. по линии Средазкомстариса памятники Шахрисабза были изучены Б.Н. Засыпкиным, с 1947 по 1988 годы архитектурно-археологические исследования комплекса Дорут-Тиловат провели архитекторы А.Н. Виноградов, Л.Ю. Маньковская, В. Сабиров, Н.Э. Аронов, Рахматуллаев; археологи С.К. Кабанов, Шахурин, Мершиев, Х.Т. Султанов.

В 1967 году по заданию Минкультуры УзССР на памятниках И.Е. Плетневым и Ю.З. Шваб. было заложено 2 шурфа и зондажи.

В 1976 г. археологические исследования ансамбля Дорут-Тиловат были начаты археологом Х. Султановым. Задача исследования заключалась в получении дополнительных, ранее неизвестных научных материалов к истории сложения ансамбля, его планировочных особенностей на разных этапах функционирования, локализации городской соборной мечети и мавзолея [6:126].

Более обширные исследования проводились в 1986 г. сотрудниками института «Уз НИПИ реставрации». Выполнены полные обмеры с заложением шурфов и зондажей. Авторами этих работ стали Г. Гаюпов, М. Пулатов, археологические шурфы и зондажи были выполнены Х. Султановым.

В 1989 году в институте УзНИПИ реставрации, по имеющимся на то время исследовательским материалам - историческим и археологическим, были выполнены комплексные научные изыскания, эскизный проект реставрации, рабочий проект консервации с частичной реставрацией мавзолея Шамсуддина Куляла (ГАП, М. Пулатов, соавтор Т. Гаюпов).

В результате визуального обследования конструкций памятника было выявлено, что утраты первоначального облика мавзолея составляют 65/70%. На мавзолее полностью утрачены конструкции перекрытия – купол, барабан, портал, надгробное сооружение, входные двери, решетчатые панджары и т. д. Сохранился лишь четверик стен, который перекрыт ремонтным балочным перекрытием и плоской кровлей в виде выстилки из квадратного кирпича.

Мавзолей Шейха Шамсуддина Куляла представлял собой скромное по убранству почти квадратное в плане здание с габаритными размерами 12 х 10,5 м. Внутренние размеры 7,38 х 7,45 х 7,6 х 7,7 м.

Историки и археологи, на основе исследований констатировали, что сооружение мавзолея Шейха Шамсуддина Куляла представлено тремя строительными периодами:

- первый период по строительным материалам и подъёмному материалу (керамике) относят к XII веку - времени правления династии Караханидов;

- второй период соответствует времени Амира Темура (соответствующих размеров жженный квадратный кирпич – 22 х 22 х 4 см) и майоликовая из терракотовых плиток облицовка пилонов портала со стороны двора;

- третий период – это, период правления Улугбека в первой трети XV века - представлен квадратным жженным кирпичем 25 х 25 х 5 см.

Очевидно, здание мавзолея было реконструировано Мирзо Улугбеком во время пристройки к нему с южной стороны, мавзолея Гумбази Сайидон - «макбарата потомков Улугбека». Возможно, первоначально возведенный барабан и купол под действием времени и сейсмики разрушились, а в период правления Улугбека были заложены арочные ниши в четырех стенах интерьера, что навело многих ученых-исследователей мавзолея на ложную мысль, что стены мавзолея двойные.

В 1995/96 гг. в канун 660-летия Амира Темура, на мавзолее Шамс ад-дина Куляла были выполнены реставрационные работы на входном портале. Реконструирован несохранившийся купол, взамен плоской кровли было сооружено купольное сфероконическое перекрытие, осуществлен ремонт в интерьере.

В 2002 г. в честь 2700-летия Шахрисабза, произведены дополнительные работы. Понижен пол мавзолея до древней отметки и выстлан квадратным кирпичом. Вместо ремонтного надгробия, сложенного из кирпичей различного формата, установлено новое надгробие из мрамора. Выполнены благо-устроительные работы.

По материалам последних исследований строительство мавзолея имеет пять строительных периодов. Первоначальный фундамент сложен на лессовом основании из, так называемого караханидского кирпича. Данный фундамент датирован XII веком. Впоследствии на нем была построена ротонда с четырьмя проемами. Этот период относится к 1370 году. После смерти Шейха Куляла или отца Амира Темура Тарагая данное здание из ротонды было превращено в мавзолей.

Таким образом, с XII по XIV столетия портальные мавзолеи с граненными или гофрированными барабанами и шатрами проходят в северных районах Средней Азии долгий путь самостоятельного развития. И если они формально как-то перекликаются, например, с современными им башенными мавзолеями Закавказья и Западного Ирана, то это ни в какой мере не дает оснований искать там их исходный прототип. Напротив, в многочисленных, по большей части не очень широко известных, памятниках Хорезма, Киргизии и Казахстана налицо все признаки эволюции местной архитектурной традиции [2: 86,87,88,92,93,128,133.].

Анализ шатровых мавзолеев показывает, как в северной среднеазиатской полукочевой среде возникает и складывается особый тип монументальных надмогильных сооружений с характерной формой шатрового купола, не применявшегося ни в каких иного назначения постройках. Связанные на первоначальной стадии с древними погребальными обычаями и постройками этих народностей, архитектурно восходя к сырцовым и курганообразным сооружениям, смыкаясь в процессе развития с типом среднеазиатского кирпичного минарета, они к XI веку отливаются в четкий архитектурный образ башнеобразного мавзолея [3:74].

Литература:

1. Массон М.Е., Пугаченкова Г.А. Шахрисябз при Тимуре и Улугбеке. - Труды Среднеазиатского Государственного Университета. Издательство САГУ. - Ташкент, 1963.
2. Массон М.Е., Пугаченкова Г.А. Гумбез Манаса. – М.: Гос. Изд. Арх., и строит.,1950.
3. Пугаченкова Г.А. Материалы Южно-Туркменистанской археологической комплексной экспедиции. К проблеме возникновения шатровых мавзолеев-Хорасана. Вып.1. Ашхабад, 1949.
4. Пугаченкова Г.А. Историко-архитектурная характеристика памятников Шахрисабза эпохи Темура и Улугбека. 1947г. Архив Комитета по охране памятников материальной культуры при СМ УзССР. Инв. № 1517, 1959.
5. Рюи Гонзалес де Клавихо. Дневник путешествия ко двору Тимура в Самарканд в 1403/1406 гг. Перевод И.И. Срезневского. Сборн, отд. русского языка и словесности Акад. Наук. Т. XVIII. 1881.
6. Султанов Х.Т. К истории формирования архитектурных ансамблей Шахрисабза XIV–XV вв. Материалы дисс... канд. Историч. Наук. – Самарканд, 1990.
7. Туякбаева, Б.Т. Эпиграфический декор архитектурного комплекса Ахмеда Ясави - Алма-Ата: Онер, 1989.
8. Мавзолей Шамситдин Кулаля в г. Шахрисябзе. Узбекский научно-исследовательский и проектно-изыскательский институт консервации и реставрации памятников культуры «Уз НИПИ реставрации». Инв. 9114/П-88. Книга – I. Предварительные работы. – Ташкент, 1988.
9. Мавзолей Шамситдин Кулаля в г. Шахрисябзе. Дополнительные научно-исследовательские работы и второй вариант эскизного проекта реставрации. Узбекский научно-исследовательский и проектно-изыскательский институт консервации и реставрации памятников культуры «Уз НИПИ реставрации». Инв. 9125/П-88. Книга I. – Ташкент, 1991.

XVIII –XIX ASR BOSHLARIDA BUXORO AMIRLIGINING TASHQI SAVDOSI VA DIPLOMATIK MUNOSABATLARI HAQIDA AYRIM MA’LUMOTLAR

Berdiyev A.A.
Tarix fanlari nomzodi (PhD). ShDPI.

Xonlik haqidagi ayrim ma’lumotlarni (jumladan, XVIII asrda O‘rta Osiyoning qo‘shni Sharq davlatlari bilan aloqalarini) o‘rganishda rus manbalari ham muhim ahamiyat kasb etadi. Chunki ularda iqtisodiy va siyosiy munosabatlarni tahlil qilish, savdo yo‘llarini o‘rganish uchun qilingan harakatlar, hamda qaysi mamlakatdan qanday mollar qancha miqdorda keltirilganligi haqidagi ma’lumotlar batafsil berilgan. Rus manbalarida rus elchi va elchiliklarining hisobotlari, Buxoro, Xiva va Hind elchilari hamda savdogarlarining so‘rov ma’lumotlari keltirilgan. Shuningdek, hukmdorlar hamda xonlarning bir — birlariga tortiqlari, sovg‘alari haqida ham ma’lumotlar keltiriladi. Ana shu ma’lumotlar orqali O‘rta Osiyo xonliklarining Hindiston va Rossiya o‘rtasidagi savdodagi tutgan o‘rnini bilib olish mumkin. Xususan A.Jenkinson Buxoro bozorlaridagi hind savdogarlarining faoliyati haqida, ... “ular Buxoroga na oltin, na kumush, na qimmatbaho toshlar, na ziravorlar keltiradi. Men, Hindistondagi bu tovarlar ishlab chiqariladigan eksport tovarlar portugallar qo‘l ostida bo‘lganligi uchun, bu tovarlar bilan savdo okean orqali olib borilishini aniqladim”[3], deb yozgan ma’lumotlarida elchining hind savdogarlariga o‘z munosabatini bildirganligini ko‘rishimiz mumkin.

Shuningdek, tadqiqotchilar O‘rta Osiyo bilan Moskva o‘rtasidagi savdoning uch xil usuli borligi haqida ma’lumotlar keltirib o‘tadi. Jumladan:

1. “Повальная” deb ataluvchi oddiy savdo bo‘lib, bu savdo erkin savdogarlar orqali amalga oshirilgan.

2. Shox va xonlarning tovarlari bilan savdo bo‘lib, bu savdo shox va xonlarning elchilik bilan kelgan shaxsiy savdogarlari orqali amalga oshirilgan. Shox va xonlarning tovarlaridan soliq olinmagan.

3. “Любительские поминки” deb atalib, ikki davlat shox va xonlari o‘rtasidagi bojsiz tovar ayirboshlash hisoblangan [1:51].

XVIII asrda, ya’ni Petr I hukmronligi yillarida Rossiyaning O‘rta Osiyoga qiziqishi kuchayadi. O‘rta Osiyo Rossiyani Sharqning savdo — iqtisodiy markazi, Rossiyadan Hindistonga boradigan asosiy yo‘llardan biri ekanligi bilan o‘ziga jalb qilardi. 1714-yili Petr I Sibir gubernatori knyaz Gagarindan Erketi shahrida (ya’ni Yorkend) oltin qumlar borligi xususida xabar topadi. Erketi bu davrda Jung‘or xonligiga bo‘ysunganligi aytiladi. Gagarin Petr I ga bu shaharni bosib olib, Yorkend yo‘lidagi Yamishev ko‘li bo‘yida qal’a qurishni tavsiya qilgan [2:26]. Yevgraf Kaydalov kundaliklarida ham bu haqda ma’lumotlar berilgan [3]. U Rossiya savdoni to Hindistongacha rivojlantirish maqsadida qilayotgan harakatlarini va oltin qumlarni topish uchun ekspeditsiya uyushtirishini Petr I ning buyuk jonbozligi, deb hisoblagan edi.

Petr I Gagarinning xabaridan so‘ng unga xat yozib, Yamishev ko‘li bo‘yida, iloji bo‘lsa undan ham yuqorida shahar qurish, daryoda kemalar qatnashi mumkin bo‘lgan joygacha suzib borib, so‘ng Yorkendga borib, uni egallashni topshirgan edi. 1714-yilda Irtish daryosining yuqori oqimi bo‘ylab podpolkovnik Buxgols ekspeditsiyasi uyushtiradi.

Peterburgga kelgan Xiva elchisi ham Gagarinning ma’lumotlarini tasdiqlab, Amudaryodan ham oltin olinishini aytadi. Elchi, agarda rus davlati o‘zining odamlarini Xivaga jo‘natsa, Xiva xoni ularga oltinni topishga yordam beradi, deb ishontirgan edi. Shundan so‘ng Petr I bu xabarni muhim bilib, tezlikda ikkala joyni ham tekshirtirish uchun ekspeditsiya jo‘natgan edi. Shunday qilib, Petr I har ikkala ekspeditsiya o‘z maqsadiga erishmagan taqdirda ham, Hindiston uchun yo‘l ochilishiga va savdodan ko‘plab oltinlarni qo‘lga kiritishiga ko‘zi yetgan edi. O‘rta Osiyo Rossiya uchun Hindistonga olib boradigan vositachi davlat bo‘lib qolgan edi.

Bu kabi nuqtai nazarni sovet adabiyotida YE.V.Bunakov, P.P.Ivanov, D.M.Lebedevlar ham qo‘llab quvvatlaydi. Ularning fikricha, Hindistonga kirib borish ruslar uchun natija bermagan taqdirda ham, O‘rta Osiyoga boradigan yo‘l ma’lum bir ma’noda nafaqat topildi, balki o‘zlashtirildi ham [4:106].

1717-yil Petr I Amudaryo orqali Hindistonga boradigan yo‘lni topish maqsadida Bekovich — Cherkasskiy ekspeditsiyasini O‘rta Osiyoga yuboradi. Rus podshosi ekspeditsiyaga bergan ko‘rsatmasida, “Xiva xonidan kema olib Kojina degan savdogarni Amudaryo orqali Hindistonga jo‘natish va kema borishi mumkin bo‘lgan joyga qadar suzib borish, so‘ng yo‘lni davom ettirib daryolar, ko‘llar, suv va quruqlik yo‘li, ayniqsa, suv yo‘lini yozib borish, va Hindistondan shu yo‘l bilan ortga qaytish, agarda Hindistondan Kaspiy dengiziga boradigan undan ham yaxshi yo‘lni eshitsa, o‘sha yo‘l bilan kelish va uni ham yozib borish”, topshirilgan edi [5:31].

XVIII asr boshlarida Buxoroda siyosiy vaziyat juda og‘ir bo‘lgan. Xon hokimiyati nomigagina saqlanib qolgan edi. 1721-1725-yillarda O‘rta Osiyoda bo‘lgan Florio Beneveni ekspeditsiyasi bu siyosiy holatning guvohi bo‘lgan [3]. Bu ekspeditsiya Buxoro xonining rus podshosidan elchi yuborishini so‘rab qilgan murojaatiga javoban jo‘natilgan edi [6:34]. Elchilikdan ko‘zlangan asosiy maqsad, 1718-yil 13-iyuldagi “Ko‘rsatma”da Buxoro xonligining ichki ahvolini to‘la-to‘kis o‘rganish, deb belgilangan edi.

Bundan tashqari, Buxoro xonligining qo‘shni Sharq davlatlari bilan savdo munosabatlarini o‘rganish, hamda rus-buxoro savdo aloqalarini rivojlantirish imkoniyatlarini topish vazifasi ham o‘rin olgan edi.

F.Beneveni ham o‘z tadqiqotlarida Buxoroning Eron bilan aloqasiga doir ma’lumotlarni berar ekan, u 1722-yil ko‘p savdo karvonlari Mashhaddan Buxoroga, Hirot va Isfahonga jo‘natilganligi, lekin ularning bari turkmanlar yoki afg‘onlar tomonidan talanganligini, oqibatda Balx orqali bo‘ladigan savdo to‘xtab qolganligi, to‘rtinchi yil Kobul, Laxor va Hindiston shaharlariga karvonlar qatnamay qo‘yganligini yozadi. F.Beneveni o‘zining xizmatkori Minerni oltin va kumush konlarining joylashgan joyini topish va aniqlash maqsadida savdogar qiyofasida Balx va Badaxshonga jo‘natadi. Uning xabariga ko‘ra, u yerda ko‘proq buxoro tovarlari sotilib, savdogarlar bu tovarlar uchun Badaxshon aholisidan tillo va kumush quymalari ko‘rinishida haq olganlar. F.Beneveni xizmatkori Minerni Balx va Badaxshon bozorlaridagi rus tovarlari hayron qoldirgan: ular nina, oyna, qaychi, munchoqlar, suvsar, qunduz, los mo‘ynalari va terisi, yashil, qizil va to‘q zangori movutlar edi. Uning yozishicha, Badaxshondan Balx orqali Mashhadga oltin va kumush ortilgan karvonlar bir yilda 2, 3 va hatto 4 marta borgan. Xurosonda bular oltin va kumush tangalarga aylantirilib, unga O‘rta Osiyo uchun Eron mollari sotib olingan [6:65].

XVIII asrning birinchi yarmida Rossiyaning O‘rta Osiyo bilan savdo aloqalari kengaya boradi. Rus savdosini O‘rta Osiyo xonliklari tovarlari bilan yanada ko‘proq hamda keyinchalik Turkiston va Qozoq dashti ustidan nazorat o‘rnatish maqsadida Orenburg shahrining qurilishi boshlab yuboriladi. N.I.Neplyuyev, P.I.Richkov va K.M.Tevkelev rahbarligida Hindiston bilan savdoni yo‘lga qo‘yish maqsadida maxsus kompaniya tashkil qilinadi [2:27]. Orenburg ekspeditsiyasi rahbari, mashhur rus geografi I.Kirilov Buxoroni Osiyoning savdo markazi sifatidagi ahamiyatiga yuqori baho berib, uning qo‘shni Sharq davlatlari bilan aloqalardagi rolini ta’kidlab o‘tgan edi [7:13].

1735-yil Kirilovning so‘roviga binoan Astraxandan Ufaga hind savdogari Maravgi Barayev taklif qilingan. Savdogar Hindistondan O‘rta Osiyo xonliklari orqali Astraxanga boradigan yo‘l haqida ma’lumot bergan. Uning aytishicha, yaqin vaqtlargacha Eron va Buxoro orqali Rossiyaga 200 savdogar kelib savdo qilishar edi. Biroq keyingi paytlardagi Erondagi qaltis vaziyat va Buxoro yo‘lida savdo karvonlarining talanishi oqibatida savdogarlar soni 80 taga qisqarib ketgan. Barayev, agarda yo‘llarda xavf-xatar bo‘lmaganda edi, Hindistondan Buxoro orqali Rossiyaga keluvchi savdogarlarning soni 600 kishiga yetgan bo‘lishi mumkin edi, deb taxmin qilgan [8:138].

Mashhur rus geografi P.I.Richkov Buxoroning Hindiston bilan savdo aloqasida Orenburgning ahamiyatini alohida ta’kidlab o‘tadi. U, butun Sharqiy Hindistonda yashayotgan xalqlar rus va boshqa g‘arb tovarlarini faqat Orenburg va Buxoro orqaligina to‘g‘ridan-to‘g‘ri va arzon narxda bu qadar ko‘p miqdorda va arzon narxda sotib olishi mumkin, deb ta’kidlagan edi [9:69].

Shunday qilib, rus elchilarining O‘rta Osiyoning qo‘shni davlatlar bilan diplomatik va savdo aloqalarini o‘rganishdagi faoliyati, Orenburg shahrining qurilishi va undan ko‘zlangan maqsad tez kunda natijasini ko‘rsata boshlagan. Bu harakatlar natijasida qo‘lga kiritilgan daliliy materiallar kelajakda ilmiy ishlar yozilishiga ham ijobiy asos bo‘lib xizmat qilgan. Haqiqatdan ham, sovet davrida elchilarning keltirgan ma’lumotlari jamlanib, “Hujjatlar to‘plami” ko‘rinishiga keltirilib

nashr qilingan. Bu to‘plamlar O‘rta Osiyo va Hindiston savdo munosabatlarini o‘rganishda katta ahamiyatga ega bo‘lgan.

XVIII asrning ikkinchi yarmida Rossiyada O‘rta Osiyo xonliklari, jumladan, Buxoro xonligi haqida ko‘p ma’lumotlar to‘plana boshlagan. Rus soldati F.Yefremov "Devyatiletneye stranstvovaniye" nomli kitobida o‘zining to‘qqiz yil sayohat qilib, Buxoro, Eron, Xorazm, Farg‘ona, Qarshi, Tibet va Hindistonda bo‘lib, Afrika janubini aylanib Angliyaga va undan Rossiyaga borganligi haqida yozadi.

Yefremov Buxoro xonligida paxta yetishtirish masalasi bilan qiziqadi. U xonlik xo‘jaligining qorako‘l terisi eksporti bilan bog‘liq bo‘lgan qo‘ychilik sohasini kengroq yoritishga ahamiyat bergan. “Ma’lumki,- deb yozadi Yefremov, Buxoro qorako‘l terisi eksporti orqasidan shuhrat topgan va xon xazinasiga katta daromad keltirgan” [10:26].

Muallif Buxoroni Osiyoning yirik savdo markazi ekanligini ta’kidlaydi. U buxoroliklarning mamlakat ichki savdosida faol qatnashishini, u yerda ko‘plab savdo rastalari va karvon-saroylari mavjudligini eslatib o‘tadi. Yefremovning tassurotlari Buxoro xonligi tashqi savdosining taraqqiyot darajasini belgilashga yordam beradi.

Ma’lumotlarga boy va shu bilan birga Buxoroning kelajagi haqidagi Yefremovning asari XVIII asrdagi Yevropa fani uchun katta ahamiyatga ega bo‘lgan.

Bizni qiziqtirgan masala bo‘yicha muhim ma’lumotlar rus sayyohi va ofitseri T.S.Burnashev asarida uchraydi. U Rus hukumatining topshirig‘iga ko‘ra, 1794-yili Buxoroda bo‘lgan edi [11:120]. U Buxoroda bo‘lgan vaqtida u yerga savdo qilish uchun Afg‘oniston, Eron, Hindiston va boshqa yurtlardan kelgan turli millat vakillarini ko‘rgan. Burnashev Buxoroda joylashgan bozorlar to‘g‘risida yozib qoldirgan. Agarda Yefremovning sayohati davrida Buxoroda 4 ta g‘isht karvon-saroy bo‘lgan bo‘lsa, Burnashev davrida ularning soni 9 ta bo‘lgan. Karvon-saroylar sonining ortib borishiga e’tiborni qaratsak, Buxoroning tashqi iqtisodiy aloqalarining o‘sib borganligi to‘g‘risidagi taasurotga ega bo‘lamiz.

Tariximizning o‘qilmagan sahifalariga ko‘z yuritish natijasida shunga amin bo‘lish mumkin: 1860-yilda Buxoro taxtiga Amir Muzaffarning o‘tirishi bilan amirlikning xalqaro aloqalari yangi bosqichga ko‘tarildi. Chunki xudi shu davrda Rossiya imperiyasining Turkiston sarhadlariga tajovuz xavfi yanada ortdi. Aynan 1860-yildan boshlab Qo‘qon xonligi tasarrufidagi Oqmachit (hozirgi Qizil O‘rda), Pishpek (Bishkek), Avliyo ota (Jambul), Turkiston shaharlarini birin-ketin bosi olina boshladi. Ana shundan keskin bir vaziyatda Amir Muzaffarxon markazlashgan Buxoro davlati hamda butun Turkiston hududini dushmanlardan saqlab qolish uchun Angliya, Fransiya, Italiya va Turkiya sultonligi kabi eng qudratli davlatlar bilan o‘zining ochiq va maxfiy dipomatik aloqalarini o‘rnatdi. Amirlik o‘z elchilari orqali Angliyaning Hindistondagi vakillari va Turkiya sultonligi, shuningdek, Fransiya hamda Italiyaga harbiyo-siyosiy aloqalari o‘rnatish takliflari bitilgan diplomatik nomalarni jo‘natdi. Bu haqda tarixchi Hamid ibn Baqo Xo‘janing (O‘zFAning Sharqshunoslik instituti qo‘lyozmalar fondida saqlanayotgan) “Tanzil al-amsol fikri-zikri bayon ul-ahvol” asarida to‘la ma’lumot beriladi. Asar muallifi amirning Qo‘qon xonligi bilan birgalikda Vatan himoyasiga otlanish maqsadida amalga oshirilgan diplomatik ustamonligi xususida shunday yozadi: “Biz va sizning o‘rtangizda do‘stlik yuqori darajada bo‘lganligi uchun hech qachon sizlarga nisbatan dushmanlkni ravo ko‘rmaganmiz va ko‘rmaymiz ham. Bugun biz tomonidan yozilayotgan xat qaroriga asosan Sayxun daryosi ichki tomoni bizniki, tashqi tarafi sizning mulkingizdir...”. “Shuningdek, Amir Muzaffar ikki davlat o‘rtasida tijorat bordi-keldisini yo‘lga qo‘yish masalasini ham ko‘tardi” deydi muallif [13]. Албатта бу harakatlar ortida harbiy texnik jihatdan kuchli salohiyatga ega g‘arb davlatlari orasidan ishonchli ham siyosiy, ham harbiy ittifoqchi topish maqsadi yotganini yaqqol ko‘rish mumkin. Ushbu harakatlar bilan amir Xo‘jandni o‘z himoyasiga olishga erishadi. Ma’lumki, bunga qadar Buxoro va Angliya o‘rtasida yaxshi diplomatik munosabatlar yo‘lga qo‘yilgan edi. Masalan, ikki mamlakat o‘rtasidagi bir yillik savdo hajmi 170 ming funt sterlingni tashkil etar, bu aloqalar esa o‘z navbatida yildan-yilga rivojlanib borar edi. Shu sababdan ham amir Muzaffar iqtisodiy-siyosiy hamkori – Angliyaning Hindistondagi general-gubernatori ser Jon Lourensga harbiy ko‘mak so‘rab murojaat etadi. Elchi Muhammad Porsoxo‘ja orqali Kalkuttaga keladi va Buxoroning Angliyaga sodiqligini bildirib, inglizlardan harbiy ko‘mak – qurol-yarog‘, to‘plar, moliyaviy yordam va imkoni bo‘lsa qo‘shin so‘raydi. General-gubernator esa

aniq javob bermay, elchini ortiga qaytarib yuboradi. Shu o‘rinda Muhammad Porsoxo‘ja to‘g‘risida to‘xtaladigan bo‘lsak. U kishi Buxoroda qozikalon (bosh sudya) lavozimida xizmat qilgan Inoyatullo Xojaning o‘g‘li bo‘lib, unga amir Muzaffar davrida “Muftiy askariya” unvoni berilgan. Qonunshunoslik, tib va boshqa ilmlar bo‘yicha katta salohiyatga ega bo‘lgan elchi badiyatda ham o‘z o‘rniga ega bo‘lib, ancha ma’noli she’rlar yozgan.

Buxoroda shuningdek, amir Abdul Ahad (1885-1910) hukmronlik qilgan yillarida tashqi diplomatik va savdo-sotiq aloqalri ham ancha rivojlantirilgan edi. Ayniqsa, ushbu davrda ko‘proq Rossiya bilan diplomatik aloqalarning amalga oshirilgnaligini manbalardan ko‘rishimiz mumkin. Buxoro hukmdorining Peterburgga qilgan safarlari hisoboti sifatida “Ro‘znomai safari Fitirburx” nomli ikki me’muar asar yozilgan bo‘lib, asar Buxoro amiri Abdul Ahad tilidan yozilgan va uning 1892-1893-yillarda Peterburgga qilgan safari kundaligi hisoblanadi. Uni Rossiya – Buxoro munosabatlari tarixiga oid manba sifatida baholash mumkin. Ikkinchi asar “Ro‘znomai safari chahorum ... ba Fitirburx” deb nomlanib, amir Abdul Ahadning 1906-yilda Peterburgga qilgan safari tafsilotlarini o‘z ichiga oladi [12:69].

Xulosa o‘rnida shuni ta’kidlamoq lozimki, Buxoro amirligi O‘rta Osiyo xonliklari, Xitoy, jumladan Sharqiy Turkiston, Hindiston, Eron, Turkiya, Rossiya va boshqa mamlakatlar bilan savdo-iqtisodiy aloqalari o‘rnatgan. Buxoro amirligi ayniqsa, Xitoy, jumladan, Koshg‘ar bilan yaqin savdo munosabatlariga kirishgan. Buxoro Koshg‘ar bilan to‘g‘ridan-to‘g‘ri savdo qilishdan tashqari Xitoyning O‘rta Osiyo xonliklari, Hindiston, Eron va Rossiya bilan savdo aloqalarida vositachi rolini ham bajargan. Buxoro karvonsaroylarida Hindiston, Tibet, Koshg‘ar, Quqon xonligi va Xiva xonligi, Afg‘oniston, Rossiyadan olib kelingan mollar to‘plangan. Mazkur savdo aloqalarida Buxoroning tashki savdo aloqalarida, uning ko‘shnilari Marv va Hirot aholisi alohida rol o‘ynagan. Buxorolik savdogarlar Marvga har xil rus tovarlarini olib kelganligini alohida ta’kidlanishi lozim.

Adabiyotlar ro‘yxati

1. Чулошников А. Торговля Московского государства с народами Средней Азии в XVI - XVII веках. //Материалы по истории Узбекской, Таджикской и Туркменской ССР. Ч.1. Л.: 1932. С.68; Юлдашев М.Ю. Ўша асар. С.70 - 71; Байкова Н.Б. Роль Средней Азии в русско - индийских торговых связях (первая половина XVI - вторая половина XVIII в.). Ташкент. 1964. С.51.

2. Соймонов Ф.И. О торгах за Каспийское море древних, средних и новейших времен; выписано из журнала Его Превосходительства Господина Тайного Советника сенатора и ордена Святого Александра Кавалера Федора Ивановича Соймонова, и из внесенных во оной дополнений Академии Наук Конференц – Секретаря, Профессора Истории и Историографа, Г.Ф.Миллера. М., 1765. С.26-27

3. Кайдалов Е. Караван-записки, во время похода в Бухарию Российского каравана, под воинским прикрытием, в 1824 и 1825

4. Лебедев Д.М. География в России XVII века: (Допетровский период). М.-Л.: Изд-во АН СССР. 1949. С.106.

5. Соловьев О.Ф. Из истории русско-индийских связей. М.: Соцэкгиз.1958. С.31.

6. Попов А. Сношения России с Хивою и Бухарою при Петре Великом //Записки Императорского Русского Географического общества. Кн.:1Х. СПб., 1853. С.34.65

7. Проект обер-секретаря Ивана Кирилова об удержании в русском подданстве киргиз и способах управления ими //Добросмыслов А.И. Материалы по истории России: Сборник указов и других документов, касающихся управления и устройства Оренбургского края. Т.1. Оренбург, 1900. С.13.

8. Рычков П.И. Топография Оренбургской губернии. Оренбург, 1887. С.138.

9. Матвиевский П.Е. Ўша асар. 109 б.; Вельяминов-Зернов В.В. Исторические известия о киргиз-кайсаках и сношениях России с Среднею Азиею со времены кончины Абул-Хайр хана (1748-1765 гг.). Т.!. Уфа, 1853.С.69-70.

10. Ефремов Ф. Девятилетнее странствование. М.: Гос изд-во геогр.лит., 1950. С. 26,.30-32 .

11. Бурнашев Т.С. Путешествие от Сибирской линии до города Бухары в 1794 и обратно в 1795 году //Сибирский вестник. СПб., 1818. ч.П-Ш.

12. Жўрабек Шодиев бухоро амирлигида давлатчилик масалалари (1753-1920) Тошкент – 2005 йил 64 -69с

13. М.Содиєов. “Амир номалари”, Ишонч, 2001 йил 28 ноябрь.

IMPERIYA MA’MURIYATINING TURKISTONDA VAQF YERLARIGA NISBATAN YURITGAN SIYOSATIGA DOIR (SIRDARYO VILOYATI MISOLIDA)

Majidov A.
JDPU Tarix fakulteti katta o‘qituvchisi

Ma’lumki, Turkiston bosib olingach, Rossiya imperiyasi barcha sohalardagi kabi vaqf mulklari borasida ham mustamlakachilik siyosatini amalga oshirdi. Ular musulmon diniy-ma’rifiy muassasalarini turli yo‘llar bilan iqtisodiy qudratini pasaytirish yo‘lini tanladi. Imperiya hukmronligi davridagi vaqf mulklariga bo‘lgan munosabat o‘zgacha xususiyat kasb etganligi bois mazkur jarayonni bugungi kun nuqtai nazaridan o‘rganish dolzarb masalalardan biri bo‘lib turibdi. Chunki, o‘lkamizdagi vaqf mulklari va ularga qilingan xurujlarni tadqiq etish xalqimizga azal-azaldan o‘ziga xos bo‘lgan sahovatlilik, bag‘rikenglikni anglash imkonini beradi. Zero,vaqf zamirida eng ezgu niyatlar va olijanob tuyg‘ular mujassamlashgandir.

Tadqiqotchilarning izlanishlarida 1886-yili 12-iyunda Turkiston o‘lkasini boshqarish to‘g‘risidagi Nizom imperator tomonidan tasdiqlanib, vaqf haqida yo‘l-yo‘riqlar, qoidalar e’lon qilingandan so‘ng vaqflarning holati, aholi yashaydigan vaqf yerlaridan davlat solig‘ini olish tartibi ham bayon etiladi. Vaqfnomalarning haqiqiy yoki qalbaki ekanligi ustidan tekshiruv o‘tkazilganligi, uning natijalari, xon va amirlar muhri bo‘lmagan vaqfnomalarning qalbaki deb hisoblangani va shu yo‘l orqali musulmon diniy ulamolarining iqtisodiy negizi va tayanchlari zaiflashtirilganligi ko‘rsatib o‘tiladi. Vaqf daromadlari nazoratsiz bo‘lgani va u mutavallilar tomonidan talon-taroj etilishi, xarajatlar to‘g‘ri sarflanmasligi achinib qayd qilingan.

N.Yemelyanov ham o‘z maqolasida Turkiston o‘lkasidagi vaqf yerlari haqida ma’lumot bergan[3:6]. Uning ma’lumotiga qaraganda, Sirdaryo, Farg‘ona, Zarafshon va Samarqand viloyatlarida hammasi bo‘lib 2909 vaqflar va ularda 462566 tanob yer mavjud bo‘lgan [4:12]. Akademik V.V.Bartold ham o‘z asarlarida Turkistondagi vaqf masalalariga alohida ahamiyat berganligi bizga ma’lum. U “Turkistonda madaniy hayot tarixi” nomli asarida Turkistonda vaqf masalasi xususida olib borilgan imperiya hukumatining siyosatini tahlil qiladi va o‘tkazilgan mazkur siyosat tufayli yerli xalq, ayniqsa, diniy ulamolarning noroziligi kelib chiqishini qayd qilgan [5:314, 315].

Bizga ma’lumki, vaqf asosan Sharq mamlakatlariga xos bo‘lsa-da, lekin bu podsho hukumati uchun yangilik emasdi. Imperiyaning general va amaldorlari vaqf mulklari bilan dastlab Kavkaz orti hamda Qrimni bosib olganlarida to‘qnash kelgan edilar. Lekin Turkiston o‘lkasining o‘ziga xos xususiyatlarini, uning musulmonchilikda tutgan o‘rni va qarashlarini hisobga olib, uni o‘zlari uchun zararli deb e’tirof etdilar va vaqf mulklariga nisbatan juda ehtiyotkorlik bilan munosabatda bo‘ldilar [4:12]. Shuning uchun ham uni iloji boricha zo‘rlik bilan yo‘qotmaslikka harakat qilishdi. Ushbu fikr va mulohazalarimizni quyidagi dalillar ham isbotlaydi:

1865- yilga kelib Toshkent shahri ruslar tomonidan ishg‘ol etilganidan so‘ng shahar hokimi general Chernyayev buyrug‘iga binoan bozordagi Ko‘kaldosh madrasasining vaqf mulki bo‘lgan 69 ta savdo rastasi buzib tashlanadi. Mazkur savdo rastalari Ko‘kaldosh madrasasi uchun oyiga “5 tilla”, ya’ni 19 rubl foyda keltirardi. Shuning uchun ham madrasaga bozor daromadidan oyiga 19 rubl tayinlanardi. Lekin bu mablag‘ ham 1867-yilning dekabr oyiga qadar berilgan. Ko‘kaldosh madrasasining mutavallisi va mullalarining 1884-yil 8-fevraldagi yozgan shikoyatnomasiga javoban bu mablag‘ning berilishi 1868-yildan bekor qilinganligi ma’lum qilinadi [6:24].

1869-yilning 28-martida berilgan ma’lumotlarga ko‘ra, Toshkentdagi Nazarboy vaqf mulklari shahar hokimi buyrug‘iga binoan Toshkent xo‘jalik ishlari boshqarmasiga olib berilgan. Aslida esa Nazarboy vaqflari Toshkentdagi kambag‘allar, beva-bechoralar, yetim-yesirlar hamda “Lashkarboshi” madrasasi va unda ta’lim oluvchi talabalar uchun joriy etilgandi. Buning natijasida madrasada ta’lim oluvchilar va vaqf daromadi hisobiga kun kechirayotgan 100 dan ortiq beva-bechoralar o‘zlarining oxirgi tirikchilik manbaidan ham mahrum bo‘lgan edilar [7:228]. U ham yetmaganidek, general-gubernator buyrug‘iga binoan mazkur vaqf yerlaridan ikki hissa miqdorda ortiq soliq undirilgan. Undirilgan 4932 rubl 28 kopeyek pul esa Toshkent xo‘jalik ishlari

boshqarmasiga berilgan. Keyinroq esa, Nazarboy vaqf mulklaridan 1868-yildan 1872-yilgacha olingan foydaning bir qismini Turkiston general-gubernatorligining 1872-yil 3-iyun 3741-sonli buyrug‘iga asosan “Mehr-shafqat” jamiyatiga olib berishga qaror qilinadi, buyruq 1872- yilning 13-iyunida amalga oshirilgan.

Darhaqiqat, Turkistonda imperiya hukumatining zo‘ravonligi turli ko‘rinishlarga ega edi. Shunday harakatlardan biri, umuman yerlik aholiga tegishli bo‘lgan yer-mulklar, xususan, Xoja Ahror avlodlarining vaqf yerlari hisobiga Toshkent shahridagi rus dahasi maydonlarini kengaytirishga qaratilgan siyosatdir. Sirdaryo viloyatining harbiy gubernatori Golovachyovning 1871- yil 18- avgustida o‘lkaning general-gubernatoriga yuborgan 5748-sonli raportida mustamlakachilik siyosatiga doir muhim ma’lumotlar keltiriladi: “Toshkentdagi Xoja Ahror madrasasi Solor daryosining o‘ng qirg‘og‘ida Oqqo‘rg‘on arig‘i bo‘ylab juda salmoqli kenglikda vaqf yerlariga ega bo‘lgan. Shahardagi rus aholisiga mansub bo‘lgan ba’zi shaxslar vaqfga tegishli maydonlardan yer uchastkalari olishga oshiqmoqdalar. Balkim, tez orada o‘sha vaqf yerlarini egallash zarurati tug‘ilar. (Hozircha) vaqf yerlarining bir bo‘lagi harbiy qismlar uchun poliz mahsulotlari ekiladigan maydonga aylantirilgan. Chunki, shaharning chekkasida bo‘sh, egasiz joylar yo‘qligi haqida menga joriy yilning 25 aprelida ma’lumot yetkazishgan edi” [8:113].

Aytish joizki, viloyat harbiy gubernatori N.Golovachyov tomonidan Turkiston general-gubernatori harbiy xalq boshqarmasi boshlig‘ining 1875-yil 10-sentabrdagi 5777-sonli murojaatiga asosan Sirdaryo viloyatidagi vaqf va mulk yerlarining miqdori va ulardan tushadigan daromadlar to‘g‘risida qaydnoma tayyorlanadi [10:1] (Eslatma o‘rnida: 1869- yilning 6-oktabrida o‘lka bosh rahbari topshirig‘iga binoan vaqf hujjatlarini tekshirish, ularga egalik va foydalanish huquqini aniqlash bo‘yicha maxsus komissiya tuzilgan edi). Komissiya Toshkent shahri, Qurama va Xo‘jand uyezdlari bo‘yicha ma’lumot ushbu uyezd boshliqlari tomonidan tayyorlanganligini va uni joyida tekshirib ko‘rish lozimligini aytadi. Bizningcha, mazkur hududlarda vaqf hamda mulk yerlarining ko‘pligi tufayli komissiya ma’lumotlarni o‘z vaqtida tayyorlay olmagan.

1875-yilda Sirdaryo viloyatida mavjud vaqf yerlar va ulardan keladigan daromadlar haqidagi harbiy gubernator Golovachyovning general-gubernatorga bergan hisobotida muhim ma’lumotlar keltirilgan. Jumladan, Xo‘jand uyezdi va unga tegishli bo‘lgan O‘ratepa, Jizzax, Nov kabi tumanlarda vaqf yerlarining maydoni 7 ming 36 tanob (taxminan 1/3 gektarga teng) ekanligi uqtiriladi.

“Avliyoota” mozoriga tegishli 10 tanob beda hamda “Tikturmas” mozoriga tegishli 14 tanob yer, bog‘ va 2 tanob beda dalasi keltiriladi. Bu kabi vaqflarning hujjatlari Avliyoota qozisi Imomxo‘ja Eshonxo‘ja o‘g‘li tomonidan rasmiylashtirilgan va biylar tomonidan tasdiqlangan [11:136]. Mozorlar uchun ajratilgan ushbu vaqf daromadlari qabristonni doimiy obod saqlash maqsadida sarflangan va ularning asosiy iqtisodiy manbai bo‘lib xizmat qilgan.

Shunday qilib, imperiya hukumatining Turkiston o‘lkasidagi 25-30 yillik hukmronligiga nazar tashlaydigan bo‘lsak, dastlabki vaqtda xalq oldida katta-katta va’dalar berib, shariat qonun-qoidalarini e’tirof etmoqchi bo‘lgan bo‘lsa, keyinchalik turli xildagi Nizomlar, ko‘rsatmalar ishlab chiqilishi natijasida vaqf masalasi umuman chalkashtirib yuborildi va boshi berk ko‘chaga kiritib qo‘yildi. 1899 yili Turkiston general-gubernatorligi tomonidan vaqf mulklari masalasi ko‘rib chiqilgan vaqtda shunday deyilgan edi: “Biz shuni unutmasligimiz kerakki, O‘rta Osiyoning musulmon xalqi islom diniga doimo sodiq bo‘lgan musulmon mamlakatlari bilan chegaralangandir. Islom dini esa davlat bilan mustahkam aloqada bo‘lgan va shu tufayli mahalliy xalqqa o‘z ta’sirini o‘tkazibb kelgan. Hozirga kelib esa islom Turkiston o‘lkasidagi o‘zining avvalgi ahamiyatini yo‘qotdi. Xristian davlatining islom bilan kurashi uning mahalliy xalqqa bo‘lgan ta’sirini asta-sekinlik bilan cheklashdan iborat bo‘lmog‘i lozim”[13:106].

Shuni alohida ko‘rsatib o‘tishga to‘g‘ri keladiki, xuddi shu vaqf masalasida o‘sha vaqtda Turkiston o‘lkasining arxiyepiskopi bo‘lgan Aleksandr shunday degan edi:“Vaqf mulklarini yo‘qotish, bu mahkamalarning haq-huquqlarini cheklash nafaqat davlat, balki xristianlikka ham to‘g‘ri kelmaydigan siyosatdir. Mehr-shafqat, xayr-ehson tariqasida tashkil etilgan mahkamalarni yo‘qotish haqida o‘ylashning o‘zi pravoslav ta’limotiga ziddir. Agar g‘alaba qozonganlar sifatida

ulardagi eng yaxshi narsalarni yo‘qotsak, mahalliy xalq biz haqqimizda nima deb o‘ylaydi? Pravoslav cherkovi bu masalada o‘z hukumatiga maslahat bera olmaydi” [14]. Lekin arxiyepiskopning kuyunchaklik bilan aytgan bu fikrlari Turkiston general-gubernatorligi tomonidan inobatga olinmadi.

Xulosa qilib aytganda, Turkistonda, xususan Sirdaryo viloyatida Rossiya imperiyasi hukumati tomonidan vaqflarga nisbatan ikkiyoqlama siyosat olib borildi. Bundan ko‘zlangan asosiy maqsad esa o‘lkamizda vaqf yerlarini butunlay tugatish edi. Binobarin, vaqf mulklari Turkistonda asrlar mobaynida musulmon jamiyatining asosiy iqtisodiy ustuni, ijtimoiy himoyaga muhtoj qatlami bo‘lmish kambag‘allar, yetim-yesirlar,shuningdek talabalarning moliyaviy manbai vazifasini bajarib kelgan edi. Vaqflarni tugatishdan ko‘zlangan maqsad esa siyosiy jihatdan o‘lkada islom mafkurasini yo‘qotish, iqtisodiy jihatdan esa bunday mulklardan tushadigan daromadlarni davlat xazinasiga yo‘naltirishdan iborat bo‘lgan.

Adabiyotlar ro‘yxati

1. Наливкин В.П. Положение вакфного дела в Туркестанском крае до и после его завоевания // Ежегодник Ферганской области. Т.III. Новый Маргелан, 1904.
2. Ростиславов М.Н. Очерк видов земельной собственности и поземельный вопрос в Туркестанском крае // Труды 3-го Международного съезда ориенталистов. Том I. СПб.,1876.
3. Емельянов Н. Численность вакфов Туркестанского края // Туркестанский сборник. Т.461.
4. Маллабаев Б.Б. Чоризмнинг Туркистонда вақф мулкчилик сиёсати (Хожа Аҳрор авлодлари вақф мулклари мисолида). Тарих фанл. номз.илмий даражасини олиш учун ёзилган дисс. Наманган:2004.
5. Бартольд В.В. История культурной жизни Туркестана // Сочинение. Т. II. Ч. 1. М.: “Наука”, 1963
6. O‘zMA. 36-fond, 1-ro‘yxat, 2366-yig‘majild, 24-varaq.
7. O‘zMA. 36-fond, 1-ro‘yxat, 170-yig‘majild, 228-varaq.
8. O‘zMA. 17-fond, 1-ro‘yxat, 18103-yig‘majild, 113-varaq.
9. Султонов Ў. Тошкент вақф хўжалигида анъаналар, ислоҳотлар ва муаммолар (XVI–XX аср бошларига оид тарихий ҳужжатлар асосида): Тарих фан. док. дисс. автореферати.Тошкент: 2006.
10. O‘zMA. 1008-fond, 1-ro‘yxat, 84-yig‘majild, 1-2-varaqlar.
11. Зарипов О. Туркистонда ер эгалиги ва сувдан фойдаланиш тизими (19 юзйиллик сўнгги–20 юз йиллик боши Сирдарё вилояти мисолида). Тошкент: 2024.
12. O‘zMA. 1-fond, 14-ro‘yxat, 359-yig‘majild, 14-varaq.
13. O‘zMA. 1-fond, 11-ro‘yxat, 1624-yig‘majild, 106-varaq.
14. Zokirjon Saidboboyev. Tarixiy geografiya. Darslik. Toshkent: “Noshir” nashriyoti, 2010.
15. Саидбобоева Г. Тошкент воҳасидаги гидроэнергетик станциялар тарихи // Марказий Осиё тарихи ва маданияти. 2023/2/24.

XIX АСРДА ҚАШҚАДАРЁ ВОҲАСИНИНГ ШАҲАРЛАРИ ШАҲАРСОЗЛИГИ ХОРИЖ САЙЁҲЛАР ТАЛҚИНИДА.

Каримов Б.
ҚарДУ т.ф.ф.д, доц.в.б.

IX аср бошларидан Россия империяси ҳарбий-сиёсий доираларида Ўрта Осиё минтақасини кенг кўламда ўрганишга интилиш кучайди. Россия империясининг расмий ва ҳарбий доиралари баён этган ҳисоботлар ҳамда махсус нашрларда қайд этилган Қашқадарё воҳаси тарихий георафиясига доир муҳим маълумотлар мавжуд.

Рус ҳукумати томонидан Бухорога юборилган элчилик миссиялари хонликлар билан ўзаро савдо алоқаларига оид музокаралар олиб бориш, Ўрта Осиёнинг табиий ресурслари, Бухоро амирлигининг географик жойлашуви, ички ва ташқи сиёсий аҳволи, Ўрта Осиё шаҳарлари, хусусан Қашқадарё ҳудудида жойлашган шаҳарлари, уларнинг топографияси, тарихи, шаҳарлар бошқарувида муҳим рол ўйнаган масъул шахслар, шаҳарларда ривожланган ҳунармандчилик ва савдо, бозор турлари ва карвонсаройлар, шаҳарлар аҳолисининг ижтимоий қатламлари, шаҳар маданияти ва бошқа кўпгина масалаларга оид кўплаб қимматли маълумотлар қолдирган.

Шунингдек бу ўлкалар Буюк Британия назаридан ҳам четда қолмаган. Британия ва Чор Россияси ўртасида “Катта ўйин” авжига чиққан пайти, минтақага сайёҳ ҳамда тадқиқотчи қиёфасида инглиз элчиларининг ҳам ташрифи кузатилган. Уларнинг бизгача етиб келган кундалик ва ҳисоботларида воҳанинг тарихий - географик жиҳатлари билан бир қаторда, икки қудратли мамлакат ўртасидаги кечган можаролар ҳам акс этган. [1:2]

Дастлаб рус элчи ва сайёҳлари келтириб ўтган маълумотларга тўхталсак. Қашқадарё воҳасининг энг йирик шаҳри бўлмиш Қарши шаҳрига турли йилларда ташриф буюрган рус ва бошқа тадқиқотчилар шаҳарнинг тузилиши, географик жойлашуви масаласида турли маълумотларни келтириб ўтишган.

1841-1842 йилларда Бухоро амирлигига бир қатор элчилар билан муҳим топшириқларни бажариш учун ташриф буюрган шарқшунос Н.Хаников ўзининг “Бухоро хонлиги тавсифи” асарида Қарши шаҳри тузилиши тўғрисида тўхталиб, қуйидагича: Шаҳар умумий марказга эга бўлиб, 3 та девор билан ўраб олинган. Биринчиси, ўрдани эски шаҳардан, иккинчиси, эски-шаҳар, яъни қўрғонни, учинчиси эса янги шаҳар-қалъани ўраб олган, - деб тасвирлайди [2:108]. Тадқиқ этилаётган даврда Қарши шаҳри тузилиши жиҳатидан Ўрта Осиё шаҳарларига хос тарзда уч қисмдан иборат бўлган. Шаҳар ўрдаси нотўғри тўртбурчак кўринишидаги девор билан ўралган бўлиб, битта Сақлов дарвозага эга эди. Ўрда 2,5 га майдонни эгаллаган ва катталиги бўйича Шахрисабз ўрдаси ҳамда Бухоро аркидан каттароқ бўлган. [3:33]

1879 йилда шаҳарга ташриф буюрган Н. Маев эса “У ҳозир Хаников давридаги мавжуд деворлардан анча ташқарига силжиган. Энди у деворлардан ном-нишон йўқ.

Қарши катта шаҳар эмас. Бир неча соатда унинг барча эгри-бугри ва тор кўчаларини айланиб чиқишга улгурдик. Икки тарафда бозор катта кўча Чорсу орқали тўғри тўрт бурчак шаклидаги Регистонга олиб чиқади. Регистоннинг икки қарама қарши томонида Абдуллахон мадрасаси ва Катта Жомеъ масжиди жойлашган. Қолган икки тарафи савдо расталари билан банд ҳамда шимолда Чорсу, жанубда тоза ва ажойиб сақланган худди унга ўхшаш Сардоба гумбази қад кўтарган. Ёмғир сувини сақлайдиган ҳовуз шундай аталади. Ҳовузни қум, чанг тушишидан ва қуёшнинг иссиқ нурларидан асраш учун устига пишиқ ғиштдан гумбаз қуришади. Унинг тепасида думалоқ туйнук, ён томонларида бир неча дарча бўлади.

Регистонга бутун шаҳарнинг жон томири бўлган тўртта кўча келиб қўшилади. Уларнинг биридан юриб, Гули мадрасаси ёнидан ўтсангиз яқингинада қурилган Шермуҳаммад мадрасасини кўрасиз. Ундан яна сал юрилса, Ўрда ёки Арк дарвозаси жойлашган бошқа майдонга чиқиб қоласиз”, деб тасвирлаб берган. [4:24]

1894 йилда шаҳарда бўлган Б. Литвинов кундаликларида; “Жанубдан катта Керки йўли бўйлаб Қарши боғлари 3 верст масофага чўзилиб кетган. Кенг ва камоннинг ўқидай тўппа-тўғри кенглиги 50 сажен (1 сажен – 2,13 м) бозор жойлашган кўчага чиқиш учун чапдан еттита ва ўнгдан саккизта кесишган кўчани босиб ўтиш керак. Сўнг кескин ўнгга қайрилганда катта ёпиқ бозорга дуч келасиз. Унинг чап тарафидан баъзи жойлари қабристонга туташиб кетган. Бозорнинг узунлиги 0.5 верст (1 верст – 1,0668 км) ва бу бозор кўча шаҳар девори дарвозасига бориб тақалади. Дарвоза бус-бутун иккита минорадаги ва қоровуллар томонидан қўриқланади. Шу жойдан кўча ажралиб, бир верстга яқин ўнгга ва чапга қайрилади. Шаҳар марказида жойлашган “элчихона”га боргунингизча чапдан бешта ва ўнгдан ҳам шунча кўча унга келиб қўшилади. Бу ерда энг зич жойлашган иморатлар қўрғонда-шаҳарнинг энг обрўли кишилари ва бойлари яшайдиган қисмида жойлашган” деб таърифланади. Шунингдек, Қарши нотўғри, бурчакли ва текис бўлмаган умумий марказга эга тўртта девор билан ўралган. Марказида тўртта мадраса, ҳаммом, масжид жойлашган майдон, тўражон ва бекнинг ўрдаси бор. Ўрда ғиштин минорали девор ва ёпиқ йўлаклар билан қуршалган. Бутун шаҳарнинг маркази мана шу”, деб тасвирлаган.[5:208]

Қарши шаҳри шаҳарсозлиги ҳақида руслар билан бир қаторда инглизларни ҳам эътибор берганлигини кузатишимиз мумкин. Хусусан, Александр Бёрнс Қарши шаҳрининг географик жойлашуви хусусида тўхталиб, ўз тасаввурини қуйидагича изоҳлайди: “Шаҳар бир миллик кенгликда ястаниб ётади. У каттакон бозорга ва 10.000 аҳолига эга. Уйларнинг ҳаммасини томи текис ёпилган. Шаҳарнинг шимолий ғарбий қисмида тупроқдан қўрғон бўлиб мурчал – сув қуйиладиган чуқурлик билан ўраб олинган ва анчайин мустаҳкамликни юзага келтирган.

Қарши Бухоро мулкларида пойтахтдан сўнг энг йирик ва муҳим аҳамиятга эга бўлган жой ҳисобланади. Бу воҳа йигирма мил кенгликни ташкил этади, дарё унинг барча далаларини суғоради.”[6:23]

Шаҳрисабз илк ўрта асрларда Китоб шаҳри ўрнида жойлашган. КАТЭ (Кеш археологик-топографик экспедицияси) тадқиқотлари натижасига кўра, бу шаҳар IX асрдан бошлаб ҳозирги Шаҳрисабз ўрнига кўчган.[7:22] Жумладан, эски шаҳар ташқарисида янги иншоотлар қурилган бўлиб, шаҳар ҳукмдори сарой ва бозор ҳам шу ерда жойлашган. [8:19]

Тадқиқотчилар таъкидлашича, қўрғонда бек, унинг оиласи ва ҳокимият бошқарувчи вакиллари истиқомат қилган. Сарой аъёнлари ҳам бек қўрғонига, яқин гузарларда яшаган.

Шаҳрисабз беклигининг маркази Шаҳрисабз шаҳри бўлиб, у ўзининг тузилиши, қурилиши, тарихийлиги ва салобатлиги билан амирликда муҳим аҳамият касб этган. Манба ва адабиётларда қайд этилишича, Шаҳрисабз шаҳри тузилиши жиҳатидан Ўрта Осиё шаҳарларидан фарқланмаган, яъни қўрғон, қалъа ва работдан иборат бўлган.

Шаҳрисабз шаҳри уч қисм — ўртақўрғон, қалъа ва работдан иборат бўлган. Бек қўрғони шаҳарнинг шимоли-шарқий бурчагида жойлашган ҳамда у халқ орасида Шаҳрисабз Афросиёби номи билан аталган. Қўрғоннинг иккита дарвозаси бўлиб, шарқий дарвоза Тўпхона, жанубий дарвоза Кўкдарвоза деб номланган. [9:7] Қўрғон олдида шаҳарнинг асосий майдон — Регистон жойлашган. Шаҳар марказида жойлашган айланма гумбазли Чорсудан шаҳарнинг тўрт томонига кўчалар кетган ва бу кўчалар орқали шаҳар дарвозаларига борилган.

Шаҳарни ташқи муҳитдан ажратиб турувчи қалъа деворларининг 6 та дарвозаси бўлган. Шимолий дарвоза — Китоб, шарқий дарвоза — Кунчиқар, ғарбий дарвоза – Қушхона, жанубий дарвоза (Яккабоғ) Чармгар деб аталиб, унинг ёнида Катта Чармгар ва Кичик Чармгар гузарлари жойлашгани боис, Чармгар номлари билан ҳам юритилган.[10:224]

Шаҳарда 7 та карвонсарой ва 2 та ҳаммом бор эди. Шаҳар гузарларга бўлинган ва ҳар бир гузар ўз масжидига эга бўлган. Шунингдек, тадқиқ қилинаётган даврда Хўжа Мирҳамид ва Ҳазрати Малик Аждар масжидлари ҳам шаҳарни асосий масжидлари ҳисобланган. А. Л. Кун келтирган маълумотларга кўра, XIX асрнинг охирларида шаҳарда 14 та гузар мавжуд бўлган. [11:130]

XVIII асрнинг биринчи ярмида Қашқадарё воҳасинг шарқий қисмида Сангфуруш, Улаш, Китоб каби қўрғонлар вужудга келган бўлиб, кейинчалик улар орасида фақатгина Китоб қўрғони тараққий қилади ҳамда бошқа қўрғонлардан фарқли равишда шаҳар даражаси кўтарилиб, беклик марказига айланади. Н. Маев берган маълумотларга кўра шаҳар 6 та дарвозага эга бўлган ва улар шаҳар кўчалари орқали ўзаро боғланган. Шимолий дарвоза Самарқанд, шарқий дарвоза Кунчиқар, жанубий дарвоза Шарбатхона, жануби-ғарбий дарвоза Хўжа Рушноий, ғарбий дарвоза Говхона, шимоли-ғарбий дарвоза Дарвозаи Чармгар номлари билан аталган. Маълумотларга кўра, XIX аср охири XX аср бошларигача шаҳар дарвозалари яхши ҳолатда сақланган. [12:174]

Шаҳар марказида жойлашган олтибурчак шаклдаги бек қўрғони ғарбдан шарққа томон 2000 метрга, шимолдан жанубга томон 750 метрга чўзилган. Шаҳар майдони умумий узунлиги 4600 метр бўлган пахса девор билан ўралган. Девор қалинлиги асосида 5-5,5 метрга, юқори қисмида 2 метрга, баландлиги эса 8 пахсага, яъни қарийиб 7 метрга тенг бўлган.[13:175] Қўрғоннинг шимоли-ғарбида масжид, унинг олд қисмида эса Регистон майдони жойлашган ва шаҳар марказидан дарвозаларга борувчи йўллар шу ердан бошланган.

Шу ўринда Н.Маев маълумотларига эътибор берамиз: Китоб шаҳарни тасвирлаб ўтиш шарт эмас. Сирдарёдан Ҳиндикушгача, Ўрта ер денгизидан Хитой деворларигача барча Осиё шаҳарлари асрлар давомида шаклланган бир хил андозага эга. Фақат биз ҳар қадамда учрайдиган майда бозорчаларга аҳамият бердик. Фавқулодда тор, айлана йўллар бек ва Китоб маъмурияти жойлашган Ўрдага олиб борар эди. Ўрда бошқа Осиё шаҳарларидаги сингари унча катта бўлмаган баландликда қурилган эди. Ўрда дарвозаси олдидаги майдон (регистон) бозор кунлари одамлар билан тўлиб кетади. [14:19]

XIX асрда Китобда бўлган рус сайёҳлари шаҳарда 3 та мадраса бир нечта жума масжидлари, 3 та карвонсарой, 1 та ҳаммом ҳамда кўплаб бозорчалар мавжуд булганлигини ёзиб қолдиришган. [15:68]

XVIII аср ўрталаригача Яккабоғ қалъаси ўрнида кичикроқ аҳоли маскани бўлган. Қалъанинг жанубий томонидан Ёдгор девонбеги мадрасасидан 150-180 метрлар масофада Беклартепа тарихий ёдгорлиги сақланиб қолган. Археологик тадқиқотлар таҳлилига кўра, у X-XII асрларда кичик қўрғонча бўлган.

Қалъада XVI асрда ҳаёт тез суръатлар билан гавжумлаша бошлаганини ўша пайтлар унинг ғарбида катта қабристон пайдо бўлгани ва қабртошлардаги тарихий маълумотлардан ҳам кўришимиз мумкин .[16:24]

Табиий тепаликлар устида жойлашган бу нотекис қурилган бек Ўрдаси марказида, Ўрданинг энг баланд жойида бекнинг саройи жойлашган бўлган. Ўрданинг мудофаа деворида 1 та, шаҳар мудофаа деворида эса 3 та дарвоза бўлган. Қалъага асосий Кунчиқар ва Кунботар дарвозаларидан кириб чиқилган. Кунчиқардан Самоқ, Бўзариқ, Тошқўрғон амлокларига борилган. Дарвоза ўрни ҳозир иккита тепалик кўринишида сақланган. Кунботар ёки Кўктош ота дарвозаси орқали Чимқўрғон, Ғузор, Қорабоғ, Насаф йўлига чиқилган.

Шаҳар XIX асрда 2 қисмдан - Ўрда ва қўрғондан иборат бўлган. Ўрда 3 қаторли мудофаа девори билан ўраб олинган.

XIX асрга келиб Бухоро амирлиги ҳудуди ҳисобланган Қашқадарё воҳасида шаҳарлар сони кўпаяди. Чироқчи беклигининг маркази бўлган Чироқчи, кичик шаҳар сифатида ҳам шулар жумласига киради.

XVII асрлардан бошлаб Чироқчи беклиги ҳозирги туман ҳудудига яқин ҳудудни эгаллаб, Бухоро амирлигининг йирик бекликларидан бири сифатида шаклланиб келган.

Чироқчи атрофидаги йирик шаҳарлар Қарши ва Шаҳрисабзга қарамасдан тўғридан тўғри Бухоро амирига бўйсунган. Бу шаҳарда шаҳзодалардан бири беклик қилган. 1820 йилда Бухоро амирлигига сафари чоғида, тарихчи ва саёҳатчи Мейендорф Чироқчи ва Ғузорни ўзининг 1820 йилда нашр қилинган “Оренбургдан Бухорога саёҳат” асарида “каттагина шаҳарлар” деб атайди. [18:162]

Хулоса қилиб айтадиган бўлсак, XIX асрда воҳага ташриф буюрган Британия ҳамда рус элчилари ҳамда сайёҳларининг эсдаликларини танқидий равишда ўрганиш ва тегишли илмий хулоса чиқариш муҳим аҳамиятга эга. Тарихий манбаларни ўрганмасдан туриб, бўлиб ўтган тарихий воқеалар тўғрисида тўғри илмий хулоса чиқариш мумкин эмас. Фақат асл манбаларгина ўша давр воқеалари тарихидан чуқур англаш имконини беради.

Adabiyotlar ro‘yxati

1. Питер Хопкирк. Катта ўйин: Икки империя тўқнашуви. Toshkent: Nihol, 2022.
2. Ханыков Н. Описаные Бухарского ханства. – СПб. 1843.
3. Насриддинов Қ. Қарши қалъаси. – Насаф, 2006.
4. Маев. Н Город Карши. Туркестанские ведомости, 1879.
5. Литвинов Б . Карши . Туркестанские ведомости. 1910 г. № 115.
6. Лунин Б.В. История Узбекстана в источниках. Узбекистан в сообщениях путешественников и ученых (20-80-е годы XIX в).Т., 1990.
7. Лунин Б.С и др. Шахрисабз. 1968 г, – №8.
8. Бертгер Е. К. Извлечение из книги «Пути и страны». Ташкент: Изд-во САГУ, 1957.
9. Дресвянская Г., Усманова 3. Из истории Кеша. — Ташкент, 1976.
10. Кун А. Очерки Шахрисабзкого // ЗРГО. Т. ВИ. – СПб., 1880 г.
11. Сухарева О. А. К истории городов.Ташкент: Издательство АН Уз.ССР, 1958.
12. Қадимги Кеш-Шаҳрисабз тарихидан лавҳалар/ А.Сагдуллаев таҳрири остида. – Тошкент: «Шарқ», 1998.
13. Маев Н. Очерки Бухарского ханства // Ежегодник. — Спб. 1879. Вып. В.
14. Сагдуллаев А.С. ва бошқалар. Қадимги Кеш-Шахрисабз тарихидан лавҳалар. Тошкент.1998.
15. А.Ҳасанов. Қашқадарё воҳаси шаҳарсозлиги ва меъморчилиги (XVI-XIX асрлар) “Ворис” 2019
16. Жуманазар Абдусаттор. Яккабоғ: Соҳибқирон камол топган юрт. Тошкент: Академнашр. 2018.
17. Мейендорф Е.К Путешествие из Оренбурга в Бухару 1820 году. - М.: Наука, 1975.

ТЕМУРИЙЛАР ДАВРИДА ҲУНАРМАНДЧИЛИК ТУРЛАРИНИНГ ПАЙДО БЎЛИШИ ВА ЗАРГАРЛИК САНЪАТИНИНГ ЎЗИГА ХОСЛИГИ

Муродова Р.Д.
Темурийлар тарихи давлат музейи илмий ходими

Амир Темур ва Темурийлар даври XV-XVI асрнинг бошларида шаҳар ва шаҳар атрофи ҳаётида маданий, маънавий ва иқтисодий юксалиш даври бўлди. Шу боис шаҳарларда ва унга тегишли бўлган кичик шаҳарчаларда ободончилик, барқарорлик, бинокорлик, ҳунармандчилик ҳамда савдо ва пул муносабатларига бўлган талаб кучайишига имкон яратди. Бунинг асносида Тошкент, Шохрухия, Самарқанд, Бухоро, Қарши, Термиз ва Андижон шаҳарларида ҳунармандчиликнинг турли соҳалари ривож топди ҳамда ҳунармандчилик марказлари пайдо бўлди. [1, 99].

Амир Темур пойтахт Самарқанд ва Кешни ҳунармандчилик марказига айлантиришга эришган. Сабаби мамлакат Чингизийлар қўлида бўлганда мамлакат ҳунармандчилигида сустлашиш бўлган. Шу сабабдан мағлубиятга учраган ҳудудлар ёшлар, хотин-қизлардан ташқари ўзларининг моҳир уста хунармандлари ва уларга тегишли бўлган асбоб-ускуналарини ҳам тақдим этишга мажбур бўлишган. Испан элчиси Клавихо ёзишича Амир темур мағлубиятга учратган худуддан олиб келинган ҳеч бир ҳунармандли бирор кишини хам Мовароуннахрни ташлаб кетишига йул кўймаган. [4, 90]. Амир Темур мағлуб этган мамлакатдан мингга яқин хунармандларни Мовароуннаҳрга олиб келишга эришган. Хусусан:

- Эрондан мусаввирлар, хаттотлар, созандалар, муаррихлар, меъморлар, қурилиш ишлари бўйича ҳунармандлар билан биргаликда олимлар ва дин арбоблари;
- Кичик Осиёдан қуролсозлар, тўпчи муҳандислар, кумушга ишлов берувчи усталар, ғишт терувчилар, арқон эшувчи усталар;
- Суриядан пиллакашлар, тикувчилар, тўқувчилар, сангтарошлар, дурадгорлар, чодир тикувчилар, қуролсозлар, қалпоқ ясовчилар, наққошлар, шиша идишлар ва чинни ишлаб чиқариш бўйича муҳандислар;
- Туркиядан заргарлар, мовут ишлаб чиқарувчилар, сангтарошлар;
- Халабдан машхур пахта йигирувчилар;
- Форс ва Озарбайжондан сангтарошлар;
- Ҳиндистонлан энг малакали ғишт терувчи меъморлар, қурувчилар, металл бўйича усталар, сангтарошлар ва заргарлар;
- Табриз ва Хоразмдан иморатсозлар ва наққошлар. [2, 11].

Ҳунармадчиликнинг ривожланиши натижасида кўпгина жойларда заргарон (заргарлик), мисгарон (мисгарлик), сўзангарон (игнасозлик), совутсозон (совутсозлик), сангтарашон (тоштарошловчилар), шишапазон (шиша пиширувчилар) ҳунармандчилик маҳаллалари пайдо бўлган. [1, 100].

Ҳунармандчилик маҳаллаларининг пайдо бўлиши эса амалий санъатнинг баъзи бир турларини кенг ривож топиши ва тараққий этишига сабаб бўлди. Ҳудудларда хусусан тўқимачилик, мисгарлик ва кулолчилик юқори даражага кўтарилди ва шаҳарларнинг гуллаб яшнашида бош омил бўлди. Мағлубиятга учраган ҳудуднинг усталари ва ҳунармандлари Амир Темур фармонига биноан ҳудудимизда истиқомат қилиб турли ҳунармандчилик буюмларини ясашган. Аммо эътиболи жиҳати шундаки улар ясаган буюмларда услубий кўчиш асносида бошқа санъат омухтаси кўзатилади. Масалан кулолчиликда Хитой ва Турк анъаналарининг кириб келиши, заргарлик буюмларида Ҳиндистон ва Турк услуби, меъморий нақшларда Эрон ва Ҳиндистон услубларининг намоён бўлиши.

Темурийлар даврида ҳунармандчилик турлари бир-биридан ажойиб тарзда яратилган эди, аммо улар орасида энг эътиборлиси ва ўзининг нақш ва ясалиш техникаси жиҳатидан заргарлик буюмларга бўлган эҳтиёж ва талаб юқори эди. Шу сабабдан «Ер юзида битта аёл қолса ҳам заргарга иш бор деган нақл бекорга айтилмаган. Амир Темур ва Темурийлар даврига тегишли бўлган заргарлик намуналари ўзининг нафис ишлов берилганлиги ва ранг-баранглиги билан алоҳида ажралиб туради. Заргарлик буюмларида асосан қимматбаҳо тошлар феруза, маржон, ақиқ, тошлардан ва мис, қўрғошин, бронза, кумуш, олтин сингари

материаллардан фойдаланишган. Заргарлар аёл тақинчоқлари, от абзали ва ҳарбий анжом қисмлари ишлаб чиқаришда олтин, кумуш, мис, бронза ва жездан фойдаланарди. Уларга зумрад, феруза, чақмоқтош, мармар, марварид, лаъл, биллур ёки шишадан кўз қўйиларди. Бу каби қимматбаҳо тошлар инсон соғлиғи учун фойдали ҳисобланади. [5].

Темурийлар даврида ҳар сулола давридагидек юқори табақа вакилларининг эҳтиёжи ва талаби юқори турарди. Шу сабабдан заргарлик санъатида зеб-зийнат буюмларига бўлган талаб ва буюртмалар ҳукмронларнинг талаб ва истакларига биноан ясалган. Мамлакатда ободонгарчилик ва осойишталик қарор топиши билан бир қанча шаҳарларда хусусан Самарқанд ва Ҳиротда заргарлик санъати кенг тараққий этди. Бунинг асносида қиммат ва ўртача қийматга эга бўлган турли материаллардан олтин, кумуш ва жез қотишмаларидан турли ҳил эркар, аёллар ва болалар учун қимматбаҳо буюмлар ясайдиган ва уларга маҳорати ила нозик ва бежиримлилик асосила нафис ишлов берадиган моҳир заргарлар кўпая бошлади. Заргарлик буюмлари асосан қўл меҳнати асосида ясалганлиги боис у жуда ҳам катта қадр-қимматга эга бўлган ва унинг безаклари ҳам маҳсус қолипларга қўйиш, болғалаш, ҳаллаш каби бир қатор усулларда яратилган. Темурийлар даврида ясалган заргарлик буюмлари табақа вакиллари жиҳатига қараб материаллар ва тошлар юзасидан фарқ қилган.

Мамлакатимизда 1996 йилдан бери фаолият юритиб келаётган Темурийлар тарихи давлат музейи Амир Темур ва Темурийлар даври маданий ва маънавий қадриятларини ўзида сақловчи, тўпловчи ва оммага намойиш этувчи маданий масканлардан биридир. Музей фонди 18 та коллекцияни ўз ичига олиб, улар зардўзлик, шишасозлик, сопол буюмлар, заргарлик намуналари, археологик топилмалар, нумизматика, қўлёзма, меъморий қопламалар, металл, чинни, либослар, тасвирйи санъат асарларини ташкил этади. Музей фондида XIX асрда Темурийлар даври анъаналари асосида яратилган заргарлик буюмлари 132 тани ташкил этади. [3, 20-215].

Музей экспозициясида XIX асрга тегишли бўлган туморлар, аёллари безаги, найча, билакузук бўлаги, икки юракчали аёллари тақинчоғи, доира шаклилаги безаклар юракча кўринишидаги аёллар тақинчоғи, икки гармдори кўринишидаги тақинчоқ, пичоқ ғилофи, юракча кўринишидаги соч безаклари ўрин олган. Ушбу заргарлик буюмлари ўзининг шакл, нақш ва ясаш услуби жиҳатидан ажралиб туради. Айниқса музей фондидаги туморлар, ҳайдар кокиллар, билакузуклар, турли нақшдаги аёллари тақинчоқлари ва безаклари ўзининг ислимий, гириҳ нақшлари ҳамда феруза ва қирмизи рангдаги қимматбаҳо тошлари билан безатилганлари бунинг яққол исботидир.

Адабиётлар рўйхати

1. А.Р.Муҳаммаджонов “Темур ва Темурийлар салтанати”. Тошкент:
“Қомуслар бош таҳририяти “.1994 .
2. З.А.Хамидова Амир Темур даврида ҳунармандчилик фаолиятини қўллаб-қўвватлаш ва кадрлар сиёсати// Иқтисод ва молия 2019, № 12 (132)
3. Темурийлар тарихи давлат музейи дурдоналари. -Т., “Машҳур пресс”- 2017.
4. Руи Гонсалес де Клавихо. Самарқандга-Амир Темур саройига саёҳат кундалиги.(1403-1406 йиллар).Т.: “Ўзбекистон” . 2010.
5. Темурийлар даври ҳунармандчилиги http://dkm.gov.uz/en-US/temurijlar-davri-unarmandciligi

CENTRAL ASIA: HISTORICAL COMMONALITY

Akhmedov J. T.
Teacher. Jizzakh Polytechnic Institute

In recent times, the term Central Asia has been used to refer to the area that includes five independent republics: Uzbekistan, Kazakhstan, Kyrgyzstan, Tajikistan, and Turkmenistan. The language, religion, culture, and history of this region unite the common peoples. Historians and sociologists of the leading countries of the West and the East have been paying attention to such specific aspects of Central Asia while studying the history of the region.

Problems of socio-economic development of countries in Central Asia are one of the topics that are receiving great attention in world regional studies. In this respect, the history of Central Asia, whose economic basis includes a part of the settled peasant population, and a part of the nomadic herders, is in the center of attention of world scholars. This is confirmed by the fact that the history of the region is being specially studied by leading scientific centers in Europe, Russia, Turkey, China, Japan and a number of other countries.

Also, the UNESCO organization came up with a number of similar scientific activity initiatives shortly before the Central Asian countries gained independence. Especially in the late 1980s, on the initiative of UNESCO, under the heading "History of Central Asian Civilizations", a lot of effort was started to write the history of Central Asia, and this work was published in the early 1990s (1992, 1994, 1996, 1998, 2003, 2005)[7] .

It should also be noted that similar initiatives have been started in the countries of Central Asia, and a number of scientific projects on writing the common history of the peoples of the region have been implemented. It is especially important that in recent years dozens of international scientific conferences on the history of the peoples of the region are held at the initiative of leading scientific institutions of Uzbekistan, Kazakhstan, Kyrgyzstan, Tajikistan, etc.

In this regard, the historians, archaeologists and linguists of the neighboring Kazakhstan have held dozens of international scientific conferences in the cities of Almaty, Astana, Turkestan and invited mature scientists from not only the countries of Central Asia, but also those of the world who deal with the region. is noteworthy. In the next decade, Kazakh historians focused on writing the general history of the Turkic peoples and came up with the idea of teaching it in secondary schools in Central Asian countries, Azerbaijan and Turkey. This idea was actually a continuation of the proposals made by the leaders of these countries in capital cities such as Tashkent, Ankara, etc. in the early 1990s. In 2012, with the establishment of the International Turkish Academy in Astana, this organization created the textbook "General history of the Turkish people" for the 8th graders of high schools in order to show the general aspects of the history of the Turkic peoples. began to be passed as an optional course [9]. The exchange of views on the inclusion of Kyrgyzstan and Uzbekistan in this initiative continues. Historians from Uzbekistan also made a special contribution to the writing of this textbook, which covers the period of the Turkic peoples from the earliest times to the 15th century [5].

It is known from the experience of world practice that any country, especially countries that have entered the path of independent development, cannot develop without cooperation with foreign countries. On the contrary, each country strengthens its path of independent development by joining the world community. In this sense, the integration of the countries of the world is extremely important in the conditions of today's global geopolitical and geocultural processes, and the positive changes in the republics of the region that are being renewed are increasingly increasing the interest of the countries of the world in the history of the region.

When studying the historical stages of the history of the peoples of Central Asia, such as the ancient period, the early middle ages, the developed middle ages, and the late middle ages, it is noticeable that today's world historiography or local historians of the region approach it differently. In this matter, a purely scientific approach, objectivity, is a priority, but there are also mutually exclusive approaches depending on the place. In general, researchers conducting research on the history of the peoples of Central Asia can be divided into the following groups:

1) Researchers who adhere to scientific ethics, objectivity, truthfulness while referring to written sources and archaeological materials;

2) Researchers who use such sources, but seek to illuminate their national history more;

3) Researchers who used the sources, but adapted them to their own interests, approached historical realities one-sidedly, and allowed bias;

4) Researchers who try to make the history of their people more "ancient" and "greater" without reference to the sources or with a one-sided approach.

Such approaches can be further divided into many large and small groups. At the same time, the researchers who have been working in this field for nearly 30 years, that is, since the Central Asian republics gained their state independence, can be seen mainly under these groups. Due to the

fact that each of these approaches in world historiography has been observed in other regions, the world's major research centers have implemented a number of scientific and practical measures to prevent such situations from intensifying in Central Asia. In particular, as mentioned above, from the beginning of the 1990s to 2005, a 6-volume monograph entitled "History of Central Asian Civilizations" was published in English at the initiative of UNESCO [8].

As a result of the research, controversial opinions about the history of Central Asia began to find their solution to one degree or another. The peoples of Central Asia, in general, on the issue of who were the oldest indigenous inhabitants of the region and what language groups did they speak, although the following views are still maintained among both local and foreign researchers to this day, it was published on the initiative of UNESCO and other international scientific organizations in the publications, it is confirmed that the ancient inhabitants of the region mainly spoke Eastern Iranian in the two millennia BC, that they spread widely in the central, southeastern and southwestern regions of the region, and had a sedentary farmer and nomadic pastoralist lifestyle. At the same time, in the last millennium BC, it was determined that Turkic-speaking peoples spread widely in the northern and northeastern regions of the region, and it was emphasized that their economic life was dominated by nomadic herding.

Despite the fact that opinions close to the above-mentioned ideas about the distribution of the population of Central Asia speaking both languages - Iranians and Turks in the region - have been expressed and written long ago, some historians and linguists continue to contradict each other even today. One group of them says that the ancient inhabitants of the region were the Turks, while another group emphasizes that the Turks came to this area much later, at the beginning of AD or much later.

Before the distribution of Indo-Iranian peoples in Central Asia and neighboring areas from the southwest and southeast, their ancestors lived in the steppes and forest-steppe zone of Eastern Europe and lived in the same territory with other peoples belonging to the Indo-European language family, which makes this assumption possible. The chain of migration of Indo-Iranian peoples from Central Asia - Eastern Europe - Caucasus - Mesopotamia - Iranian plateau - Indian subcontinent requires more precise proof. According to linguistic and archeological research conducted in recent years, members of the Indo-European language group began to be recognized as a widespread language group already at the beginning of the Neolithic period. If it is believed that the separation of the Indo-European language family into different groups happened at the same time, this process occurs when agriculture began to develop in Eastern Europe, that is, in the VI millennium BC. However, there is a lack of common agricultural terminology in this area that clearly indicates the connections between the Western Indo-Europeans and the Eastern group (mainly Indo-Iranians). Nevertheless, the Indo-Iranian language group can be observed among the groups of the Indo-European language family in the territory of Central and Eastern Europe in the early Neolithic [4].

On the issue of which language group the ancient inhabitants of Central Asia were formed from, most scholars have not agreed on the issue of when the Turkic peoples, an ethnic group that is linguistically and ethnically separate from the eastern Iranian-speaking peoples, began to spread in this area. Until now, according to the widespread views, they lived mainly in Mongolia, Southern Siberia, Altai and Northern China (Ordos region), and only in the last quarter of the last millennium BC they began to appear in the steppe regions of Central Asia (Central Kazakhstan, Ettisuv and the right basin of the Syrdarya).

However, there are quite a few researchers who are against this idea, among them there are scientists from Azerbaijan, Russia, Kazakhstan, Turkmenistan and Uzbekistan. For example, Chinese scholar A. from Uzbekistan. Khojaev and the famous archaeologist and scientist A. who later supported his views. Askarov published many articles on this topic in the following years. A. Khojaev, based on the information about the nomadic peoples who lived in Central Asia and neighboring regions in the north and northwest of today's China in the Chinese written sources of the last millennium BC, put forward that the ancestors of the Turkic peoples lived in the II millennium BC, that is, during the period when the Iranian peoples lived in this area. In his opinion, the name of the group of nomadic people mentioned in Chinese sources as "di", "dinlin", "tele" is actually the Chinese expression of the ethnonym "Turk" [6]. A. Askarov also agreed with his

thoughts and emphasized that it entered the Chinese sources at least 4 thousand years ago. According to him, the first ancestors of the Turks - "Tur" or "Turo" - began to appear in Central Asia, including today's Uzbekistan [1].

According to the analysis of the researchers, the Turks mil. avv. From the middle of the 2nd millennium, their regions of Central Asia and the North Caucasus penetrated to the south - to the borders of Iran, from there they crossed the Indian Kush mountain range and reached Northern India. These realities belong to the second half of the 2nd millennium BC [3], and their first entry into Central Asia was even reflected in folk records [2].

The information discussed above refers to the inhabitants of the ancient period of Central Asia, and in the subsequent processes, especially in the beginning of AD and the early Middle Ages, several hundred words related to the Eastern Iranian-speaking peoples (Khorazmians, Sugdians, Bactrians, etc.) and Turkic people were found in various languages. found in written sources. Therefore, there is no room for controversy regarding their ethnicity and geographical distribution. In fact, if deep scientific research is carried out, it is possible to determine the ancient roots of the peoples of the region.

Despite the fact that there are many common aspects in the history of the peoples of Central Asia, focusing on the differences, which peoples are ancient and indigenous people, and which ones are "alien" and "relatively young" has become an apparently urgent issue. it is observed that the owners of various professions - mathematicians, chemists, journalists, even representatives of the medical field - are trying to write "national history".

It is often overlooked that the nations in the region were "artificially created" in the next century, i.e. they were constructed, as in the ancient and middle ages, in the last middle ages, the population formed states based on their geographical location, and the concept of religion, not ethnicity, took priority in the term nation. remains. However, the research conducted in the West on the peoples of the whole world has given rise to new approaches, and various theories have been developed to explain history. Today, the priority approach is that people living in different countries pay attention to citizenship rather than ethnicity in the question of identity.

According to advanced scientists, if such an approach leads to the issue of identity in the Central Asian republics, a solution will be found to mutual national conflicts and "historical disputes". For this, the scientific community of the republics of the region will have to conduct historical research in mutual cooperation.

REFERENCES:

1. Askarov A. The history of the origin of the Uzbek people. - T.: Uzbekistan, 2015. - B. 256-268.

2. Beruni Abu Raykhan. Pamyat's minuvshih pokoleni. Per. s arabskogo M.A. Sale. Izbrannye proizvedeniya. Volume 1, Tashkent, 1967. S. 47.

3. Tolstov S.P. Ancient Khorezm. - M., 1948. - S. 66-68.

4. Khojaev A. Information about the history of Ferghana. - Fergana: "Fergana publishing house", 2013. - B. 8; Khodjaev A. O samoy ranney kitayskoy transcriptsii etnonima turk // "Actual problems of kitaevedeniya: voprosy filologii, politiki, ekonomiki i philosophii". - Tashkent, 2006. - S. 12-17. Khodjaeva A. Iz istorii drevnih tyurkov (Svedeniya drevnekitayskikh istochnikov). - Tashkent, 2010. - S. 19-31

5. Common Turkish history. Textbook for 8th grade. - Baku, 2021.

6. Harmatta J. The emergence of the Indo-Iranians: the Indo-Iranian languages // HCCA. Vol. 1. - Paris: UNESCO Publishing 1992. - P. 357-378.

7. History of Civilizations of Central Asia (HCCA). Vol. I - VI. Collective authors. Edited by UNESCO. - Paris, 1992-2005.

8. History of Civilizations of Central Asia (HCCA). Vol. I - VI. Collective authors. Edited by UNESCO. - Paris, 1992-2005.

9. https://www.inform.kz/oz/türkiye daşlarıt in the schools of the general history of the Turkic peoples was included in the curriculum_a3617495.

БУХОРО АМИРЛИГИ АҲОЛИСИНИНГ ЭТНИК ТАРКИБИ ХУСУСИДА (XIX асрнинг иккинчи ярми – XX аср бошлари)

Рахматов Х.Б.
ЎзМУ Жиззах филиали ассистенти

Ўзбекистон тарихи, аждодларимиз маданий мероси, уларнинг жаҳон цивилизацияси тараққиётига қўшган ҳиссасини ўрганиш, тарғиб этиш ҳамда таълим-тарбия соҳасида ундан кенг фойдаланиш ўсиб келаётган авлодни баркамол шахс сифатида тарбиялашда муҳим аҳамият касб этади. Зеро, маънавиятнинг асоси бўлмиш тарих, ўтмиш воқелиги миллий ғурур ва ифтихор, ватанпарварлик туйғуларини юксалтиришга, тарихий хотира эса инсонни ўзлигини танитишга, иродасини мустаҳкамлашга,унинг дунёқарашини кенгайтиришга кўмак берувчи катта куч ҳисобланади.

Янгиланаётган Ўзбекистон шароитида таълим тизимининг тубдан ислоҳ қилиниши натижасида юксак билимли ва интеллектуал ривожланган, маънавий баркамлол авлодни юзага келтириш давлат сиёсатининг устувор йўналишига айланди.

Ўзбекистон Республикаси миллий мустақилликни қўлга киритган кундан бошлаб унинг ҳудудида яшаган халқларнинг этник тарихи, келиб чиқиши, шаклланиш жараёнлари, миллий қадриятларга айланган асрий анъаналарини ўрганишга алоҳида эътибор берила бошланди [1:4]. Одатда, бирор бир халқнинг этногенезини, унинг этник қатламлари таркибини аниқламай туриб, у халқ ҳақида, у таркиб топган ҳудуд ва унинг давлатчилиги ҳақида бирор илмий тасаввур ҳосил қилиш мумкин эмас[2:668].

Этногенез жараёнида этносни белгиловчи ҳудудий омиллар: тил ва этник ном бирлиги, этномаданий бирлик, ижтимоий-иқтисодий ва хўжалик, этноним ҳамда ўзликни англаш, хусусият, фазилатлар бирлиги, сиёсий уюшма бирлиги, дин умумийлиги ва бошқа бир қатор этник аломатлар муҳим аҳамият касб этади.

Бизга маълумки, Бухоро амирлиги, хусусан, унинг Зарафшон воҳаси қисми этнотопономикасига эътибор қаратган илмий изланишларнинг катта бир қисми собиқ Шўролар даври тарихшунослигига тўғри келади. Зарафшон воҳасининг, хусусан, воҳанинг юқори қисми топонимияси А.Л.Хромов томонидан махсус ўрганилган бўлиб, тадқиқотчи тоғлик ҳудудлардаги юзлаб жой номлари (қишлоқ, мавзе, гидроним, ороним ва ҳ.к.)ни тарихий этимологик жиҳатдан таҳлил қилган. Ушбу тадқиқотчи Зарафшоннинг юқори қисми топонимларининг катта бир қисмини суғдий топонимлар ташкил қилишини таъкидлайди. Дарҳақиқат, воҳанинг ушбу тоғлик ҳудудларидаги кўплаб жой номлари туркий асосда, хусусан, қадимги туркий негизда изоҳланиши диққатга сазовордир. А.Л.Хромовнинг фикрича, бу ҳолат воҳада қадимдан суғдий ва туркий этнослар ўзаро қўшни ва аралаш яшаган.

1960-1970 йилларда ўзбек халқи этногенези ва этник тарихи, этник таркиби ҳамда минтақалардаги қатор субэтнослар бўйича Б.Аҳмедов, А.Асқаров, К.Ш.Шониёзов, М.Эрматов, Х.Дониёров, Х.Тошев каби олимларнинг фундаментал монография ва тадқиқотлари нашр этилди. Шунингдек, С.Қораев, У.Тўйчиев каби топономист ва элшунос олимларнинг тадқиқотларида ҳам минтақанинг этногенези бўйича муҳим маълумотлар мавжуд.

Академик Б.Аҳмедов эса ўз изланишларида кўчманчи ўзбекларнинг сиёсий фаолияти, уларнинг воҳага кириб келиш ва тарқалиш жараёнларига, шунингдек, Шайбоний сулоласи вакилларининг Зарафшон воҳасида ўтказган ер-сув ислоҳотлари, аҳолининг Нурота ва Зарафшон воҳаларида жойлашуви масалаларига бирмунча тўхталиб ўтган. Йирик этнограф олим К. Шониёзов эса ўзбекларнинг этник тарихида катта ўрин тутган уруғ-қабилаларга, хусусан, ўзбекларнинг қипчоқ ва қарлуқ компонентларига бағишлаб ёзган махсус монографияларида Зарафшон воҳасига эътибор қаратган.

1987 йилда Х.Тошев ўзининг “Зарафшон ўзбекларининг ижтимоий турмуши ва хўжалиги” номли асарида воҳани махсус тадқиқ қилиш жараёнида бу ҳудуд аҳолисининг Бухоро амирлиги давридаги тарихи, маданияти, турмуш тарзига атрофлича тўхталиб ўтган.

Тадқиқотда тарихий манбаларга ҳам бирмунча таяниб ўтилган, воҳадаги ўнлаб қишлоқлардан тўпланган этнографик материаллардан фойдаланилган.

Бухоро амирлиги аҳолисининг таркиби, мамлакатдаги этник жараёнлар натижаси бўйича муайян тасаввурлар ҳосил қилиш учун мустақиллик йилларида амалга оширилган тадқиқотларга мурожаат қилиш керак бўлади. Жумладан, этнограф олимлар А.Қаюмов, О.Бўриев, М.Усмонов каби тадқиқотчилар асосан ўтган асрларда мамлакатимизнинг жанубий вилоятларидаги этник ҳолатга тўхталган бўлиб, уларнинг изланишларида келтирилган ўнлаб атамалар (этнонимлар, этнотопонимлар, патронимлар ва ҳ.к.) XX аср илк чорагида Бухоро амирлигининг марказий вилоятлари, хусусан, Зарафшон воҳасидаги айрим жой номларининг айнан этнотопоними ёки аксинчалиги масаласини аниқлашда амалий ёрдам беради.

Шу ўринда фикримизни Бухоро амирлигига қаратсак: XIX асрнинг иккинчи ярмида Бухоро амирлиги чегаралари Амударёнинг сўл қирғоқлари бўйлаб чўзилиб, Шимолий Афғонистон, Жанубий Туркманистоннинг Мурғоб дарёси воҳасидаги ерлар, ҳозирги Тожикистоннинг жанубий районлари, Ўзбекистоннинг марказий қисми, яъни Зарафшон дарёси, Қашқадарё ва Сурхондарё водийларидаги серҳосил ерлар ва аҳолиси зич жойлашган Бухоро, Самарқанд, Қарши, Чоржўй, Термиз ва Керки каби йирик шаҳарларни қамраб олган. Амирлик ғарбий томондан Хива хонлиги, шарқий томондан эса Қўқон хонлиги билан чегарадош эди. Ўрта Осиё хонликлари орасида Бухоро амирлиги ўзининг ҳудуди, аҳолиси ва табиий захиралари жиҳатидан муҳим мавқега эга эди.

Бизга маълумки, XVI-XVIII асрларда ва ундан кейин ҳам Ўзбекистон ҳудудида расмий тил ўзбек тили эди. Тожик тили ўзбек аҳолисининг маълум қисми учун (хусусан Зарафшон водийсининг айрим шаҳар ва тоғли қишлоқларида) иккинчи тил ҳисобланган [3:273].

Бухоро амирлиги аҳолиснинг катта қисмини ўзбеклар ташкил қилган бўлиб, кўплаб ўзбек уруғлари вакиллари амирликнинг деярли барча ҳудудларида яшаганлар. Аҳоли таркибида бўлган тожиклар Самарқанд, Бухоро, Нурота, Ургут, Китоб каби шаҳарларда, тоғли туманларда, жумладан, Панжикент, Вахш, Ҳисор, Қоратегин, Кўлоб, Шаҳрисабз, Қобадиён, Яккабоғ бекликларида, Зарафшоннинг юқори қисмида истиқомат қилганлар.

Шунингдек, туркманлар ҳам Бухоро амирлиги аҳолисининг сон жиҳатдан катта қисмини ташкил этган. Улар амирликка қарашли бўлган Амударёнинг икки қирғоғида жойлашган ерларда, яъни, унинг жанубий ва ғарбий ҳудудларида истиқомат қилишган. Кўриб ўтилаётган ҳудуд аҳолисининг кичик қисмини араблар ташкил этган бўлиб, улар асосан Қарши ва Шеробод бекликларида яшаганлар.

Амирликдаги аҳолининг ярмидан кўпроғини ўзбеклар ташкил этиб, улар асосан Зарафшон водийсида, Қашқадарё ва Сурхондарё воҳасида ўрнашганлар. Жами аҳолининг 30% ини ташкил этган тожиклар қисман Бухоро ва Самарқанд шаҳарларида, асосан унинг тоғли ҳудуди бўлган Шарқий Бухородa истиқомат қилганлар. Амударёнинг ўнг қирғоғида, Чоржўй ва Каркида яшовчи туркманлар эса амирлик аҳолисининг 10 % ини ташкил этган. Бундан ташқари, Кармана ва Нуротада ўзбек қабилалари билан бир қаторда қозоқлар, Бухоро ва Самарқанд шаҳрида кўплаб ўзбек ва тожиклар билан бирга яҳудийлар [4:89], араблар, лўлилар ва афғонлар умргузаронлик қилганлар.

XX аср бошларида Бухоро амирлиги воҳаси аҳолисининг этник таркиби ва этнотопонимлар масаласини ўрганишда Зарафшон водийси айниқса муҳим ўрин тутади. Таъкидлаш жоиз, юқорида айтиб ўтилган сабаблар: маҳаллий аҳолининг этник мансублик масаласини турлича талқин қилиниши, икки тиллилик, баъзи жойларда тузилган комиссияларнинг ўз ишига масъулиятсизлик билан қараши натижасида йиғилган маълумотларнинг бириккинчисига тўғри келмаслиги, ҳатто мутлақо тескари бўлиши каби ҳолатлар ҳам борлигини айтиб ўтиш керак. Жумладан, айрим жойларда аҳоли ўзига берилган “миллатингиз” деган саволга кўпинча “мусулмон” деб жавоб беришлари [5:19], айрим жойларда эса бундай саволга ўзлари яшайдиган жой номи билан “самарқандлик”, “бухоролик” деб жавоб қайтаришлари [6:17-20.] каби ҳолатлар анча-мунча учрайди.

Бухоро амирлигидаги ўрта даражадаги этник гуруҳлар - уруғларнинг аралаш яшаши ҳолати Амударё дельтасида ва Ўрта Зарафшон воҳасининг ғарбий қисмида кўпроқ кўзга ташланади. Ўзбек уруғлари бу ерларда яхлит ҳудудларни эгаллаб, ёйилиб яшамасдан, балки

катта қишлоқларда яхлит уруғ бўлиб жойлашганлар. Бу ҳудудларда сарой, қўнғирот, манғит, қипчоқ, хитой, нукуз, найман, қиёт, асс, дурман, уйшун, жалойир, қанғли, турк, қатағон, кераит, чандир, урганжи ва ҳ.к. уруғ номларидан ҳосил бўлган топонимлар кўпроқ тарқалган [7:5-41, 62-72.].

XX аср бошлари Зарафшон воҳаси этнотопонимлари таркибида “туркман”, “қозоқ”, “қорақалпоқ”, “татар”, “қирғиз”, “ўзбек” этнонимлари билан аталган жой номлари учраши билан бир қаторда мазкур этник гуруҳларнинг таркибий бир қисми бўлмиш уруғ-қабила номларига алоқадор этнотопонимлар ҳам кўзга ташланади. Масалан, ўзбек ва туркман уруғлари – баят, чандир, халаж, хидир-эли, иғдир; ўзбек ва қорақалпоқ уруғлари – ачамайли, дурман, манғит, митан-муйтен, кенагас, қатағон, қипчоқ, қўнғирот, хитой; ўзбек ва қозоқ уруғлари – найман, олчин ва ҳоказо этнотопонимлар воҳанинг бир неча вилоят ва туманларида учрайди [8:147, 154-157, 161-164].

Шу ўринда Ўрта Осиё, хусусан, XX аср бошларида Туркистондаги ҳар бир кичик қишлоқ ёки овулнинг аҳоли таркибига назар ташланса, ҳар қандай аҳоли пунктида битта-иккитадан патриархал гуруҳ (уруғ ёки тармоқ)лар яшаган бўлиб чиқади. Минтақанинг чўл, дашт ва тоғли ҳудудлари (бугунги Туркманистон, Қозоғистон ва Қирғизистон ҳудудлари)дан фарқли ҳолда Туркистон ўлкасининг марказий қисми (бугунги Ўзбекистон)даги воҳа ва тоғ, дарё водийларида аҳоли кенг чўлларга нисбатан анча зич бўлганлиги ҳудудда жуда кўп этник ва бошка ижтимоий гуруҳларнинг яқин қўшни бўлиб, ҳатто йирикроқ қишлоқларда, маълум даражада, аралашиб яшашликлари учун ҳам шароит яратган.

XX аср бошларида Самарқанд вилояти топонимлари таркибий жиҳатдан жуда хилма-хил бўлиб, вилоятдаги ўндан ортиқ туманда этнотопонимлар аҳоли пунктлари номларининг ярмидан кўпини, Бухоро вилоятида эса сезиларли бир қисмни, Кармана (бугунги Навоий) вилоятида эса тахминан чорак қисмини ташкил этгани англашилади. Ҳатто Зарафшон водийсининг айрим жойларида (Самарқанд вилоятининг Булунғур туманида) қабила-уруғ номларидан ҳосил бўлган топонимлар 80%ни ташкил этганлиги кузатилади. Агар Зарафшон воҳасидаги этнотопонимларни анъанавий “92 бовли ўзбек уруғи” рўйхати асосида кўриб чиқилса, 92 та ўзбек уруғидан 63 тасининг номи учраши, улардан 58 таси Самарқанд вилоятида, 46 таси Бухоро вилоятида, 36 таси эса Навоий вилоятида учраши аён бўлади [9:144-184.].

XX аср бошларига оид топонимик материаллардан маълум бўлишича, “92 ўзбек уруғи” билан боғлиқ этнотопонимлар Самарқанд вилоятининг Булунғур, Жомбой, Пахтачи, Иштихон, Пайариқ, Оқдарё, Каттақўрғон, Пастдарғом, Нуробод туманларида, Бухоро вилоятининг Ғиждувон, Шофиркон, Олот, Қоракўл, Бухоро, Вобкент туманларида, Навоий вилоятининг эса Хатирчи, Нурота ва Кармана туманларида нисбатан кўп учрайди [9:184.]. Мазкур этнонимлар билан аталувчи қишлоқлар аҳолисининг кўпчилик қисми XX асрда асосан ўзбек тилининг қипчоқ лаҳжасида сўзлашишган. Айниқса, бу ҳолат Самарқанд ва Навоий вилоятлари орасида яққол кўзга ташланган бўлса [10:406.], Бухоро вилоятида аксинча, ўзбек тилининг асосан қарлуқ, қисман эса ўғуз лаҳжаларида мулоқот қилганлар. Хусусан, Бухоро вилоятининг Олот ва Қоракўл туманларида яшовчи, асли келиб чиқиши туркийларнинг қипчоқ гуруҳига мансуб бўлган бир қатор ўзбек уруғлари (дурман, манғит ва ҳк.)лар қарлуқ ва қарлуқ-ўғуз қоришиқ лаҳжасида сўзлашишга ўтганлар [11:17].

Аслида, ўзбек уруғларининг катта қисми ўзбек тилининг қипчоқ лаҳжасида сўзлашувчи, асл келиб чиқиши Дашти Қипчоқ билан алоқадор уруғлар бўлса-да, XX асрга келиб уларнинг сезиларли бир қисми қарлуқ ва қарлуқ-қипчоқ қоришувидан иборат ўзига хос оралиқ лаҳжани юзага келтиришган. Бунинг замирида албатта муайян тарихий ва этномаданий жараёнлар ётиб, ўрта асрларда Зарафшон воҳасидаги Бухоро, Самарқанд каби йирик шаҳарлар, Каттақўрғон, Иштихон, Ургут, Нурота, Кармана каби кичик шаҳар ёки қўрғонлар, шунингдек, бир неча ўнлаб қишлоқлар аҳолисининг чиғатой туркчаси (ёки қарлуқ лаҳжаси)да сўзлашганликлари омили ётади. Ушбу шаҳар ва қишлоқлар атрофида ўнлаб қипчоқ лаҳжасида сўзлашувчи, ўз этник номини сақлаган аҳоли пунктлари мавжуд бўлиб, улар XX аср атрофида тил жиҳатдан қарлуқлашиш жараёнига тортилган эдилар[12:403-405].

XIX асрнинг иккинчи ярми-XX аср бошлари мутлақо янги сиёсий воқеалар, ўзбекларнинг иқтисодий хўжалик ва этномаданий ҳаёти, анъанавий маданияти ва урф-одатларига кириб келган ўзгаришлар билан характерланади [13:578.].

Хулоса қилиб айтганда, бугунги кундаги долзарб вазифа этнос муаммоси билан боғлиқ масалалардир. Минтақа аҳолисининг тарихан таркиб топишидаги узоқ давом этган этногенетик жараёнларни илмий асосли ўрганиш, минтақа этнослари орасида қадимдан давом этиб келган анъанавий ҳамкорлик, ҳамжиҳатлик фазилатлари, улар ўртасидаги иқтисодий-сиёсий ва маданий муносабатларни ҳар томонлама ўрганиш лозим.

Адабиётлар рўйхати

1. Абашин С.Н. Этнографическое знание и национальное строительство в Средней ... – С. 19 (Abashin S.N. Etnograficheskoe znanie i natsionalnoe stroitelstvo v Sredney ... - C. 19)

2. Алимова Д.А., АшировА.А. Ўрта Осиё халқларининг этник тарихи ва минтақада юз берган демографик жараёнларнинг манбаларда акс этиши (XVI-XIX аср биринчи ярми) Т.: “Янги нашр” 2011. 4- б.

3. Аллабердиев А. Бухоро ўғуз шевалари лексикаси. Филология фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) диссертацияси автореферати. Т.: ТошДЎТАУ: 2018. – Б. 17.

4. Асқаров А. Ўзбек халқининг этногенези ва этник тарихи. Т.:Университет”, 2007. 273-б.(Askarov A. Ethnogenesis and ethnic history of the Uzbek people. T .: “Universitet”, 2007. 273-p.)

5. Асқаров А. Ўзбек халқининг келиб чиқиш тарихи. Т.: “Ўзбекистон”, 2015. 578-б.

6. Маликов А.М. Тюркские этнонимы и этнотопонимы долины Зерафшана ... – С. 147, 149, 154-157, 161-164.

7. Маънавият асосий тушунчалар изоҳли луғати. Т.: Ғ.Ғулом номидаги НМИУ, 2010. 668-б. (An explanatory dictionary of basic concepts of spirituality. T .: NMIU named after G. Gulom, 2010. 668 p.)

8. Населенные пункты Бухарского эмирата (конец XIX – начало XXв.) / Материалы к историческойгеографии Средней Азии

9. О.А.Сухарева. К истории городов Бухарского ханства. Ташкент: Академии наук УзССР, 1958. – С. 89.

10. Сухарева О.А. Бухара XIX – нач. XX вв. – М.: Наука, 1966. – С. 127

11. Туйчиев У. История расселения народов Узбекистана (по данным топонимии Зарафшанской долины): Автореф…канд. дис. Т.,1990;

12. Маликов А.М. Тюркские этнонимы и этнотопонимы долины Зерафшана... С. 144-184

13. Ўзбек халқ шевалари луғати. Масъул муҳаррир Ш. Шоабдураҳмонов. Т., 1971. – Б. 406. (Dictionary of Uzbek folk dialects. Responsible editor Sh. Shoabdurahmonov. T., 1971. - B.

ҚЎҚОН ХОНЛИГИНИНГ БУХОРО ВА ХИВА ХОНЛИКЛАРИ БИЛАН ОЛИБ БОРГАН ЎЗАРО САВДО АЛОҚАЛАРИ

Дусалиев М.Т.
ШДПИ “Ижтимоий фанлар” кафедраси ўқитувчиси

Тарихдан маълумки, Ўрта Осиё хонликларининг қўшни давлатлар билан савдо - иқтисодий алоқалари қанчалик зарур ва аҳамиятли бўлмасин, бу алоқалар ички ижтимоий - иқтисодий ва сиёсий муносабатларда барқарорлик йўқлиги туфайли транзит савдо учун яхши имкониятлар очиб бера олмаган. Шундай бўлсада хонликлар ўртасидаги ўзаро савдо алоқалар давлатлараро ижтимоий-сиёсий ва ижтимоий муносабатлар ривожида муҳим рол ўйнаб келган. Шу жиҳатдан олганда Қўқон хонлигининг Бухоро ва Хива хонликлари билан олиб борган ўзаро савдо алоқалари Қўқон хонлигининг иқтисодий ҳаётида муҳим ўрин тутган. Қўқон хонлигининг иқтисодий ҳаётини ўрганишда қўшни хонликлар билан савдо алоқаларини ўрганиш долзарб ҳисобланади.

Қўқон хонлиги қулай географик ҳудудда, карвон йўллари устида ва деҳқончилик қадимдан тараққий этган ўлкада жойлашганлиги сабабли тараққий этган эди. Хонликнинг маркази ва бош шаҳри бўлган Қўқонга оид маълумотларга кўра, унинг ёши 2000 йилдан ортиқдир. Қўқон шаҳри XVIII-XIX аср биринчи ярмида нафақат хонликнинг айни пайтда Ўрта Осиёнинг йирик шаҳарларидан бири эди. Қўқон хонлиги шаҳар аҳолисининг иқтисодий ҳаётида ҳунармандчилик ва косибчилик муҳим ўрин тутган. Узоқ ривожланиш тарихига эга бўлган Қўқон хонлиги хунармандчилиги ҳаддан ташқари ихтисослашган эди. Ҳунармандчиликда ҳатто буюмларнинг бир тури ва бирор қисмини ишлаб чиқаришга йўналтирилган соҳалар мавжуд бўлган. Буни айниқса тўқувчилик, темирчиликда кузатиш мумкин эди. Ҳунармандлар ўз касбининг сир-асрорларини мукаммал ўзлаштирган моҳир усталари бўлиб, ишлаб чиқараётган маҳсулотларини юксак санъат даражасига кўтара олганлар [1:110]. Қўқон хонлигида мамлакат пойтахти ва бошқа барча шаҳарлар аҳолисининг асосий қисми ҳунармандчилик ва косибчилик билан шуғулланган. Маҳаллалар ўзи ихтисослашган ҳунарига қараб махсус устахона, тим ва дўконларига эга бўлган. Буни шаҳарлардаги маҳаллалар ва кўчаларнинг номларидан ҳам кўриш мумкин [2:16]. Ҳунармандчилик учун зарур бўлган хом-ашёлар хонлик худуди ва четдан ҳарид қилинган. Асосий хом-ашёлардан бири бўлган олтин Сирдарёнинг юқори оқимидан, тадқиқотчи олим В.Вельяминов-Зерновнинг маълумотларига қараганда Қонсув дарёсидан олинган [3:124]. Шунингдек, Косонсойдан, Қоратоғнинг шимолидаги Кукрев дарёсидан, Чирчиқ дарёси бўйларидан, Бурчмулла ёнидан, Чотқол дарёсининг юқори оқимидан ҳам олтин олинган [4:345-346]. Ҳунармандлар темир рудасини Олой тизма тоғлари этакларидан, қўрғошин ва бошқа маъданларни Қоратовдан қазиб олганлар [5:23].

Қўқон хонлигининг энг асосий савдо ва тижорат марказлари Қўқон, Тошкент, Марғилон, Андижон, Хўжанд, Наманган, Ўш, Ўратепа каби шаҳарлар бўлиб, улар орасида Қўқон нафақат хонлик балки бутун Ўрта Осиёнинг савдо марказларидан бири, деб ҳисобланган [6:70-75]. Қўқон хонлигининг иқтисодий ҳаётида ташқи савдо ҳам муҳим рол ўйнаган. Мамлакат ғарб ва жанубда Бухоро, Хива, Афғонистон, Эрон, Туркия, Ҳиндистон, шарқда Хитой (Қашқар орқали), шимолда Дашти Қипчоқ кўчманчилари ва айниқса Россия билан кенг савдо муносабатларини ўрнатган. Манбаларда хонликка япониялик ва англиялик савдогарлар ҳам келганлиги кўрсатиб ўтилади [7:77-78].

Ташқи савдо карвонларда товар олиб бориш ва олиб келиш йўли билан амалга оширилган. Хонликнинг савдо карвонлари қуйидаги йўналишлар бўйлаб қатнаган:

1. Қўқон–Бухоро савдо йўли. Бу йўл икки йўналишда марказий шаҳарларни кесиб ўтган. Уларнинг биринчиси, Қўқон - Бешариқ – Маҳрам – Хўжанд – Ўратепа – Жом (Ём) – Работ – Жиззах – Самарқанд – Янгиқўрғон орқали, иккинчиси, Қўқон – Бешариқ – Маҳрам – Хўжанд – Ўратепа – Зомин – Жиззах – Самарқанд орқали ўтган ва савдо карвонлари 20-22 кунда Бухорога етиб борган [1:120].

2. Қўқон – Хива савдо йўлининг бир тармоғи Бухоро орқали ўтган. Иккинчи тармоғи Сирдарё бўйлари билан борган. Қўқондан Хивагача карвон ёзда бир - бир ярим ой йўл юрган. Хива хонлигида Қўнғирот, Хива, Урганч шаҳарлари савдо-сотиқ ишларида марказий шаҳарлар ҳисобланар эди.

Хонликдан Хива ва Бухорога асосан ипак ва ипак матолари, пахта, чарм, қимматбаҳо тошлар, олтин, кумуш, заргарлик буюмлари, қуритилган мевалар, кулолчилик ва бошқа маҳсулотлар чиқарилган. Қўқон аҳолиси орасида асосан тилла ёки кумуш билан тўқилган кимхоб ипак матосига талабгор бўлган. Унинг эни бир аршин бўлиб, 10 тиллодан 45 тиллогача сотилган [1:1121]. Бухородан Қўқонга озиқ-овқат маҳсулотлари ҳам келтирилган бўлиб, тадқиқотчи олим П.И. Демезоннинг таъкидлашича Бухорода етиштирилаётган гуруч аҳоли эҳтиёжини қондираолмаётганлиги учун уни Қўқон хонлигидан келтиришга тўғри келган [8:175].

Бухоро бозорига қўқонликлар рус темири, чўян ва пўлатидан ясалган буюмлар, шунингдек, гуруч, тамаки, рўмол ва баъазн хитой ва маҳаллий ипак газламалари, чой, чинни идишлари олиб келишарди. Аммо бу савдо алоқалари ўзаро урушлар туфайли тўхтатиларди. Лекин шунга қарамай Қўқон - Бухоро савдо алоқаларияинг ўзига хос афзалликлари ҳам бор эди. Масалан, юкни ташишда Қўқон-Бухоро йўлида аравалар ишлатилар эди, чунки «бу ерларнинг ўзи савдогарларнинг бундай юк ташиши учун қулайликлар яратганди. Аммо асосий юк ташувчи туя эди. Бухородан Қўқонга карвон 20-22 кун юрардп. Юк ташувчи туя учун 2,5-3 тилло тўланар эди [1:119]. Қўқонлик савдогарлар Бухоро амирлигига хўжалик ҳаётга зарур бўлган рус темири, чўян ва пўлатдан ясалган буюмлар, тамаки, рўмол, гуруч ва баъзи хитой ёки маҳаллий ипак газламалари, чой, чинни идишларни олиб боришган. Бухоролик савдогарлар эса Қўқонга ҳинд чойи, индиго, коленкор, ҳарир, тарёк, бўёқ, зардўзлик маҳсулотлари ва ип газлама олиб келишган. Хонлик ва Бухоро ўртасидаги савдода аравалардан кенг фойдаланилганлиги бошқа жойларга нисбатан Бухоро билан кўпроқ товар айирбошлаш имкониятини яратган [6:74-75]. Қўқон ва Бухоро давлатлари ўртасидаги сиёсий низолар савдо алоқаларининг маълум муддат сусайишига олиб келса-да, ўзаро савдо муносабатлари тўхтаб қолмаган.

Савдо алоқаларининг доимий, бир меъёрда давом этиши ва ривожланиши транспорт ва карвон йўлларининг аҳволига боғлиқ бўлган. Бу ўринда Қўқон билан Бухоро ўртасидаги савдо алоқалари алоҳида мавқега эга бўлган. Улар ўртасидаги карвон йўли текис бўлиб, товарларни ташишда аравалардан фойдаланилган. Н.В.Ханыковнинг берган маълумотларига кўра, иккита асосий Қўқон карвонининг биринчиси Бухорога ёзнинг бошида ва иккинчиси кузнинг охирида келган, кичик карвонлар эса йил давомида қатнаб турган. Қўқонликлар Бухорога маҳаллий ҳунармандчилик буюмларидан ташқари, хитой товарлари - чой, кумуш ёмби, чинни буюмлар ва маржон ҳамда бошқа рус товарларини олиб келган [9:175].

Хива билан Бухоро ўртасидаги савдода ҳар йили 1000-1500 туя карвон қатнар эди [10:71]. XIX аср ўрталарида Хива хонлигидаги савдо муомиласида тилла пул жуда кам эди. Чақа қора танга, абаз, шай ва ярим шай номи билан юритилар эди. Одатда пуллардан хон номи, уларнинг чиққан йили ва зарб этилган шаҳарларнинг номлари кўрсатиган. Н.Аллаеванинг тадқиқотларида Қўқон хонлигининг Хива хонлги билан ўзаро алоқаларида Бухоро хонлигидай муаммолар деяри бўлмаганлигини айтиб ўтади. Хусусан, улар ўртасида (холиклар ўртасида) жиддий баҳсли муаммолар бўлмаганлиги боис бу даврда Хива – Қўқон элчилик алоқалари деярли мунтазам равишда олиб борилган. Ҳатто Қўқон хонлигида тез-тез содир бўлиб турган ички қарама-қаршиликлар оқибатида ҳокимият алмашинуви ҳам унинг ташқи сиёсатига сезиларли таъсир кўрсатмаган [11:214]. Жумладан, Хива хони томонидан элчи сифатида Худоёрхон ҳузурига юборилган Соҳибназарбий айнан ана шундай зиддиятларга гувоҳ бўлиб қолган эди. Манбада келтирилишича, “... Хоразм элчиси Хўқанд элчилигига маъмур бўлиб Худоёрхоннинг олдига бормуш эрди, Худоёрхоннинг иниси Муҳаммадёр Хўқанд вилоятига хон бўлуб, онинг қўшғон элчиси Мирзо Абдулваҳҳоб панжоҳбоши билан келиб остонбўслиқ давлатига фоиз бўлган” – дейилади [11:214]. Хива ва Қўқон хонликлари ҳам ўзаро ташқи савдодан бирдайин манфаатдор эди. Хусусан, Хивада ҳунармандчилик соҳаларининг энг муҳимларидан бири заргарлик ҳисобланган. Заргарлар тилла буюмлар, тақинчоқлар ясашда феруза, корал, марварид, лал, зумрад, рангли шиша, сапфир каби тошлардан кўп фойдаланилган. Қўқон хонлиги бозорларида ушбу маҳсулотларнинг савдобоп эканлиги кузатилган.

Е.К.Мейендорфнинг «Умархон қўшни хонликларда катта ҳурматга эга эди» деган фикрини мулоҳаза қилар экан Б. Бобожонов «ушбу маълумот Умархон ҳукмронлигининг бошларига, яъни қўшнилари билан алоқаларини йўлга қўйиш масаласи ҳақиқатда аҳамиятга эга бўлган даврга тўғри келиши керак» деб қайд этади. Олим бу борада фикр билдириб «зеро, Умархоннинг бу ҳаракати «дипломатик легитимацияга бўлган интилиш, айниқса, Бухоро амири Ҳайдар билан муносабатлари зиддиятли бўлган ҳолатда қўшни давлатлар,

айниқса, мусулмон оламининг нуфузли ҳукмдорлари орасида ўз мақомини қонуний-лаштириб олиш мақсади билан боғлиқ эди» деб таъкидлайди. Умархон Хива хонлиги билан ҳам муносабатларини йўлга қўйишга катта эътибор берган эди. «Фирдавс ул-иқбол»да 1814/1815 йилда Муҳаммад Рахимхон ҳузурига Қўқон хони Умархондан элчи бўлиб келиб, Хива хонининг «мулозаматига етган» Саййид Муҳаммад хожи ҳақида маълумот берилади [12:449].

Хива хони Сайид Муҳаммадхон вафотидан бир оз илгари (1855 й.) Хорзамга ташриф буюрган Қўқон элчиси кўп “навозишу бахшиш”ларга сазовор бўлгач, Дўст Ниёз маҳрам ҳамроҳлигида Қўқон хони ҳузурига юборилганлиги, Султон Муродхон бу мактубни олгач, ҳурсанд бўлиб, Дўст Ниёз маҳрамга “ғоятсиз таъзим ва такрим кўргузуб, мақоми олийға тушурди ва маъйшати учун кўб асбобу олот ва вофир нақду инъомот еткурди. Ва ҳар кун вазифаси учун маблағи касир муайян қилди” деб баён этилади “Шоҳиду-л-иқбол”да. Бир неча муддатдан сўнг хон Хоразм элчисига “эъзози тамом била ... ихлосномаи мувофиқ ва туҳфоти лойиқ топшуруб” кетишга рухсат берган эканлиги баён этилган [13:10].

“Шоҳиду-л-иқбол”да шунингдек, 1864 йил кузида Хоразмга юборилган Қўқон элчиси “ўрус лашкари Туркистон қалъасин ғалаба била олғонин хабарин келтуруб кўмак тилади” деб маълумот берилади [14:47]. Қўқон элчиси ўзига берилган вазифага кўра, Турк султони ҳузурига ҳам бориши лозим эди. Шу боис, Хивада хордиқ чиқариб, муносиб навозишлардан баҳраманд бўлгач, Рум (Туркия) сафари учун рухсат сўраган. Хон унга сафар учун лозим бўлган барча нарсаларни бериш ҳамда хонлик чегараларидан ўтказиб қўйишни буюрган ва элчини Хуросон тоғига етказиб қайтиш учун бир гуруҳ лашкарни кузатувчиликка тайин этиб, “кўп дилжўйлиқлар ва хушгўйлиқлар кўргузуб ижозат” берган эди. Қўқон хонлиги асосан Олимхон, Умархон ва Муҳаммад Алихон даврларида (1798-1842 йиллари) анча барқарор ва тинч ривожланган. Лекин XIX асрнинг ўрталарига келиб бу давлат таназзулга дуч кела бошлади. Бу таназзулнинг асосий сабаблари сифатида ўтроқ халқ (раоё) ва кўчманчи аҳоли (бароё) ўртасидаги қарама-қаршиликларни, ўзаро низо ва урушларни, хон тахти учун олиб борилган жангларни, Бухоро амири билан ўртадаги низо ва душманликлар, муҳорибларни кўрсатса бўлади. Буларнинг натижасида хўжалик ҳаётда пасайиш, ижтимоий тарқоқлик бошланади, давлат тўла маънода инзқирозга дуч келиб, заиф бўлади. Охир оқибат Қўқон хонлиги Россия империяси томонидан босиб олинади [15:9].

Хулоса ўрнида шуни таъкидламок лозимки, Қўқон хонлиги Марказий Осиё хонликлари, Хитой, жумладан Шарқий Туркистон, Ҳиндистон, Эрон, Туркия, Россия ва бошқа мамлакатлар билан савдо-иқтисодий алоқалари ўрнатган. Қўқон хонлиги айниқса, Хитой, жумладан, Қошғар билан яқин савдо муносабатларига киришган. Қўқон Қошғар билан тўғридан-тўғри савдо қилишдан ташқари Хитойнинг Марказий Осиё хонликлари, Ҳиндистон, Эрон ва Россия билан савдо алоқаларида воситачи ролини ҳам бажарган. Қўқон карвонсаройларида Ҳиндистон, Тибет, Қошғар, Бухоро амирлиги, Афғонистон, Россиядан олиб келинган моллар тўпланган. Мазкур савдо алоқаларида Тошкент алоҳида мавқега эга бўлганлигини ҳам алоҳида таъкидланиши лозим.

Адабиётлар рўйхати

1. Бобобеков Ҳ. Қўқон тарихи. Тошкент.: Фан, 1996. – 240 б.
2. Малицкий Н.Г. Ташкентские махалля и мауза. – Ташкент: САГУ, 1927. – С. 16.
3. Вельяминов-Зернов В. Сведения о Кокандском ханстве // ВИРГО. – Санкт-Петербург: 1856. – С. 124.
4. Тереньтев М.А. Россия и Англия в борьбе за рынки. – Санкт-Петербург: 1876. – С. 50
5. Ўзбекистон ССР тарихи. II. Т. – Тошкент: 1957. – Б. 23.
6. Худайқулов Т. XIX асрда Қўқон хонлигининг ижтимоий-сиёсий, иқтисодий ва маданий ҳаёти. Тарих фанлари номзоди дисс. – Тошкент. 2009. – Б. 70-75.
7. Воҳидов Ш. Қўқон хонлигида тарихнависликнинг ривожланиши. – Б. 77-78.
8. Записки о Бухарском ханстве. (Отчёты П.И.Демезона и И.В. Виткевича). М.1983,- С. 175.
9. Ханыков Н. Описание Бухарского ханства. СПб., 1843.- С. 175.

10. Муҳаммаджонов А. Р., Неъматов Т. Бухоро ва Хиванинг Россия билан муносабатлари тарихига доир баъзи манбалар. Т., «Фан» 1957. – Б. 71.
11. Аллаева Н. Хива хонлигининг дипломатияси ва савдо алоқалари (XVI-XIX асрлар) Тошкент.: Академнашр, 2019. – Б. 214.
12. Мунис ва Огаҳий. Фирдафс ул-иқбол... – Б. 449.
13. Аллаева Н. “Шоҳиду-л-иқбол” асарида Ўрта Осиё хонликлари ўзаро алоқаларининг акс этиши. XIX – XX аср бошларида Ўзбекистонда интеллектуал мерос тарихига оид илмий тўплам. – Тошкент.: 2018. – Б. 10.
14. Муҳаммад Ризо Эрниёзбек ўғли Огаҳий. Шоҳиду-л-иқбол ... 47-бет.
15. Воҳидов Ш., Холиқова Р. Марказий Осиёдаги давлат бошқаруви тарихидан. (XIX-XX аср бошлари) Тошкент.: Янги аср авлоди. 2006. – Б. 9.

САРДОБАЛАРНИ КАРВОН ЙЎЛЛАРИ АСОСИДА ҲУДУДЛАШТИРИШ: БУХОРО – ҚАРШИ САВДО ЙЎЛИДАГИ САРДОБАЛАР МИСОЛИДА

Бегалиев Н.
ШДПИ ижтимоий фанлар факултети тарих кафедраси ўқитувчиси.

Ривожланган ўрта асрларда кенг фойдаланилган карвон Шимолий Уструшонага, сўнгра эса Сирдарё воҳасига, Шошга ёки Ўтрорга олиб борган. Бу йўллар бўйлаб бир неча карвонсарой, работ ва қалъалар, уларнинг айримлари ёнида қудуқлар ёки сардобалар бўлгани аниқланган.[1:42-44] Бу маълумотлар X-XII асрларда бу йўналишдаги карвон йўлидан анча фаол фойдаланилганидан далолат беради.

Амир Темур ва темурийлар даврида мамлакат пойтахти Самарқандни Мовароуннаҳр ва Хуросоннинг йирик шаҳарлари билан боғловчи йўллар минтақадаги ички савдо йўллари тизимининг бош бўғинини ташкил этарди. Карвон йўлларида хавфсизликни таъминлаш соҳасида олиб борилган тадбирлар, кўплаб йўлбўйи иншоотлари (карвонсаройлар, сардобалар, кўприклар ва бошқалар) барпо этилиши, ички ва ташқи савдони ривожлантиришнинг давлат сиёсати даражасига кўтарилгани Амир Темур давлати ижтимоий-иқтисодий сиёсатининг асосий йўналишларидан эди.

Бухородан Балхга ўтувчи карвон йўлининг биринчи қисмини Бухоро - Қарши йўналиши ташкил этиб, Қоровулбозор, Қўш сардоба, Бўзачи, Қақир, Хўжа Муборак, Косон орқали ўтган. Бу йўналишдаги биринчи йирик бекат Қоровулбозор бўлиб, бу ерда XVI асрнинг охирларида Абдуллахон II томонидан қурилган катта карвонсарой ва маҳаллий аҳоли Гумбаз деб атовчи сардоба мавжуд эди.[2:26] Кейинги бекатлар, XIX асрнинг 80-йилларида вайрон бўлиб кетган Қўш сардоба[3:26] ҳамда Қоровулбозордан 16 верст узоқликда жойлашган Бўзачидаги работ ва сардобадан иборат бўлган.[4:30] Манбаларда “Қақир” деб аталган кейинги бекатда ҳам работ ва сардоба мавжуд бўлган. Работ XVII асрда Бухоро хони саройида дастурхончи мансабини эгаллаб турган Зокир бий исмли киши маблағига [5:32], сардоба эса XIX асрнинг биринчи ярмида Амир Насрулло томонидан қурилган [6:78].

Бухоро – Қарши йўли ўртасида жойлашган Хўжа Муборакда[7:43] карвонсарой ва кичик бозор мавжуд бўлиб, Бухородан келувчи карвон йўли шу ерда иккига ажралган. Йўлнинг асосий тармоғи Косон орқали Қаршига олиб келган. Иккинчи йўналишда Бегичак сардоба ва Якка сардоба орқали Каспи қўрғонига борилиб, бу ердан Қаршига ёки тўғри Амударё кечувларига томон кетиш мумкин бўлган. Каспи яқинидаги сардоба зиёратчилар, маҳаллий аҳоли ва савдо карвонларини сув билан таъминлашда катта ўрин тутган.

Қарши шаҳридан Ғузор – Оқробот – Термиз орқали ёки Амударёнинг ўрта оқимидаги жойлашган Келиф ёки Керке кечувлари орқали Балхга кетиши мумкин бўлган. Сўнгги ўрта асрларда Қаршидан Амударё кечувлари – Керки ва Келифга кетувчи йўллардан самарали фойдаланилган. Бу йўлларнинг аҳамиятини яхши англаган Абдуллахон II Қарши ва Амударё оралиғидаги чўлда кўплаб сардобалар барпо эттирди. Бир-биридан бир кунлик масофада (25-

30 км.) жойлашган бу сардобалар XX асрнинг 30-йилларида қисман ўрганиб чиқилган бўлиб[8:23], улар Қарши – Керки ва Қарши – Келиф савдо йўлининг йўналишини аниқлаштиришда катта ўрин тутади. Қаршидан Керки кечувларига олиб борган карвон йўли Эски Нишон ва Сангир сувлоқ сардобаси орқали ўтган. XIX аср рус ҳарбийлари ҳисоботларига кўра Қарши ва Нишон оралиғидаги масофа 27 верст бўлган.[9:56] Эски Нишонда Абдуллахон II томонидан қурилган сардоба ва работ XIX асрнинг 60-йилларида вайрона ҳолда эди[10]. Сардоба эса XX асрнинг 60-йилларида бутунлай бузиб ташланган бўлиб, унинг харобалари, биз тўплаган маълумотларга кўра, Эски Нишон қишлоғидан 3-4 км. ча жануби-шарқда жойлашган.

Бу йўналишдаги кейинги бекат Усти очиқ сардоба, маҳаллий чўпонлардан олган маълумотимизга кўра, ҳозирги пайтда Таллимаржон сув омбори тагида қолиб кетган. Қарши – Керки йўлидаги энг йирик иншоот бўлган Сангир сувлоқ сардобаси Туркманистондаги эски Таллимаржон қишлоғининг жануби-шарқида жойлашган. Бу сардоба ҳақида А. Вамбери ҳам маълумот қолдирган. XIX аср охирида бу сардоба ёнида Керки беги буйруғи билан карвонсарой барпо этилган бўлиб [11:7], у бизнинг даврмизгача етиб келмаган. Сангир сувлоқ сардобасида Қаршидан келувчи йўл иккига ажралиб, биринчи йўналиш Қирққудуқ орқали [12] Керкига, иккинчиси Бутош сардобаси ва Йулғуноғиз орқали Келиф кечувига олиб борган.

Мир Иззатулло Қаршидан Қоратепа, Каркинчак, Қизқудуқ, Шўрқудуқ ва Сардоба (бу Сардоба Абдуллахон иккинчи даврида барпо этилган сардобалардан бири бўлса керак) орқали Келиф кечувига келувчи йўлни қайд этади[13]. Қарши – Келиф савдо йўлида Юсуф сардоба, Ураси сардоба, Исфантўда, Абдуллахон сардобаси ва Келиф яқинидаги Ўғуз сардобалари бўлган. Қаршидан Келифга Керки қўрғони орқали ҳам бориш мумкин бўлиб, бу йўл Амударёнинг ўнг қирғоғи бўйлаб ўтган. Келиф кечувидан савдо йўли Шибирғон ва Балхга ҳамда Кобул шаҳри орқали Ҳиндистоннинг савдо шаҳарларига қараб кетган.

Қарши шаҳридан савдо карвонлари Янгикент қишлоғи – Ғузор – Оқработ – Темир Дарвоза орқали Сурхон воҳасига, бу ердан Шеробод ва Термиз орқали Балхга, Афғонистон ва Ҳиндистоннинг бошқа савдо шаҳарларига кетишган [14]. Ғузордан Оқработга кетган йўл Катта ва Кичик Урадарёлар қўшиладиган жойда тармоқланиб, бир йўналиши Анорбулоқ деган жойда Калтаминор йўлига қўшилган бўлса, иккинчиси Гулабулоқ тепалиги орқали Тангаҳаромга, бу ердан унча катта бўлмаган Якарча довони орқали Чашмаи Хафизжон (Габзон)га олиб чиққан [15]. Оқработда Шаҳрисабздан келувчи Калтаминор йўли билан қўшилиб, Темир дарвоза, Шуроб ва Шеробод орқали Сурхон воҳасига чиқилган. Бу йўналиш Шеробод яқинидаги сардоба орқали ўтган [16]. XIX аср охирларида бу йўлларни ўрганиб чиққан рус ҳарбий разведкачилари Ғузордан Темир дарвозагача бўлган тоғ йўлини, Чашмаи хафизжондан 10 верстча ғарбда жойлашган дара йўли бироз текисланса, аравалар юриши учун қулайлигини қайд этишган [17].

Келифдан Ғузор ва Қаршига ўтувчи йўллардан сўнгги ўрта асрларда изчил фойдаланилган. Келифдан Хўжа қишлоғи (28 верст), Қўйтан қишлоғи (38 верст), Беклар қудуқ ва Маликтоғдаги Учмулла (Карчак бел) довони орқали Абдуллахон работига (16 верст) келинган. Бу ерда йўл тармоқланиб, бири Ғузорга, иккинчиси Қаршига қараб кетган[18]. Манбаларда Қуйтан қишлоғи Келиф – Ғузор йўлидаги ягона бозор бўладиган жой сифатида эслатилиб, бу қишлоқдан Шерободга ҳам йўл ўтиши қайд этилади [19]. Карчак қишлоғи яқинида эса Абдуллахон томонидан қурилган бир неча работлар ва сардоба бўлгани [20] бу йўналишнинг сўнгги ўрта асрлардан бошлаб изчил фаолият кўрсатганлигини билдиради.

Бу даврда Самарқанддан Қарши орқали Хуросон ва Эроннинг савдо шаҳарларига борувчи карвон йўлларидан фойдаланиш давом этди. Самарқандан Қаршига икки йўналишда йўл келган. Биринчиси Ажирим, Шўрбозор, Айритом орқали ўтган. Шўрбозор XVII аср бошларига тегишли манбаларда Самарқанд ва Қарши оралиғидаги муҳим манзил сифатида

қайд этилади. Биз тўплаган маълумотларга кўра, Шўрқудуқда сардоба мавжуд бўлиб, у ўтган асрнинг 60-йилларига келиб бутунлай бузилиб кетган. Маҳаллий ёзма манбаларда ҳам, бу ҳудудлардаги йўлларни ўрганиб чиққан рус ҳарбийлари асарларида ҳам бу сардоба ҳақида маълумот учрамайди. Бу эҳтимол, XVI-XVIII асрларда анча кенг фойдаланилган мазкур йўналиш XIX-XX аср бошларида ўз аҳамиятини йўқотиб, Жом орқали ўтувчи йўлнинг аҳамияти ошиб бориши билан изоҳланиши мумкин.

Адабиётлар рўйхати

1. Немцева Н.П. Караванными дрогами голодной степи // Вехи времен. Рассказы о памятниках истории и культуры Узбекистана. – Ташкент, 1989, – С. 42-44

2. Массон М.Е. Проблема изучения цистерн-сардоба. – Ташкент, 1935. – С. 26-27

3. Мавлонов У.М. Позднесредневековые транзитные дороги Кашкадарьинского оазиса // Культурное наследие Средней Азии. – Ташкент, 2002. – С. 156.

4. Яворский И.Л. Путешествие русского посольства по Афганистану и Бухарскому ханству в 1878-1879 годах. Т. 2. – СПб.,

5. Авский. Сардоба Абдуллахана // Журн. Разведчик, 1893. – № 120. – С. 82-83.

6. Еврейнов. Рекогносцировка пути через Джамский перевал на гузар и на Карши 1887 г. Генерального Штаба полковника Еврейнова // СМА. – СПб.: Военная типография, 1888. Вып. XXXVI. – С. 115, 118.

7. Маев Н. Очерки Гиссарского края // Материалы для статистики Туркестанского края. Ежегодник.– СПб., 1879. Вып. V. – С. 144-145.

8. Мавлонов Ў., Аминов Б. Мир Иззатулло ва унинг Ўрта Осиёга саёҳати // Жамият ва бошқарув. – Тошкент, 2006. – № 4. – Б. 20-22.

QUSHBEGI HUJJATLARIDA AMIRLIK HUDUDIDAGI TOJIK ETNONIMI BILAN BOG‘LIQ AHOLI MASKANLARI XUSUSIDA

Xamrayev G‘.G‘.
Jizzax davlat pedagogika universiteti katta o‘qituvchisi

XIX asrning oxiri – XX asr boshlarida Buxoro amirligi aholisi etnik va til jihatdan xil-xil bo‘lib, ular orasida o‘zbeklardan tashqari tojik, turkman, qozoq, arab, qoraqalpoq, qirg‘iz, lo‘li, yahudiy, pomir-badaxshonlik eroniy tilli xalqlar, afg‘on va hokazolar yashar edilar. Ya’ni, bu davrda amirlik aholisi butun O‘rta Osiyo mintaqasiga xos etnik rang-baranglikni o‘zida mujassamlashtirgan bo‘lib, yuqorida aytib o‘tilgan xalqlar bekliklar kesimida olib qaralganda son jihatdan u yoki bu darajada farqlanar edi.

Buxoro amirligining markaziy hududlari – Buxoro, Karmana, Samarqand, Jizzax, Qashqadaryo, Surxon va Baljuvon (Ko‘lob) kabi yirik vohalarida o‘zbek va tojik tilli aholi ko‘pchilikni tashkil etib, deyarli butun amirlik hududi bo‘ylab tarqalgan bo‘lsalar, turkmanlar Chorjo‘y, Burdaliq, Kerki, Kelif, Qorako‘l atroflarida sezilarli miqdorni, qozoqlar Buxoro vohasining shimoli-sharqi, Karmana, Nurota va Jizzax hududlarida anchagina salmoqqa ega edi. Boshqa xalqlar amirlikning butun shu jumladan, qirg‘izlar amirlikning shimoli-sharqiy hududlari bo‘lmish Jizzax vohasidagi Zomin va Baxmal tog‘larida, Farg‘ona vodiysida yashaganlar.

Qushbegi arxivi hujjatlarida Buxoro amirligiga qarashli hududlarda tojik etnonimi bilan bog‘liq o‘nlab aholi maskanlari nomi uchrab, ular orasida ayniqsa Zarafshon vohasidagi etnotoponimlar alohida ajralib turar edi. Xususan, amirlikka qarashli Xatirchi bekligining Bolo-yi Nahr-i Tos va Shohobod amloklarida Tojik va Dam-u Gipon amlogida Tojik-qishloq, Qorako‘l tumanining Nahr-i Ziyaddin mavzesida Tojik, ushbu tumanning Nahr-i Mug‘ul mavzesida Tojikkand, Komi Abu Muslim tumanining Kom-i Jonvordor mavzesida Tojikon-i Muhjun kabi aholi mavzelari bo‘lgan [1:121].

Zarafshon vohasida son jihatdan o‘zbeklardan keyingi o‘rinda turuvchi tojiklarning katta bir qismi qadim davrlardan beri ushbu vohaning mahalliy aholisi bo‘lgan. Ayrim o‘rinlarda “tojik”, ba’zan esa “tojik tilli” aholi deb atalishining sababi shundaki, ularning katta bir qismi etnik jihatdan tojik bo‘lsalar, sezilarli bir qismi esa tojik tilida so‘zlashuvchi o‘zbeklar va arablardan iborat aholi ekanligidir. Bu holat Zarafshon vohasining turli qismlarida farqlidir [2: 207].

Biroq, quyida ko‘rib o‘tiladiganidek, birinchi guruh vakillari, ya’ni o‘zligida “tojik” tushunchasi keng qamrov kasb etib, ham til, ham etnik kelib chiqish masalasida o‘zlarini tojik deb hisoblovchilar vohaning barcha hududlarida u yoki bu darajada tarqalgan bo‘lib, ularning bir qismi amirlikdagi Buxoro, Samarqand, Karmana, Nurota, Forish, Urgut, Panjikent kabi ma’muriy birliklardagi qadimiy aholi maskanlari – shahar, qishloq, guzar va mahallalarda qadimdan yashab kelgan fors-tojik tilli aholining avlodlari bo‘lsa, sezilarli bir qismi esa o‘rta va so‘nggi o‘rta asrlarda mintaqaning turli hududlaridan, xususan, amirlikning turli vohalaridan, Ko‘lob, Mastchoh, O‘ratepa kabi tog‘lik va tog‘oldi hududlardan kelib, yirik shaharlarda yashab qolgan aholiga borib taqaladi. Tojik tilli o‘zbeklar esa asosan Buxoro va Samarqand shahri aholisining bir qismi, qisman esa Toshkent, Farg‘ona, Jizzax va Qashqadaryo vohalaridan har ikkala shaharga kelib, yillar o‘tishi natijasida tojik tilida so‘zlashuvga o‘tgan aholidir.

Tojik tilli arablar esa ham Samarqand, ham Buxoro viloyatlarida yashab, o‘zligida arab tushunchasi birmuncha saqlangan aholidir [3:81-83]. Shuningdek, Karmana, Nurota va Qashqadaryo vohalarida yashagan arablarning bir qismi o‘zaro muloqotda tojik tilidan foydalanganlar. Shunga o‘xshash holat bugungi kunda Markaziy Osiyoda, xususan, katta bir qismi O‘zbekiston va Tojikistonda yashovchi arablarda ham mavjud bo‘lgan [4:111-113]. Qushbegi hujjatlarida Buxoro amirligiga qarashli bir necha viloyatda, ayniqsa, janubiy viloyatlarida yashovchi arablar orasida ham o‘zbek tilida, hamda tojik tilida muloqot qiluvchi arablardan iborat bir necha o‘nlab qishloqlar borligi, bu haqidagi ma’lumotlarning uchrashi ushbu fikrni tasdiqlaydi [5:21-22].

Zarafshon vohasining bir qator hududlarida, xususan, vohadagi Samarqand, Buxoro va Navoiy viloyatlarining bir qator tumanlari aholisining sezilarli bir qismini etnik tojiklar va tojik tilli aholi tashkil qilib, bu holat mazkur hududlarning XX asr toponimikasida ham o‘z aksini topgan. Ayniqsa, bu holat Buxoro viloyatining markazi – Buxoro shahri va viloyatning Shofirkon, G‘ijduvon, Kogon, Peshku, Konimex, Qiziltepa tumanlarida yaqqol ko‘zga tashlanadi. Jumladan, Buxoro shahridagi mahalla va guzarlar bo‘yicha XX asrning ilk yarmigacha yig‘ilgan statistik ma’lumotlar va etnologik tadqiqotlarda ushbu shahar aholisining katta qismi tojik tilli aholidan tashkil topganligi, ularning ancha ko‘pchiligini tojik tilida so‘zlashib, o‘zlarini o‘zbek deb hisoblovchi aholi, sezilarli bir qismini tojik tilida so‘zlashuvchi, biroq etnik mansubligi tojik yoki o‘zbekligi aniqlanmagan aholi va yana muhim bir qismini tojik tilli etnik tojik aholidan iborat ekanligi aniqlangan.

Xususan, O.A.Suxareva tomonidan 200 dan ortiq Buxoro shahridagi mahalla va guzarlarning mahalliy aholisi asosan tojik tilli o‘zbeklar, tojiklar va qisman forslar, arablar, yahudiylar, shuningdek, ma’lum miqdordagi turkmanlar, qozoqlar va boshqalar borasida muhim dalillar keltiriladi. Tadqiqotchi tomonidan keltirilgan ma’lumotlar asosida XX asrning ilk yarmida Buxoroda mavjud bo‘lgan aholi maskanlari (toponimlar) va ularning etnik tarkibi haqida muayyan tasavvurga ega bo‘lish mumkin.

1926 yildagi statistik ma’lumotlarga ko‘ra, Zarafshon vohasining yirik ma’muriy tuzilmalaridan biri bo‘lgan Buxoro viloyatidagi aholining umumiy soni 333 047 kishidan iborat bo‘lib, shundan 288 327 kishi, ya’ni 87,3 % ni o‘zbeklar, 22 391 kishi – 7 % ni tojiklar tashkil etgan. Buxoro viloyatidagi 13 tuman orasida tojiklar, asosan, Buxoro va Vobkent [6:26] tumanlari atrofida aholining sezilarli bir qismi o‘zlarini “tojik” deb bilishi, biroq shunda ham ular mazkur tumanlarda mutlaq ko‘pchilikni tashkil etmasligi aniqlangan.

Jumladan, Buxoro tumanida 35 053 kishi o‘zbeklardan, 7 956 kishi tojiklardan, Vobkent tumanida esa 43 267 kishi o‘zbeklardan, 6097 kishi tojiklardan iboratligi qayd qilingan. Viloyatning boshqa tumanlarida esa aholi tarkibi quyidagicha bo‘lgan: Bahouddin tumanida – 37 689 kishi

o‘zbek, 3078 tojik, G‘ijduvon tumanida – 55 462 kishi o‘zbek, 284 kishi tojik, Qorako‘l tumanida – 39 927 kishi o‘zbek, 60 kishi tojik, Lenin tumanida – 42 524 kishi o‘zbek, 284 kishi tojik, Romitan-Xayrobod [7:27] tumanida – 34 278 kishi o‘zbek, 2420 kishi tojik aholi sifatida ro‘yxatga olingan. Buxoro shahrida esa mahalliy aholi 41 839 kishidan iborat bo‘lib, ulardan 27 825 nafar o‘zbek, 8646 nafar tojik aholi sifatida ko‘rsatilgan [8:75-79].

Xulosa o‘rnida shuni ta’kidlashimiz lozimki, Buxoro amirligi aholisi ko‘pincha etnik mansubligiga qarab emas, xo‘jalik turmush tarziga qarab ikki bo‘lingan: shaharlar va o‘troq qishloqlarda yashaydigan, dehqonchilik, hunarmandchilik va savdo-sotiq bilan shug‘ullanadigan o‘troq aholi – “qishloqnishin”, “dehonishin” va dasht va cho‘llarda yarim ko‘chmanchi va ko‘chmanchi turmush tarziga ega, chorvachilik bilan shug‘ullanadigan “dashtiy”, “sahroyi”, “sahronishin”, “dashtnishin” deb atalgan chorvador aholi. Shuningdek, tog‘ daralari va tog‘ yonbag‘irlarida yashagan aholi uchun ba’zan “kuhiy” (tog‘lik), “g‘alcha” (tog‘liklarga xos) kabi atamalar qo‘llanilgan. Shahar aholisi asosan o‘zbek va tojiklardan, qisman “eroniy” va yahudiylardan iborat bo‘lsa, o‘zbeklarning sezilarli bir qismi, qozoq, turkman va qoraqalpoqlar dasht va cho‘l aholisi, ya’ni chorvadorlar, qirg‘izlar tog‘lik chorvador sifatida bilingan. Tog‘lik aholining katta bir qismi tojik tilli aholidan iborat bo‘lsa, ayrim o‘zbek urug‘lari ham xuddi ular kabi tog‘lik aholi sifatida ayrim tog‘lik hududlarda – Turkiston, Zarafshon, Hisor tog‘ tizmalarida istiqomat qilishgan. So‘nggi o‘rta asrlarga kelib ko‘chmanchi o‘zbeklarning katta bir qismi va turkmanlarning sezilarli bir bo‘lagi o‘troqlashuvi natijasida dehqonchilik va hunarmandchilik bilan shug‘ullanadigan aholi miqdori ortib borgan.

Adabiyotlar ro‘yxati.

1. Населенные пункты Бухарского эмирата (конец XIX - начало XXв.) / Материалы к историческойгеографии Средней Азии. Под. Ред. А.Р. Мухаммеджанова. –Т.: Университет, 2001. – С. 121.
2. Ражабов Р. Ўзбекистондаги араблар тарихи ва этноргафияси. Toshkent: Sharq, 2012 – Б. 158, 207.
3. Сухарева О.А. Квартальная община позднефеодального города Бухары (в связи историей кварталов). – М., Наука, 1976. – С. 81-83.
4. Кармышева Б.Х. Очерки этнической истории южных районов Таджикистана и Узбекистана – Москва: Наука, 1976 – С. 111-113.
5. Населенные пункты Бухарского эмирата (конец XIX - начало XX в.) / Материалы к историческойгеографии Средней Азии. Под. Ред. А.Р. Мухаммеджанова. –Т.: Университет, 2001. – С. 21-22.
6. O’zMA, I-126-fond, 1-ro‘yxat, 70-ish, 26-varaq.
7. O’zMA, I-126-fond, 1-ro‘yxat, 515a-ish, 27-varaq.
8. Сухарева О.А. К истории городов Бухарского ханства. – Т.: АН УзССР, 1958. – С. 75, 79.

ИЛМ СЎҚМОҒИДАГИ ДАДИЛ ҚАДАМ.

Поёнов Т.
ҚарДУ тадқиқотчиси

Адабий-маданий ҳаёт тараққиёти мамлакат миёсига хос хусусият ҳисобланади. Қашқадарё ватанимизнинг йирик иқтисодий вилоятлардан бири сифатида, қадим даврлардан эътиборан маданият юксалган воҳалардан бири бўлиб келган. Бу воҳадан олимлар, ижодкорлар, улуғ давлат арбоблари, ватанпарвар сиймолар кўплаб етишган. Худди шундай олиму фузалолардан бири адабиётшунос, тарихшунос олим, профессор Поён Равшанов саналади.

1940-1960 йилларда Қашқадарёлик адабиётшунослардан биронтаси номзодлик диссертациясини ҳимоя қилганлиги маълум эмас.

Тадқиқотчи олим сифатида адабиётшунос олим Поён Равшанов ҳам Қарши педагогика институтида, унда қарор топган илмий-адабий муҳитда улғайди. Самарқанд давлат

университетини ўзбек филологияси факультетида таҳсил олди. СамДУ адабиётшунос олимларнинг илмий нуфузи эътиборга лойиқ эди. Қоҳид Абдуллаев, Ориф Икромов, Раҳим Муқимов,Маҳмудали Юнусов, Ботирхон Валихўжаев, Сайдулла Мирзаев, Нуриддин Шукуровларнинг номлари республика аҳлига яхши маълум эди. Ўша йиллар давомида университетнинг филология факультетини кўплаб салоҳиятли, истеъдодли ёшлар тамомлаган эди. 1963 йилги битирувчилар сони 25 та бўлиб, уларнинг 2 таси П.Равшанов ва Т.Нафасовлар Қашқадарёлик эди. Сам ДУ собиқ битирувчилари орасида камтарин ва фидойи олим Поён Равшанов шахси алоҳида ажралиб туради. СамДУ профессори Улуғ Турсунов ва факультет декани Орифжон Икромов П.Равшановни юртига қўйиб юборишга кўзи қиймайди, уларнинг тавсияномаси билан Самарқанд вилояти газетасида иш бошлайди.

1964 йилнинг феврал ойи бошларида газета муҳаррир ўринбосари Малик Наврўзов бўлажак олимни Қарши педагогика институтига хизмат сафари билан жўнатади. Қарши сафари Поён Равшановни педагогик фаолият, илм-фан билан боғлайди. У Қарши педагогика институтининг ўзбек адабиёти кафедрасига ўқитувчиликка қабул қилинади.

Қарши педагогика институти ўз ривожига юз тутаётган, илмий муҳит шаклланаётган эди. Поён Равшановнинг илмий ютуғи Орифжон Икромовнинг институт ректори лавозимига ишга келиши билан боғлиқ бўлди. П.Равшанов профессор Орифжон Икромов раҳбарлигида номзодлик диссертациясини ҳимоя қилади (О.Икромовнинг вафотидан сўнг-Т.П).Собиқ педагогика институти, ҳозирги Қарши давлат университетида изланувчан педагог ва олим сифатида шаклланди.

Олий таълим машаққатларини, талабаларга таҳсил бериш мураккаблкларни яхши тасаввур қиламиз. Хулласи калом, олийгоҳ домласининг дарс бериш билан боғлиқ ташвишлари керагидан ортиқча бўлади. Буни яна вилоятлар шароитига тақриб қилгудек бўлсак(қишлоқ хўжалик ишлари ва ҳ.к.) домлага илмий ишга, тадқиқотга вақт нечоғлик тиғиз бўлиши аниқ бўлади. Дарс маъсулиятидан ортиб номзодлик, докторлик ишларини ниҳоялаган, рисолалар, дарсликлар яратишга имкон топган кўплаб олимларни биламиз. Улар вилоятларда яшаб, юртимиз илм-фани ривожига салмоқли ҳисса қўшадилар, обрў-эътибор топадилар Поён Равшановни шу сирага кирувчи олимлардан деб эътироф этиш ўринли бўлади[1:36].

Поён Равшанов мумтоз адабиётдан биринчи мақоласини ҳамсабоқ дўсти Тўра Нафасов билан ҳамкорликда Қарши шаҳар газетаси “Коммунизм алангаси”да эълон қилган. 1964 йилнинг 22 мартида ўзбек совет адабиёти, Сурхондарё вилоят газетаси “Ленин байроғи”да “Катта талант эгаси” мақоласи 10 апрел сонида босилиб чиқади. Шу куни “Коммунизм алангаси”да “Буюк талант соҳиби” мақоласи ҳам берилади[2:9-20].

Бунга қадар, матбуотда 1956-1961 йилларда босилган бир неча шеърлар, ҳикоялар сақланиб қолмаган. Шу боисдан ҳам Т.Нафасов ва Т.Бозоровлар библиографияни тузишда “Яхши тўртликлар” (Ленин байроғи, 1962 йил 30 апрель), “Сўнгги қарашинг” (Ленин байроғи, 1962 йил 17 июль), “Гул” (Ленин байроғи, 1962 йил 29 декарь), “Чўпон қўшиғи” (Ленин йўли, 1964 йил 18 апрель), “Қўшиқ” (Қашқадарё ҳақиқати 1964 йил 26 июль), “Излар”, очерк (Қашқадарё ҳақиқати 1964 йил 22 ноябрь) сингари Поён Равшановнинг талабалик ва иш фаолиятининг дастлабки йилларида Самарқанд, Сурхондарё, Қашқадарё вилоятлари газеталида босилган шеър ва очеркларини мундарижага киритган.

Поён Равшанов газета ходими сифатида иш бошлаб, тезда мақолалар ёзишга киришиб кетади. 1963 йил июлдан то 1964 йилнинг 8 февралига қадар газета саҳифаларида “Кўчма кутубхоналар”, “Корхона зарбдорлари”, “Практикага”, “Кенагаснинг жамоли”, “Пешқадамлар”, “Улкан объект қурилишида”, “Ҳурматга лойиқ”, “Нуқсонлар такрорланаётир”, “Хушбичим ва арзон”, “Авжида”, “Савдо авжида”, “Сўзларингиз олтин”, “Сифат ва яна сифат” сингари мақолаларни таъкидлаб ўтиш жоиз[3:25].

1991 йилда профессор Тўра Нафасов ва Турсун Бозоровлар “Поён Равшанов” номи билан библиографияни нашр этишади. Мазкур библиография 1962-1991 йилларда ёзилган мақолалар, асарлар, ижодиёт намуналарини қамраб олган.

Ушбу библиографияда монография, дарслик, қўлланмалар 11 та, манбашунослик, матншунослик асарлари 6 та, илмий мақолалар (тўплам ва журналларда) сони 23 та, илмий-услубий, оммабоп мақолалар (XX аср ўзбек адабиёти бўйича) 62 та, мумтоз адабиёт масалаларига оид тадқиқотлар 100 та, жаҳон адабиётига доир мақолалар сони 22 та, тақризлар 47 та, адабиёт портретлар, қишлоқ хўжалиги, саноат, таълим, педагогик фаолият ва бошқаларга оид мақолалар, очерклар, лавҳалар миқдори 64 та деб, жами 427 асарни мундарижага киритилган. Бироқ шуни алоҳида таъкидлаб ўтиш лозимки, бу турдаги мақолалар, тадқиқотлар борки, улар республика ва вилоят газеталарида бир неча сонларида бериб борилган. Масалан, “Память веков” мақолалар туркуми 5 сонда, “Улуғбекнинг сўнгги сўзи” эса 6 сонда босилган.

Шунингдек, Поён Равшановнинг ҳамкорликда ёзилган мақолалари ҳам мавжуд эди. Жумладан, Т.Нафасов, Т.Ядиханова “Зулмат дунёсидан нур”(Коммуниз алангаси, 1964 йил 22 март), Т.Нафасов “Буюк сўз санъаткори” (Қашқадарё ҳақиқати 1964 йил 7 ноябрь), Т.Бозоров “Сенга интиламан ҳақида” (Қашқадарё ҳақиқати 1965 йил 17 март), “Ҳам қувонтиради, ҳам афсуслантиради” Қашқадарё ҳақиқати 1965 йил 12 май) сингари илмий ҳамкорликдаги мақолалари ҳам мавжуд эди.

Поён Равшанов илмий ижодий маҳсуллари бўйича тузилган иккинчи библиографик асар аввалгисидан 13 йил ўтиб 2004 йилда Олим Равшанов томонидан тузиб чиқилган[4].

“Эътироф” китобида Поён Равшановнинг 1990-2000 йиллар давомида ёзган, нашр эттирган катта-кичик асарлари рўйхати ўрин олган. Агар 1964 йилдан – 1990 йилга қадар Поён Равшановнинг умумий ҳажми 75 босма табоқдан иборат 9 та асар ва 415 та илмий, илмий-оммабоп мақолалари эълон қилган бўлса, нашр этилган китоблари сони 227 300 нусхани ташкил этади.

Мустақиллик йилларида олимнинг илҳом бўлоғи чинаками тўлиб тошган десак бўлади. Поён Равшанов 1991 йилдан 2004 йилга қадар умумий ҳажми 260 босма табоқни ташкил этадиган 19 та китоб ва 103 та илмий, илмий-оммабоп мақолалар эълон қилинган асарлари 337 500 нусхадан иборат бўлди.

Қирқ йиллик илмий ва ижодий фаолияти давомида жами 604 800 нусхалик 335 босма табоқдан иборат 28 та китоб, 520 га яқин мақола яратиш, шубҳасиз, тинимсиз изланиш, матонатли меҳнати самарасидир.

2004-2005 йиллардан то 2020 йилнинг бошларига қадар Поён Равшанов салмоқли асарлар яратди. Таниқли олим даражасига етган Поён Равшанов бутун умрини илму-фанга бахшида этди, 1,5 минга яқин мақола, 60 дан ортиқ китоблар нашр эттирди.

Муҳими, Қашқадарё воҳасининг тарихи, адабий ҳаёти мактаб даражасига кўтарилди. IX-XII асрларда яшаган юртдош шоирлар – Насафийлар, Кешийлар XIV-XX аср Қашқадарёлик ижодкорлар ҳаёти ва адабий мероси биринчи бўлиб Поён Равшанов асарларида, тадқиқотларида ёритилди,излаб топилди.

Поён Равшановннинг илмий ва педагогик соҳадаги хизматлари давлатимиз томонидан муносиб тақдирланган .У “Шаҳрат” медали соҳиби, 2003 йилда эса олимга “Ўзбекистон Республикасида хизмат кўрсатган ёшлар мураббийси” фахрий унвони берилган.

Буюк адабиётшунос олим Озод Шарафиддинов, Ўзбекистон Қаҳрамони, халқ шоири Абдулла Орипов, филология фанлари доктори, профессор Пирмат Шермуҳммедовларнинг тавсиялари билан Республика ёзувчилар уюшмасининг аъзолигига қабул қилинган эди.

Поён Равшанов ижодига муносиб баҳо бериб, унинг асарларидан руҳланиб, бир қанча мақолалар ҳам эълон қилинган. Жумладан, академик Бўрибой Аҳмедов “Амир Темурга мактублар”, Абдулла Ориповнинг “Мумтоз адабиёти билан шуғулланмоқда”, Барот Бойқобиловнинг “Насаф нодирлари”, Акмал Саидовнинг “Унутилмас йиллар солономаси”, Поён Равшановнинг “Қашқадарё: истиқлол арафасида” номли китоби мутооласидан кейинги ўйлар”, Барот Бойқобиловнинг “Умр безаги”, “Фанимиз фидойилари”, Нурбой Жабборовнинг “Асрларга татигулик йиллар”, Исмат Рахматуллаевнинг “Тарихимиз

билимдони”, Б.Исмоилов, Д.Тўраевларнинг “Муҳим қўлланма”, Самар Нурийнинг “Тонмадим муҳаббатдан”, “Адабиётшшунос ва тарихчи олим Поён Равшановга очи хат”, Эркин Кенжаевнинг “Муносиб эътироф”, Абдуолим Эргашевнинг “Муаллим: ижод ва илм”, Наим Каримовнинг “Олдинги сафда”, Орол Мўминовнинг “Муҳим қўлланма”, Асрор Қиличевнинг “”ахматкаш олим”, Мавлуда Бўриеванинг “”Ёниқ қалб эгаси”, Январ Иноятовнинг “Ёруғ кунлар қадри”, Т.Бозоровнинг “Адабиёт тарихидан қўлланма”, О.Бўриев ва Г.Равшановларнинг “Темуршуносликка қўшилган салмоқли ҳисса” кабилар шулар жумласидандир.

Умуман олганда, таниқли олим Поён Равшановнинг илмий меросини улкан океанга қиёслаш мумкин. Унинг илмий ижодий фаолиятини, меросини ўрганиш энди бошланмоқда ва бу ишлар давом этаиши керак.

Адабиётлар рўйхати

1. Бойқобилов Б. Умр безаги // “Мулоқот”, 2005. 5-сон. Б.36.
2. Равшанов П. Библиография. Составители: профессор Тўра Нафасов, доцент Турсун Бозоров. Қарши. 1991. Б.9-20.
3. Содиқова М., Ражабалиева М. Мумтоз адабиёт муҳиби. Т. “Янги аср авлоди”. 201. Б.25.
4. Равшанов О. Эътироф. Т. 2004.

TARIXDA BUYUK SHAXSLAR HAQIDA: AMIR TEMUR MISOLIDA

Bo`stonov A.S.
Namangan viloyati PYMO`MM Ijtimoiy-iqtisodiy fanlar va tillarni o`qitish metodikasi kafedrasi o`qituvchisi

O’quvchi va talaba yoshlarda vatanparvarlik, insonparvarlik, milliy iftixor, mardlik va jasurlik fazilatlarini shakllantirish barcha davrlarda muhim masala bo’lib kelgan. Bunda xalqlar, mamlakatlarning ozodlik va mustaqillik uchun kurashlari tarixini o’rganish muhim rol o’ynaydi. Shuning uchun umumiy o’rta ta’limning Davlat ta’lim standarti va o’quv dasturlarida bu masalada alohida talablar qo`yilgan. Xususan, tarix fanidan umumiy o`rta ta’limning Davlat ta’lim standartida o`quvchilarni “…ajdodlarimizning ma’naviy merosi va jasoratlaridan ibrat olishga, ularga munosib voris bo‘lishga o‘rgatish… vazifasi qo`yilgan.[2:20]

Ma’lumki, tarixda xalqimiz orasidan ko`plab buyuk sarkardalar yetishib chiqqan. Ana shunday mard va fidoiy ajdodlarimizning harbiy sohadagi boy merosi, mardlik va jasurlik fazilatlari yoshlarimiz uchun ibrat maktabi bo`lib xizmat qiladi.[1:535] Xalqimiz milliy o`zligini anglashida, yosh avlodni vatanparvarlik, milliy iftixor, mustaqillik g`oyalariga sadoqat, dushmanga nafrat ruhida, mard va jasur etib tarbiyalashda buyuk sarkardalar va xalq qahramonlari nomi shubhasiz katta rol o`ynaydi.

Milliy ozodlik kurashlari, bosqinchilarga qarshi o’z vatani ozidligi, mustaqilligi uchun kurashgan qahramonlar mavzusi barcha mamlakatlar tarixining eng faxrli, eng shonli sahifalari hisoblanadi. Mo’g’ul bosqinchilariga qarshi mardonavor kurashib, hatto dushmanni ham qoyil qoldirgan Jaloliddin Manguberdini, vatan ozodligi uchun hayotini tikkan Janna d᾽ Arkni, shved va nemis bochqinchilarini to’xtatgan Aleksandr Nevskiyni, butun Janubiy Amerikani mustamlakachilikdan ozod qilishda shuhrat qozongan Simon Bolivarni, dunyo tarixida bunday nomlarni ko’plab keltirish mumkin, nafaqat o’z yurtida, balki butun dunyoda bilishadi va tarbiya uchun ibrat namunasi sifatida o’rganishadi.

Vatan ozodligi va xalq erki uchun kurashgan siymolarning tarixda, o`z xalqi taqdirida tutgan o`rni va rolini o`rganish o`quvchi va talaba yoshlarni o`z vatani va xalqini sevishga, milliy iftixorga, vatanni himoya qilish uchun o`zini bag`ishlashga, boshqa xalqlarni ham hurmat qilishga (milliy bag`rikenglikka) o`rgatadi. Shuningdek, tarixning bunday mavzularini o`rganish orqali yoshlarimiz

bugungi tinch, ozod va obod hayotimizning qadriga yetishga, bunyodkorlik ishlarining faol ishtirokchilari bo`lishga, atrofdagi voqea-hodisalarga daxldorlik hissi bilan yashashga o`rganadilar.

Insoniyatning butun tarixi davomida biz shaxs va tarixning o`zaro bog`liqligini, ularning bir-biriga ta’sirini ko`ramiz. Zotan, inson davrning, tarixning yaratuvchisi, ayni vaqtda inson davrning mahsuli hamdir. Xalqning bunyodkorlik qudrati buyuk tarixiy shaxslar amalga oshirgan ishlarida yaqqol namoyon bo`ladi. Bunday toifadagi shaxslarni omma faoliyati va tarixiy ehtiyojlar tufayli yuzaga kelgan ma’lum bir tarixiy shart-sharoitlar yuzaga keltiradi.

Tarixda mashhur shaxslar ko`p o`tgan, lekin buyuklar barmoq bilan sanarli. Fanda “buyuk shaxs” tushunchasiga shunday ta’rif berilgan: “Xalq orasidan yetishib chiqqan, uning taqdiri va tarixida olamshumul rol o`ynagan kishi buyuk shaxsdir. Shaxslarning buyukligi o`zlari mansub bo`lgan ijtimoiy guruh, el-elat yoki xalqning fikr-o`yini, xohish irodasini to`la ifodalab, ularning asosiy maqsad-vazifalarini tarixiy jarayon kechmishining ob`yektiv talablariga mos ravishda amalga oshirishda hal qiluvchi ishlarni bajara olishidadir”.[3:46-48]

Buyuk shaxs voqeada o`zining individual izini qoldiradi. Biroq, uni buyukligining ahamiyati bunda emas, u shunisi bilan buyukki, unda o`sha davrdagi jamiyatining turli sabablar tufayli yuzaga kelgan ulug` ehtiyojlariga xizmat qilishga ko`proq qodir bo`lish uchun o`ziga xos sifatlar bor.[6:304-305]

Buyuk inson ko`pincha voqealar borishini tezlashtiradi va o`zi bunga shart-sharoit yaratadi. Biroq, buyuk inson o`z navbatida davrning, o`z davridagi mavjud shart-sharoitning mahsuli hisoblanadi.[5:62] Shuning uchun u vaziyat taqozosidan kelib chiqib, jamiyatdagi umumiy ahvolni hisobga olgan holda yo`l tutadi.

Tarixdan ma’lumki, birorta ijtimoiy kuch, birorta ijtimoiy qatlam yoki ijtimoiy-siyosiy harakat agar o`zining yo`lboshchisi bo`lmasa, maqsadga erisha olmaydi. Biroq, tarixiy shaxs bo`lish uchun iste’dodning o`zi yetarli emas. Buning uchun jamiyat taraqqiyoti davomida alohida shaxs dahosi hal etishi zarur bo`lgan, shu shaxs hal eta oladigan vazifalar yuzaga kelishi kerak.

Alohida shaxslarning shu jumladan buyuk shaxslarning tarix saxnasida paydo bo`lishi tasodifan, o`z-o`zidan sodir bo`lmaydi. Bunday shaxslarni o`sha davrdagi jamiyat ehtiyojlari tufayli yetilgan ob’yektiv tarixiy shart-sharoitlar yuzaga keltiradi.[7:69] Shuningdek, tarixiy shaxsning o`ziga xos bo`lgan sifatlari ham muhim rol o`ynaydi. Bunday odamlar g`ayritabiiy ravishda tarixiy jarayonning kechmishini juda yaxshi tushunadi, istiqbolni oldindan ko`ra biladi, o`z maqsadlarini tarixiy voqelik ichida yashirin bo`lgan, hali yuzaga chiqmagan yangi bir narsalarga mos tarzda qura oladi.

Tarixiy shaxsga baho berishda uning qaysi bir sulola vakili bo`lganiga qarab, yoinki uning faoliyatiga bugungi kun talablari nuqtai nazaridan baho berilmaydi. Shuningdek, mlliy havas va ishtiyoqlarga, tarafkashlikka ham berilib ketmaslik kerak. Tarixiy shaxsga baho berishda u yashagan davrning talab va ehtiyojlaridan, tarixiy shart-sharoitlardan kelib chiqib, el-yurtiga qanday xizmat qilganiga, o`zidan keyin nimalar qoldirganiga qarab baho beriladi, unga tarix va xalq yuklagan vazifani qanday ado etganiga qarab baho beriladi.

Shu nuqtai nazardan Sohibqiron Amir Temurni buyuk shaxs sifatida quyidagi qirralarda ko`rish mumkin:

Birinchidan, Vatanparvarlik, xalqparvarlikda. XIV asrning 60-yillarida O`rta Osiyo xalqlari oldida turgan tarixiy vazifa – bu mamlakatni mo`g’ullar zulmidan ozod qilib, osoyishta hayotni ta’minlay oladigan markazlashgan davlat tuzish edi. Xalq taqdirini, istiqbolini belgilovchi bu vazifani Amir Temur bajardi.

Ikkinchidan, bunyodkorlik sohasida, islohotchilikda. Temurning bunyodkorlik ishlari haqida gapirganda, u qurdirgan inshootlar va bog’larnigina tushunmaslik kerak. U o`z davlatida o`tkazgan islohotlar, joriy qilgan qonun-qoidalar, uning davrida mamlakat taraqqiyotiga xizmat qiluvchi ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlarning qaror topishi ham aslida ulkan bunyodkorlik edi. Ya’ni, oliy hukmdor boshchiligida davlat olib borgan bunyodkorlik-islohotchilik ishlari mamlakat obodligiga olib kelgan.

Uchinchidan, harbiy-siyosiy sohada. Amir Temur davlat arbobi va sarkarda sifatida tug’ma iste’dod egasi bo`lgan. U markazlashgan davlat boshqaruv tizimini yaratdi, bu davlatda adolat tamoyillari asosida qonunlarning kuchli tizimi amal qilgan. Bu qonunlarni Temurning o`zi ishlab chiqqan. Sohibqiron Amir Temur tashkiliy jihatdan mukammal, yaxshi qurollangan, o`ta intizomli, yangi tipdagi qo`shinga asos soldi.

To`rtinchidan, jahon tarixiy jarayonini o`zgartirib yuborganida. Amir Temurning yana bir buyukligi, ehtimolki eng asosiysi bo`lib tuyuladigan va barcha tarixchilar tomonidan yakdil e’tirof etilgani – bu Sohibqiron o`zining harbiy-siyosiy faoliyati bilan dunyo tarixiy jarayonini o`zgartirib yuborganidadir. Xususan, u To`xtamishxonni tor-mor etib, Rusni Oltin O`rdaga tobelikdan halos bo`lishini tezlashtirgan bo`lsa, turk sultoni Boyazid ustidan qozongan g’alabasi bir tomondan Vizantiya imperiyasining qulashini yarim asrga ortga surdi, ikkinchidan G’arbiy Yevropani usmoniylar istilosidan saqlab qoldi, shuning uchun o`sha davrdagi Yevropa hukmdorlari Amir Temurni haloskor sifatida e’tirof etganlar.

Beshinchidan, Amir Temur goh harbiy yurishlari bilan, goh savdo-iqtisodiy munosabatlarni yo`lga qo`yish orqali, gohida esa diplomatiya yo`li bilan ko`plab xalqlar va mamalakatlar o`rtasida hamkorlik o`rnata olganligi bilan ham buyuk shaxsdir. Taajubki, Amir Temur tarixi hozirgi davrda ham jahon xalqlari hamkorligi yo`lida xizmat qilib kelmoqda.

Amir Temur tarixda tengi yo`q daho. Uning daholigi ilohiy, ya’ni allohning inoyati deb o`ylasangiz ham haqlisiz. Yoki, u o`z matonati va mashaqqatlari bilan, buyuk insoniy fazilatlari bilan daholikka erishgan desangiz ham mutlaqo haqsiz. Axir, Temurni bejizga ham “Sohibqiron”, ham “Sohib zuhur” deb aytishmagan.

Mavzuni atroflicha o`rgangan olimlar “buyuk shaxs” va “qahramon” tushunchalarini bir-biridan farqlaydilar. Ularning fikricha, buyuk shaxs jamiyatga qo`shgan hissasi bilan bog`liq holda ajralib turadi, qahramon esa uzoq kutilgan birinchi qadamni tashlagan va o`z namunasi bilan ommaning e’tiborini qozongan shaxsdir.[4:100] Yuqoridagi mezonlar bo`yicha qaralsa, Amir Temur ham buyuk shaxs, ham qaxramon hisoblanadi. Sohibqiron shaxsini o`rganar ekanmiz, qiziq bir holatga duch kelamiz. Amir Temurdek bitta shaxs siymosida qattiqqo`llik va kechirimlilik, oddiylik va ulug`vorlik, qat’iyatlik va kengash-mashvarat kabi paradoksal holatlarni ko`rish mumkin.

Umuman, Amir Temurdan bugungi kun uchun zarur bo’lgan juda ko’p ibratli saboqlar topamiz. Ma’lumki, dunyoda O’zbekiston tarixiga, Amir Temur siymosiga qiziqish juda katta. Demak, bizning tarixiy merosimiz, Sohibqiron Amir Temur fenomeni nafaqat bizniki, balki umumbashariy qadriyatdir. Bu qadriyat esa mamlakatlar va xalqlar o’rtasida hamkorlikni yanada mustahkamlashga xizmat qilaveradi.

Adabiyotlar ro‘yxati

1. Mirziyov Sh. M. Milliy taraqqiyot yo`limizni qat’iyat bilan davom ettirib, yangi bosqichga ko’taramiz. 1-jild.–T.: O’zbekiston, 2017.

2.Umumiy o`rta ta’limning umumta’lim fanlari bo`yicha malaka talablari. O`zbekiston Respublikasi xalq ta’limi vazirining 2021 yil 17-dekabrdagi 406-son buyrug`iga 2-ilova.

3. Jo`raev N., Azizov Sh. Inson va jamiyat. Umumta’lim maktablarining 11-sinfi uchun darslik. -T.: Sarq, 2005.

4. Михайловский Н.К. Сочинения: в 6т. Спб., 1896. Т. 2.

5. Неру Ж. Взгляд на всемирную историю. –М.: //Прогрес// 1975.

6. Плеханов Г. В. Сочинение,т. 8 1923. Стр. 304-305

7. Плеханов Г.В. Избранные философские произведения, – М.: ИНФРА-М, 2006.стр. 69

IJTIMOIY INSTITUTLAR TOMONIDAN MILLATLARARO MUNOSABATLARNING SHAKLLANTIRISHNING AHAMIYATI

Maxmudov G`. X.
ShDPI magistranti

Fuqarolik jamiyatida har bir shaxs hamma vaqt ham davlat bilan bevosita munosabatlarga kirishavermaydi. Fuqarolarning turli tuman uyushmalari, jamoalari mavjud bo‘ladi, ular orqali fuqarolar o‘z manfaatlari, huquq va erkinliklarini muhofaza qiladilar, buzilgan huquqlarini tiklashda davlat idoralari bilan munosabatga kirishadilar. Ularning asoslari Ozbekistonning Konstitutsiyasida belgilab berilgan, ya`ni 19-moddasining 2-bandida “O‘zbekiston Respublikasida barcha fuqarolar bir xil huquq va erkinliklarga ega bo‘lib, jinsi, irqi, millati, tili, dini, e’tiqodi, ijtimoiy kelib chiqishi, ijtimoiy mavqeyidan qat’i nazar, qonun oldida tengdirlar” –deb asoslangan [1;16]

Ko‘p millatli mamlakat hisoblangan O‘zbekiston sharoitida insonparvar, demokratik jamiyat barpo etishning muhim omillaridan biri millatlararo munosabatlar madaniyati shakllantirish bilan bog‘liq. Chunki mamlakatimizda istiqomat qilayotgan turli millat va elat vakillari orasidagi munosabatlarni insonparvarlashtirmaslik, ularning mahorati va ehtiyotkorligi inobatga oladigan va qondirish yo‘llarini izlab topadigan ijtimoiy institutlar va mehanizmlarni shakllantirmas ekanmiz fuqarolarni yagona milliy g‘oya atrofida jipslashtira olmaymiz. Shu boisdan ham milliy istiqlol g‘oyasi va mafkurasi xususida gap ketganda, uning millatlararo munosabatlar madaniyatini takomillashtirish bilan chanbarchas bog‘liq ekani e’tiborimizdan chetda qolmasligi darkor. Odamlarning g‘oyasi tamoyillarni singdirishga qaratilgan aniq siyosat olib borilayotgan bir sharoitda ushbu xulosa ayniqsa o‘zgacha ahamiyat kasb etadi. Ko‘p illatli O‘zbekiston sharoitida insonparvar, demokratik jamiyat barpo etilishi, huquqiy davlat poydevori yaratilishi ko‘p jihatdan mamlakatda millatlararo munosabatlar madaniyatining takomillashtirishiga borib taqaladi. Binobarin, milliy istiqlol mafkurasining shakllanish ham millatlararo munosabatlar madaniyatiningyuksalishi bilan chambarchas bog‘liqdir.

Millatlararo munosabatlar madaniyati umuman madaniyatga xos xususiyatlarni o‘z ichiga olish bilan birga o‘ziga xos xossalarga ham ega. Shuning uchun ham mazkur kategoriyasi tatqiq etish uchun “munosabat” va “madaniyat” tushunchalarini mohiyatini aniqlab olishimiz kerak.

"Munosabat" so'zi (kimdir kimgadir narsa yoki narsa emas, balki ideal narsa bilan bog'liq - vakillik, baholash, his-tuyg'u, fikr va boshqalar) shaxs va qandaydir tashqi ob'ekt o'rtasida o'rnatiladigan va uning hissiy reaktsiyalari, baholashlari va harakatlarida namoyon bo'ladigan sub'ektiv aloqani anglatadi”[2;17]. Insonlar o'rtasida yuzaga keladigan munosabatlar "shaxslararo munosabatlar" tushunchasi yordamida aniqlanadi. "Shaxslararo" atamasi nafaqat munosabatlarning ob'ekti boshqa shaxs ekanligini, balki munosabatlarning o'zaro yo'nalishini ham ko'rsatadi. Bu xususiyat quyidagi ta'rifda o'z aksini topgan: shaxslararo munosabatlar - bu guruh a'zolarining bir-biriga bo'lgan munosabati, yo'nalishlari va kutishlari tizimi bo'lib, ular birgalikdagi faoliyatning mazmuni va tashkil etilishi va odamlarning muloqotiga asoslangan qadriyatlar bilan belgilanadi.

Ma’lumki, millatlararo munosabatlar madaniyati ham jamiyatning ham alohida ijtimoiy guruhning, ham shaxsning harakteristikasi bo‘lish mumkin. Shu boisdan uni uch darajada tadqiq etish maqsadga muvofiqdir. Biz quyida millatlararo munosabatlar madaniyatini shaxsning muhim fazilati sifatida taxlil etayotirmiz. Millatlararo munosabatlar bu xalqlar o'rtasidagi munosabatlardir. Ular jamiyat hayotining turli sohalaridagi xalqlarning o'zaro ta'siri darajasida ham, turli etnik odamlarning shaxslararo munosabatlari darajasida ham amalga oshirishi mumkin.

Madaniyatning biz ko‘rib chiqayotgan shakli, tabiiyki, millatlararo munosabatlar jarayonida shakllanadi. Millatlararo munosabatlar bu xalqlar o'rtasidagi munosabatlardir. Ular jamiyat hayotining turli sohalaridagi xalqlarning o'zaro ta'siri darajasida ham, turli etnik odamlarning shaxslararo munosabatlari darajasida ham amalga oshirishi mumkin.

Millatlararo munosabatlar ko'p qirrali hodisa. Ular ikkita asosiy sohaga bo'linadi - bu bitta davlat ichidagi millatlar o'rtasidagi munosabatlar va turli xil milliy davlatlar o'rtasidagi

munosabatlar. Rus tilida etnos va millat atamalari ma'no jihatidan o'xshashdir, shuning uchun millatlararo munosabatlar ko'pincha millatlararo munosabatlar deb ham ataladi.

Etnik guruhlarning o'zaro ta'sir shakllariga ko'ra, ular tinch hamkorlik va etnik ziddiyatni ajratib turadi.

Tinch hamkorlikning asosiy shakllariga etnik aralashuv va etnik singdirish kiradi. Axloqiy aralashtirish bilan turli xil etnik guruhlar o'z-o'zidan ko'p yillar davomida bir-biri bilan aralashib ketadi, natijada yagona millat shakllanadi. Bu ko'pincha millatlararo nikoh orqali sodir bo'ladi (masalan, Lotin Amerikasi xalqlari shuncha shakllangan).

Etnik singdirish (assimilyatsiya) natijasida bir xalq boshqasiga eriydi. Assimilyatsiya tinch va zo'ravon bo'lishi mumkin.

Xalqlarni birlashtirishning eng madaniyatli usuli bu ko'p millatli davlat bo'lib, unda har bir millatning huquqlari va erkinliklari hurmat qilinadi. Bunday davlatlarda birdaniga bir nechta tillar davlat tili bo'lib, umumiy madaniyatda birorta ham milliy ozchilik erigan emas. Madaniy plyuralizm tushunchasi ko'p millatli davlat bilan chambarchas bog'liqdir. U bir madaniyatning ikkinchisiga zarar etkazmasdan muvaffaqiyatli moslashishini aks ettiradi.

Bugungi kunda aksariyat davlatlar ko'p millatli. Asosiy etnik hamjamiyat mutlaq ko'pchilik bo'lgan davlatlarning ulushi 19 foizdan kam. Shunday qilib, aksariyat hollarda bir xil hududda turli millatlar yashashi kerak. To'g'ri, ular har doim ham buni tinch yo'l bilan bajara olmaydilar.

Millatlararo nizo - bu turli etnik guruhlarga mansub odamlar guruhlari o'rtasidagi ijtimoiy-siyosiy ziddiyatning bir shakli. Uning asosiy xususiyatlariga ziddiyatli guruhlarning etnik yo'nalishlari bo'yicha bo'linish, axloqiy omillarga asoslangan siyosiylashtirish kiradi. Bunday etnik nizolar ahamiyatli emas va guruh manfaatlari atrofida yuzaga keladi. Millatlararo to'qnashuvlarning yangi ishtirokchilari, agar ular guruh pozitsiyasiga mos kelmasa ham, umumiy etnik o'ziga xoslik asosida birlashadilar.

Millatlararo munosabatlarning rivojlanish tendentsiyalari quyidagilardan iborat:

- millatlararo farqlash - bu turli millatlarning ajralib chiqishi yoki hatto qarama-qarshiligi; u o'zini shakllarda namoyon qilishi mumkin

o'z-o'zini yakkalash, millatchilik, diniy fanatizm namoyishlari;

- millatlararo integratsiya - qarama-qarshi jarayon, bu jamiyat hayotining turli sohalari orqali millatlarni birlashtirishni o'z ichiga oladi;

- globallashuv - bu millatlararo integratsiyaning tarixiy jarayoni, buning natijasida an'anaviy chegaralar asta-sekin yo'q qilinmoqda; bu jarayon turli millatlararo iqtisodiy va siyosiy birlashmalar (masalan, Evropa Ittifoqi), transmilliy korporatsiyalar, madaniyat markazlari tomonidan dalolat beradi

Millatlararo munosabatlar madaniyati milliy ong millatning o‘z- o‘zini anglashi bilan chambarchas bog‘liq. Uning yuksalishi milliy ongning o‘sishiga, o‘z navbatida, milliy ong rivoji esa shaxs millatlararo munosabatlar madaniyatining yuksalishiga olib keladi. Bugungi kunda milliy ongning ijtimoiy – iqtisodiy va ma’naviy hayotining muhim omiliga aylanishi ham shundadir. Ko‘p millatli mamlakat sharoitida ilmiy asoslangan milliy siyosat kontsepsiyasiga amal qilinsa millatlararo munosabatlarga oid muammolar hamisha o‘z vaqtida, samarali hal etib boriladi.

Mustaqillikni birinchi kundan milliy siyosatning ustuvor yo`nakishlaridan biri – millatlararo munosabatlar madaniyatini yuksaltish hisoblandi, chunki, bu O‘zbekistonning o‘ziga xos taraqqiyot yo‘lining asosida milliy omil hal qiluvchi ahamiyatga egadir.

Bugungi O‘zbekiston taraqqiyot yo‘lining eng muhim xususiyatati birovlarning ichki ishiga aralashmaslik, tarixni bir necha bor sinovlaridan o‘tgan diplomatiya iqtisodiy hamkorlikning turli uslublaridan foydalanish o‘zaro yordamga asoslanganligidir. Shu bois O‘zbekiston siyosiy mustaqillikni qo‘lga kiritishi bilan tashqi iqtisodiy faoliyatni kundan – kunga kengaytirib bormoqda. Respublikamizning tashqi iqtisodiy faoliyatida Mustaqil Davlatlar Xamdo‘stligi a’zolari, Yevropa davlatlari, jahonning rivojlangan mamlakatlar alohida o‘rin egallamoqda.

Mustaqil O‘zbekiston tenglik va osoyishtalikni ta’minlab bozor munosabatlari tomon jadallik bilan, intilayotir. Uning taraqqiyot jarayonini barqarorlashtirish uchun zarur bo‘lgan qonunlar qabul qilindi. Aholining barcha qatlamlarini ijtimoiy himoya qilish uzluksiz amalga oshirilmoqda.

Ko‘p millatli respublikamiz sharoitida milliy munosabatlarni uyg‘unlashtirish, millatlararo munosabatlar madaniyatini takomillashtirishning eng muhim sharti turli millat va elat vakillarida o‘zaro xurmat tuyg;usini tarbiyalashdir. Respublikamizda insonparvar demokratik jamiyat qurish uchun kurash avj olgan hozirgi sharoitda millatlararo munosabatlar madaniyatini yangi bosqichga ko‘tarmoq uchun odamlarda baynalmilal his va tuyg‘ularni shakllantirish muhim ahamiyatga molikdir. Buning uchun esa eng, avvalo milliylik va baynalmilallik orasidagi dealiktik aloqadorlik mehanizmini to‘la tushinib olmoq darkor.

Baynalmilliylik boshqa millar va elatlar manfaatini hamisha e’tiborga olish, ularning tili, adabiyoti, madaniyati, san’ati, tarixi, dini, urf – odatini hurmat qilish, qadrlay bilish demakdir.

Boshqacha qilib aytganda, bisotida baynalmilal tuyg‘usi bo‘lgan inson dastlab o‘z millati yoki elatining milliy qadriyatlarini o‘zlashtirib oladi. Milliy qadriyatlarni o‘zlashtirish orqali boshqa millat va elat yaratgan umuminsoniy qadriyatlarni ya’ni insoniyat yaratayotgan barcha ilg‘or qadriyatlarni o‘zlashtiradi. Milliylik va baynalmilliylik inson faoliyatidagi biri ikkinchisi bilan daliktik aloqador bo‘lgan eng muhim his va tuyg‘ulardir. Millatlararo munosabatlar madaniyatini yanada mustahkamlash uchun milliylik va baynalmilliylikni mushtarak holda rivojlantirishga erishish lozim. Ana shundagina milliy istiqlol g‘oyasi millati va elatidan qat’iy nazar barcha fuqarolarning ma’naviy mulkiga aylanadi.

Adabiyotlar ro`yxari

1. O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi. – T.; O`zbekiston, 2023.52 bet.
2. Понятие отношений, их характеристики.- https://studfile.net/preview/
3. Murtazayeva, R. O‘zbekistonda millatlararo munosabatlar va tolerantlik. darslik. – T.: «Go To Print», 2020. - 344 b

JANUBIY IQTISODIY RAYON QISHLOQ TUMANLARI NOMLARINING GEOGRAFIK XUSUSIYATLARI

Sharipov K.F.
SHDPI mustaqil izlanuvchisi

Biz quyida iqtisodiy rayondagi bir guruh tumanlarning nomlanishida ijtimoiy geografik jihatlari haqida fikrlashni lozim topdik. Dastlab Qashqadaryo viloyatining ma’muriy markazi Qarshi shahridan boshlashni maqsadga muvofiq topdik.

Qarshi – O‘zbekistonning qadimgi shaharlaridan biri. U turli davrlarda Bolo, Nashebolo, Naxshab, Nasaf nomlari bilan yuritilib, XIV asrdan Qarshi deb atala boshlandi [11, 17-b].

Dastlabki shahar Qarshi vohasida “Naxshab” (suv obod qilgan, suv naqsh bergan manzil) nomi bilan miloddan avvalgi VII asrda Yerqo‘rg‘on o‘rnida vujudga kelib, uning atrofi qal’a devorlarining qoldiqlari arxeologlar tomonidan 1999 yilda o‘rganilgan). Mil. av. VI asrda shahar kengayib, maydoni 35 ga. ni tashkil etgan. Aleksandr Makedonskiy bosqini davrida shahar vayron qilingan. Shundan keyin uning vohadagi yetakchi shahar sifatidagi maqomi pasayib borgan.

1926 – 1937 yillarda shahar Behbudiy nomi bilan yuritilgan [4.].

1970 – 1990 yillar oralig’ida esa Beshkent nomi bilan atalgan [1.].

H.Hasanov “Qarshi” so‘zining “Devonu lug‘otit-turk”da berilgan ta’rifiga asoslanib, uning mo‘g‘ullar O‘rta Osiyoga kirib kelgunga qadar ham shunday nom bilan atalganligini aytadi va “qarshi” so‘zini o‘zbekcha (turkiycha) deb hisoblaydi [3, 63-b].

Dastlabki shahar Qarshi vohasida “Naxshab” (suv obod qilgan, suv naqsh bergan manzil) nomi bilan miloddan avvalgi VII asrda Yerqo‘rg‘on o‘rnida vujudga kelib, uning atrofi qal’a devorlarining qoldiqlari arxeologlar tomonidan 1999 yilda o‘rganilgan.

Qashqadaryo vohasi egaligi Chig’atoy naslidan bo’lgan Kebekxon qo’liga o’tadi va u dastlab Balxda hokimiyatda bo’lgan. Balxdagi hokimiyatdan ayrilgan Kebekxon Movarounnahrda omadini sinab ko’radi U o’z o’rdasini Nasaf o’rnidan 16 chaqirim janubroqda bo’lgan qadimiy Zahoki Moron manzilida o’rnashtiradi. Bu voqea 1318 yilda yuz beradi. Dastlab chodirgohlardan iborat bo’lgan xon qo’nolg’asi atrofi asta-sekin gavjumlashib shahar tusini ola boshlaydi. Kebekxon qo’nolg’asi “Qarshi” nomini oladi. Qarshi so’zi turkiycha bo’lib “uy”, “saroy” ma’nolarini anglatadi. Zahiriddin Muhammad Bobur “Qarshi mo’g’ulcha ottur go’rxonani mo’g’ul tili birla qarshi derlar G’olibo bu ot Chingizxon tasallutidin so’ng bo’lg’ondir” deganda, aftidan, Nasafda yuz bergan qirg’in ko’lamini ko’zda tutgan bo’lsa ajab emas [9.]. O’sha zamonlar bu manzilning tevarak-atrofini mozorotlar o’rab olgan edi. XI asrning yirik adibi Yusuf Xos Hojib o’zining “Qutadg’u bilig” asarida beklar yashaydigan joyni shunday ta’riflaydi:

Bu beglar evi ati Qarshi turur,
Qarshi ichindaki Qarshi turur.

Boysun - Surxondaryo viloyati tarkibidagi shahar va tuman nomi. Boysun Surxondaryo viloyatidagi eng qadimiy aholi manzilgohlaridan hisoblanadi. Boysunning shimoli-g‘arbida Teshiktosh g‘ori joylashgan. Boysunda miloddan avvalgi taxminan 5 ming yillik oxirida aholi yashaganligi ma’lum. Miloddan avvalgi I asrdan milodiy I asrgacha Boysun o‘rnida Poikalon nomli mustahkam qal’a shahar mavjud bo‘lgan. Milodiy VI-XIII asr boshlarida Boysun o‘rnida Chag‘oniyon shaharlaridan biri - Bosand joylashgan. Abu Ishoq Istaxriyning “Kitob masolik va al-mamolik” (“Mamlakatlar yo‘llari to‘g‘risida kitob”) asarida ham Bosand deb ta’riflangan.

Arxeologik manbalarga ko‘ra, Bosandda hayot ilk o‘rta asrlardan mo‘g‘ullar istilosigacha davom etgan. Mo‘g‘ullar bosqinida vayron bo‘lgan shahar keyinroq qayta tiklangan. Boysun mavzesi “Zafarnoma”da ham qayd etilgan [10.]. XIX asrda Boysun Buxoro amirligi davrida Surxondaryodagi uchta beklikdan birining markazi bo‘lib, unda badavlat turkiy qavmlar yashagan. Chig‘atoy ulusi tarkibiga ko‘chmanchi turkiy qavmlar unga “Boysun” deb nom berganlar. “Boysun” atamasi qadimiy turkiycha “boy” va “sin”dan olingan bo‘lib, “ulug‘ tog‘” yoxud “katta tog‘” ma’nosini ifodalagan. V.V.Verbitskiyning XIX asr oxirida tuzgan lug‘atida ham sin so‘zining orografik obyekt ifodalashi qayd qilingan [5,6,7,8.].

T.Nafasovning yozishicha, sin so‘zining areali ancha keng, orografik obyekt – tog‘, tog‘ tizmasini bildirishi Oltoy, Sibirda saqlangan, qad-qomat, bo‘y-bast ma’nosini ifodalashi Volgabo‘yi, O‘rta Osiyo, Qozog‘istonda saqlanib qolgan. Qadimiy turkiy qavmlarda boshqa narsalarga sig‘inishlar qatorida toqqa sig‘inish ham mavjud bo‘lib, tog‘lar muqaddas sanalgan. Tog‘, tog‘ tizmasi sin so‘zining qadimgi, birlamchi ma’nosi, bo‘y, qad-qomat ma’nosi ikkilamchidir.

O‘zbek xalq dostonlaridagi Boysun yurti ham tog‘ va o‘lka nomidir. Mahalliy rivoyatlarga ko‘ra, bu yerda qadimdan turkiy qavmlarning badavlat kishilari yashagan bo‘lib, “Boysun” atamasi “boylar qishlog‘i” ma’nosini anglatgan. Boysun shahri 1975 yildan tuman ma’muriy markazi [2; 22-23 б.].

Boysun – Surxondaryo viloyatidagi shahar. 1975 yildan shahar maqomini olgan. Boysun tumani markazi. Shahar Ketmonchopti tog‘ining janubiy yon bag‘rida, Hangaronsoy bo‘yida, dengiz sathidan qariyb 1240 m balandlikda. Shimoliy qismida Sariosiyo va Avlod qishloqlariga tutashgan. Boysun Surxondaryo viloyatidagi eng qadimgi aholi manzillaridan. Boysunning shimoli-g‘arbida Teshiktosh g‘ori joylashgan. Boysunda mil.av. taxm. 5-ming yillik oxirida aholi yashaganligi ma’lum. Mil. av. I asr. – mil. I asrda Boysun o‘rnida Poikalon nomli mustahkam qal’a-shahar mavjud bo‘lgan. Milodiy VI – XIII asr boshlarida Boysun o‘rnida Chag‘oniyon shaharlaridan biri – Bosand joylashgan.

1-jadval

Janubiy iqtisodiy rayon qishloq tumanlarining etimo-semantik jadvali

	Tuman nomi	**Qaysi tilda nomlangan**	**Etimo-semantik tahlili**	**Tuman tashkil topgan yili va maydoni**
	Dehqonobod	Tojik tilida	Tuman nomi tarkibi ikkita so‘zdan dehqon va obod so‘zlaridan ibora Toponimning birinchi komponenti – dehqo so‘zi tojikcha bo‘lib, “yer hokimi”, “yer egasi “yer hoqoni” degan ma’noni anglatad Oykonimning ikkinchi komponenti – obo so‘zi esa ba’zi otlarga ergashib yoki ayri sifatlarga qo‘shilib joy nomi yasaydiga “o‘zlashtirilgan” ma’nosidagi affiks. Dastlab nomi Tangiharam. Dehqonlar o‘zlashtiri yangidan tashkil qilingan qishloq ma’nosid Dehqonobod nomi rasmiy, mafkuraviy tarzd yaratildi. **Toponimik birligi: agrotoponim**	**1926 yil 29 sentabr (1962 yil 24 dekabrda G‘uzor tumaniga qo‘shil yuborilgan. 1971 yil 31 avgust kun qayta tuzilgan.) 4,0 ming km^2**
	Kasbi	Tojik tilida	O‘rta asrlarda arab sayyo solnomachilari Istaxriy, Sam’oniy, Yoqut a Hamaviy asarlarida Kasba tarzida qay qilingan. Arman manbalaridagi shakli Kazbion. Kasbi nomiga asos bo‘lgan de taxmin qilinishi mumkin bo‘lgan qasaba so‘ mavjud. Bu so‘zning ikki ma’nosi bor. Ana sh ma’nolari bilan u tojik tilining X-XIX asrl o‘tmishida qo‘llangan: katta qishloq, kich shahar, ikkinchisi g‘arov, qamish deb izohlas mumkin. Nomshunoslik qonuni talablari v amaliyotiga asoslanilsa, katta qishloq, kich shahar izohi asosli, ishonchli. **Toponimik birligi: oykonim**	**1970 yil 16 oktabr 0,65 ming km^2**
	Koson	Qadimgi so’g’d tilid	Tuman nomi Kushan etnoniminin o‘zgargan shakli – Koson. So‘z o‘rtasida sh-u-a-o tovush o‘zgarishi yuz bergan: kushan kusan – koson – Koson. IX asr yodgorlij “Hudud ul – Olam”da Kason, Sam’oniy v Yoqut al-Hamaviy asarlarida Kosan nomi qay qilingan. **Toponimik birligi: etnotoponim**	**1926 yil 29 sentabr 1,88 ming km^2**
	Mirishkor	Arabcha va fors-tojik tilida	Mirishkor so‘zi arabcha va fors-tojikch so‘zlarining birikmasidan hosil bo‘lga Ma’nosi – “ov ishlari bilan shug‘ullanuvc amir”. **Toponimik birligi: sotsionim**	**2003 yil 6 yanvar kuni sobiq Usmo Yusupov va sobi Bahoriston tumanlarining birlashishidan tashkil topgan 3,1 ming km^2**
	Muborak	Arab tilida	Tuman nomi ba’zi mahalliy rivoyatlarg ko‘ra, Muborak nomi Imom Buxoriynin ustozlaridan biri deb sanalgan Abdulloh ib Muborak al-Marvaziyga atab barpo qilinga “Xo‘jamuborak” qishlog‘i nomidan olingan. **Toponimik birligi: antrotoponim**	**1978 yil 13 sentabr 3,07 ming km^2**

	Nishon	Fors-tojik tilida	XX asrning 30-yillaridan Balxiya cho’lida yangidan chorvachilik xo’jali tuzildi. Yangi turdagi davlat xo’jali bo’lganligi sababli ramziy ma’noda va rasm tarzda Nishon deb nomlangan. Nisho so’zining ma’nolari: belgi, alomat, i mo’ljalga olingan narsa, qora, medal. X asrning 70-yillari o’rtasida shu hududda tuma tuzildi va xo’jalik nomi tuman nomiga ayland **Toponimik birligi: sotsionim**	**1975 yil 6 mart 2,1 ming km^2**
	Chiroqchi	O‘zbek tilida	Chiroqchi etimologiyasi to‘g‘risid V.Krestovskiy ham o‘z fikrini bildirib o‘tga Uning fikricha, shaharning nomi sopolda chiroq yasovchi hunarmand va butu chiroqchilarning piri, avliyo Chiroqchi o nomiga qo‘yilgan. Ammo tarixda bunday insc o‘tganligi haqida boshqa biron bir ma’lum qolmagan. Chiroqchi ota qabrining qayerdali ham noma’lum. Tilshunos T.Nafasovning fikrich qadimgi turkiy urug‘-qabila nomida Chiroqchi nomi yaralgan deb qarash ilm jihatdan asosli. Xususan, yirik daryol bo‘yidagi qishloqlar, shaharlar xalqning azal o‘troqlashishi, turg‘un hayotga ko‘chis zarurati bilan yaratiladi. Chiroqchi nomi ha shunday ehtiyoj namunasidir deb fikr bildirad **Toponimik birligi: sotsionim**	**1926 yil 29 sentabr (1962 yil 24 dekabrda Yakkabog‘ tumaniga qo‘shil yuborilgan. 1964 yil 22 fevral kuni qayta tuzilgan.)** **2,84 ming km^2**
	Qamashi	O‘zbek tilida	Tuman nomi qadimgi turkiy qamayc xalqining qishlog‘i bo’lib, so’zning o’zgarg shakli asosida vujudga kelgan. **Toponimik birligi: etnotoponim** 1962 yil 24 dekabrda Qarshi tuma bilan birlashtirilgan.1964 yil 31 dekabrda qay tuzilgan.	**1937 yil 29 sentabr 2,66 ming km^2**
	Qarshi	Mo‘g‘ul tilida	Mo‘g‘ul hukmdori Kebekxon tomonida (1318-1326 yillarda) qurdirgan shoh qas yonida qurilgan shahar. **Toponimik birligi: oykonim**	**1931 yil 1 oktabr** **0,9 ming km^2**
0	Boysun	Qadimgi turkiy tilid	Arxeologik manbalarga ko‘ra, Bosand hayot ilk o‘rta asrlardan mo‘g‘ullar istilosig qadar davom etgan. Mo‘g‘ullar bosqinic vayron bo‘lgan shahar keyinroq qay tiklangan. Chig‘atoy ulusi tarkibiga mansu ko‘chmanchi turk qavmlari unga “Boysun” de nom berganlar. “Boysun” atamasi qadim turkiycha “boy” va “sin”dan olingan bo‘li “ulug‘ tog‘” yoki “katta tog‘” ma’nosi anglatgan. Mahalliy rivoyatlarga ko‘ra, b yerda qadimdan turkiy qavmlarning badavl kishilari yashagan bo‘lib, “Biysun” atama “boylar qishlog‘i” ma’nosini anglatgan. **Toponimik birligi: oronim**	**1926 yil 29 sentabr (1962 yil 24 dekabrda Sherobod tuman bilan birlashtirilgan. 1965 yil 29 dekabrda qayta tuzildi).** **3,72 ming km^2**

1	Denov	Tojik tilida	Denov qadimgi shahar. Yozm manbalarda XIV-asr oxirlaridan “Dehinav shaklida, ya’ni “Yangi qishloq” mazmunid tilga olinadi. **Toponimik birligi: oykonim**	**1926 yil 29 sentabr 0,75 ming km^2**
2	Muzrabot	Qadimgi eroniy tilid	Eroniy tillarda buzurg – katta, ulka buyuk. Buzurg rabot > buzravot > muzravot muzrabod – “katta rabot”, “yirik qo‘rg‘o degan” ma’noni anglatadi. **Toponimik birligi: oykonim**	**1968 yil 25 dekabr (1994 yilgacha Gagarin tumani deb yuritilgan). 0,74 ming km^2**
3	Oltinsoy	O’zbek tilida	Tuman nomi tarkibi ikkita so‘zdan oltin va soy so‘zlaridan iborat. Toponimnin birinchi komponenti – oltin so‘zi arabch bo‘lib, “qimmatbaho tosh” degan ma’nog mengzab atalgan. Oykonimning ikkinch komponenti – soy so‘zi esa ba’zi otlarg ergashib yoki ayrim sifatlarga qo‘shilib jo nomi yasaydigan ma’nosidagi affiks. **Toponimik birligi: sotsionim**	**1981 yil 23 noyabr 0,56 ming km2**
4	Sariosiyo	Fors-tojik tilida	Tarkibi: sar+i+osiyo. Nomning tuzilis fors-tojikcha izofa shaklida: sar – bosh, us yuqori (tomon), osiyo – tegirmon. Sar va osiy so‘zlari i izofa biriktiruvchisi yordamid birikkan. Sariosiyo – tegirmonning yuqoris ustki tomoni. Qishloq va tegirmo tushunchalari qiyoslangan, tegirmon qiyo uchun etalon, makon vazifasini o‘taga O‘zbekcha muqobili – Tegirmonboshi. **Toponimik birligi: oykonim**	**1926 yil 29 sentabr 3,15 ming km^2**
5	Termiz	Qadimgi baqtriya tilida	X asrdan Termiz deb atalga Sam’oniyning yozishicha, ilk o‘rta asrlard Tarmiz shaklida aytilgan. Xitoy manbalarid Tami. XIX asr oxiridagi ruscha shakli Terme – Termiz – Tarmiz. Erondagi qadimiy shah nomi Tabriz va Termizning genezisi birg o‘xshaydi. Eng qadimiy shakli – Taramastl (baqtriya tilida – narigi sohildagi manzi demakdir. Amudaryo nazarda tutilib, shunda nom yunonlar tomonidan berilgan. **Toponimik birligi: gidrooykonim**	**1926 yil 29 sentabr 0,86 ming km^2**
6	Uzun	O’zbek tilida	Qo‘ng‘irot qabilasiga kiradigan uzu urug‘i nomidan olingan. **Toponimik birligi: etnotoponim**	**1942 yil 12 yanvar (1959 yil 15 oktabrda Sariosiy tumaniga qo‘shil yuborilgan. 1991 yil 29 mart kuni qayta tuzilgan 2,33 ming km^2.**
7	Sherobod	Fors-tojik tilida	Rus sharqshunos olimi V.V.Barto ma’lumotiga ko‘ra, Sherobod hozirgi nomi XVIII-asr boshida olgan bo‘li Sheroboddaryoning o‘ng sohilida qal’a qurga o‘zbeklarning qo‘ng‘irot qabilasi hukmdo	**1926 yil 29 sentabr 2,73 ming km^2**

			Sher Ali nomi bilan atalgan. Mahall rivoyatga ko‘ra, “Sherobod” atamasi “Sho rabot” – bosh rabot, bosh bekat ma’nosi bildiradi. **Toponimik birligi: antrotoponim**	
8	Qumqo‘rg‘on	O’zbek tilida	Qumqo‘rg‘on shahriga dastlab 193 yilda Qumqo‘rg‘on kanalining qazilishi va sh nomdagi qo‘riq yerlarning o‘zlashtirilis munosabati bilan asos solingan.E’tibor tomoni shuki, bu turdagi nomlar tarkibida mayda zarrachalardan tashkil topgan cho‘kin tog‘ jinsi bo‘lgan qum so‘ziga daxli yo‘ Aniqroq qilib aytganda, qumloq joy ustid bino, imorat qurish quruvchilik amaliyotig xos emas. Binobarin, tuman nomini quml qum ko‘p joyda qurilgan qo‘rg‘on deyish xat izoh hisoblanadi. Masalan, xum – g‘ish koshin, sopol idishlar pishiriladigan qurilm xum so‘zining o‘zgargan shakli – qum. Mazkur izohga asoslanib aytish mumkink Qumqo‘rg‘on – xumdonlarda g‘isht, koshi sopol idishlar pishiriladigan joydagi qo‘rg‘o Nomning dastlabki shakli – Xumqo‘rg‘o uning o‘zgargan shakli – Qumqo‘rg‘on. **Toponimik birligi: oykonim**	**1977 yil 24 mart** **2,2 ming km^2**

Janubiy iqtisodiy rayon qishloq tumanlari nomlarining ijtimoiy geografik xususiyatlari quyidagi jadvalda o’z aksini topgan deyishimiz mumkin.

Izoh: jadval adabiyot va fond manbalari asosida muallif tomonidan tuzilgan.

Adabiyotlar ro‘yxati

1. Abdurahmonov D. Beshkent rayon toponimikasi. O’zbek shevalari leksikasi.– T.: Fan, 1964. – 382-401
2. Hakimov Q. Kartadagi so’z. –T: «VNESHINVESTPROM», 2019. – 228 б.
3. Qadimgi Kesh. Shahrisabz tarixidan lavhalar. – Toshkent: “Sharq”, 1998. – 208 b.
4. Qorayev S. Qarshi nomi qayerdan olingan? // O‘qituvchilar gazetasi, 1966, 23.
5. Xolmo‘minov X. Boysun rayon mikrotoponimlarini o‘rganish // Onomastika Uzbekistana. Tezisi Respublikanskoy konferensii. – Tashkent, 1989. –S. 89-90.
6. Xolmo‘minov X. Boysun toponimiyasida arab elementlari // O‘zbek tilshunosligiga oid tadqiqotlar. – Toshkent, 1992. – B. 88-89.
7. Xolmo‘minov X. Boysun rayon mikrotoponimlarining leksik-semantik xususiyatlari // O‘zbek tilining leksik-semantik xususiyatlari, - Toshkent, 1988. –B. 73-75.
8. Xolmuminov X. Mikrotoponimiya Boysunskogo rayona i yego okrestnostey: Avtoref. dis… kand. filol. nauk. – Tashkent, 1993. – 18 s.
9. Zahiriddin Muhammad Boburning “Boburnoma”. (Tarixiy-biografik asar). Adabiyot xrestomatiyasi, 33-jild,– T.: G‘afur G‘ulom nashriyoti, 2018. – 520 b.
10. Sharafuddin Ali Yazdiy. Zafarnoma. (So‘z boshi, tadbil izohlar va joy nomlari ko‘rsatkichlari mualliflari A.Ahmad va H. Bobobekov). – T.: Sharq, 1997. – 384 b.
11. Shermatov A. Qarshi shahri va uning nomi haqida // Nizomiy nomli ped. ins-ti ilmiy asarlari. – Toshkent, 1964. T. 47. – B. 187-194.

QO‘QON XONLIGINING SHARQIY TURKISTON VA XITOY BILAN ALOQALARNING AHAMIYATI.

Saparov S.S.
ShDPI 2-KURS MAGISTRANTI

Qo‘qon xonligining Sharqiy Turkiston va Xitoy o‘rtasidagi ko‘prik sifatidagi strategik joylashuvi uni mintaqaviy iqtisodiyotning asosiy o‘yinchisi sifatida ko‘rsatib, foydali savdo imkoniyatlaridan foydalanishga intilayotgan savdogarlar, sayohatchilar va tadbirkorlarni o‘ziga tortdi.Siyosiy jihatdan Qo‘qon xonligi, Sharqiy Turkiston va Xitoy o‘rtasidagi munosabatlar kuch va diplomatiyaning nozik muvozanati bilan ajralib turardi. Bu kuchlarning o‘zgaruvchan ittifoqlari, chegara nizolari va hududiy ambitsiyalari geosiyosiy manzarani shakllantirib, strategik manevrlar va vaqti-vaqti bilan to‘qnashuvlarga olib keldi. Qo‘qon xonligining Sharqiy Turkistonda o‘z hokimiyatini o‘rnatish borasidagi sa’y-harakatlari, shu bilan birga, Xitoy bilan munosabatlarini tartibga solish, turli etnik elatlar va madaniyatlar joylashgan hududda ko‘plab ta’sir doiralarini boshqarishning murakkabligini ko‘rsatdi.Madaniy jihatdan Qo‘qon xonligi, Sharqiy Turkiston va Xitoy o‘rtasidagi o‘zaro aloqalar bilim, san’at va e’tiqodlarning jonli almashinuviga turtki bo‘lgan. Olimlar, san’at arboblari va din arboblari bu hududlar o‘rtasida sayohat qilib, Markaziy Osiyoning madaniy manzarasini boyitgan tushunchalar, amaliyotlar va yangiliklar bilan o‘rtoqlashdilar. Badiiy uslublar, me'moriy dizaynlar va lingvistik ta'sirlarning uyg'unligi siyosiy chegaralarni kesib o'tgan va turli jamoalar o'rtasida o'zaro bog'liqlik hissini uyg'otadigan kosmopolit axloqqa hissa qo'shdi.

Qo‘qon xonligidagi madaniy hayot: Hozirgi O‘zbekiston, Qirg‘iziston va Tojikiston hududida joylashgan Qo‘qon xonligi XVIII-XIX asrlarda gullab-yashnagan O‘rta Osiyoning ko‘zga ko‘ringan davlati edi. O‘zining boy madaniy merosi bilan mashhur bo‘lgan Qo‘qon xonligi turli etnik guruhlar, tillar va badiiy an’analarning uyg‘unlashgan joyi bo‘lgan. [2:112]

1. San'at va arxitektura: Qo‘qon xonligi fors, turkiy va O‘rta Osiyo ta’sirini uyg‘unlashtirgan nafis san’ati va me’morchiligi bilan mashhur edi. Qo‘qon hukmdorlari san’atning buyuk homiylari bo‘lib, koshinkorlik, xattotlik va geometrik naqshlar bilan bezatilgan go‘zal masjidlar, madrasalar, saroylar qurdirdilar. Qo‘qon shahridagi Jomiy masjidi va Xudayorxon saroyi hududning me’morchilik ko‘rkamligining yorqin namunasidir.

2. Adabiyot va she'riyat: Qo‘qon xonligida she’riyat va adabiyot ravnaq topdi, ko‘plab iste’dodli shoir va yozuvchilar madaniy manzaraga hissa qo‘shdilar. Qo‘qon saroyi aqliy faoliyat markazi bo‘lib, u yerda shoirlar she’rlar o‘qigan, olimlar diniy mavzularda bahslashgan, ulamolar qo‘lyozmalardan ko‘chirilgan. Qo‘qon she’riyatida ko‘pincha ishq, tabiat, tasavvuf, fasl almashish mavzulari o‘z aksini topgan bo‘lib, fors va turkiy adabiy an’analardan ilhom olgan.

3. Musiqa va raqs: Musiqa va raqs Qo‘qon xonligining madaniy hayotida muhim o‘rin tutgan, bayram va tantanalarda an’anaviy o‘zbek, tojik va qirg‘iz ohanglari havoni to‘ldirgan. Sozandalar dutor, tanbur, doira kabi an’anaviy torli va zarbli cholg‘u asboblarini chalishsa, raqqosalar nafis harakatlari, rang-barang liboslari bilan tomoshabinlarni xushnud etishdi. Qo‘qonning jo‘shqin xalq musiqa va raqs an’analari bugungi kungacha tomoshabinlarni maftun etib kelmoqda.

4. Oshxona va pazandalik an'analari: Qo‘qon xonligining oshpazlik an’analari ta’m va ziravorlarning ajoyib aralashmasi bo‘lib, mintaqaning Ipak yo‘li merosi va qishloq xo‘jaligining mo‘l-ko‘lligini aks ettiradi. Palov, shashlik (kabob), lag'mon (noodle) va samsa (pirojnoe) boylar ham, oddiy odamlar ham yoqadigan mashhur taomlar edi. Qo‘qonda choyxona madaniyati ham gullab-yashnagan, choyxonalar yig‘ilishlar, bahs-munozaralar va dam olish uchun ijtimoiy markaz bo‘lib xizmat qilgan.

5. Hunarmandchilik va to'qimachilik: Qo‘qon xonligida hunarmandchilik yuksak qadrlangan, mohir hunarmandlar nafis kulolchilik, to‘qimachilik, gilam va yog‘och buyumlar ishlab chiqargan. Buxoro so‘zani kashtalarining murakkab gul naqshlari, Rishton kulolchiligining jo‘shqin ranglari, Marg‘ilon ipagining nozik to‘quvi viloyat san’atkorligining timsoli edi. Ushbu an’anaviy hunarmandchilik buyumlari o‘zining go‘zalligi va mahorati bilan hamon e’zozlanib kelinmoqda.Qo‘qon xonligining madaniy hayoti O‘rta Osiyoning jo‘shqin ruhini aks ettiruvchi

bunyodkorlik, rang-baranglik va meros gobelenlaridan iborat edi. Qo‘qon xonligi mahobatli me’morchiligidan tortib lirik she’riyati, ritmik musiqasidan tortib to mazali taomlarigacha mintaqaning madaniy landshaftida unutilmas iz qoldirgan. Bugungi kunda ushbu yorqin davr merosi kelgusi avlodlar uchun Markaziy Osiyo merosining abadiy mohiyatini saqlab qolgan holda tashrif buyuruvchilarni ilhomlantirish va hayratda qoldirishda davom etmoqda.

Qo‘qon xonligi nomi bilan ham tanilgan, O‘rta Osiyoda 1709—1876 yillarda mavjud bo‘lgan ko‘zga ko‘ringan o‘zbek xonligi edi. Xonlikning poytaxti Qo‘qon bo‘lib, XVIII-XIX asrlar davomida mintaqa tarixida muhim o‘rin tutgan. 1709 yilda minglab o‘zbeklar safidan bo‘lgan Shohruhbiy tomonidan asos solingan Qo‘qon xonligi dastlab Qo‘qon, Namangan, Marg‘ilon, Konibodom, Isfara kabi hududlar va ularning atrofidagi qishloqlarni o‘z ichiga olgan. Xonlikning strategik joylashuvi uni Markaziy Osiyo geosiyosatining muhim ishtirokchisiga aylantirdi, chunki u savdo, madaniy almashinuv va siyosiy o‘zaro aloqalar markazi bo‘lib xizmat qildi. Qo‘qon xonligi uchun murakkab davlat tuzumi, xon boshchiligidagi ierarxik boshqaruv tuzilmasi xarakterli edi. Xon davlat ishlarini boshqaradigan byurokratiya tomonidan qo'llab-quvvatlanadigan muhim siyosiy hokimiyatga ega edi. [3:54]

Xonlik Ipak yo‘li savdo tarmog‘ida hal qiluvchi vositachi bo‘lib, O‘rta Osiyodagi bozorlarni Sharqiy Turkistondagi bozorlar bilan bog‘lagan. Ushbu savdo yo'li nafaqat tovarlar almashinuvini osonlashtirdi, balki ikki mintaqa o'rtasida g'oyalar, texnologiyalar va madaniy amaliyotlarni uzatish uchun kanal bo'lib ham xizmat qildi.Iqtisodiy jihatdan Qo‘qon xonligi bilan Sharqiy Turkiston o‘rtasidagi munosabatlar o‘zaro manfaatli edi. Xonlikning strategik joylashuvi unga Markaziy Osiyo, Sharqiy Turkiston va undan tashqaridagi savdo-sotiqdan foyda olib, asosiy savdo yo‘llarini nazorat qilish imkonini berdi. Ipak, ziravorlar, gilam va boshqa tovarlar kabi tovarlar bu yerlardan o‘tib, Qo‘qon xonligini ham, Sharqiy Turkistonni ham iqtisodiy jihatdan boyitdi.Qolaversa, Qo‘qon xonligi va Sharqiy Turkiston o‘rtasidagi madaniy aloqalar har ikki mintaqaning ijtimoiy tuzilishini shakllantirishda katta rol o‘ynagan. Badiiy, me’moriy va intellektual ta’sirlar erkin tarzda oqib o‘tib, Qo‘qon xonligi va Sharqiy Turkiston san’ati, adabiyoti va me’morchiligida namoyon bo‘lgan boy madaniy almashinuvga olib keldi. Olimlar, shoirlar va hunarmandlar ikki viloyat o‘rtasida ko‘chib o‘tib, ziyolilar va san’at ahlining faolligiga hissa qo‘shdilar.Siyosiy jihatdan Qo‘qon xonligi bilan Sharqiy Turkiston o‘rtasidagi munosabatlar muammolardan holi emas edi. Ikkala hudud ham qo'shni kuchlarning bosqinlari va aralashuvlariga duchor bo'lgan, bu esa mojaro va beqarorlik davrlariga olib kelgan. Biroq Qo‘qon xonligi va Sharqiy Turkiston o‘rtasidagi diplomatik sa’y-harakatlar va ittifoqlar mintaqada kuchlar o‘rtasidagi nozik muvozanatni saqlash, tashqi tahdidlarga qarshi o‘z muxtoriyati va suverenitetini saqlab qolishda muhim ahamiyat kasb etdi.

Qo‘qon xonligi va Xitoy o‘rtasidagi tarixiy aloqalar XVIII-XIX-asrlarda O‘rta Osiyoning siyosiy manzarasini shakllantirishda hal qiluvchi rol o‘ynadi. Savdo yo'llari va diplomatik aloqalar chorrahasida joylashgan bu ikki davlat o'rtasidagi munosabatlar mintaqaviy barqarorlik, iqtisodiy farovonlik va madaniy almashinuvga muhim ta'sir ko'rsatdi. Ushbu maqolada Qo‘qon xonligining Xitoy bilan munosabatlarining ahamiyati, tarixiy sharoiti, iqtisodiy dinamikasi va ularning o‘zaro munosabatlarining geosiyosiy oqibatlari o‘rganiladi.Geosiyosiy jihatdan Qo‘qon xonligining Xitoy bilan munosabatlari kuchlar va diplomatiyaning nozik muvozanati bilan ajralib turardi. Qo‘qon xonligi Markaziy Osiyoda kuchayib borayotgan davlat sifatida o‘z muxtoriyatini mustahkamlab, o‘z ta’sirini kengaytirishga intildi, Qing sulolasi vakili bo‘lgan Xitoy esa mintaqada o‘zining hududiy ambitsiyalari va strategik manfaatlarini saqlab qoldi. Qo‘qon xonligi va Xitoy o‘rtasidagi umumiy chegara nizolar, muzokaralar va vaqti-vaqti bilan to‘qnashuvlar uchun markaz bo‘lib xizmat qilgan va ular munosabatlarining murakkabligini ko‘rsatgan. Iqtisodiy jihatdan Qo‘qon xonligi bilan Xitoy o‘rtasidagi savdo aloqalari muhim ahamiyatga ega edi. Sharq va G‘arbni bog‘lovchi qadimiy savdo yo‘llari tarmog‘i bo‘lgan Ipak yo‘li ikki davlat o‘rtasida tovar, g‘oyalar va texnologiyalar almashinuvini osonlashtirgan. Xitoyning O‘rta Osiyoning ipak, ziravorlar va gilam kabi tovarlariga bo‘lgan talabi Qo‘qon xonligi uchun daromadli bozor bo‘lib, uning iqtisodiy farovonligini kuchaytirdi va chegaralar bo‘ylab savdo aloqalarini rivojlantirdi.

Madaniy jihatdan Qo‘qon xonligi va Xitoy o‘rtasidagi o‘zaro aloqalar badiiy, ma’rifiy va diniy ta’sirlarning boy gobeleniga hissa qo‘shgan. Olimlar, savdogarlar va hunarmandlar ikki viloyat o‘rtasida sayohat qilib, o‘zlari bilan yangi g‘oyalar, amaliyot va an’analarni olib kelishgan. Madaniy ashyolar, tillar va e’tiqodlar almashinuvi Qo‘qon xonligi va Xitoy jamiyatlarini boyitib, o‘zaro hurmat va hamkorlik ruhini uyg‘otdi.Vaqti-vaqti bilan yuzaga keladigan keskinlik va to'qnashuvlarga qaramay, Qo'qon xonligi va Xitoy o'rtasidagi diplomatik munosabatlar hamkorlik va tinch-totuv yashash davrlari bilan ajralib turardi. [5:76] Chegaralarni belgilash, savdo-sotiqni tartibga solish va diplomatik ishlarni boshqarish bo'yicha shartnomalar va kelishuvlar muhokama qilindi, bu muloqot va nizolarni hal qilish majburiyatini namoyish etdi. Siyosiy ambitsiyalar va hududiy nizolar vaqti-vaqti bilan o'zaro munosabatlarni keskinlashtirgan bo'lsa-da, Qo'qon xonligi va Xitoy diplomatik almashinuvlar olib borish va beqaror mintaqada barqarorlik ko'rinishini saqlab qolishning afzalliklarini tan oldi. [6:17]

Xulosa qilib aytganda, Qo‘qon xonligi va Xitoy o‘rtasidagi munosabatlar Markaziy Osiyoning tarixiy yo‘nalishini shakllantirishda beqiyos ahamiyatga ega bo‘lgan. Ushbu ikki kuch o'rtasidagi iqtisodiy, siyosiy va madaniy aloqalar tovarlar, g'oyalar va amaliyotlarning dinamik almashinuvini ta'minladi, ikkala mintaqa jamiyatlarini boyitdi. Qiyinchiliklar va qarama-qarshiliklarga qaramay, Qo‘qon xonligi va Xitoy o‘z munosabatlarini pragmatizm va o‘zaro manfaatdorlik tuyg‘usi bilan yo‘lga qo‘yib, Markaziy Osiyo tarixida o‘z aksini topgan o‘zaro bog‘liqlik va hamkorlikning abadiy merosini qoldirdi.

Adabiyotlar ro‘yxati

1. Bobobekov H., Qo‘qon tarixi, Toshkent-1996.[1:122]
2. Nalivkin V. P. Kratkaya istoriya Kokandskogo xanstva. — Kazan, 1886. [2:112]
3. Sichyov N. V. Kniga dinastiy. — M.: AST; Vostok-Zapad, 2005. — ISBN 5-17-032495-2 (AST); ISBN 5-478-00092-2 (Vostok-Zapad).[3:54]
4. Istoriya Sredney Azii. Sbornik istoricheskix proizvedeniy / Sost. A. I. Buldakov, S. A. Shumov, A. R. Andreev. — M.: Yevrolins; Russkaya panorama, 2003. — ISBN 5-93165-072-5.[4:188]
5. 1842 yilgi Angliya – Xitoy shartnomasi. Nankin shartnomasi deb ham yuritiladi. Angliya va Xitoy o‘rtasidagi 1-opium urushi yakuniga ko‘ra imzolangan. Xitoy uchun og‘ir bo‘lgan shartlarda tuzilgan. Tarixga “Xitoyning birinchi teng bo‘lmagan shartnomasi” nomi bilan kirgan.[5:76]
6. J. Fletcher. The Cambridge history of China. Vol 10 Late Ching 1800-1911, Part 1. Cambridge University Press 1978, [6:17]

ШАЙБОНИЙЛАР ДАВРИДА БУХОРО ХОНЛИГИДА МАДРАСАЛАРНИНГ ҚУРИЛИШИ ВА ФАОЛИЯТИ

Салимова Ф.С.
Самарқанд Давлат Университети. Тарих факултети. 1-босқич магистранти.

Шайбонийлар ҳукмронлиги даврида Бухоро хонлигидаги асосий таълим муассасаларига мадраса, масжид, ҳужра , қорихона, ва мактаблар кирган.

“Бу даврда кўплаб Самарқанд ва Бухоронинг ҳар бир маҳалла, ҳар бир гузарида мактаб бўлиб, яқин атрофдаги масжиднинг имоми ана шу мактабнинг домласи ҳисобланган. Мактаб эгаси мактабдор деб аталиб, уларнинг аксарияти вақф мулки ҳисобидан ташкил этилган. Айрим ҳукмдорлар жамият аъзоларининг маънавий қиёфаси ва маърифатли бўлишлари ҳақида қайғуриб, мактабларга эътибор қаратган. Шу ўринда муаррих Муҳаммад Солиҳнинг XVI асрга оид қуйидаги маълумоти диққатга сазовордир. Унингёзишича, Муҳаммад Шайбонийхоннинг биродари Маҳмуд Султон Қундузни қўлга киритгач, бу ерда ҳар маҳалла қошида бир мактаб очишга ҳаракат қилган, ким мактабдор бўлса, унга “лутфу иноят бисёр” кўрсатган”

Манбаларнинг гувоҳлик беришича XVI асрда шайбонийлар даврида мактаб, ҳужра, қорихона, мадраса сўзларининг ҳаммаси бир сўз билан „билим берувчи ўқув маскани”

маъносида ишлатилган. Бу таълим муассасалари ёшларнинг илм сирларини эгаллашлари ва саводли бўлишларида алоҳида аҳамият касб этган. Уларнинг вазифаси бир хил “ўқитиш ва таълим бериш” бўлса-да, фаолиятларида фарқлар мавжуд бўлган. Масалан:“Мадраса- олий ўқув юрти. Араб тилидан олинган, дарс ўтадиган жой. Бухоро олий таълим масканлари фаолиятига доир ҳужжатларда шу сўз кўпроқ қўлланади. Бу атама таълим бериш учун махсус қурилган ўқув биноларини ифодалайди.

Ҳужра- мадрасаларнинг иккинчи номи. Араб тилидан олинган, “хона” маъносида қўлланади.

Қорихона- Ўқув даргоҳларининг бир тури. Унда асосан Қуръон ҳофизларини тайёрлашга катта эътибор берган.

Мактаб- ҳар бир гузарда мавжуд бўлган бошланғич таълим муассасаларидир.”

Шу билан биргаликда шайбоний ҳукмдорлар таълим ва тарбия масалаларига ҳам етарлича эътибор беришган ҳамда кўплаб таълим муассасаларининг қурилишга ҳам бош-қош бўлишган.

XVI аср меъморчилик санъатининг бир қатор намуналари бизнинг замонларимизгача сақланиб қолган. Самарқанд, Бухоро, Тошкент каби шаҳарларда меъморчилик соҳасида катта ишлар қилинганлиги тарихий манбаларда зикр этилган. Муҳаммад Шайбонийхон буйруғи билан XVI аср бошларида Самарқандда мадраса қурила бошлаган. 1510 йилда Шайбонийхон вафоти муносабати билан вақтинча тўхтаб қолган, кейинроқ келини Меҳрсултонхоним ташаббуси билан 1515-1516 йилларда Самарқанддаги Шайбонийхон мадрасаси қурилиши ниҳоясига етказилган. 16 аср бошида Самарқандда Абдураҳим Садр томонидан мадраса, 1528- 1530- йилларда Али Кўкалдош томонидан Самарқандда жомеъ масжиди қурилган. Тошкентда Наврўз Аҳмадхон ҳукмронлиги даврида Бароқхон ва Кўкалдош мадрасалари бўнёд этилган.

Шайбонийлар ўзбек меъморчилигини равнақ эттиришда темурийлардан кейин энг катта ҳисса қўшган, энг чуқур из қолдирган сулоладир. Шайбонийлар ҳам худди темурийлар сингари бунёдкор сулолалардан эди.

Қадимдан Шарқ халқлари, асосан, Ўрта Осиёда барча шаҳар ва марказларда нақшинкор, ганчкор муҳташам бинолар қуриш анъана тусига айланган. Моҳир меъмор ва наққошлар томонидан ишланган бу ноёб обидалар пишиқ ва мустаҳкам қурилганлиги билан асрлар давомида бутун дунёни ҳайратга солиб келган.

Шайбоний ҳукмдорлар ҳам меъморий иншоотлар барпо этишга ўз куч-қудратларининг ифодаси сифатида қарадилар. Сифатли пишиқ ғиштлардан баланд пойдевор устига қурилган кўплаб иншоотлар бу давр шаҳарсозлиги ва меъморчилиги юксак тараққий этганлигидан далолат беради. Мовароуннаҳр шаҳарсозлигида темурийлар даври анъаналари давом эттирилди ва бойитилди. Шаҳарларда кўплаб мадрасалар, масжидлар хонақоҳлар барпо этилди. Меъморий иншоотларни қурилишда давлат хазинасидан ташқари хусусий кишилар ҳам ўз маблағларини сарфлаганлигини айтиб ўтишкерак.

Убайдуллахон (1533 1540) ҳукмронлиги даврида Бухоро хонлигида маданий ҳаёт равнақ топган. Илм-фан, айниқса, адабиёт, мусиқа соҳалари ривожланиши билан биргаликда бу пайтда меъморчилик ишларига ҳам катта эътибор берилган. Ўша давр меъморчилик санъати намуналаридан бири Мир Араб мадрасаси(1536-йил)ҳисобланади. Бу мадраса Шайх Абдулла Яманий томонидан бунёд этилган. Шайх Абдулла Яманий 22 ёшида Самарқандга келиб Хожа Аҳрорга шогирд тушган. Мадраса дарвозасига хаттот Мирали Фатҳободий Мир Араб Шарқ мамлакатларида машҳурлиги тўғрисида битик ёзган. Мадраса Убайдуллахон томонидан ажратилган маблағ ҳисобига қурилган ва ўз даврининг олий таълим муассаси ҳисобланган. Бу меъморий иншоат шарқ меъморчилик анъаналарининг “Чор “ услубида,эшиклари эса ҳотамкори услубида бунёд этилган.

Убайдуллахоннинг ўғли Абдулазизхон (1540-1550) ҳам ички низо-жанжаллар кўп бўлишига қарамасдан шаҳарлар ободончилиги, илм-фан ривожига катта эътибор берган.

Унинг даврида Баҳоуддин Нақшбанд мақбараси ва хонақоҳи қуриб битказилган, боғ- роғлар қад кўтарган.

Шайбонийлар даврида нафақат ҳукмдорлар, балки ўз даврининг кўзга кўринган ва катта моддий имкониятга эга бўлган шахслар ҳам меъморий ёдгорликлар қурган. Самарқандда Муҳаммад Шайбонийхон “Хония”ва Абусаид номли мадрасалар қурилган. Бухоро шаҳри деворининг таъмирланган. Абдуллахон, Модарихон (Абдуллахон ўз онасига атаб қурдирган), Говкушон, Фатҳулла қушбеги, Муҳаммад Хўжа Порсо, Жўйбор, Кўкалдош, Қулбобо мадрасалари, Калон, Хожа Зайниддин, Баланд, Чорбакр, Абдуллахон масжидлари, Тоқи Саррафон, Тоқи Заргарон, Тоқи Урдфуришон, Тоқи Тергарон, Тоқи Телпакфуришон каби 5та тоқлар, Абдуллахон тими, Тошкентда Кўкалдош, Бароқхон мадрасалари, Каффоли Шоший мақбараси, Туркистонда Муҳаммад Шайбонийхон масжиди, Балхда Абдуллахон ва Қулбобо кўкалдош мадрасалари ҳамда бошқа меъморий ёдгорликлар қурилган.

Жўйбор хожаларининг кўзга кўринган вакиллари бўлмиш Хожа Ислом ва Хожа Саъд томонидан Бухоро шаҳри ва унинг теварагида қатор обидалар қурилди, эскириб таъмирга муҳтож бўлиб қолганлари эса қайта таъмирланди. “Равзат-ар-ризвон” қўлёзма асарида бу ҳақида қимматли ва кўпчиликка номаълум маълумотлар келтирилади. Мазкур асарни тадқиқ қилиш натижасида қуйидаги маълумотларни аниқлашга муяссарбўлдик: Хожа Исломнинг маблағлари ҳисобига 1558 йили Занданидаги жомеъ масжиди тўла қайта қурилган ва кенгайтирилган. Хожа Ислом буйруғи билан қурилиш ишларини унинг сафдошларидан бири Мавлоно Ёрмуҳаммад бошқарган

1562 йилда Хожа Ислом томонидан Бухоро шаҳри ичидан ўтадиган Шоҳруд ариғининг ўнг қирғоғида йирик жомеъ масжиди қурилган. Айни бу пайтда бу масжид “Хожа Калон” масжиди деб аталиб, Говкушон мадрасасининг сўл томонида жойлашган. Масжид ўз даврининг йирик саждагоҳи саналиб, катталиги жиҳатидан Масжиди Калондан сўнг иккинчи ўринда турган. Унинг меҳроби олтин суви юритилган нақшлар, шунингдек, Қуръон суралари билан безатилган эди. Масжид ҳозир ҳам мавжуд. Хожа Ислом Бухоро шаҳрида бир мадраса қуришни ихтиёр қилиб, шаҳарнинг Говкушон маҳалласида ер сотиб олади. Фарзанди Хожа Саъдни чақириб, унга 70 минг искандархоний нукратанга беради ва бу маблағни мадраса қурилишига сарф этишни буюради. Хожа Саъд отаси вафотидан сўнг Говкушон мадрасаси қурилиши поёнига етказган.

Бухоро хонлигида шаҳарлар тараққиёти ва меъморчилик, айниқса, Абдуллахон II даврида жуда юксалди. У маданият ва илм фанга ҳомийлик й қилган. Ҳозирги пайтда Ўрта Осиёдаги XVI асрга мансуб меъморий обидаларнинг асосий қисми Абдуллахон даврида қурилган бўлиб, манбаларнинг гувоҳлик беришича,уларнинг сони мингдан ортиқ бўлган.

Абдуллахон II томонидан қурилган мадраса халқ орасида қўш мадраса номи билан аталувчи мажмуанинг шимолий қисмида жойлашган. Ўз даври меъморчилигинингXVI асрда эришган барча ижодий ютуқларини намойиш этади.

Бу даврда ҳам олий мусулмон мактаблари-мадрасалар мафкуравий ҳаётда муҳим рол ўйнаган. Шайбонийлар мадрасалар таъсирини мустаҳкамлашга интилганлар ва Бухоро, Тошкент, Самарқанд ва Балхда бир қатор янги мадраса ва масжид биноларини қурганлар. XVI аср меъморчилигда маҳобатли бинолар, мадрасалар, масжидлар, саройлар, мақбаралар, хонақоҳлар қуриш учун энг яхши уста ва меъморлар жалб қилинган.

Хожа Исломнинг тўнғич фарзанди ва вориси Хожа Саъд ҳам отаси сингари Бухоро ва унинг атрофида турли обидалар қуриш учун маблағни аямади. Корхона яқинидаги гузаридаги ҳовуз яқинида 1567-йили унинг томонидан пишган ғиштдан масжид, Калобод гузарида икки қаватли мадраса қуради. (Мадраса XX аср 50- йилларида бузиб ташланган.) Хожа Саъд бунёдкорлик фаолиятида таъмирталаб биноларни қайта тиклаш муайян ўрин эгаллайди. Шайбоний Абдулазизхон даврида Бухоро шаҳрининг Хиёбон гузарида жомеъ масжиди қурилган бўлиб, XVI аср 70- йилларига келиб, у таъмирга муҳтож бўлиб қолди. Хожа Саъд маблағи ҳисобидан масжид таъмирланган.

Бухоро, Самарқанд, Тошкент ва Балх шаҳарларида қурилган бинолар қадимги меъморчилик анъаналарига асосланган. Уларга юксак даражада нақшлар туширилган ва хаттотлар томонидан санъат даражасида ишлов берилган. Хусусан, ушбу давр манбаларида машҳур наққош ва хоттотлардан Дарвеш Муҳаммад (XVI аср), Юсуф Наққош (XVаср охири-XVI аср 30-йиллар), Мир Али Ҳиравий (XVI аср), Мир Ҳусайин Куланки (XVI аср), Муҳаммад Мурод Самарқандий (XVI аср), каби бошқаларнинг номлари келтирилади. Бухорода мадрасалар қуришда ўзига хос тажриба шаклланган бўлиб, улар нафақат ўқув юрти, балки ўзига хос меъморий иншоот ҳам бўлган.

XVI аср маданий ҳаёти ва таълим тизими ҳақида гап кетганда, Бухоро хонлигида юксак мавқеъга эга бўлган Жўйбор хожаларининг ўрнини таъкидлаб ўтиш керак. Чунки жўйборий шайхлар бу соҳа ривожига хонлардан ҳам кўпроқ ҳисса қўшган. Бу давр ижтимоий-фалсафий ва ахлоқий қарашларида ислом дини ва динга муносабат масаласи асосий ўрин тутади. Жўйборий хожалардан айниқса, Хожа Ислом ва Хожа Саъд қурдирган бинолар аҳамиятга молик. Хожа Ислом томонидан бунёд этилган Говкушон мадрасаси узоқ йиллар талабаларнинг билим оладиган маърифат масканига айланиб келди, у ерда асосан, аълочи талабалар ўқув йили охирида тақдирланадиган маросими ҳам ўтказилар эди.

Хуллас, Шайбонийлар даврда Бухоро хонлигида бунёд этилган муҳташам иморатлар ва ўқув иншоотлари давлат ҳукмдорлари ҳамда ўзига тўқ қатламнинг меъморчилик ва маданият соҳасига алоҳида эътибор берганлигидан дарак беради.

Адабиётлар рўйхати

1. Қандахоров А. Бухоро хонлиги ва унда карманалик шайхлар фаолияти.- Т.: Тафаккур қаноти,-2008.

2. Жуманазар А . Бухоро таълим тизими тарихи.- Т.: Академнашр,2017.- Б.53-54.

3. Иброҳимов А.XVI аср Ўзбек адабиётининг асосий хусусиятлари.- Т.: Фан,-1976. Б.41- 42.

4. Сагдуллаев А, Аминов Б, Мавлонов У, Норқулов Н . Ўзбекистон тарихи: давлат ва жамият тараққиёти. - Т.: Академия,-2000. Б.169.

5. Қорабоев У, Соатов Г. Ўзбекистон маданияти.- Т.:-2011.- Б.106-107.

6. Ғозиев .С, Ўташева Ш. XVI асрда Мовароуннаҳрда сиёсий, ижтимоий- маънавий ҳаёт. 2014.- Б.30.

7. Тўраев Ҳ. Бухоро хонлигининг XVI- XVII асрлар ижтимоий- сиёсий ва маданий ҳаётида Жуйбор хожаларининг тутган ўрни. Тарих фанлари доктори илмий даражаси учун ёзилган дисс.- Тошкент, 2010 й. 246- бет.

8. Тўраев Ҳ. Бухоро хонлигининг XVI- XVII асрлар ижтимоий- сиёсий ва маданий ҳаётида Жуйбор хожаларининг тутган ўрни. Тарих фанлари доктори илмий даражаси учун ёзилган дисс.- Тошкент, 2010 й. 246- бет.

9. Сагдуллаев А, Аминов Б, Мавлонов У, Норқулов Н . Ўзбекистон тарихи: давлат ва жамият тараққиёти. - Тошкент.: Академия, 2000 й. 171- бет.

10. Қандахоров А. Бухоро хонлиги ва унда карманалик шайхлар фаолияти.- Тошкент.: Тафаккур қаноти, 2008 й. 85 бет.

11. Ғозиев .С, Ўташева Ш. XVI асрда Мовароуннаҳрда сиёсий, ижтимоий- маънавий ҳаёт. – Тошкент, 2014 й. 32- бет.

М У Н Д А Р И Ж А

№	МУАЛЛИФЛАРНИНГ Ф. И. Ш	МАҚОЛА МАВЗУСИ	БЕТ
		КИРИШ СЎЗИ	*3*
		1-ШЎБА **ЎЗБЕКИСТОНДА ИЛК ДАВЛАТЧИЛИК ВА ШАҲАРСОЗЛИК АНЪАНАЛАРИНИНГ РИВОЖЛАНИШ БОСҚИЧЛАРИ ҲАМДА ЭВОЛЮТСИЯСИ**	
1.	Мухамедов Я.К.	*ҒАРБИЙ ТУРК ХОҚОНЛИГИ МАҲАЛЛИЙ БОШҚАРУВ ТИЗИМИДА ҚЎЛЛАГАН УНВОН ВА МАНСАБЛАР*	4
2.	Раимқулов А.А.	*ЖАНУБИЙ СУҒДНИНГ ЧЕГАРА ШАҲАРЛАРИ ХУСУСИДА*	*6*
3.	Асқаров А.А.	*КЎҲНА ТАРИХ ШОДАСИДАГИ МАРЖОН (“Ўзбек халқининг келиб чиқиши тарихи” асари ҳақида)*	*9*
4.	Ibragimova M.N.	*WORKS OF THE TEMURIDS – A SOURCE ON THE HISTORY OF MOGHULISTAN*	*13*
5.	Хасанов А.	*ЖАНУБИЙ ЎЗБЕКИСТОН ҚАДИМГИ ШАҲАРЛАРИ ВА ҚИШЛОҚЛАР ЎРТАСИДАГИ ЎЗАРО АЛОҚАЛАР*	*15*
6.	Mamatmusayev T.	*QARSHI QAL’ASI TASHKIL TOPISHI VA UNING AHAMIYATI*	*19*
7.	Қудратов С.С.	*ДОВОН ПОДШОҲЛИГИ ПОЙТАХТИ БОРАСИДА*	*21*
8.	Indiaminova Sh.A.	*SAMARQAND SO‘G‘DIDA MODDIY VA MA’NAVIY MADANIYATNING RIVOJLANISHI*	*24*
9.	Qdirniyazov O.Sh.	*SHARQ VA G‘ARB SAVDO ALOQALARI TIZIMIDA O‘RTA ASRDAGI XORAZM*	*27*
10.	Qodirova M.M.	*O’ZBEKISTONDA ILK DAVLATCHILIK VA SHAHARSOZLIK AN’ANALARINING RIVOJLANISH BOSQICHLARI HAMDA EVOLYUTSIYASI*	*30*
11.	Норматов Ш.М.	*КЎЗАЛИҚИР МУДОФАА ИСТЕҲКОМИНИНГ ЎРГАНИЛИШ ТАРИХИ ТАҲЛИЛЛАРИ*	*31*
12.	Полвонов К.Н.	*ҚАШҚАДАРЁ ВОҲАСИ ШАҲАРЛАРИ ТАРИХИ ТАДҚИҚОТЧИЛАР НИГОҲИДА*	*33*
13.	Хосиятов Х.О.	*МАМЛАКАТИМИЗДА ЯГОНА АРХЕОЛОГИЯ МУЗЕЙИ ТАРИХИ*	*35*
14.	Нурматов А.Р.	*ҚАДИМИЙ ФАРҒОНА ЁЗМА МАНБАЛАР ТАРИХШУНОСЛИГИДА*	*38*
15.	Ғаниев К., Нарманов Ф.	*ШИМОЛИЙ УСТРУШОНА ШАҲАРСОЗЛИК МАДАНИЯТИНИНГ ШАКЛЛАНИШИ ВА РИВОЖЛАНИШИ ТАРИХИДАН (Буюк ипак йўли мисолида)*	*41*
16.	Тураев Ш.	*ЭЛЧИ, САЙЁҲ ВА ДИПЛОМАТ АНТОНИО ЖЕНКИНСОН КУНДАЛИКЛАРИДА БУХОРО ХОНЛИГИДА ИЖТИМОИЙ-СИЁСИЙ ҲАЁТНИНГ ТАВСИФИ*	*44*
17.	Эгамбердиев Ф.П.	*СУҒД ВОҲАСИ ТАРИХИГА ОИД ЁЗМА МАНБАЛАР*	*47*
18.	Қудратов Д. Т.	*НАУТАКА– КСЕНИППА ТЎҒРИСИДА ЁЗМА МАНБАЛАР ТАҲЛИЛИ*	*50*
19.	Maxmudov D.A.	*SUG‘DNING TARIXIY GEOGRAFIYASIGA OID YOZMA YODGORLIKLARI HAQIDA AYRIM MA’LUMOTLAR*	*54*

20.	Мамадиев Б.	*КЕШ ШАҲРИНИНГ ЎРТА АСРЛАРДАГИ ТАРИХИЙ ТОПОГРАФИЯСИ ХУСУСИДА*	*56*
21.	Naimov I.N., Raximov A.A.	*SAQLANIB QOLINGAN YAGONA QOZIXONA*	*59*
22.	Гуллиев Н.Б.	*ЎРТА ОСИЁ ВОҲА ҲУКМДОРЛИКЛАРИ УСТИДАН ТУРК ХОҚОНЛИГИ БОШҚАРУВИНИНГ ЎРНАТИЛИШИ*	*62*
23.	Mamadaliyev X.	*FARG‘ONA VILOYAT SHAHARLARINING MA’MURIY-HUDUDIY BOSHQARUVI VA TUZILISHI*	*65*
24.	Эшова Г.Ж.	ҚАРШИ ШАҲРИДАГИ БЕКМИР МАДРАСАСИ ТАРИХИ, ТАДҚИҚОТЛАР ВА ТАЪМИРЛАШ ЖАРАЁНИ	*69*
25.	Ҳазратов Н.	*КЕШ ВИЛОЯТИНИНГ СЎҒДИЁНАДАГИ ЎРНИ ВА АҲАМИЯТИ*	*74*
26.	Каромов Ш.	*КИТОБ ВА ШАХРИСАБЗ ВОҲАЛАРИДАГИ ИЖТИМОИЙ-ИҚТИСОДИЙ ВА МАДАНИЙ ХАЁТ*	*76*
27.	Matchonova M.M.	*O‘ZBEKISTONDA ILK DAVLATCHILIK VA SHAHARSOZLIK AN’ANALARINING RIVOJLANISH BOSQICHLARI*	*79*

2-ШЎБА

ЎЗБЕКИСТОН АРХЕОЛОГИЯСИ, ЭТНОЛОГИЯСИ ВА НУМИЗМАТИКАСИНИНГ ДОЛЗАРБ МАСАЛАЛАРИ (ЯНГИ ТАДҚИҚОТЛАР АСОСИДА)

28.	*Иноятова Д.*	*ЭТНОКУЛЬТУРНЫЕ ПРОЦЕССЫ В СОВРЕМЕННОМ УЗБЕКИСТАНЕ*	*82*
29.	*Эшов Б.Ж.*	*ҚАДИМГИ ҲУНАРМАНДЧИЛИКНИНГ ИХТИСОСЛАШУВИ МАСАЛАЛАРИ*	*84*
30.	*Mavlanov U.*	*STUDYING ARCHAEOLOGICAL MONUMENTS AND THEIR PRESERVATION PROBLEMS*	*88*
31.	*Egamberdieva N.A.*	*QADIMGI BAQTRIYA DAVLATIDA MAHALLIY BOSHQARUV TIZIMINING O‘ZIGA XOS HUSUSIYATLARI*	*91*
32.	*Пардаев Т.Р.*	*МАРКАЗИЙ ОСИЁНИНГ ТУРКИЙ ДАВЛАТЧИЛИК МАСАЛАСИГА ДОИР АЙРИМ МУЛОҲАЗАЛАР (ИЛК ЎРТА АСРЛАР)*	*94*
33.	*Кобзева О.П.*	*«ДИПЛОМАТИЯ ГЛАШАТАЕВ» И «ДИПЛОМАТИЯ ЗОЛОТА» В ИСТОРИИ НАРОДОВ УЗБЕКИСТАНА*	*95*
34.	*Ирисқулов О.Ж.*	*XIX АСРНИНГ ОХИРИ –XX АСР БОШЛАРИДА САМАРҚАНДДАГИ ИЛМИЙ ЭКСПЕДИЦИЯЛАРИ ФАОЛИЯТИДАН*	*99*
35.	*Бобоёров Ғ., Хатамова М.*	*ЭФТАЛИЙЛАР ИНОНЧ ТИЗИМИДА “ҚУЁШ” КУЛЬТИНИНГ ЎРНИ*	*102*
36.	*Тошбоев Ф.Э., Узаков С.*	*УСТРУШОНАНИНГ ИБТИДОИЙ ДАВР ТАРИХИ ҲАҚИДА*	*104*
37.	*Мадреймов Б.Д.*	*К ОПИСАНИЮ ОСНОВНЫХ КАМЕННЫХ ОРУДИЙ ПАЛЕОЛИТИЧЕСКОЙ СТОЯНКИ УСТЮРТА ЕСЕН-2*	*107*
38.	*Эргашев Ж.Ю.*	*БУХОРОДА СУВ ХЎЖАЛИГИ ВА ГИДРОТЕХНИК ИНШООТЛАР ҚУРИЛИШИ ТАРИХИДАН*	*109*
39.	*Hakimniyazov J.X.*	*JANUBIY OROL BOYLARIDAGI ZARDUSHTIYLIKKA OID AYRIM DAFN MAROSIMLARI*	*111*
40.	*Сулайманова С.Б.*	*ИЛК ЎРТА АСРЛАРДА НАХШАБ ТАНГАЛАРИ*	*114*
41.	*Нормуродов Д.Р.*	*XV – XVI АСРНИНГ БОШЛАРИГА ОИД “ЯНГИ САНГАНАК” ХАЗИНАСИДАГИ БУХОРО ТАНГАЛАРИ ХУСУСИДА*	*116*
42.	*Ergashev J.Y., Erkinova N.M.*	*SUG'D MUSTAMLAKACHILIGINI O'RGANISHDA “SUG'DNING ESKI HARFLARI” NING ROLI.*	*120*

43.	*Очилова Х.*	*БОЛА ТАРБИЯСИДА ЖАМОАВИЙ АНЪАНАЛАР ЎРНИ (ҚАРШИ ВОҲАСИ МИСОЛИДА)*	*123*
44.	*Bobojonov B.B.*	*КЕШ-ШАҲРИСАБЗ ВОҲАСИ АРХЕОЛОГИК ВА ЭТНОГРАФИК ЎРГАНИЛИШИ ТАРИХШУНОСЛИГИ*	*125*
45.	*Шаймарданов А.З.*	*КУШОН ДАВЛАТЧИЛИГИ ТАРИХИДА ТИТУЛЛАР ЭВОЛЮЦИЯСИ*	*127*
46.	*Толибов Н.А.*	*XX АСРНИНГ 20-30 ЙИЛЛАРДАГИ ГЕОГРАФИК ТАДҚИҚОТЛАРИ (ЎРТА ОСИЁ)*	*130*
47.	*Юсупова Ф.З.*	*ЎТМИШДАН САБОҚ*	*132*
48.	*Мехтопхо’jayev О.А.*	*UYG`ONISH DAVRI SOPOL BUYUMLARINING O`ZIGA XOS XUSUSIYATLARI (Farg’ona viloyati misolida)*	*134*
49.	*Ирисқулов Б.Ж.*	*ТУРКИСТОН ГЕНЕРАЛ-ГУБЕРНАТОРЛИГИДА ШАҲАРЛАР БЮДЖЕТИДАГИ ЎЗГАРИШЛАР*	*136*
50.	*Matanov M.D.*	*XVIII ASRNING IKKINCHI YARMI – XIX ASRNING BIRINCHI YARMIDA SAMARQAND BEKLIGIDA HUNARMADCHILIKNING RIVOJLANISHI.*	*139*

3-ШЎЪБА

ЎЗБЕКИСТОНДА КЕЧГАН ҚАДИМГИ ВА ЗАМОНАВИЙ ТАРИХИЙ-МАДАНИЙ (ИЖТИМОИЙ, ИҚТИСОДИЙ, СИЁСИЙ, МАЪРИФИЙ, МИГРАЦИЯ, ЭТНОМАДАНИЙ) ЖАРАЁНЛАР

51.	*Гаффаров Ш.С.*	*ПЕРЕСЕЛЕНЧЕСКАЯ ПОЛИТИКА РОССИЙСКОЙ ИМПЕРИИ В ТУРКЕСТАНЕ (ВТОРАЯ ПОЛОВИНА XIX СТОЛЕТИЯ И НАЧАЛА XX СТОЛЕТИЯ)*	*142*
52.	*Худойқулов Т.Д.*	*МАРКАЗИЙ ОСИЁ ХОНЛИКЛАРИДА ДИНИЙ ТАШКИЛОТЛАР БОШҚАРУВИНИНГ ИЖТИМОИЙ-МАЪНАВИЙ АҲАМИЯТИ*	*145*
53.	*Кан Лина*	*РАЗВИТИЕ ТОРГОВЛИ МЕЖДУ БУХАРСКИМ ХАНСТВОМ И РОССИЕЙ В XVI-XVII ВЕКАХ*	*148*
54.	Мустафаева Н.А.	*СОВЕТ ҲОКИМИЯТИНИНГ ДАСТЛАБКИ ЙИЛЛАРИДА ТУРКИСТОНДА МАДАНИЯТ СОҲАСИДАГИ* ТАШКИЛИЙ ЖАРАЁНЛАР	*153*
55.	*Холикулов А.Б.*	*XIX АСР ОХИРИ–XX АСР БОШЛАРИДА ҚАШҚАДАРЁ ВОҲАСИДА ИСТИҚОМАТ ҚИЛГАН КЕНАГАСЛАР ҲАҚИДА БАЪЗИ МУЛОҲАЗАЛАР*	*156*
56.	*Саипова К.Д.*	*МИГРАЦИЯ НАЦИОНАЛЬНЫХ МЕНЬШИНСТВ В ТУРКЕСТАН В ПЕРВЫЕ ГОДЫ СОВЕТСКОЙ ВЛАСТИ*	*158*
57.	*Очилдиев Ф.Б.*	*XIX АСРНИНГ ИККИНЧИ ЯРМИДА БУХОРО АМИРЛИГИНИНГ ҚЎҚОН ХОНЛИГИ БИЛАН ОЛИБ БОРГАН САВДО МУНОСАБАТЛАРИ*	*160*
58.	*Хушвақов Н.О.*	*“ОҚ КИЙИМЛИЛАР” ҚЎЗҒОЛОНИ ВА МУҚАННА ҚАЛЬАСИНИНГ ЎРНИ ҲАҚИДА*	*163*
59.	*Пардаев А.Ҳ.*	*ЖИЗЗАХ ЎРДАСИНИНГ XIX АСР ТАРИХИГА ОИД МАЪЛУМОТЛАР*	*168*
60.	*Қобулов Э.О., Қобилов К.Э.*	*БУХОРО АМИРЛИГИ ҚИШЛОҚ ХЎЖАЛИГИНИНГ РОССИЯ ИМПЕРИЯСИ ТАДҚИҚОТЧИЛАРИ ТОМОНИДАН ТАҲЛИЛИ (Д.Н.Логофетнинг “Страна без правая” асари асосида)*	*171*
61.	*Дорошенко Т.И.*	*МИГРАЦИЯ ПОЛЯКОВ В ТУРКЕСТАН В ГОДЫ ПЕРВОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЫ*	*174*
62.	*Холмуминов Х.Э.*	*БУХОРО АМИРЛИГИ ЖАНУБИЙ БЕКЛИКЛАРИДАГИ ИЖТИМОИЙ – СИЁСИЙ ЖАРАЁНЛАР (XIX АСР ОХИРИ XX АСР БОШЛАРИ)*	*176*

63.	*Эрназаров А.Х.*	*АҲМАД ДОНИШ ВА ҒУЗОР БЕКЛИГИ*	*178*
64.	*Бердиев Ж.П.*	*XIX АСРНИНГ ИККИНЧИ ЯРМИ – XX АСРНИНГ БОШЛАРИДА ЭТНОМАДАНИЙ ЖАРАЁНЛАР (ҚАШҚАДАРЁ ВОҲАСИ МИСОЛИДА).*	*180*
65.	*Кўчаров Ж.Қ.*	*АМИР ТЕМУР ДАВЛАТИ ВА МИН СУЛОЛАСИ ЎРТАСИДАГИ САВДО-ИҚТИСОДИЙ АЛОҚАЛАР*	*183*
66.	*Мўминов У.*	*ҚАРШИ ШАҲРИДА САВДО-СОТИҚНИНГ РИВОЖЛАНИШИ*	*185*
67.	*Абдуллаев Б. Н.*	*МАЗДА ЯСНА ДИНИ ШАКЛЛАНИШИДА ТУРОНЗАМИН ТУРКИЙ ХАЛҚЛАРИНИНГ АҲАМИЯТИ ҲАҚИДА БАЪЗИ ФИКРЛАР*	*188*
68.	*Mirzayev B.N.*	*SHAYBONIYLAR DAVRIDA JIZZAX VOHASIDAGI SIYOSIY JARAYONLAR*	*191*
69.	*Samadova N.M.*	*O’ZBEKISTON QADIMGI TARIXINING DOLZARB MASALALARI XUSUSIDA*	*195*
70.	*Bayqabilov X.M.*	*O’ZBEKISTONDA JAHON POYTAXT SHAHARLARINING O’RGANILGANLIK DARAJASI VA ILMIY-NAZARIY ASOSLARI*	*196*
71.	*Рахимов Б.Э.*	*ТУРКИСТОН ЎЛКАСИДА ХОРИЖИЙ ФИРМАЛАР ФАОЛИЯТИ ТАРИХИДАН*	*200*
72.	*Юлдашева Г.К.*	*ИСЛОМ МАДАНИЯТИ ТАРАҚҚИЁТИДА ҚАДИМИЙ ОБИДАЛАР ВА ЁДГОРЛИКЛАРНИНГ АҲАМИЯТИ*	*202*
73.	*Саъдуллаева Ф.А.*	*ХИВА ХОНЛИГИДА БАНКЛАР*	*206*
74.	*Гильманова Н.В.*	*МАВЗОЛЕЙ ШЕЙХА ШАМС АД-ДИНА КУЛЯЛА*	*207*
75.	*Berdiyev A.A.*	*XVIII – XIX ASR BOSHLARIDA BUXORO AMIRLIGINING TASHQI SAVDOSI VA DIPLOMATIK MUNOSABATLARI HAQIDA AYRIM MA’LUMOTLAR*	*211*
76.	*Majidov A.*	*IMPERIYA MA’MURIYATINING TURKISTONDA VAQF YERLARIGA NISBATAN YURITGAN SIYOSATIGA DOIR (SIRDARYO VILOYATI MISOLIDA)*	*215*
77.	*Каримов Б.*	*XIX АСРДА ҚАШҚАДАРЁ ВОҲАСИНИНГ ШАҲАРЛАРИ ШАҲАРСОЗЛИГИ ХОРИЖ САЙЁҲЛАР ТАЛҚИНИДА*	*217*
78.	*Муродова Р.Д.*	*ТЕМУРИЙЛАР ДАВРИДА ҲУНАРМАНДЧИЛИК ТУРЛАРИНИНГ ПАЙДО БЎЛИШИ ВА ЗАРГАРЛИК САНЪАТИНИНГ ЎЗИГА ХОСЛИГИ*	*221*
79.	*Akhmedov J. T.*	*CENTRAL ASIA: HISTORICAL COMMONALITY*	*222*
80.	*Рахматов Х.Б.*	*БУХОРО АМИРЛИГИ АҲОЛИСИНИНГ ЭТНИК ТАРКИБИ ХУСУСИДА (XIX асрнинг иккинчи ярми – XX аср бошлари)*	*226*
81.	*Дусалиев М.Т.*	*ҚЎҚОН ХОНЛИГИНИНГ БУХОРО ВА ХИВА ХОНЛИКЛАРИ БИЛАН ОЛИБ БОРГАН ЎЗАРО САВДО АЛОҚАЛАРИ*	*229*
82.	*Бегалиев Н.*	*САРДОБАЛАРНИ КАРВОН ЙЎЛЛАРИ АСОСИДА ҲУДУДЛАШТИРИШ: БУХОРО – ҚАРШИ САВДО ЙЎЛИДАГИ САРДОБАЛАР МИСОЛИДА*	*233*
83.	*Xamrayev G‘.G‘.*	*QUSHBEGI HUJJATLARIDA AMIRLIK HUDUDIDAGI TOJIK ETNONIMI BILAN BOG‘LIQ AHOLI MASKANLARI XUSUSIDA*	*235*
84.	*Поёнов Т.*	*ИЛМ СЎҚМОҒИДАГИ ДАДИЛ ҚАДАМ.*	*237*
85.	*Bo`stonov A.S.*	*TARIXDA BUYUK SHAXSLAR HAQIDA: AMIR TEMUR MISOLIDA*	*240*
86.	*Maxmudov G`. X.*	*IJTIMOIY INSTITUTLAR TOMONIDAN MILLATLARARO MUNOSABATLARNING SHAKLLANTIRISHNING AHAMIYATI*	*243*
87.	*Sharipov K.F.*	*JANUBIY IQTISODIY RAYON QISHLOQ TUMANLARI NOMLARINING GEOGRAFIK XUSUSIYATLARI*	*245*
88.	*Saparov S.S.*	*QO‘QON XONLIGINING SHARQIY TURKISTON VA XITOY BILAN ALOQALARNING AHAMIYATI*	*251*
89.	*Салимова Ф.С.*	*ШАЙБОНИЙЛАР ДАВРИДА БУХОРО ХОНЛИГИДА МАДРАСАЛАРНИНГ ҚУРИЛИШИ ВА ФАОЛИЯТИ*	*253*